

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ:
ТЕНДЕНЦІЇ ДИНАМІКИ
(2011–2015 РОКИ)**

Київ - 2016

УДК _____
С ____

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № ____ від _____

Рецензенти:

С. Ю. Римаренко, доктор політичних наук;
Н. В. Чепелева, доктор психологічних наук.

С ____ Соціальна ситуація в Україні: тенденції динаміки (2011–2015 роки):
Монографія / за наук.ред. Слюсаревського М.М., Суший О.В.;
авт.кол.: Панькова О.В., Суший О.В., Фролов П.І., Хоріна О.І.;
упоряд.: Калачнікова Л.М., Черниш Л.П. – К.: ІСПП НАПН України,
2016. – ____ с.

У монографії представлено результати дослідження ситуаційних чинників особистісного та суспільного розвитку в умовах соціальних змін, які відбуваються в сучасному українському суспільстві. На основі аналізу результатів всеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України відтворено загальну картину та динаміку розгортання соціальної ситуації в Україні у 2011-2015 рр., емпірично зафіксовано її мікро- та макросередовищні параметри. У встановлених хронологічних межах виявлено низку найхарактерніших для сьогодення тенденцій та закономірностей, наявні ризики та ресурси для особистісного та суспільного розвитку.

Монографія адресована науковцям, викладачам вищих навчальних закладів, державним службовцям, керівникам освітніх закладів, соціально-психологічних служб, фахівцям у галузі формування суспільної думки, широкому колу читачів.

УДК _____

ISBN

ЗМІСТ

Передмова (<i>М. М. Слюсаревський</i>)	
Розділ I. ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРЕФЕРЕНЦІЇ ГРОМАДЯН	
1.1. Думки та оцінки щодо незалежності і цілісності Української держави (<i>О. В. Сушій</i>)	
1.2. Електоральні орієнтації громадян: президентські вибори (<i>П. Д. Фролов</i>)	
1.3. Електоральні орієнтації громадян: парламентські вибори (<i>П. Д. Фролов</i>)	
1.4. Інформаційний вплив на електоральну поведінку громадян (<i>П. Д. Фролов</i>)	
Розділ II. ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЩОДО СИТУАЦІЇ В КРАЇНІ ТА РЕФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА	
2.1. Оцінка громадянами соціально-економічної та політичної ситуації в Україні (<i>П. Д. Фролов</i>)	
2.2. Реформи та вектори соціальних змін в оцінках громадян (<i>П. Д. Фролов</i>)	
2.3. Оцінка діяльності владних структур та інших суспільних інститутів (<i>П. Д. Фролов</i>)	
Розділ III. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ЗАЛУЧЕНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ	
3.1. Особистісний вплив на суспільні процеси (<i>О. В. Сушій, О. В. Панькова</i>)	
3.2. Суспільно-політичні практики: стан і тенденції змін (<i>О. В. Сушій</i>)	
3.3. Протестний потенціал суспільства (<i>О. В. Панькова, О. В. Сушій</i>)	
Розділ IV. ГУМАНІТАРНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ДЗЕРКАЛІ ГРОМАСЬКОЇ ДУМКИ	
4.1. Уявлення громадян України про національні символи (<i>О. В. Панькова</i>)	
4.1.1. Структура національно-символічного простору України: основні тенденції та динаміка змін	
4.1.2. Національний символічний простір: Пантеон вітчизняних героїв	
4.1.3. Пантеон слави та ганьби в уявленнях українських громадян	
4.2. Контраверсійні питання національного самовизначення: тенденції динаміки суспільної свідомості (<i>О. В. Сушій</i>)	
4.3. Оцінка громадянами стану освітньої галузі та процесів її реформування	
4.3.1. Проблеми освітньої галузі (<i>О. І. Хоріна</i>)	
4.3.2. Реформи у сфері освіти (<i>О. В. Сушій, О. В. Хоріна</i>)	
Післямова	
Додатки	

ПЕРЕДМОВА

Після тривалих й складних років трансформаційних перетворень, що відбулись в Україні впродовж останнього чверть сторіччя, ми вже більш схильні визнавати ту незаперечну істину, що успіх вирішення проблем демократичного творення суспільства і держави, перш за все, пов'язаний зі змінами, які відчуває людина та її свідомість. Мають рацію, очевидно, ті, хто вбачає джерелом нинішньої системної кризи та нереалізованості системних реформ в країні кризи суспільної свідомості. Водночас, ми не завжди усвідомлюємо й належним чином оцінюємо вплив ситуаційних чинників на перебіг соціальних подій, соціальні наслідки якого особливо гостро відчуваються у перехідні, трансформаційні періоди суспільного розвитку, обтяженому внутрішньою нестабільністю та обмеженістю можливостей у запозиченні зовнішніх ресурсів.

Зрозуміти проблему в даному контексті означає зробити перший крок на шляху, що веде до її вирішення. Саме такий крок й здійснив колектив авторів, звернувшись до проблеми особливостей прояву ситуаційних чинників розвитку суспільства та особистості в період суспільних змін.

Актуальність дослідження ситуаційних чинників особистісного та суспільного розвитку зумовлена теоретично постульованим і експериментально обґрунтованим соціально-психологічною наукою їх впливом на перебіг соціальних подій, який не завжди усвідомлюється і належним чином оцінюється груповими суб'єктами суспільного життя. Розуміння цього впливу та його соціальних наслідків набуває особливої ваги в період здійснення широких і всеосяжних суспільних реформ, що завжди відбувалися в Україні на тлі внутрішньої нестабільності та обмеженості можливостей у запозиченні зовнішніх ресурсів, а сьогодні – ще й обтяженості зовнішньою агресією та внутрішнім збройним конфліктом на Сході України.

За таких обставин в контексті загального розвитку країни виявлення та концептуальне обґрунтування впливу ситуаційних чинників на перебіг соціальних подій, системне відстеження динаміки ситуаційних чинників, що можуть як надавати імпульсу, так і ставати перешкодою для успішного здійснення суспільних реформ, сприяти або, навпаки, гальмувати розвиток суспільства і людини, має кардинально важливе значення. Це, у свою чергу, передбачає здійснення моніторингу громадської думки з актуальних проблем трансформації суспільства та модернізації освіти; виявлення тенденцій динаміки соціальної ситуації, наявних в ній ризиків і ресурсів для особистісного та суспільного розвитку.

У соціологічній науці прийнято розрізняти два типи емпіричного дослідження: опитування громадської думки і власне соціологічне дослідження. Таке розрізнення стосується й тих досліджень, які проводять соціальні та політичні психологи.

Під опитуванням громадської думки розуміють збір інформації про розподіл думок населення з певного кола актуальних питань, під соціологічним чи соціально-психологічним дослідженням – вивчення суті досліджуваного

предмета та його взаємозв'язків з іншими елементами соціального світу. Якщо опитування громадської думки нагадує своєрідну миттєву фотографію того, що відбувається, так би мовити, на поверхні суспільної свідомості, і через те його дані швидко «старіють», то власне соціологічне чи соціально-психологічне дослідження, «фотографуючи» ту ж громадську думку, йде далі – передбачає виявлення більш глибоких тенденцій і закономірностей, що мають відносно сталий характер. Це може спричинювати у свою чергу, певні відмінності в технології його здійснення, методичному інструментарії (використовуються, наприклад, психосемантичні методи, елементи тестових методик).

До останнього типу емпіричних досліджень і належить моніторингові дослідження громадської думки, які щороку проводяться Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів Українці з актуальних проблем трансформації суспільства та модернізації освіти. Тому нас абсолютно не бентежить та обставина, що від моменту завершення даного дослідження минув певний час. Адже цей час дав змогу пересвідчитися в значущості отриманих результатів.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і додатку (таблиці кількісних даних). У першому розділі аналізуються ідеологічні та політичні преференції громадян, зокрема проаналізовано думки та оцінки щодо незалежності і цілісності української держави, електоральні орієнтації громадян, інформаційний вплив на електоральну поведінку громадян. У другому розділі розглянуто громадську думку з питань соціально-економічної та політичної ситуації в країні, щодо реформ та векторів соціальних змін, а також діяльності владних структур та інших суспільних інститутів. У третьому розділі висвітлено стан громадсько-політичної залученості населення, зокрема приділено увагу проблемі особистісного впливу на суспільні процеси, розглянуто стан і тенденції змін суспільно-політичних практик, проаналізовано протестний потенціал українського суспільства. Четвертий розділ присвячено аналізу гуманітарних пріоритетів розвитку України: розглянуто національний символічний простір, особливості національної самоідентифікації громадян та диференціації українського суспільства. Окрему увагу в цьому розділі приділено стану освітньої галузі та оцінкам громадян процесів її реформування. У кожному з названих вище розділів автори ретельно аналізують виявлені тенденції та закономірності соціальної ситуації, реконструюють сутнісні властивості явищ і процесів в окремих сферах суспільного життя, виявляють наявні в них ризики та ресурси для особистісного і суспільного розвитку.

Сподіваємося, монографія стане в пригоді всім, хто прагне глибше осягнути процеси, що відбуваються в українському суспільстві, тенденції його розвитку.

Микола Слюсаревський,
президент Асоціації політичних психологів України,
директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

**Розділ І. ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ
ПРЕФЕРЕНЦІЇ ГРОМАДЯН**

1. 1. ДУМКИ ТА ОЦІНКИ ЩОДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ І ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Навряд чи викликає заперечення твердження, що державний суверенітет, територіальна цілісність, недоторканість кордонів є не тільки імперативом міжнародного права, але й незаперечною загальнонаціональною цінністю, їх збереження – головне завдання національної безпеки кожної держави. Більше того, проголошення державної незалежності – найважливіша подія у більшості країн світу. Цей день, будучи національним святом, символізує відданість громадян ідеї національного самовизначення – ствердження суверенності народу у власній державі, та ствердження ідеалу суверенітету держави.

Незалежність України – підсумок реалізації одвічних і природних прагнень українського народу, що має надзвичайно трагічну історію в Європі. Український народ пройшов довгий, тяжкий, жертвний шлях, мріючи про створення незалежної неподільної вільної України. У різні історичні епохи території, що входять до складу сучасної України, були частиною Росії, Польщі, Литви, Австро-Угорщини. Тривалий період несамостійного існування українства у межах неукраїнських суспільно-політичних систем супроводжувався боротьбою славних синів України за свою свободу, боротьбою проти національного поневолення. Героїчний епос багатовікової національно-визвольної боротьби за незалежнення України пронизаний щирим прагненням багатьох поколінь українського народу жити в незалежній соборній державі та гіркотою невдалих спроб її створення.

Боротьба за незалежність та свободу супроводжувала всю новітню історію України. Саме в цей час, з крахом тоталітарної радянської імперії, склалися сприятливі умови для відновлення української державницької думки та, з погляду історичної спадкоємності, відновлення української державної незалежності. На цьому історичному етапі – останнього відрізка багатовікового шляху – знаковими, визначними і визначальними були три події. Першим кроком до фактичного і юридичного утвердження незалежності України стало прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про Державний суверенітет України, яка говорить про те, що Українська держава утворилася «на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення». Логічним продовженням процесу, започаткованого ухваленням цього документа, було прийняття 24 серпня 1991 р. Верховною Радою тоді ще Української РСР Акта проголошення незалежності України, яким територія держави проголошувалася неподільною і недоторканною. Цим історичним документом, «продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні» та «виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами», було закладено підґрунтя для побудови незалежної Української держави. Він був закріплений проведенням 1 грудня 1991 р. республіканського референдуму, за результатами якого незалежність України підтримало 90,32 % виборців. Рішення референдуму дозволило Україні затвердитися на міжнародній арені як незалежній державі. Таким чином, утвердження незалежної і суверенної української держави стало фактом в

результаті розпаду Радянського Союзу, її підтримки українськими громадянами та визнання світовою спільнотою.

Попри очевидну історичну значимість, закономірність і легітимність відновлення незалежності України, реваншистські сили як всередині країни, так і за її межами невтомно намагалися переконати українців у тому, що незалежність України буцімто є «примхою історії», випадковим явищем, внаслідок невдалого державного перевороту в Москві, що стався у серпні 1991 року, та руйнування однієї з найбільших імперій світу – Радянського союзу. Ця ідеологема, володіючи досить значним мобілізаційним потенціалом, використовувалася як інструмент культивування в українському середовищі комплексу меншовартості, нав'язування українцям російських імперських стереотипів мислення, спотворення національної свідомості, поширення сепаратистських гасел [Василенко В. Українська незалежна державність як історична закономірність / В.Василенко [Електронний ресурс] // День. – 2010. – №151 (26 серпня). – з Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/ukrayinska-nezalezna-derzhavnist-yak-istorichna-zakonomirnist-1>]. Кожне з цих явищ містило потенційні загрози суверенітету і територіальній цілісності України, працюючи на політичну дестабілізацію та ціннісний розкол українського суспільства.

Здавалось би, попри всі складнощі, сповідування громадянами України спільних, передусім – загальнонаціональних цінностей має стати досить потужною консолідуючою для українського суспільства силою, адже історія людства показує, що цінності утверджуються і відтворюються в результаті спільного досвіду – причому чим більш цей досвід є емоційно-екзистенційно насиченим, тим більше шансів у цінностей злитися зі спільнотою, яка їх приймає. І позитивний і негативний досвід, якщо вони були пов'язані з сильними колективними переживаннями, у своїй сукупності створюють кістяк історичної пам'яті як пам'яті колективної, яка і лежить в основі самоідентифікації спільнот [Бойченко М.І. Множинність стійких комунікативних спільнот у сучасних соціальних практиках / М.І.Бойченко [Електронний ресурс] // *Materialy VIII Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji "Strategiczne pytania swiatowej nauki – 2012"*. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/5_SWMN_2012/Philosophia/2_101354.doc.htm].

Відповідно, такі загальнонаціональні цінності як незалежність та цілісність української держави, будучи частиною національної свідомості, можуть і мають бути визначальними для майбутнього нації та держави.

Однак, процес формування і консолідації модерної української нації виявився значно складнішим, ніж уявлялося понад два десятиліття тому, коли омріяне «національне відродження» мало стати геть не автоматичним наслідком задекларованої державної незалежності [Рябчук М.Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / М.Ю.Рябчук. – К., 2015. – 18 с.]. Україна відтоді як постала як незалежна держава ніколи не знала некризового стану. Всі роки тема кризи, по суті, не зникала з українського політичного дискурсу: країна по черзі і водночас переживала економічну,

політичну, соціальну, демографічну, екологічну, духовну, моральну, ціннісну кризи [Капсамун І. Про нереалізований проєкт – Україна / Іван Капсамун [Електронний ресурс] // День. – 2009. – № 162 (12 вересня). – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/pro-nerealizovaniy-proekt-ukrayina>.].

Понад двадцять років українське суспільство перебувало у стані транзиту без чітко позначеного кінцевого пункту. Кожна з численних політичних еліт агітувала за свої цінності, закликаючи маси йти в напрямі нею позначеного орієнтиру. З цих напрямів аж ніяк не склався загальний для всього суспільства азимут руху [Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів / Упорядник М.О.Шульга. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. – 104 с., с. 10].

Артикуляція політичних, соціокультурних, мовних, конфесійних розбіжностей, маніпуляція ними як «розколами» зробило процес українського національного самовизначення вкрай суперечливим й конфліктним. Характерним для суспільної свідомості та суспільних настроїв став стан психосоціальної амбівалентності (подвійного стану), що підживлювався моральною втомленістю суспільства від безрезультативності дій влади. Його проявом був й переважно залишається ситуативний характер поведінки більшості українських громадян.

Зараз Україна переживає наймасштабнішу за роки незалежності системну кризу – кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни; кризу, обтяжену зовнішньою військовою інтервенцією з боку Росії, що завдала удар по територіальній цілісності держави. Відновлення мирного розвитку Української держави потребує вироблення нової стратегії національного розвитку й реформування країни, а відтак – радикального перегляду системи відносин між громадянином, суспільством і державою на основі цінностей свободи і демократії. Досягнення визначених цілей можливе за умови розуміння кардинальних для українського суспільства світоглядних і ціннісно-орієнтаційних аспектів національного розвитку. При цьому, зважаючи на тривалу невизначеність пріоритетів та різновекторність орієнтирів, що також пов'язано з нинішнім загостренням суспільно-політичної ситуації в країні, вкрай важливо говорити саме про зміну, динаміку, «перегляд» політичних цінностей і ціннісних орієнтацій суспільства, як складових свідомості, яким властива певна динаміка, здатність змінюватися під впливом стійких процесів і ситуативних чинників.

Цінності є визначальними чинниками людського співжиття, їх актуалізація обумовлена такою характеристикою свідомості особистості, як здатність поєднувати три часових виміри – минуле, сьогодні і майбутнє. Це виявляється в інтегруванні в системі ціннісних орієнтацій особистості суспільно значимих цінностей як результату життєдіяльності минулих і сучасних поколінь, а також проектуванні індивідом своєї життєдіяльності на майбутнє [Кутирьова В.І. Політичні орієнтації як соціологічне поняття / В.І.Кутирьова // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2009. – № 881. – С. 103-109., с. 104]. Між тим, ці феномени свідомості є найбільш артикульованими, такими,

що динамічно змінюються та водночас виступають фактором і показником змін, що, зокрема, відбуваються у політичній сфері суспільства. З одного боку, соціально-політична ситуація в країні багато в чому визначається тим, які світоглядні орієнтири, символи та уявлення регулюють життєдіяльність суспільства в цілому та відповідають за його цілісну ідентичність. Сформовані на їх основі цінності скеровують і мотивують соціальні відносини, у тому числі визначають практичну спрямованість соціально-політичних дій. З іншого, перетворення орієнтації у політичну дію, як і формування самої орієнтації, відбувається у конкретній ситуації. За відповідних обставин їхній вплив на цей процес може виявитися визначальним.

Як свідчить суспільна практика, саме в критичні доленосні моменти суспільного життя відбуваються кардинальні зміни ціннісного виміру суспільних відносин. І саме у трансформаційні, особливо – у кризові періоди суспільство вимагає чітких орієнтирів для подальшого розвитку. Як справедливо відзначає М.Головатий, криза – це і проблема, і об'єктивна передумова, спонукальний стимул подальшого суспільного розвитку. Проблема в одному, центральному: яким суспільство стає, долаючи кризу, виходячи з неї. Воно може вийти як зі знаком «плюс», так і знаком «мінус» [Головатий М. Українська криза: політико-психологічний вимір / М.Головатий [Електронний ресурс] // Персонал. – 2009. – №16 (318). – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/318/4772.html>.].

Зважаючи на актуальний соціально-політичний контекст українського суспільства та триваючий пошук нових можливостей для мирного розвитку нашої країни сказане повною мірою стосується загальнонаціональних цінностей. Несформованість загальнонаціональних цінностей завжди вітчизняними експертами ставилось у ряд найбільш гострих викликів, які суттєво впливають на розвиток держави, реалізацію національних інтересів та стан національної безпеки [Розвиток публічного права в Україні (доповідь за 2009-2010 роки) // За заг. ред. Н.В.Александрової, І.Б.Коліушка. – К.: Вид. Конус-Ю, 2011. – 726 с., с. 520-521]. Більше того, якщо ми хочемо зберегти незалежну і цілісну Україну, потрібно думати про загальну національну свідомість, яка ґрунтується на спільних, а відтак – консолідуючих цінностях, що, власне, й може привнести у соціальне середовище упорядкованість, забезпечити самоорганізацію й еволюційні зміни в напрямі творення нових форм життєдіяльності. З цією метою пропонуємо поглянути на ціннісну складову загальнонаціональної консолідації у фокусі динаміки орієнтацій громадян на підтримку державної незалежності та цілісності Української держави.

В політичній соціології та політичній психології загальнонаціональні цінності досліджуються як загальносуспільні, мірою загальності яких прийнято вважати ступінь поширеності відповідних політичних орієнтацій серед дорослого населення країни. Зокрема, ступінь поширеності серед дорослого населення нашої країни орієнтації на підтримку її державної незалежності, на думку авторитетних соціологів, визначає міру спільності такої національної цінності як державний суверенітет України [Хмелько В.Є. Динаміка підтримки

населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки) / В.Є.Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т.161 (Соціологічні науки). – С. 3-10.]. Відтак, аби не потрапити у пастку умоглядного теоретизування в розмові про загальнонаціональні цінності в Україні, будемо посылатися на конкретні моніторингові дослідження Інституту соціальної та політичної психології НАПН України та аналізуватиме дані соціопитувань, заснованих на особистісному сприйнятті українськими громадянами соціальних процесів.

Як було вже зазначено, на Всеукраїнському референдумі 1991 р. незалежність України підтримало 90,32% населення України, незалежно від національної приналежності. Але в цьому виявленні єдності прагнення абсолютної більшості наших співвітчизників до національного суверенітету та власної державності є деякі нюанси. По-перше, згідно з даними ЦВК, 90,32% учасників референдуму, що проголосували «за», становили лише 76,03% дорослого населення України, тобто тих, хто тоді мав право голосу. Тому саме з останньою, а не першою цифрою правомірно порівнювати відповідні результати всеукраїнських опитувань дорослого населення. По-друге, незважаючи на переконливі результати референдуму соціологи з певним застереженням характеризують незалежність і суверенітет Української держави як незаперечну загальнонаціональну цінність на початку набуття нею незалежності. Попри те, що у кількісному аспекті чисельність тих громадян, які на референдумі підтримали державну незалежність, була значно більше половини усього дорослого населення в Україні та майже у 12 разів перевершувала чисельність тих, хто висловився проти; однак у структурному відношенні виявляється, що хоча у всіх без винятку адміністративних регіонах чисельність прихильників незалежності перевершувала чисельність її противників, але не в усіх з них вона складала більше половини їхнього дорослого населення [Хмелько В.Є. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки) / В.Є.Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т.161 (Соціологічні науки). – С. 3-10., с. 3].

Від початку 1990-х рр., аналізуючи тенденції і чинники змін у поширеності підтримки державної незалежності, мешканців України періодично перепитують, як би вони голосували, якби знову відбувся референдум 1 грудня 1991 р.. Порівняння даних численних соціологічних опитувань засвідчує: прагнення жити власним незалежним життям залишається незмінним, незважаючи на всі політичні й економічні кризи, які спіткали Україну від того часу. При цьому, матеріали результатів емпіричних досліджень вказують на те, що переважною тенденцією в Україні за роки незалежності є не лише зростання національної цінності державного суверенітету, а й зменшення мінливості на пряму цього процесу, укріплення його стабільності [Хмелько В.Є. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки) / В.Є.Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т.161 (Соціологічні науки). – С. 3-10., с. 5].

Результати репрезентативних опитувань, що проводяться ІСПП НАПН України, також підтверджують те, що незважаючи на всі перипетії суспільного розвитку громадяни України виявляють високий рівень патріотизму, підтримують ідею єдності та територіальної цілісності України, пов'язують з нею своє майбутнє. Зокрема, дані щорічних моніторингових досліджень поширеності серед дорослого населення нашої країни орієнтації на підтримку її незалежності засвідчують сталу тенденцію зростання чисельності прихильників незалежності за останні п'ять років. Так, якщо у 2011 р. на запитання «*Чи підтверджуєте Ви прийнятий у 1991 році Акт проголошення незалежності України?*» (воно було цілком аналогічним винесеному на всеукраїнський референдум 24 роки тому) 78,4% респондентів відповіли «так», що майже дорівнювало результатам референдуму 1991 р.. Але у 2014 р. частка громадян, котрі підтримують незалежний статус нашої держави, вперше перетнула 90-відсотковий рубіж – 92,4% опитаних респондентів сказали «так» легітимізації національної державності. Це майже на 7% більше, ніж у серпні 2013 року, і на 16% – порівняно з офіційним результатом згаданого референдуму.

При цьому, Акт проголошення незалежності сьогодні підтверджує абсолютна більшість мешканців усіх регіонів. Впродовж останніх п'яти років (2011-2015 рр.) їх кількість зросла на Заході з 90,7% до 97,8%, у Центрі – з 77,2% до 92,1%, на Сході – з 80% до 88,9%, на Півдні – з 61,2% до 78,8%. Не підтверджують Акта проголошення незалежності загалом по вибірці тільки 9% респондентів (у 2015 р. Захід – 2,2%; Центр – 7,9%; Схід – 11,1%, Південь – 21,2%). Звертає на себе увагу Південний регіон – у 2014 рр. тут сказали «так» незалежності України на 26,6% більше опитаних респондентів, порівняно з попереднім роком, тобто кількість прихильників незалежності України зросла з 70,3% у 2013 р. до 96,6% у 2014 р., і на стільки ж зменшилось число її супротивників (з 29,7% до 3,4%, відповідно). Однак вже через рік відбулась зворотна динаміка: кількість прихильників незалежної України зменшилася на 17,8% (78,8% у 2015 р.) і на стільки ж зросло число її супротивників (21,2%).

Значення цієї події – проголошення незалежності – для країни, суспільства і кожного українця незаперечно, однак, гірка правда полягає у тому, що за роки незалежності набагато менше громадян ствердилися у думці, що Україна нині є дійсно незалежною державою. Впевнені у цьому на момент останнього опитування 2015 р. лише 35,3% респондентів, тоді як 50% вважає навпаки. Починаючи з 2004 р., коли вперше було поставлене питання «*Чи є, на Вашу думку, сьогодні Україна справді незалежною державою?*», по 2011 р. включно кількість громадян не впевнених, що Україна справді є незалежною державою, вдвічі (а в кризові 2006 р. та 2008 р. – майже втричі) перевищувала тих, хто вважав навпаки. Однак впродовж 2012-2014 років спостерігалася зворотна тенденція: кількість оптимістів не лише зросла на 10% (близько 43-45%), але й переважила песимістів (близько 35-39%). Ця тенденція, припускаємо, стала уособленням породжених революцією Гідності сподівань українців на швидке оновлення країни, її європейське майбутнє (у повному розумінні цього слова), яким поки що, на жаль, не судилося бути виправданим.

Сьогодні лише мешканці Західного регіону не втрачають надії – тут

кількість оптимістів в останні роки вдвічі переважає песимістів (58,8% проти 25,5% у 2015 р.). В решті регіонів ситуація протилежна: у Центрі песимістів на 10% більше, ніж оптимістів (33,6% проти 47,1%), на Півдні і Сході країни розрив майже втричі більше (61,5% проти 22,2% на Півдні і 68,7% проти 24,2% на Сході), тобто переважна більшість мешканців Сходу і Півдня відчувають глибоку незадоволеність станом справ у країні.

Між тим, сумніви щодо спроможності України існувати як справді незалежної держави, має значно менше українських громадян. За роки моніторингу питання «*А чи вважаєте Ви, що Україна спроможна існувати як справді незалежна держава?*» «найнижчий» показник оптимістично налаштованих щодо майбутнього нашої держави – 55,6% зафіксовано у 2008 р., що у часі співпало як із внутрішньополітичною, так і світовою фінансово-економічною кризою, наслідки якої відчули на собі українські громадяни. «Найвищий» – близько 74-75%, що становить близько двох третин опитаних, у 2014-му і 2015-му роках. В ці ж самі роки зафіксовано й полюси песимістично налаштованих стосовно майбутнього держави громадян: найбільше – майже третина опитаних (27,8%) у 2008 р., найменше – 11,7% у 2014 р.. Характерним є те, що впродовж усіх років спостереження в цьому питанні оптимізм щодо спроможності України існувати як незалежна держава висловлює переважна більшість громадян, незалежно від регіону проживання. При цьому впродовж останніх п'яти років у мешканців Заходу (з 72,9% у 2011 р. до 84,3% у 2015 р.), Центру (з 59,6% у 2011 р. до 75,5% у 2015 р.) і Сходу (з 56,6% у 2011 р. до 73,2% у 2015 р.) країни це відчуття навіть зміцнюється, про що свідчить позитивна динаміка зростання кількості українців, які вірять в свою країну та її майбутнє. Така сама тенденція спостерігалася й серед мешканців Півдня (з 50,3% у 2011 р. до 79,5% у 2014 р.), однак у 2015 р. їх впевненість у тому, що наша держава спроможна існувати як незалежна, зменшилася (49,6%), а сумніви зросли (34,8%).

Вочевидь, що певною мірою декларативні демократичні орієнтації, які були притаманні більшості населення напередодні проголошення незалежності України, за десятиліття були піддані серйозному випробуванню: адже тоді державна незалежність сприймалися значною частиною населення не як самоцінність, а в суто утилітарному вигляді, як безпосередній засіб задоволення своїх життєвих потреб¹. Відповідно, амбівалентність підтримки громадянами державної незалежності України, яка протягом десятиліть потерпала від соціально-економічних і політичних катаклізмів, пояснюється їх незадоволеністю як матеріальними умовами життя, так і станом справ у країні. Водночас, не можна не погодитися з тим, що сплески у динаміці кількості прибічників української незалежності віддзеркалюють зміни в настроях людей,

¹ У цьому контексті цікавий факт наводить Я.Грицяк: у 1990 р., на підставі оцінки багатства мінеральних ресурсів, обсягу аграрного виробництва, рівня індустріалізації України та освіченості населення тощо, експерти Deutsche Bank спрогнозували, що з усіх тодішніх радянських республік найкращі шанси на заможне життя має саме Україна. Цей прогноз був розмножений тисячними накладами у листівках перед українським референдумом 1 грудня 1991 р. Обіцянка нормального життя, не гіршого, аніж у Німеччині чи Франції, на думку дослідника, була однією з основних причин, чому абсолютна більшість мешканців України проголосували тоді за українську незалежність (Детальніше див.: [5]).

які вагаються і не дуже впевнені в тому, що саме для них і країни краще [Хмелько В.Є. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки) / В.Є.Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т.161 (Соціологічні науки). – С. 3-10.].

Однак, зважаючи на коливання громадської думки щодо підтримки державної незалежності України між відносною й абсолютною більшістю, виникає питання: чи став її суверенітет дійсно загальнонаціональною цінністю? Яка є хибною теза – та, що за роки незалежності в Україні не сформувалася українська політична нація чи та, що наша країна розвивається як стабільна політична нація? Контroversійність цих питань полягає в тому, що процес національного самовизначення не завершується з проголошенням незалежності та створенням національної державності. Постають нові виклики, пов'язані з тим, що сам процес національного самовизначення неможливий без розвинутої національної самосвідомості – системоутворювального чинника політичної нації, без концептуалізованої системи ідей, які мають консолідувати суспільство [Рафальський І. Українське національне самовизначення. Колективне самопроекування / І. Рафальський // Політичний менеджмент. – 2013. – № 1-2 (57-58). – С. 3-11.].

Вочевидь, на тлі кардинальних змін в структурі зовнішніх і внутрішніх викликів та загроз для України українці дістали необхідний поштовх до усвідомлення цінності незалежності та суверенітету своєї держави. Зростання в останні роки рівня значущості й загальності національної цінності державного суверенітету, незалежності української держави, що фіксується ведучими соціологічними центрами, у тому числі щорічними всеукраїнськими репрезентативними опитуваннями ІСПП НАПН України, свідчить й про зміцнення національної самосвідомості українського суспільства. З кожним роком збільшується частка громадян, які впевнені: *«хоча на шляху нашої державності багато перешкод, Україна повинна бути незалежною»*. Так, якщо у грудні 2009-го за незалежність виступали 61,8% (не згодних – 11,4%) респондентів, то у листопаді 2011-го – вже 70,4% (не згодних – 9,3%), а в грудні 2014-го – майже 77% (не згодних – 4,4%). Така переконлива більшість сьогодні спостерігається в усіх регіонах країни і є найкращою відповіддю тим, хто поспішає проголосити крах української державності.

Більше того, емпірично спостережуваний емоційний підйом, пов'язаний з кардинальними зовнішньо- та внутрішньополітичними подіями, що відбулися в Україні на перетині 2013 і 2014-2015 років, дає підстави говорити про активний процес формування політичної нації, до якого причетна абсолютна більшість населення країни, яке починає відчувати себе єдиною нацією. Адже на тлі зовнішньої військової інтервенції з боку Росії, втрати частини територій та війни на Сході України контroversійні питання, що утворювали лінії розмежування в українському суспільстві, якщо не зникли, то поступилися головній загальній консолідуючій цінності – незалежності та цілісності Української держави. Саме патріотичні почуття, на думку експертів, сьогодні стали основним чинником, що об'єднує українців [Бекешкіна І. Що об'єднує українців / І. Бекешкіна [Електронний ресурс] // Новое время. – 24.08.2015. –

Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/opinion/bekeshkina/shcho-ob-jednuje-ukrajintsiv-65425.html>].

Про це свідчать й інші результати опитування ІСПП НАПН України. Зокрема, посилення патріотичних настроїв виразно позначилось у 2014 р. на відповідях на запитання «*Як Ви сприйняли святкування 23-ї річниці незалежності України?*», яке ставиться з 1999 р.. Порівняно з 2013 роком, коли відзначалася 22-га річниця незалежності, частота вибору альтернативи «це викликало в мене передусім гордість як у громадянина» зросла майже вдвічі – з 11,7% до 22,3%. Більше стало й тих, хто попри гіркоту втрат і невинуватих сподівань усе ж таки відчував гордість, таких – 30,5% проти 21,7%. Натомість значно поменшало респондентів, які сприймають День незалежності переважно як нагоду розважитись і відпочити (5,5% проти 21,7%), і тих, для кого він не є святом (11,5% проти 17,2%). Щоправда, на рівні 2013 р. залишилася частка скептиків, котрі вважають відзначення річниць незалежності спробою відвернути увагу суспільства від проблем, які переживає держава (приблизно 21%). Не визначилися з відповіддю близько 9%². Однак через рік, у 2015-му, на 24-тю річницю незалежності в українців зменшилося відчуття гордості за країну (14,8%), зросла гіркота (35,8%) і, мабуть, намаганням відволіктися від скрутної ситуації в країні можна пояснити зростання кількості громадян, які скористалися нагодою у цей святковий день просто розважитись і відпочити (12,2%).

Зрештою, щоб спростувати спекуляції навколо теми українського національного самовизначення – не лише у контексті факту проголошення української державності, а й у світлі сьогоденних гострих загроз її незалежності та територіальній цілісності, – під час проведення всеукраїнського репрезентативного опитування громадян України ІСПП НАПН України у травні 2014 р. ми поцікавилися думкою українців: чи підтримують громадяни територіально цілісну Україну як суверенну і незалежну, демократичну унітарну та європейську державу з широкими повноваженнями регіонів і територіальних громад. Якби в Україні проводилося всеукраїнське консультативне опитування з цього питання як по вибірці в цілому, так і серед тих, хто взяв би участь у голосуванні, у всіх регіонах переконлива більшість опитаних підтримує територіальну цілісність і суверенітет України. Навіть на Сході тих, хто підтримує (64,8%) у три рази більше ніж тих, хто відстоює «антінезалежницьку» позицію (20,4%). За суверенну і неподільну Україну проголосувало б понад 80% представників усіх вікових категорій.

* * *

Узагальнюючи викладені вище результати досліджень думок та оцінок громадян щодо незалежності та цілісності української держави, можна з упевненістю говорити, що загальнонаціональні цінності є досить потужною силою, яка здатна консолідувати українське суспільство. Передусім, на це

² Для порівняння: за роки спостереження цього питання найнижчий показник відчуття гордості – на рівні 7% і 7,9% – було зафіксовано, відповідно, у 2000-му та 2008-му роках; тих, хто попри гіркоту втрат і невинуватих сподівань усе ж таки відчував гордість найменше (19,3%) було у 2008 р.. А ось скептично налаштованих громадян найбільше спостерігалось у 2000-му (37,7%) і 2003-му роках (37,9%).

вказує те, що більшість громадян України вірить у здатність своєї країни існувати як справді незалежна держава. Однак реальність в очах значної частини населення поки що не повністю цьому відповідає.

Радикальні зміни суспільних настроїв унаслідок подій 2013 і 2014-2015 рр., на нашу думку будучи виявом «ситуативності сучасності», не стільки зменшило традиційно притаманну українцям амбівалентність у ставленні до державного суверенітету і незалежності Української держави, скільки порушило всередині суспільства символічний «кордон», що пролягав крізь ціннісні та світоглядні орієнтири, гальмуючи формування української політичної нації.

Зростання «питомої ваги» значущості національної цінності державного суверенітету сигналізує про формування нових установок, які можуть і мають стати основою зміцнення національної самосвідомості українського народу, суспільної консолідації, соціальної мобілізації та громадської самоорганізації. Вкрай важливо не розпорошити ці паростки і саме на цьому ґрунті здійснювати системну, реалістичну, відкриту та прозору, соціально відповідальну державну політику, адже наша країна поруч з інтегральними політичними та соціально-економічними реформами потребуватиме примирення та інтеграції, пошуку спільних цінностей та моделей існування, а відтак – постійного діалогу між суспільством і державою.

1.2. ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ОРІЄНТАЦІЇ ГРОМАДЯН: ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ

Дослідження електоральних орієнтацій традиційно здійснюється в режимі моніторингу, який передбачає аналіз результатів волевиявлення виборців у день виборів (виборча статистика, екзит-поли), а також їх вивчення у період між ними (різноманітні опитування). Чим ближче до дня виборів, тим активніше збирається та аналізується інформація щодо електоральних настроїв виборців, проблем, що турбують суспільство, різноманітних рейтингів політичних сил та окремих політиків тощо. Аналіз електоральних орієнтацій у передвиборчий період має на меті визначити потенційний електорат різних політичних сил та його особливості. На основі таких даних будуються попередні прогнози електоральної поведінки (явка на вибори, стан визначеності електорату у своєму виборі, рівень поточної та перспективної підтримки окремих політичних сил та політиків). Чим тривалішою є історія виборів, тим багатшою є моніторингова база електоральних досліджень.

До методів, які найбільш активно застосовуються для «наповнення» цієї бази належать: офіційна виборча статистика, передвиборчі та післявиборчі опитування, а також опитування виборців, які проголосували, на виході з дільниць (так звані екзит-поли). Зазвичай результати екзит-полів відрізняються від результатів останніх передвиборчих опитувань незначною мірою, що пояснюють тим, що вони вимірюють не майбутню, уявну поведінку, а «знімають» ситуацію, максимально наближену до реальної. Вважається, що

результати правильно проведеного екзит-полу мають відрізнятися від офіційних результатів виборів на рівні статистичної похибки, а відтак – виконувати не тільки функцію прогнозування результатів виборів, але й громадського контролю за «чесністю» підрахунку голосів. Контрольну функцію можуть виконувати й післявиборчі опитування, але вони вважаються менш точними, ніж опитування в день виборів, оскільки виборцям вже відомі результати голосування і це впливає на їхні відповіді як щодо власної участі у голосуванні, так і щодо здійсненого вибору.

Протягом 25 років існування незалежної України її громадяни шість разів обирали собі Президента. Перший президент України Леонід Кравчук переміг на виборах, які відбулися 1 грудня 1991 року. Наступні вибори Президента через численні страйки на Донбасі були достроковими і пройшли у два тури. 10 липня 1994 року країну очолив Леонід Кучма. Через 5 років Л. Кучму було обрано на другий президентський термін. Цього разу вибори також були двох туровими. 14 листопада 1999 року у другому турі він боровся за президентське крісло з лідером комуністів Петром Симоненком.

Вибори 2004 року поклали початок Помаранчевій революції. На відміну від усіх попередніх виборів, ці були проведені аж у три тури – 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня і завершилися перемогою Віктора Ющенка. За переможця голосували регіони, які у 1994 р. підтримували Л. Кравчука. Натомість Віктора Януковича підтримали регіони, які свого часу голосували за Л. Кучму. Виключенням були Сумська, Чернігівська, Полтавська та Кіровоградська області.

Наступні вибори Президента України спочатку були призначені Верховною Радою України на 25 жовтня 2009 року, але ця дата була оскаржена чинним Президентом України В. Ющенком у Конституційному Суді. Після того, як Конституційний Суд визнав таке рішення протиправним, Верховна Рада призначила вибори на 17 січня 2010 року. На виборах використовувалася система абсолютної більшості. У разі відсутності кандидата, що набрав абсолютну більшість від числа тих, що взяли участь у виборах, передбачався 2-й тур, у якому змагалися двоє, що набрали найбільше голосів. У 2-му турі для перемоги досить було набрати голосів більше, ніж у суперника. Президентські вибори-2010 стали своєрідним реваншем В. Януковича за поразку у виборах 2004 року і коштували державному бюджету України 1 млрд. 532 млн. грн.

Чергові вибори Президента України мали відбутися 2015 року, але після подій на Євромайдані та усунення Верховною Радою В. Януковича з посади президента 22 лютого 2014 р., були призначені на 25 травня 2014 р. Позачергові вибори Президента відбувалися у непростих умовах: з анексованим Кримом та на тлі так званої антитерористичної операції на Сході країни. Ці вибори відбулися в один тур і завершилися перемогою П. Порошенка.

Президентські вибори, які на певний час перетворюють громадян із спостерігачів, що стежать за подіями на політичній арені, на учасників гри та дарують їм відчуття залученості до важливих, а той визначальних, доленосних для країни подій, є одним із способів «матеріалізації», опрідметнення політико-ідеологічних преференцій громадян і часто стають об'єктом моніторингу.

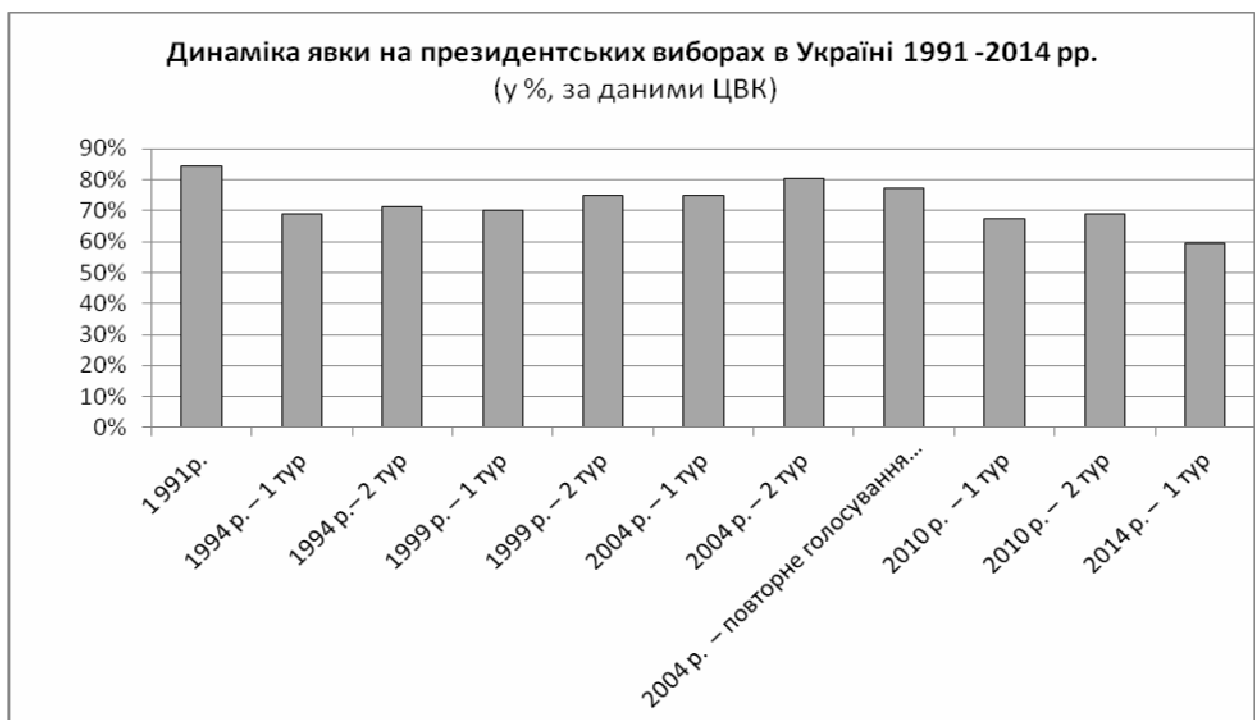
Динаміка електоральної активності: явка очікувана та реальна.

Рівень виборчої активності в електоральних дослідженнях є традиційним об'єктом моніторингу. Відомо, що у тоталітарних чи авторитарних країнах населення попри фактичну відсутність реального вибору зазвичай виявляє високу виборчу активність. У демократичних країнах участь у голосуванні зазвичай є виявом власного вибору громадян, хоча деякі з них і застосовують методи адміністративного стимулювання до участі у голосуванні. Проте навіть у тих країнах, де вони не застосовуються, активність як правило, перевищує 2/3 виборців.

Рівень виборчої активності значною мірою визначається рівнем значимості виборів для самих виборців – чим більшими повноваженнями наділений орган державної влади, до якого обирають претендентів, тим більшою є виборча активність. Саме тому на президентських виборах активність вища, ніж на парламентських, а на загальнонаціональних вища, ніж на місцевих.

Проаналізувавши електоральну активність під час президентських виборів можна помітити, що попри її досить складну динаміку протягом незалежності, кількість громадян, які беруть участь у голосуванні, в цілому поступово зменшується (див. Малюнок 1). Найвищим рівень явки на виборах Президента України був у 1991 р. (84,2%), найнижчим – у 2014 р. (59,4%). Середній відсоток тих, хто взяв участь у голосуванні, становив: на виборах Президента 1994 р. – 70,2%, 1999 р. – 72,5%, 2004 р. – 77,6%, 2010 р. – 67,9%. Неважко помітити, що під час усіх кампаній з виборів Президента України явка в другому турі зростала. У 2004 році явка в 2 турі, за офіційними даними, була найвищою за всю історію виборів.

Малюнок 1

Оскільки виборча активність не обмежується участю у голосуванні, а є своєрідним показником включеності особи у систему суспільних відносин, які виникають у результаті делегування владних повноважень у сфері прийняття політичних рішень, її вимірювання починається задовго до старту виборчої кампанії.

Динаміка виборчої активності президентських виборів 2010 р.: аналіз моніторингових опитувань та спроб її прогнозування.

Моніторингові опитування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України зазвичай здійснюються за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Зазвичай опитується близько 2000 респондентів у щонайменше 150 населених пунктах усіх регіонів України. Напередодні виборчої кампанії 2010 р. Інститутом було здійснено 5 таких опитувань – у жовтні 2008 р., а також у лютому, червні, жовтні та листопаді 2009 р.

Чимало дослідницьких центрів розпочали свої опитування набагато раніше і проводили їх фактично до самого дня виборів [Виборы президента Украины – 2010. Рейтинги кандидатов в президенты – динамика. Электоральные настроения. Итоги / STRATEGiUM: Международное Сообщество Политических Экспертов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://strateger.net/Vibori_prezidenta_Ukraini_2010_Rejtingi_kandidatov]. Старт дослідженням електоральних орієнтацій виборців у президентських перегонах-2010 р. дало опитування ФОМ-Україна наприкінці січня 2008 р. Останнім у низці передвиборчих опитувань стало дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), завершене за 4 дні до виборів. Кількість респондентів, які брали участь у цих дослідженнях, зазвичай коливалася у межах 1200 – 3000 осіб. Проте дехто з дослідників мав можливість проводити набагато масштабніші дослідження. Найбільш регулярно їх проводив Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка (УІСД) та Центр «Соціальний моніторинг» (ЦСМ). У кожній із трьох хвиль опитувань, проведених ними, взяли участь близько 10400 респондентів віком від 18 років та старше (по 400 респондентів у 26-ти територіально-адміністративних одиницях України: кожній з 24-х областей, а також в АР Крим та м. Києві).

Спроби спрогнозувати рівень явки на виборах Президента України 2010 р. були радше виключенням, ніж правилом. Більшість дослідницьких центрів обмежувалися оприлюдненням результатів проведених опитувань, які вказували на помітно вищий рівень готовності громадян брати участь у голосуванні, ніж було зафіксовано під час офіційного підрахунку голосів, отриманих претендентами на президентську булаву. При цьому дослідники, звичайно, добре розуміли, що реальна явка істотно відрізнятиметься від результатів опитувань, оскільки значна частина виборців відмовляється брати у них участь. Зазвичай це політично пасивні люди, які рідко беруть участь у виборах. Відтак до числа опитаних частіше потрапляють політично активні громадяни, що призводить до виникнення так званої систематичної похибки. Однак таке розуміння жодним чином не допомагає внести кількісні корективи в отримані дані. Їх доводиться робити, спираючись на інтуїцію та досвід

попередніх виборчих кампаній. При цьому розбіжність в озвучуваних прогнозах може бути доволі істотною [Соціологи “Юкрейніан соціолоджі сервіс” прогнозують впевнену перемогу Януковича на президентських виборах 2010 року // УНІАН. – 28.12.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://press.unian.ua/pressnews/976665-sotsiologi-yukreynian-sotsiolodji-servis-prognozuuyut-vpevnenu-peremogu-yanukovicha-na-prezidentskih-viborah-2010-roku.html>; Электоральные настроения населения Украины: декабрь 2009. // Социологическая группа «Рейтинг». – 22.12.2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/ru/products/politic/data/entry/13700/>].

Використані дослідниками алгоритми побудови прогнозу щодо очікуваного рівня явки в цілому себе виправдали – прогнозні оцінки виявилися досить близькими до фактичних. Прогнозована явка очікувалася на рівні 67-72% відсотків, а реальний рівень голосування, за даними ЦВК, у першому турі склав 67,2%, а в другому – 69,15%. Прогноз виборчої активності у другому турі базувався на екстраполяції досвіду попередніх (минулих) президентських виборів, які відбувалися у два тури. Оскільки під час усіх попередніх кампаній з виборів Президента України явка в другому турі зростала, той на січневих виборах також очікувалося зростання. Для його пояснення висувалися такі причини: «вирішальний» характер повторного голосування; наявність у певних регіонах «власного» кандидата, а також його конкурента із високим антирейтингом у тих самих областях.

Іміджі кандидатів та мотиви голосування за них.

За результатами дослідження ІСПП НАПН України, на початку виборчої кампанії серед найвідоміших кандидатів у президенти найбільш усталений і детальний імідж мав Віктор Ющенко. Половина і більше респондентів із 43-х запропонованих іміджевих характеристик пов’язали з ним одинадцять, тоді як із Віктором Януковичем та Юлією Тимошенко – по п’ять. В іміджі Арсенія Яценюка не було жодної характеристики, яку б йому приписувала принаймні половина опитаних.

В атмосфері нескінченного взаємопоборювання провідних українських політиків уявлення про них загалом у суспільстві набули переважно негативного забарвлення. Як наслідок, іміджі Ю. Тимошенко, В. Януковича, а особливо В. Ющенка значно погіршилися порівняно з тими, які вони мали перед виборами 2004 року. Притлумилися позитивні риси, а на перший план вийшли негативні. Так, характеризуючи В. Ющенка як головного винуватця поточних негараздів (84,2% по вибірці в цілому) і послідовного прихильника вступу України до Євросоюзу та НАТО (82,8%), що для одних респондентів є позитивною характеристикою, а для інших негативною, дві третини опитаних відзначали його нерішучість, млявість (76%), вважали, що він приведе країну до остаточного краху (75,3%) і що обрання його на другий термін нічого не змінить (71,2%). Маріонетку в руках іноземних політиків бачили у ньому 69,5% респондентів; непопулярного політика, якому не довіряють люди – 67,1%; символ минулого, час якого вже сплинув – 59,6%; красномовного демагога, який роздає пусті обіцянки – 57,1%. Багатьом респондентам він видавався

сірим, непоказним, не кращим за інших (52,7%), таким, що прагне лише влади (52,5%).

Віктора Януковича 83,4% загалу респондентів сприймала насамперед як прихильника зближення з Росією. Проте для 57,8% опитаних він був передусім злодієм, казнокрадом, людиною з кримінальним минулим. Таким, що прагне лише влади, його бачили 51,8% респондентів. Приблизно стільки ж вважали, що серед його прихильників і членів команди багато небезпечних, поганих людей (50,8%), а сам він є захисником інтересів новоявлених багатіїв (50,2%).

Юлія Тимошенко для багатьох респондентів була політиком, що прагне лише влади і тільки влади (64,8%), красномовним демагогом, який роздає пусті обіцянки (59,2%). Поточні негаразди відносили на її рахунок 51% опитаних. Майже половина респондентів була переконана, що вона приведе країну до остаточного краху (49,8%), а також відзначали її хитрість та підступність (49,6%), хоча й підкреслювали (значно частіше, ніж в інших політиків) її активність, енергійність, рішучість (46,1%).

Серед іміджевих характеристик Арсенія Яценюка³ опитані найчастіше відзначали дві – «політик нової генерації, у якого все ще попереду» (47,1%) та «виразник інтересів молодого покоління, молоді» (44%), однак часто-густо вважали, що обрання його президентом нічого не змінить (40,5%). Вказували й на низку негативних характеристик: прагне лише влади (40%), красномовний демагог, який роздає пусті обіцянки (37,7%), виступає захисником новоявлених багатіїв (36,4%).

Погляди симпатиків і антипатиків провідних українських політиків характеризувалися, як правило, дзеркально протилежним баченням однієї й тієї самої особи. Ті риси, які виборець вважав позитивними, він приписував зазвичай лише «своєму» кандидатові, а негативними наділяв його політичних опонентів. Це зумовлювало в суспільстві надлишок нетерпимості і перебільшено негативні прогнози щодо наслідків перемоги кожного з кандидатів у президенти.

Прихильники В. Ющенка відзначали у ньому насамперед патріотизм, відданість державним інтересам (87,7%), урівноваженість, втриманість (87,7%). Їм імпонували його євроінтеграційні та євроатлантичні устремління (82,5%). Понад 70% вважали його чесною, порядною, справедливою людиною (75,4%), політиком європейського типу, який захищає ідеали демократії (73,7%), простим доступним, таким, що розуміє проблеми людей (73,7%). Вони відмічали прихильність В. Ющенка до поступових, обережних змін (71,9%), вірили, що він поліпшить ситуацію в державі, підвищить рівень добробуту (71,9%), забезпечить стабільність, спокій і суспільну злагоду (71,9%). Більше 60% прихильників В. Ющенка бачили у ньому виразника інтересів суспільства

³ Зазначимо, за даними КМІС у квітні 2009 р. більше третини українських громадян (34%) вважали, що Віктор Ющенко хотів би бачити Арсенія Яценюка своїм наступником на посаді Президента України, як такого, хто міг би найкраще продовжити його політику (Детальніше див.: [Думки населення України, квітень 2009 / Прес-релізи та звіти // Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). – 25.04.2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=288&page=2&y=2009>]).

в цілому (68,4%), захисника інтересів трудящих, борця з мафією (64,9%), позитивно оцінювали його гнучкість та готовність до компромісів (63,2%).

Натомість Юлію Тимошенко прихильники В. Ющенко сприймали як головну винуватицю поточних негараздів (82,5%), приписували їй прагнення до влади і тільки влади (77,2%), риси красномовного демагога, який роздає пусті обіцянки (63,2%). В Янукович, котрий сприймався симпатиками В.Ющенко насамперед як людина з кримінальним минулим (91,2%) і прихильник зближення з Росією (89,5%), був для них політиком, що приведе країну до краху (70,2%), зарозумілим, пихатим, байдужим до людей (70,2%), агресивним і конфліктним (63,2%), захисником інтересів новоявлених багатіїв (66,7%). А. Яценюк для прихильників В. Ющенко – політик нової генерації (54,4%), виразник інтересів молодого покоління (50,9%), але більше третини з них вважали, що його обрання президентом нічого не змінило би (38,6%), хоча він і схилився до рішучих, швидких та кардинальних змін (35,1%), демонстрував активність, енергійність, рішучість (36,8%) і готовність до компромісів (33,3%). Були й такі, хто приписував А. Яценюкові хитрість, підступність (36,8%).

Привертає увагу також той факт, що більше половини прихильників В. Ющенко (57,9%) вважали політиком, який напередодні виборів користувався підтримкою людей, Юлію Тимошенко. Самого ж В. Ющенко оцінювали як популярного політика 56,1% його прихильників, В. Януковича – 28%, А. Яценюка – 12,3%.

Прихильники В. Януковича, вбачаючи у своєму лідері насамперед символ зближення з Росією (89,9%), сподівалися, що він поліпшить ситуацію в державі, підвищить добробут (88,6%), забезпечить стабільність, спокій і суспільну злагоду (86%). Він видавався їм простим, доступним, таким, що розуміє проблеми людей (80%), компетентним професіоналом, здібним організатором (76,4%), витриманим, урівноваженим, спокійним (74,2%), патріотом України, який обстоює державні інтереси (73,4%), чесною, порядною і справедливою людиною (60,7%). Як порядних людей оцінювали і членів його команди (66,1%). Стосовно А. Яценюка серед прихильників В. Януковича найбільш поширеною була думка, що обрання його президентом нічого не змінило би (43,8%). При цьому 41,9% вважали його політиком нової генерації, у якого все попереду, а ще 38,4% – виразником інтересів нового покоління, молоді.

Понад 82% прихильників В. Януковича були переконані в популярності свого лідера, тоді як Ю Тимошенко вважали популярною 17,6%, А. Яценюка – 5,4%, В. Ющенко – 4,8%.

На думку прихильників Ю. Тимошенко, саме вона була здатна поліпшити ситуацію в державі та підвищити добробут (87,6%) завдяки своїй енергійності і рішучості (85,8%), компетентності та професіоналізму, організаторським здібностям (87,4%). Майже така ж частка її прихильників (84,7%) вважала свою лідерку патріоткою України, яка обстоює державні інтереси. Вони відзначали її яскравість, несхожість на інших (82%), простоту, спроможність розуміти проблеми людей (80,6%), сподівалися, що вона забезпечить стабільність, спокій, суспільну злагоду (80,6%). Понад 70% поділяли думку, що лідерка БЮТ

є борцем з мафією і захисником інтересів трудящих (74,7%), виразником інтересів суспільства в цілому (73,9%) і людиною слова (72,6%). Майже 68% прихильників Ю Тимошенко подобалися її порядність і справедливість, схильність до рішучих, швидких та кардинальних змін. Дещо рідше вона сприймалася своїми прихильниками як політик європейського типу, прибічниця демократії (64%).

Головну провину за поточні негаразди прихильники Ю. Тимошенко покладали на В. Ющенка (92,2%). Зорієнтованість чинного на той час Президента на вступ до Євросоюзу та НАТО відзначали 85,5% симпатиків лідерки БЮТ, нерішучість і млявість – 83,9%, неможливість змін у разі його повторного обрання – 76,1%, неминучість доведення країни до краху – 73,1%. Понад 60% з них вважали тодішнього глави держави маріонеткою в руках іноземних політиків (66,4%) символом минулого (64,5%), сірим, непоказним (63,2%), хоча для когось він поставав і як красномовний демагог (60,8%).

В. Янукович сприймався прихильниками Ю. Тимошенко не лише як політик проросійської орієнтації (85,8%), а й злодій, казнокрад, людина з кримінальним минулим (83,9%), що прагне лише влади (76,9%), захищає інтереси новоявлених багатіїв (69,1%), а також відзначається невтриманістю, агресивністю та конфліктністю (61%). А. Яценюк у їхніх оцінках поставав хоча й політиком нової генерації (55,1%), виразником інтересів молодого покоління (46%), але таким, що прагне лише влади (40,6%), хитрим і підступним (37,9%). Підкреслюючи активність, енергійність і рішучість цього кандидата в президенти, третина симпатиків Ю. Тимошенко була переконана, однак, що його обрання нічого не змінить (34,9%) і що він виражає інтереси новоявлених багатіїв (30,9%).

На переконання 80% прихильників лідерки БЮТ, саме вона користувалася підтримкою людей. Популярність В. Януковича визнавали 23,7%, А. Яценюка – 15,1%, В. Ющенка – 7,5%.

Прихильники А. Яценюка вважали свого кандидата як перспективним політиком нової генерації (87,9%), виразником інтересів молодого покоління (79,6%), так і патріотом України, що обстоює її інтереси (77,7%), здатним поліпшити ситуацію в державі і піднести добробут (77,1%), забезпечити стабільність, спокій, суспільну злагоду (72,6%). Вони бачили у Яценюкові прихильника рішучих, швидких і кардинальних змін (68,2%), борця за інтереси всього суспільства (67,5%), політика європейського типу (57,5%), компетентного професіонала та здібного організатора (64,3%). На їхню думку, він відзначався активністю й енергійністю (74,5%), втриманістю і врівноваженістю (72%), чесністю, порядністю і справедливістю (65,6%), а також простотою, доступністю, здатністю розуміти проблеми людей (65%), яскравістю, несхожістю на інших (62,4%).

Протилежними рисами наділяли симпатики А. Яценюка інших кандидатів. Звинувачуючи В. Ющенка в поточних негараздах (87,9%), вони були переконані, що його обрання на другий термін нічого не змінить (81,5%); що він млявий і нерішучий (80,3%), приведе країну до остаточного краху (74,5%). Прихильність В. Ющенка до Євросоюзу та НАТО відзначали 73,2%

симпатиків А. Яценюка, проте навряд чи це було в їхніх очах позитивною характеристикою, адже вони вважали його маріонеткою в руках іноземних політиків (69,4%). А Юлія Тимошенко не влаштовувала їх своїм владолюбством (72,6%), демагогією (62,4%), хитрістю і підступністю (58%). Крім того, її, як і В. Ющенка, вважали винною в поточних негараздах (55,4%). В. Янукович сприймався симпатиками А. Яценюка як політик проросійської орієнтації (82,2%), злодій, казнокрад з кримінальним минулим (77,7%), захисник новоявлених багатіїв (65%), прихід до влади якого приведе країну до краху (49,7%). Йому приписували прагнення лише влади і тільки влади (67,5%), агресивність, конфліктність і невтриманість (50,3%).

У популярності А. Яценюка в українському суспільстві були переконані 67,5% його прихильників. Набагато менше серед респондентів, які не відмовляли у популярності Ю. Тимошенко (34,4%), В. Януковичу (29,9%) та В. Ющенку (10,2%).

Перспектива обрання будь-кого з найбільш відомих кандидатів у президенти викликав у громадян цілу низку страхів, перелік яких, судячи з результатів контент-аналізу їх висловлювань, включав як однакові, так і специфічні, пов'язані виключно чи передусім з окремими кандидатами.

Претенденти на президентську посаду різнилися як за кількістю породжуваних ними побоювань, так і за ступенем їх вираженості («концентрованості»). Найбільше виражених («концентрованих» побоювань, тобто таких, якими було охоплено понад 2% опитаних (а це в генеральному масиві близько 730 тис. виборців), викликали постаті чинного на той час Президента В. Ющенка (12 побоювань) і лідера «Фронту змін» А. Яценюка (11 побоювань). Проте за ступенем «концентрованості» побоювань В. Ющенко випереджав А. Яценюка: у першого на одне побоювання припадало в середньому 7,3% опитаних, у другого – 5,8%. Найкоротший перелік (8 позицій) виражених страхів мала Ю. Тимошенко, однак ступінь їх «концентрації» був найбільшим серед чотирьох найрейтинговіших кандидатів: на одне побоювання в середньому припадало 9% опитаних. Перелік страхів, які стосувалися В. Януковича, налічував близько 10 найменувань, на одне побоювання в середньому припадало 6,8% респондентів.

Найхарактернішими побоюваннями, пов'язаними з можливістю переобрання В. Ющенка, були: відсутність позитивних змін, занепад і розпад держави, загострення економічних і соціальних проблем, зниження рівня життя. Ці побоювання висловлювали відповідно 15,1%, 11,6% і 10,7% опитаних. Острах того, що в разі пролонгації президентства В. Ющенка позитивних змін так і не відбудеться, були найбільш поширеними серед жителів Центрального (22%) і Західного (20,4%) регіонів. Перспектива занепаду і розпаду держави лякав у Південні регіоні 17,1% опитаних, у Східному – 14,4%; загострення економічних і соціальних проблем очікують здебільшого жителі Центрального регіону (13%). Серед прихильників інших кандидатів побоювання щодо відсутності позитивних змін у разі перемоги В. Ющенка найчастіше висловлювали прихильники А. Яценюка (21,2%) та Ю. Тимошенко (19,6%), щодо занепаду і розпаду держави – прихильники

В. Януковича (17,1%) та Ю. Тимошенко (14,4%), щодо загострення економічних проблем, зниження рівня життя – прихильники Ю. Тимошенко (14,4%). Менш поширеними, але пов'язаними передусім з Ющенком, були побоювання з приводу посилення прозахідної орієнтації у зовнішній політиці (5,1% опитаних), загострення стосунків з Росією (2,5%), «американізації» України (3,3%), насильницької українізації (3,1%). Ці побоювання були характерними насамперед для Східного та Південного регіонів, де про них згадували від 3% до 11% респондентів.

Найбільш типовими побоюваннями, пов'язаними з перспективою перемоги Ю. Тимошенко, були: загострення економічних і соціальних проблем, зниження рівня життя (16,3% опитаних) та обман, невиконаних обіцянок (16%). З іншими кандидатами ці побоювання пов'язувалися істотно рідше. Тривога з приводу загострення економічних і соціальних проблем у разі перемоги Ю. Тимошенко найбільшою мірою була виражена серед жителів Південного регіону (23,1%), людей пенсійного віку (18,4%) та осіб з неповною середньою освітою (18,7%), а серед прихильників інших кандидатів – у симпатиків В. Януковича (22,3%) і В. Ющенка (22,2%). Імовірністю обману, невиконання обіцянок з боку Ю. Тимошенко були стурбовані передусім жителі Західного (18%) і Південного (17,1%) регіонів, респонденти віком від 30 років і старше (17%) та особи з повною вищою і повною середньою освітою (17%). Серед інших побоювань, які викликала передусім Ю. Тимошенко, найпоширенішими були невизначеність майбутнього і його подальше погіршення, страх дестабілізації внутрішньополітичної ситуації, прояви якої респонденти описують у дуже широкому діапазоні: від позачергових виборів і нового Майдану до громадянської війни. Кожним із цих побоювань було охоплено понад 6% опитаних. Стурбованість невизначеністю майбутнього, імовірністю його погіршення в разі обрання Ю. Тимошенко найчастіше висловлювали прихильники В. Ющенка (14,8%), а також особи з неповною (8,8%) і повною середньою (7,6%) освітою. Можливість дестабілізації внутрішньополітичної ситуації найбільше лякала прихильників В. Ющенка (9,3%) і В. Януковича (7,6%), а в географічному розрізі – жителів Південного регіону (8,9%).

Імовірність обрання президентом В. Януковича відлякувала респондентів передусім перспективою тотальної корупції, беззаконня, утвердження криміналітету. Побоювання такого штибу висловили понад 20% опитаних. Ці страхи були поширені більше, ніж загалом по вибірці, серед прихильників Ю. Тимошенко (31,1%), В. Ющенка (29,6%) та А. Яценюка (26,7%). У регіональному розрізі їх найчастіше поділяли у Західному (25,1%) і Центральному (23,6%) регіонах, а за соціально-демографічними ознаками – люди віком 30-55 років (23%) і жінки (22,3%). До специфічних побоювань, пов'язаних саме з В. Януковичем, належали «русифікація» (посилення залежності від Росії, ущемлення україномовних громадян, нав'язування російської мови як другої державної тощо), а також втрата демократії і свобода слова. Наявність таких побоювань засвідчили відповідно 5,6% і 3,7% опитаних. «Русифікація» найдужче лякала прихильників В. Ющенка (27,8%), жителів Західного (10,3%) і Центрального (7,7%) регіонів. У соціально-демографічному

розрізі це побоювання порівняно більше виражене у молоді до 30 років (9,7%), чоловіків (7,1%) та осіб з освітнім рівнем, вищим за середній (6,3% – 7,3%). Втрата демократії і свободи слова в разі обрання президентом В. Януковича найбільше тривожили жителів Центрального регіону (6,4%), прихильників Ю. Тимошенко (6,3%) та А. Яценюка (5,5%) осіб віком від 30 до 55 років (4,5%), а також тих, хто має повну вищу освіту (4,3%).

У разі обрання президентом А. Яценюка громадяни найчастіше побоювалися, що він ще занадто молодий і недостатньо «зрілий» для цієї посади (12,8% опитаних). Причому чим старіші респонденти, тим частіше вони вказували на це. Прикметно й те, що ці побоювання майже не залежали від політичних уподобань опитаних: серед прихильників А. Яценюка про них згадали 13,5%, серед прихильників В. Януковича – 13,8%, В. Ющенко – 15,7%, Ю. Тимошенко – 15,8%. Інше найпоширеніше побоювання щодо А. Яценюка як можливого президента стосувалося його особистості. Виборці побоювалися, що йому притаманний цілий комплекс негативних особистісних рис, таких як підступність, імпульсивність, непослідовність, відірваність від реальності, дехто вважали його «темною конячкою». Загалом побоювання такого плану висловили 9,2% опитаних, у більшості випадків вони фактично не залежали від політичних уподобань респондентів і їхніх соціально-демографічних характеристик. До специфічних побоювань, що стосувалися передусім А. Яценюка, належали і припущення, що, ставши президентом, він буде маріонеткою в руках більш сильних політиків (4,2% опитаних). Найчастіше цього боялися прихильники В. Ющенко (9,8%) та Ю. Тимошенко (5%).

Розуміючи, що електоральний вибір є полімотивованим і що прагнення створити вичерпний список провідних мотивів голосування є практично нереальним завданням, дослідники ІСПП НАПН України вирішили скористатися максимально узагальненою моделлю, відповідно до якої провідним мотивом голосування за того чи того кандидата вважається його оцінка в рамках опозиції «свій-чужий». Результати дослідження переконливо продемонстрували її дієвість. Тим, що кандидат найбільшою мірою відповідає їхнім уявленням про те, яким має бути Президент, обґрунтували свій вибір 58,6% респондентів. Понад третину опитаних (35,6%) заявляли, що віддадуть голоси за названого претендента лише тому, що вважають його меншим злом, боячись перемоги когось іншого. Інші аргументи навели 2,5%, не змогли нічим пояснити свій вибір 3,3%. Серед прихильників В. Януковича 59% заявляли, що він найбільше відповідає їхнім уявленням про Президента, 36,5% вважали його меншим злом. Серед прихильників Ю. Тимошенко це співвідношення було кращим: 62,8% проти 32,9%. Ще кращим воно було у П. Симоненка (77,5% проти 17,5%), а найгіршим – у В. Ющенко (43,9% проти 49,1%). У А. Яценюка ці частки були майже рівні (48,1% проти 45,5%)⁴.

⁴ Інші дослідники також цікавилися ставленням виборців до передвиборчих обіцянок кандидатів у президенти України та мотивами голосування за них. *Детальніше див.:* [Президентські вибори-2010: останні рейтинги / Опитування // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/polls/2009_polls/1876.htm; Президентські вибори-2010: останні рейтинги / Опитування // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/polls/2009_polls/1876.htm; У що вірять та не вірять українці? / Прес-релізи та звіти //

Президентські вибори 2014 р.: основні очікування та готовність визнати їх результати.

Прологом до дострокових виборів Президента України 2014 року стали криваві події у Києві 18-20 лютого, в ході яких загинуло більше сотні людей і кілька тисяч було травмовано. 21 лютого лідери опозиції за посередництва представників Євросоюзу підписали з Віктором Януковичем угоду, яка мала зупинити масове кровопролиття у Києві та покласти край гострій політичній кризі, що розпочалася у листопаді 2013 р. через рішення української влади призупинити процес підписання Угоди про асоціацію з Європейським союзом та масове побиття студентів. Ця угода передбачала, зокрема, проведення дострокових виборів президента до кінця 2014 р. та формування «уряду національної довіри». Попри схвалення підписаної угоди Радою Майдану багато мітингарів на Майдані не вважали її виконанням їхніх вимог і гаряче підтримали ультиматум, висунутий В. Януковичу одним із сотників Самооборони Майдану Володимиром Парасюком, в якому Президенту пропонувалося піти у відставку до ранку. Загроза штурму примусила В. Януковича у ніч з 21 на 22 лютого залишити Адміністрацію президента. 22 лютого Верховна Рада підтримала Постанову про усунення Віктора Януковича з посади Президента України, аргументуючи таке рішення самоусуненням Януковича від виконання своїх обов'язків, та призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 року.

Соціально-політична ситуація, в якій відбувалася підготовка до позачергових виборів Президента 2014 р., була дуже складною – було втрачено Крим, дедалі гострішими ставали проблеми на Сході. Крім того, країна потребувала невідкладного завершення легітимації нової української влади. За словами О. Турчинова, проведення виборів для України було надзвичайно важливим, тому що саме з обранням Президента мав бути завершений процес легітимації влади в країні і, відповідно, спростовано поширювану очільниками Кремля та чисельними експертами тезу про нелегітимний характер влади в Україні. Великі надії на ці вибори покладали не тільки політики, але й українське суспільство, що засвідчили опитування громадської думки.

Розмаїття запитань, які пропонували виборцям дослідницькі центри, дозволяють достатньо точно реконструювати зміст та ступінь вираженості суспільних очікувань щодо виборів, які домінували у громадській думці напередодні обрання нового Президента України у травні 2014 р. [80 % українцев придут на избирательные участки 25 мая, чтобы выбрать себе президента [Електронний ресурс] // Пресса Украины. – 12.03.2014. – Режим доступу: <http://uapress.info/ru/news/show/18517>; Вибори-2014: мотивація вибору та сподівання громадян. Що змінилося порівняно з виборами-2010? / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – 5.06.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/dhsrhtgshrh.htm]. Запитання, запропоноване респондентам ІСПП НАПН України, мало на меті з'ясувати «ефективність» дострокових президентських виборів як інструменту стабілізації соціально-політичної ситуації в контексті інших пропонованих заходів. Згідно з результатами травневого опитування Інституту, серед заходів, спроможних стабілізувати соціально-політичну ситуацію в Україні, найбільша кількість опитаних (54,9 %) обрала варіант відповіді «вибори Президента України», тоді як варіанти «конституційна реформа», «люстрація», «багатосторонні переговори між Україною, Росією, США та ЄС», «всеукраїнський референдум з питань державного устрою та статусу російської мови» – у межах 25 %. Водночас, на думку респондентів, ані антитерористична операція, ані вступ України до ЄС та НАТО не настільки були здатні вплинути на перебіг подій в Україні (відповідно 16,6 % і 15,3 %), щоб стати ефективними засобами досягнення соціальної стабільності. Введення надзвичайного стану (5,5 %) або вступ України до Митного союзу (4,5 %) також не відповідали тодішнім очікуванням громадян [[Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень' 2014 : інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 66 с. \[Електронний ресурс\]. – Режим доступу: \[http://ispp.org.ua/bibl_6.htm\]\(http://ispp.org.ua/bibl_6.htm\)\]](#)].

Досвід протистояння між учасниками виборів 2004 року, активістами Майдану та Антимайдану, трагічні події в Одесі 2 травня викликали побоювання щодо визнання легітимності виборів Президента, призначених на 25 травня 2014 року. Відтак неабияке значення мало й те, чи готові будуть виборці визнати їх офіційні результати, якщо ті будуть суперечити їхнім очікуванням і через це вважатимуться несправедливими. З'ясувати це допомогло опитування, проведене ІСПП НАПН України напередодні виборів. Отримані результати засвідчили, що у разі, якщо офіційні результати виборів Президента України видаватимуться їхнім учасникам несправедливими, то їх все одно мали намір визнати майже половина (46,5 %) респондентів, що свідчило про доволі високий рівень політичної толерантності та законслухняності українських громадян. Водночас майже третина (29,6 %) заявили, що не визнають результатів президентських виборів, якщо вони їх не влаштуватимуть. Решта або не змогли визначитися з відповіддю (20,3 %), або ж не відповіли (3,6 %).

Готовність визнати навіть результати виборів, які не відповідають їхнім очікуванням, була однаковою серед представників усіх вікових груп, проте мала істотні регіональні відмінності. Серед жителів Південного та Центрального регіонів таких опитаних було найбільше – 59,3 % і 58,6 % відповідно, у Західному та Східному – помітно менше – 43,2 % і 37,4 %. Відповідно, у цих регіонах майже 40 % респондентів заявляли, що не мають намір визнавати такі результати. Зрозуміло, що ця цифра за певних умов могла реалізуватися у протестний потенціал суспільства. Втім, його істотно послаблювала зневіра виборців цих регіонів у здатності виборів щось змінити (про це докладно було сказано вище) [[Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень' 2014 : інформаційний бюлетень /](#)

за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 66 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ispp.org.ua/bibl_6.htm].

Динаміка виборчої активності президентських виборів 2014 р.: аналіз моніторингових опитувань та спроб її прогнозування.

Результати соціологічних опитувань давали підстави експертам прогнозувати надзвичайно високу активність українських виборців у день голосування. Якщо у серпні 2013 р. за даними досліджень ІСПП НАПН України про готовність взяти участь у виборах заявляли 68,6% українців, то у грудні того ж року вже 74,3%, у березні – 77,6%, у травні – 74,3%. Фіксувалося стабільне зростання кількості тих, хто декларував намір проголосувати обов'язково: у серпні 2013 р. таких було 30,7%, у грудні 2013 р. – 39,2%, у березні 2014 р. – 45,4%, у травні 2014 р. – 45,9%. Натомість протягом зазначеного періоду зменшувалася чисельність виборців, які говорили, що голосуватимуть скоріше за все: 37,9%; 35,1%; 32,2%; 28,4%.

Схожі показники виборчої активності фіксували й інші дослідницькі центри – УІСД/ЦСМ, КМІС, Центр Разумкова, СОЦИС, Фонд Демократичні ініціативи, Рейтинг тощо [80 % українців придуть на избирательные участки 25 мая, чтобы выбрать себе президента. – 12.03.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uapress.info/ru/news/show/18517>; Явка на президентських виборах в Україні не перевищить 70% / Центр Разумкова. – 20.05.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=4788; Вибори-2014: сподівання громадян, рейтинги кандидатів, мотивація вибору / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – 21.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/grkgkpwrgkprgk.htm]. Рівень виборчої активності, що їх фіксували опитування, нагадували той, який мав місце під час президентських виборів 2004 року. Деякі особливо оптимістично налаштовані експерти, розуміючи, що висока явка здатна надати виборам Президента додаткової легітимності, навіть пророкували рекордні в історії України показники виборчої явки [Вибори складні, але з високою явкою. Прес-конференція / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – 21.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/vibookoju-javkoju-.htm>]. Водночас чимало з них застерігали, що у деяких регіонах висока активність українців може призвести до довгих черг на дільницях для голосування, і радили виборцям у день голосування набратися терпіння. Проте більшість дослідницьких центрів за звичкою прогнозів явки не давала, обмежуючись оприлюдненням результатів опитувань. Чи не єдиним виключенням була соціологічна група «Рейтинг», яка, спираючись на дані власного квітневого опитування і використовуючи вже згадуваний раніше алгоритм розрахунку очікуваної явки, коли до частки респондентів, які обрали варіант «однозначно голосуватиму», додається половина тих, хто надав перевагу варіанту «скоріше голосуватиму», прогнозувала рівень явки на виборах Президента 25 травня 2014 р. у 64% [Політичні настрої населення: квітень 2014. Прес-реліз / Соціологічна група

«Рейтинг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/politicheskie_nastroeniya_naseleniya_aprel_2014.html]. Застосувавши цей алгоритм до даних травневого опитування ІСПП НАПН України, отримуємо прогнозну явку у 60,1%. За даними ЦВК 25 травня участь у голосуванні взяли 59,4% виборців.

Справдилися прогнози дослідників й щодо регіональних відмінностей електоральної активності виборців. Вони були цілком очікуваними, оскільки були характерними для всіх виборів протягом останніх десяти років: найвища на Заході та в Центрі, нижча – у Східному та Південному регіонах. Найнижча виборча активність очікувалася на Донбасі, де вона залежала не лише від бажання виборців, а й від фізичної можливості це зробити.

Іміджі основних кандидатів та мотиви голосування за них.

Насиченість суспільно-політичного життя напередодні виборів президента-2014 резонансними подіями, їх швидкоплинність позбавили дослідників громадської думки можливості детально вивчити іміджі основних кандидатів, що склалися у свідомості виборців. Більшість центрів навіть не намагалася це зробити, а деякі не мали можливості проводити опитування через брак фінансових ресурсів. Певне уявлення щодо суспільного запиту на ті чи ті якості Президента оновленої країни дають результати дослідження, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України 13-19 травня 2014 р. [Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень' 2014 : інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 66 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ispp.org.ua/bibl_6.htm]. Воно засвідчило, що найбільше українці хотіли, аби новообраний Президента не мав у минулому корупційного «шлейфу» (37,5%) та був щирим патріотом (35,3%). Запит на чесність та патріотизм був виразнішим за інтелектуальний та освітній рівень, досвід державного управління. Найменше виборці поцінювали у майбутньому главі держави зовнішність та ставлення до власної родини.

Уявлення прихильників найбільш рейтингових кандидатів у президенти щодо найбільш важливих якостей глави держави дещо різнилися.

Прихильники П. Порошенка надавали перевагу наявності у кандидата досвіду державного управління, патріотизма, високого інтелектуального та освітнього рівня, відсутності корупційного «шлейфу» та його здатності добиватися успіху. Для прихильників Ю. Тимошенко окрім щойно зазначених якостей неабияке значення мала харизма кандидата, його здатність впливати на оточуючих. А от незаплямованості репутації майбутнього Президента, його непричетності до корупційних схем, вони надавали помітно меншого значення, ніж прихильники інших кандидатів. На думку прихильників О. Ляшка Президентом України мав би стати передусім щирий патріот, у якого немає власності сумнівного походження, натомість наявне здорове честолюбство. Виборці, які мали намір віддати свої голоси С. Тигіпку, вважали, що президентом має стати людина передусім з досвідом державного управління, інтелектуал з високим освітнім рівнем.

Отже, маємо підстави стверджувати, що українські виборці мали доволі строкаті уявлення щодо того, яким мав би бути Президент. Прихильники різних кандидатів хотіли бачити на цій посаді людей з досить несхожими профілями особистісних рис. Можна говорити, що значна частина виборців вважали, що Президент України обов'язково має бути патріотом-професіоналом з досвідом державного управління, але без корупційного минулого. Не менше серед виборців було й тих, для кого визначальною рисою президента мав би бути передусім патріотизм. Значущість інших рис уявлялась їм меншою. Хтось із них прагнув бачити на цій посаді нові обличчя і надавав перевагу політикам, непричетним до попередньої владної верхівки та із прозоро набутими статками, а хтось – харизматичного лідера, нехай і причетного колись до корупційних скандалів. Були й такі, хто виявляв готовність надати перевагу кандидату з іміджем «технократа» (професіоналу з досвідом державного управління), а не патріоту.

Дослідження провідних іміджевих рис найбільш бажаного українцями президента органічно доповнювали опитування, що мали на меті з'ясувати основні мотиви, яким керувалися громадяни при його виборі. [Вибори-2014: мотивація вибору та сподівання громадян. Що змінилося порівняно з виборами-2010? / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – 5.06.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/dhsrhtgshrh.htm].

Продуктивним узагальненням розмаїття мотивів, що зумовлювали голосування за кандидатів у Президенти України, стало згадуване ще дослідження, проведене ІСПП НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України 13–19 травня 2014 р. [Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень' 2014 : інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 66 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ispp.org.ua/bibl_6.htm]. Дослідники з'ясовували, в рамках якої із двох моделей робили свій електоральний вибір українські громадяни – моделі голосування за ідеального кандидата чи моделі вибору найменшого зла. З таблиці 1 видно, що переважна більшість виборців (43%) пояснювали свій вибір тим, що їх кандидат найбільшою мірою відповідав їхнім уявленням про те, яким має бути президент.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання **“Чому Ви проголосували б саме за цього кандидата?”** (у % до тих, хто має намір взяти участь у голосуванні)

	Грудень 2003 р.	Листопад 2009 р.	Травень 2014 р.
тому що він (вона) найбільшою мірою відповідає моїм уявленням про те, яким має бути президент	50,4	58,6	43,0
його (її) обрання вважаю найменшим злом, адже якщо переможе хтось інший, буде ще гірше	25,7	35,6	29,0

інша думка	8,0	2,5	4,1
важко відповісти	16,0	3,3	20,7
не відповіли	-	-	3,1

Голосували за кандидата тому, що вважали його (її) обрання найменшим злом, адже, мовляв, якщо переможе хтось інший, буде ще гірше, 29% респондентів. Не зміг пояснити причини свого вибору кожний п'ятий опитаний. Співвідношення між «він (вона) найбільшою мірою відповідає...» і «його (її) обрання вважаю найменшим злом...» становило у П. Порошенка відповідно 53,6 % і 37,8 %, у Ю. Тимошенко – 63,3 % і 30,2 %, у С. Тігіпка воно було майже однакове – 44,6 % і 39,8 %.

Президентські вибори 2014 р. відзначилися тим, що порівняно з попередніми зменшилася чисельність як тих, хто обирав серед кандидатів найкращого, так і тих, хто голосував за найменш поганого з них. Це може вказувати на поступове послаблення як ідеалізації політиків, так і бажання обирати менше із зол, та посилення запиту на нові, альтернативні обличчя, чия оцінка не вписується у традиційну шкалу «хороший – поганий», а передбачає оцінювання політика передусім за критерієм здатності вирішувати найбільш актуальні проблеми сьогодення. Чи так це насправді лишається питанням відкритим.

* * *

Явка на виборах президента має тенденцію до зменшення, що може вказувати на посилення сумнівів виборців у здатності кандидатів на цю посаду істотно змінити ситуацію в країні. Якщо вибори президента відбуваються у два тури, то у другому турі електоральна активність є дещо вищою, ніж у першому.

Прогнозування рівня електоральної активності під час президентських виборів на основі даних опитувань попри відпрацьовані технології їх проведення лишається нетривіальним завданням. Значною мірою це зумовлено відсутністю науково обґрунтованого алгоритму прогнозування електоральної активності, неможливістю позбутися систематичної похибки через відмову значної кількості громадян брати у них участь та збільшення імовірності потрапляння у вибірку політично активних громадян.

Запити українських виборців щодо бажаного Президента є доволі строкатими. Вони хочуть бачити на цій посаді людей з досить несхожими профілями особистісних рис. При цьому переважна більшість виборців прагне обрати серед кандидатів найкращого. Ті виборці, що здійснюють вибір за принципом меншого зла, становлять відносно меншість.

Погляди симпатиків і антипатиків провідних українських політиків характеризуються, як правило, дзеркально протилежним баченням однієї й тієї самої особи. Ті риси, які виборець вважає позитивними, він приписує зазвичай лише «своєму» кандидатові, а негативними наділяє його політичних опонентів. Це зумовлює в суспільстві надлишок нетерпимості і перебільшено негативні прогнози щодо наслідків перемоги кожного з кандидатів у президенти.

Готовність виборців визнати результати виборів, які не відповідають їхнім очікуванням, пов'язана як із суб'єктивною значущістю наслідків електорального вибору, так із оцінкою власної здатності вплинути на ситуацію.

1.3. Електоральні орієнтації громадян: парламентські вибори

Після проголошення незалежності в Україні завершився процес формування багатопартійної системи, а вибори до Верховної ради України проводилися сім разів. Правила виборчих перегонів протягом не дуже тривалої історії демократичних виборів в Україні неодноразово змінювалися. У 1994 р. усі депутати обиралися за одномандатним виборчим округом у два тури. Вибори 1998 р. та 2002 рр. відбувалися за змішаною виборчою системою, згідно з якою половина депутатів обиралася за одномандатним виборчим округом, а інша за партійними списками із 4-відсотковим бар'єром, дозволялося також створення партійних блоків. У 2006 р. в Україні вперше випробували вибори виключно за партійними списками із 3-відсотковим бар'єром. Вибори 2007 р. були позачерговими. Парламентські вибори, які відбулися 28 жовтня 2012 р., були шостими. Вони проводилися відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 лютого 2011 р, що, зокрема, передбачав повернення до змішаної виборчої системи, за якої одна половина народних депутатів обиралася за партійними списками, а інша – за мажоритарними округами; встановлював прохідний бар'єр у 5% та не передбачалася участь партійних блоків. Центральна виборча комісія України зареєструвала списки кандидатів у депутати від 22 партій. Це були перші в історії незалежної України парламентські вибори, на яких перше місце посіла партія влади (Партія регіонів). Міжнародні спостерігачі розкритикували ці вибори насамперед через непрозорість підрахунку голосів, залучення адміністративного ресурсу, втручання у роботу ЗМІ, тиск на кандидатів від опозиції. Дехто з українських політиків оцінив їх як найбрудніші за всю історію незалежної України. Про гостроту боротьби свідчить той факт, що ЦВК не змогла встановити результати у п'яти виборчих округах. Визнати, що вибори відбулися із порушеннями, змушений був і Президент України В. Янукович. Парламентська кампанія 2014 р. вирізнялася насамперед тим, що відбувалася в умовах військового конфлікту, була достроковою і дуже короткочасною в організаційному плані. Для неї також було характерним зменшення частоти застосування адмінресурсу та фальсифікацій, доволі високим рівнем популізму, вияви агресії стосовно кандидатів, які асоціювалися із «злочинним режимом Януковича», збільшення кількості фейкових соціологічних опитувань та найнижча за всі роки незалежності електоральна активність.

За час незалежності електоральні межі регіонів України, що орієнтуються на політичні сили, які наголошують на українській ідентичності та виступають проти комуністичної, радянської ідеології, хвилеподібно розширювалися, а із доволі виразними проросійсько-соціалістичними настроями, навпаки, скорочувалися. Найстійкішими такі настрої були на Донбасі та у Криму.

Динаміка електоральної активності: тенденції і проблеми прогнозування.

У сучасному світі фіксується стала тенденція до зниження участі громадян у виборах. Україна не є виключенням. За роки незалежності активність виборців на президентських виборах знизилась з 84,2% (1991 р.) до 59,4% (2014 р.), а на парламентських – з 76,1% (1994 р.) до 52,4% (2014 р.). У більшості країн світу, де існує президентська форма правління, рівень явки на парламентських виборах також є нижчим, аніж на президентських.

Малюнок 1

Парламентська виборча кампанія 2012 р. офіційно розпочалася 30 липня 2012 р. А от вивчення ступеня готовності громадян взяти у них участь розпочалося набагато раніше. Результати моніторингу Інституту соціальної та політичної психології НАПН України свідчать про доволі складну динаміку виборчої активності. Від жовтня 2008 р. до листопада 2009 р. кількість тих, хто тою чи тою мірою зголошувався взяти у виборах до Верховної Ради України зросла з 52,8% до 74,3%. Можна припустити, що таке зростання певною мірою було зумовлено тим, що чергові вибори Президента України спочатку були призначені Верховною Радою на 25 жовтня 2009 р., і виборці психологічно готувалися до них. Після оскарження цієї дати чинним на той час Президентом В.Ющенком у Конституційному Суді та визнання Судом цього рішення протиправним, Верховна Рада призначила президентські вибори на 17 січня 2010 р. Таке відтермінування позначилося й на бажанні громадян брати участь у виборах до парламенту. У серпні 2010 р. однозначно або скоріше прийшли би до виборчих дільниць 70,3%, а у серпні 2011 р. – 67,4% респондентів [Українська держава на рубежі третього десятиріччя незалежності: думки та оцінки громадян. Вересень' 2011: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2011. – 60 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ispp.org.ua/files/1333360400.pdf>].

Певне зростання виборчої активності було зафіксовано лише із наближенням дати виборів – у червні 2012 р. тою чи тою мірою виявляли готовність взяти участь у виборах 69,5%, у серпні 2012 р. – 72,4% опитаних [Українське суспільство напередодні парламентських виборів – 2012: громадська думка та електоральні наміри. (Результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 29 серпня – 2 вересня 2012 року. – К., 2012. – 41 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ispp.org.ua/files/1349188041.pdf>]. Застосування відомого алгоритму розрахунку очікуваної явки, який передбачає додавання до частки респондентів, які обрали варіант «однозначно голосуватиму», половини тих, хто надав перевагу варіанту «скоріше голосуватиму», дозволило за два місяці до дня виборів спрогнозувати рівень явки на них у 54,5%. (Фактичний рівень явки склав 57,98%).

Опитування, які проводилися ІСПП НАПН України напередодні дострокових парламентських виборів 26 жовтня 2014 р. також вказували на наявність певної тенденції до зростання бажаних взяти участь у виборах по мірі наближення дати їх проведення. Так з вересня по жовтень 2014 р. рівень очікуваної електоральної активності населення зріс із 73,2% до 76,5%. Твердий намір голосувати за місяць до виборів декларували 38,5%, за тиждень – 40,7% громадян. Заявляли, що скоріше голосуватимуть, ніж не голосуватимуть, за місяць – 34,7%, за тиждень – 35,8%. Втім таке зростання не є статично значущим, і реально рівень очікуваної електоральної активності населення в дійсності скоріше за все не змінився. Спроби застосувати згаданого вище алгоритму розрахунку очікуваної явки до отриманих даних свідчить, що прогноз, який базується на даних, отриманих за місяць до виборів, виявляється більш точним, ніж за тиждень до них – 55,8% і 58,5% відповідно. (Фактичний рівень явки – 52,4%).

Попри підтвержену практикою результативність алгоритму прогнозування рівня електоральної активності громадян у день виборів належного теоретичного підґрунтя він не має. Неявним чином фактично припускається, що практично усі виборці, які заявили, що однозначно візьмуть участь у виборах, прийдуть на виборчі дільниці у день голосування. Припускається також, що серед тих, хто не був упевненим у своєму бажанні взяти участь у голосуванні, все ж таки проголосує кожний другий. Існує й ще одне припущення. Воно полягає у тому, що ті, хто відмовився взяти участь в опитуванні, будуть поводитися так само як і ті, хто погодився відповідати на запитання інтерв'юерів. Отже, маємо серйозну методологічну проблему, яка полягає у тому, що прогнози явки на вибори та їх результатів доводиться розраховувати на підвибірці респондентів, яка лише частково відповідає сукупності тих, хто реально бере участь у голосуванні. Невирішеність цієї проблеми є однією з причин того, що помилки передвиборних прогнозів зазвичай перевищують теоретично очікувану помилку, яка мала би виникати як наслідок застосування вибіркового методу дослідження.

Одним із шляхів підвищення точності електоральних прогнозів є визначення ймовірності голосування кожного з респондентів. Допомогти

зробити це може співставлення декларованої та реальної явки окремих соціально-демографічних груп виборців. Для цього варто зіставити результати моніторингових досліджень динаміки рівня очікуваної електоральної активності та результати екзит-полів.

У таблицях 1 і 2 наведено результати моніторингових опитувань ІСПП НАПН України, що стосуються рівня електоральної активності окремих статево-вікових груп виборців. Наведені дані дають можливість скласти уявлення про задекларований ними рівень готовності взяти участь у виборах. Проте спрогнозувати, якою буде реальна явка представників тої чи тої соціальної групи, на їх основі неможливо. Допомогти у цьому можуть лише екзит-поли.

Таблиця 1

Динаміка електоральної активності у віковому розрізі*

	Червень 2012 р.	Вересень 2012 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.
18-29 років	65,1	67,0	69,8	72,2
30-55 років	68,2	72,9	74,1	76,1
56 років і більше	73,6	75,0	74,2	79,9

*Примітка: Сума відповідей «однозначно так» та «скоріше так» на запитання «Якби сьогодні проходили вибори до Верховної Ради України, чи взяли б Ви участь у голосуванні?», у %.

Таблиця 2

Динаміка електоральної активності за статтю*

	Червень 2012 р.	Вересень 2012 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.
чоловіки	69,6	73,4	75,0	78,3
жінки	69,3	71,6	71,7	75,0

*Примітка: Сума відповідей «однозначно так» та «скоріше так» на запитання «Якби сьогодні проходили вибори до Верховної Ради України, чи взяли б Ви участь у голосуванні?», у %.

Завдяки екзит-полам є можливість скласти соціально-демографічний портрет виборця, спираючись на ті дані, які респонденти самостійно надали при заповненні анкет під час опитувань, які проводяться на виході із виборчих дільниць. Спираючись на дані, отримані у ході опитування⁵, інформацію про кількість постійного населення та дані про явку виборців (ЦВК), фахівцями Центру «Соціальний моніторинг» і Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременко було розраховано, які саме групи населення проявили найбільшу активність під час голосування і прийшли на дільниці під час парламентських виборів 2014 р. З'ясувалося, що найнижчу електоральну

⁵ Опитування проведене 26 жовтня 2014 г. Усього було опитано 26 975 виборців на 419 виборчих дільницях, що гарантує високий рівень статистичної достовірності отриманих даних. Рівень досяжності респондентів - 73,4%, частка відмов складала 26,6%.

активність проявила молодь у віці від 18 до 29 років (34,25%), а найвищу – представники вікової групи від 50 до 59 років (49,11%), 30-39 років – 40,77%, 40-49 років – 46,08%, 60 років і старше – 41,12% [Балакирева О.Н. Электоральные ориентации и поведение избирателей во время выборов народных депутатов Украины 28 октября 2014 г. / О.Н.Балакирева, Т.В.Бондарь, Д.А.Дмитрук // Украинский социум. – 2014. – №4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukr-socium.org.ua/Annot/Annot2014ru/Annot2014_4/Balakireva,%20Bondar,%20Dmytruk.ru.pdf].

Використовуючи дані, отримані під час екзит-полів дослідниками соціологічної групи «Рейтинг» та Київського міжнародного інституту соціології і Центру Разумкова за модераторства Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучерів», в аналогічний спосіб мною було розраховано рівень електоральної активності окремих груп населення. Отримані дані наведені у таблиці 3.

Таблиця 3

Рівень реальної електоральної активності серед основних соціально-демографічних груп виборців (за результатами екзит-полів)

Соціально-демографічні групи	Парламентські вибори 2012 р.*	Президентські вибори 2014 р.**	Парламентські вибори 2014 р.***
За статтю			
чоловіки	59,3	61	54
жінки	56,9	59	52
За віком			
18-29 років	45,2	35	34,3
30-39 років	48,3	62	51
40-49 років	58,2	69	60
50-59 років	71,8	72	62
60 років і старші	64,8	54	55
За типом поселення			
місто		57,2	58,5
село		64,4	50,0

* Соціологічна група «Рейтинг» [Результати екзит-полу: демографічна структура виборців. Соціологічна група «Рейтинг». Листопад 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_exitpoll_demodraphy_112012_press_0001.pdf].

** Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [Національний екзит-пол: президентські вибори' 2014. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/modules/pages/files/1408712237_3141.pdf].

*** Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [Національний екзит-пол як рентген електорату політичних сил в Україні: соціологи підбили підсумки свого

дослідження у день парламентських виборів. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва»[Електронний ресурс]. – <http://www.dif.org.ua/ua/events/ekzit-pol-jak-rentgeoriv.htm>].

Порівнявши дані щодо декларованої та реальної явки чоловіків та жінок під час парламентських виборів 2012 р., неважко помітити, що чоловіки дещо частіше за жінок декларують готовність взяти участь у виборах, вони також частіше за жінок дійсно приходять до виборчих дільниць. Проте ці відмінності є незначними і становлять близько 2%. І хоча досвід екзит-полів свідчить, що чоловіки виявляють дещо вищу за жінок електоральну активність, ця різниця з кожними наступними виборами поступово меншає. Так під час дострокових парламентських виборів 2014 р. на виборчі дільниці прийшли 54% чоловіків та 52% жінок. Такі самі відмінності були зафіксовані й під час дострокових президентських виборів. А от на початку 2000 років чоловіки були значно більш активні.

Значно більші розбіжності представники обох статей продемонстрували між намірами взяти участь у виборах і реальною участю у них. У представників обох статей розбіжності між декларованою та реальною явкою складає понад 14%. Серед представників вікових когорт найбільші розбіжності між декларованою та реальною електоральною активністю демонструють представники молоді.

Більше того, рівень участі молоді у виборах має виразну тенденцію до зниження. Результати екзит-полів дають можливість приблизно оцінити цей рівень на кожних виборах. На основі розрахунків, здійснених за результатами екзит-полів, рівень участі молоді віком від 18 до 29 років становив:

- під час парламентських виборів 1998 р. – 67%;
- під час першого туру президентських виборів 1999 р. – 61%;
- під час парламентських виборів 2002 р. – 59%;
- під час повторного другого туру президентських виборів 2004 р. – 71%;
- під час парламентських виборів 2006 р. – 57%;
- під час парламентських виборів 2007 р. – 56%;
- під час президентських виборів 2010 р. – 57%;
- під час парламентських виборів 2012 р. – 47%;
- під час президентських виборів 2014 р. – 44%;
- під час парламентських виборів 2014 р. – 35%.

Тобто ми бачимо, що незважаючи на всі заохочувальні заходи і кампанії, молодь є найменш активною у виборах. Певним винятком стало голосування в 2004 році, коли під час сплеску Помаранчевої революції і громадянської активності, у виборах взяв участь 71% молодих людей.

Під час усіх виборів рівень електоральної активності української молоді був нижчим за середній рівень електоральної активності населення. І це при тому, що значна частина виборців похилого віку голосує вдома, а отже не потрапляє до числа тих виборців, які опитуються на виході із дільниць під час екзит-полів. Тим не менше, частка тих, хто взяв участь у парламентських виборах 1998 р., серед молоді віком до 29 років була меншою на 1,2% від

старшого покоління. Під час першого туру президентських виборів 1999 р. – меншою на 2,9%. За даними екзит-полу, під час парламентських виборів 2002 р. ця частка була меншою на 3,2%; у повторному другому турі президентських виборів 2004 р. ця різниця становила 1,9%. Під час парламентських виборів 2006 р. ця частка була меншою на 4,8%. Частка тих, хто взяв участь у парламентських виборах 2012 р., серед молоді віком до 29 років була меншою на 4,5% від старшого покоління [Участь молоді в суспільному житті: досвід, можливості, бар'єри: щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2011 року) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Державна служба молоді та спорту України. – К.: 2012. – 222 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dsmsu.gov.ua/media/2013/01/23/3/Dopovid_2012_s.pdf, с. 62].

До виборчих дільниць 26 жовтня 2014 р. прийшли 35% молодих громадян України. Це чи не удвічі менше за тих людей 18-29 років, які у вересні 2014 р. підтримали рішення Президента про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і призначення позачергових парламентських виборів (див. табл. 4.), та декларували готовність взяти у них участь (див табл.1.)

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Чи підтримуєте Ви рішення Президента про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових парламентських виборів, які мають відбутися 26 жовтня цього року?”, у % (у віковому розрізі):

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
Так (цілком так + скоріше так)	69,8	69,8	65,5
Ні (скоріше ні + зовсім ні)	13,2	15,0	17,2
важко відповісти	11,7	12,2	13,1
мені це байдуже	5,5	3,0	4,4

Особливості мотивації електоральної поведінки виборців.

Певною мірою прояснити особливості мотивації участі-неучасті у виборах та її динаміку можуть відповіді респондентів на запитання, спрямовані на з'ясування тих міркувань та аргументів, якими вони керуються, здійснюючи свій електоральний вибір. Найдоцільніше для цього скористатися розподілами відповідей на запитання, які пропонувалися під час дострокових парламентських виборів 2007 і 2014 років дослідниками з Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. (див. табл. 5 і 6).

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви маєте намір проголосувати на позачергових парламентських виборах за певну партію, то якими з наведених нижче міркувань та аргументів керуєтесь у своєму виборі?”

(у % до кількості виборців основних вікових когорт, які тією чи іншою мірою схильні голосувати)

	18–29 років		30–55 років		56 років і більше	
	Вересень 2007 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2014 р.
цю партію очолює політик, якому я довіряю	26,1	27,8	32,2	27,6	29,5	32,1
ця партія виражає й захищає інтереси таких людей, як я	23,5	24,7	27,4	24,5	33,9	26,2
серед усіх інших партій ця є найменшим злом	25,8	26,5	31,3	23,5	26,1	18,9
ця партія обстоює ідеологію, політичні погляди, які я поділяю	30,2	26,1	24,9	24,5	28,8	24,7
ця партія наведе порядок	21,7	22,3	25,8	23,2	27,9	24,2
позитивної оцінки заслуговує попередня діяльність цієї партії	26,7	16,8	24,4	14,4	24,9	10,6
ця партія має добрі шанси на обрання	24,9	24,4	24,4	21,9	19,9	18,9
приваблюють особисті якості кандидатів від цієї партії	21,7	26,1	22,4	28,4	18,8	24,7
люди, яким я довіряю, збираються голосувати за цю партію	15,0	15,5	15,0	16,0	15,8	12,3
представники цієї партії дбають про інтереси народу та держави більше, ніж про свої власні	14,7	13,7	14,3	13,3	16,0	11,9
ця партія виступає проти нинішньої влади	12,9	7,2	11,5	9,8	12,1	10,4
хочу, щоб не перемогла якась інша партія	8,8	7,2	8,7	7,4	9,1	8,5
інше	5,6	3,1	3,1	3,5	3,7	4,5

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви не маєте наміру брати участь у голосуванні, то чому?” (у % до кількості виборців основних вікових когорт, які скоріше та однозначно не збираються голосувати):

	18–29 років		30–55 років		56 років і більше	
	Вересень 2007 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2014 р.
у списку немає таких партій (блоків), за які варто було б голосувати	12,8	35,1	14,9	32,7	13,5	33,3
вважаю, що мій голос нічого не вирішить	20,5	36,5	27,2	25,3	44,2	34,7
у нашій країні вибори не можуть бути чесними	33,3	25,7	44,7	32,0	38,5	28,0
мене не цікавить політика	28,2	20,3	18,4	16,7	25,0	14,7
вважаю саму процедуру виборів недоцільною, такою, що позбавлена будь-якого сенсу	15,4	6,8	16,7	18,0	5,8	10,7
інше	2,6	1,4	0,0	5,3	0,0	2,7

Результати моніторингових досліджень ІСПІ НАПН України свідчать, що політичний вибір громадян здебільшого є полімотивованим (кожен виборець називає, як правило, кілька мотивів голосування за ту чи іншу політичну силу). Разом з тим не виявлено мотивів, якими б керувалася в своєму виборі абсолютна більшість електорату.

Порівняння відповідей представників молоді 2007 та 2014 рр. дає підстави стверджувати про певні зміни у мотивації їхнього вибору. Загалом мотивація активних виборців дещо послабилася, а мотивація абсентеїстів, навпаки, посилилася, хоч і незначною мірою. Про це свідчить зменшення кількості активних виборців, що в середньому припадає на одне пропоноване мотивування з 20,1% до 18,1%, тоді як серед абсентеїстів зафіксована протилежна тенденція (одне пропоноване мотивування у 2007 р. відзначали в середньому 20,1% опитаних, а у 2014 р. – 21,1%).

Протягом 7 років серед молодих людей поменшало тих, хто підтримував певну партію з ідеологічних мотивів (з 30,2% до 26,1%) чи на підставі оцінки її попередньої діяльності (з 26,7% до 16,8%). Натомість молоді виборці частіше почали голосувати за партії завдяки особистісній привабливості її кандидатів: число тих, хто пояснив свій політичний вибір тим, що його «приваблюють особистісні якості кандидатів від партії» зросла з 21,7% до 26,1%. Майже стільки молодих людей голосують за партію, тому що її очолює політик, якому вони довіряють – 27,8%. Кількість молодих виборців, які обирають партію за принципом меншого зла, після революції Гідності не змінилася – у 2007 р. таких було 25,8%, у 2014 р. – 26,5%.

Доволі промовистими є й динаміка мотивації абсентеїзму молодих виборців. З одного боку, помітно поменшало тих, хто відмовлявся брати участь у виборах через зневіру у чесність українських виборів (з 33,3% до 25,7%), через відсутність сенсу у виборах як таких (з 15,4% до 6,8%), а також через відсутність інтересу до політики (з 28,2% до 20,3%). З іншого, помітно зросла чисельність тих, хто відмовляється йти до виборчої дільниці, оскільки вважає, що його голос нічого не вирішить (з 20,5% до 36,5%), а також через відсутність у списку таких партій (блоків), за які варто було би голосувати (з 12,8% до 35,1%). Отже, більшість тих, хто “голосує ногами”, роблять це не через те, що бояться спотворення результатів їхнього волевиявлення, а тому, що не бачать партій, гідних обрання, та не вірять у власну спроможність вплинути на ситуацію.

Певною мірою це пов'язано з тими проблемами, які виборці вважали першочерговими. Так, згідно з екзит-польним опитуваннями, 46% учасників дострокових парламентських виборів 2014 р. вважали, що першочерговим завданням для України має бути досягнення миру та зміцнення обороноздатності країни – так вважали 46% виборців. На другому місці – подолання корупції і люстрація влади (25%), на третьому – вирішення економічних проблем (19,5%). [Національний екзит-пол як рентген електорату політичних сил в Україні: соціологи підбили підсумки свого дослідження у день парламентських виборів / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/ekzit-pol-jak-rentgeoriv.htm>].

Про значний рівень розгубленості виборців під час дострокових парламентських виборів 2014 р. свідчить й те, що половина виборців, які прийшли на виборчі дільниці, визначилися протягом останнього місяця чи тижня перед виборами, або й взагалі на виборчій дільниці [Національний екзит-пол як рентген електорату політичних сил в Україні: соціологи підбили підсумки свого дослідження у день парламентських виборів / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/ekzit-pol-jak-rentgeoriv.htm>]. Такої розгубленості серед виборців не було ніколи за всю історію проведення парламентських виборів в Україні. Збільшення кількості абсентеїстів також може бути пояснено недовірою населення до інститутів влади, непрозорістю дій державних органів, неефективним представництвом громадян в органах влади, нестабільністю політичної системи, зниженням рівня політичної конкуренції, зменшенням легітимності влади. Населення сприймає участь у виборах не як долучення до конструювання та прийняття управлінських рішень чи як інструмент діалогу з владою, а скоріш за все як можливість висловити свою підтримку чи протест владі та політикам.

Зниження рівня виборчої активності молоді та населення загалом свідчить про розчарування як конкретним політичними силами, так і політикою загалом, вказує на серйозну кризу легітимності політичної системи, її норм та цінностей. Це створює серйозні проблеми для демократії, оскільки вибори перестають бути засобом досягнення консенсусу в суспільстві.

Динаміка рівня підтримки політичних партій.

Аналіз динаміки рівня підтримки політичних партій може ґрунтуватися на результатах опитувань, які проводяться під час виборчих кампаній та у міжвиборчий період, а також на офіційних результатах парламентських виборів, що їх оприлюднює ЦВК.

Результати опитувань досить швидко втрачають свою актуальність, оскільки мають на меті спрогнозувати ймовірні результати виборів. За їх допомогою виявляються короткотермінові тенденції. Виявлення тенденцій із більш тривалим часовим лагом ґрунтується на результатах виборів. Проте здійснення такого аналізу утруднюється певними особливостями української партійної системи. Не претендуючи на повноту переліку таких особливостей, спробую окреслити найбільш важливі з них.

Оцінити динаміку рівня підтримки політичних партій нелегко хоча би через те, що українська партійна система не є сталою – одні політичні партії зникають з політичної арени (не завжди в результаті втрати прихильників як у випадку з Комуністичною партією), їм на зміну приходять нові політичні сили. Загальна кількість політичних партій зростає в Україні досить стрімко. Лише у період 2010 – 2011 років їх було зареєстровано понад 25. Події 2013-2014 рр. вивели на політичну арену ще кілька нових партійних брендів – «Блок Петра Порошенка», «Народний Фронт», «Самопоміч». Станом на 2015 р. в Україні було зареєстровано майже 300 політичних партій. Водночас з них у всіх трьох останніх виборах до парламенту 2007, 2012 і 2014 рр. брали участь лише дві – «Батьківщина» і «Свобода».

Попри активні процеси творення нових партійних проектів, які є свідченням того, що процес еволюції партійної системи на даному етапі триває, а сама система ще не набула усталеного вигляду, в цілому вона вже протягом тривалого часу залишається двохполюсною. На початку свого формування ці полюси усособлювали пропрезидентські та антипрезидентські сили. Після 2004 р. – «помаранчовий» та «біло-синій» політичні табори. Після позачергових парламентських виборів 2014р. один полюс представлений партіями парламентської коаліції (проевропейської), інший (вага якого значно зменшилася) — «Опозиційним блоком». Рівень представництва крайніх правих політичних сил в Парламенті суттєво знизився, ліві партії не представлені взагалі.

Двополюсність української політичної системи не означає, що вона є двовимірною. На різних етапах її формування на перший план виходили то одні, то інші розмежування. Найбільш сталими серед них є зовнішньополітичне, культурно-етнічне, соціально-економічне, а також ставлення до чинного режиму. На підставі зовнішньополітичного виміру провідні політичні сили умовно поділяються на дві групи: «прозахідні» (прихильники європейської та/або євроатлантичної інтеграції) та «проросійські» (прихильники економічної, політичної і соціокультурної інтеграції з Росією). Соціокультурний поділ відображають мовні преференції та тісно пов'язані з ними соціокультурні традиції і політичні симпатії громадян. Соціально-економічний вимір пов'язується у масовій свідомості насамперед з рівнем

особистого добробуту, проте не вичерпується ним. Доволі тісна взаємопов'язаність, взаємозумовленість цих вимірів і є передумовою того, що вітчизняна політична система постає як двополюсна. Чи можлива за такої системи поява суспільного запиту на дійсно нові політичні партії, партії-носії певних ідеологій, здатні відображати інтереси не тільки олігархічного капіталу, знаходити вільні проблемні та ідеологічні ніші, лишається питанням відкритим. Відповідь на нього визначатиме вигляд, що його матиме партійна система України у коротко- та середньостроковій перспективі.

Надзвичайне розмаїття ринку політичних проектів робить актуальним ще одне питання, яке можна сформулювати так: а чи не приховується за партійним суперплюралізмом фактично цілковита відсутність партій в Україні? Адже політична партія має являти дієвий механізм двостороннього зв'язку влади та населення. Провладні партії через свої структури прагнуть сприяти реалізації задекларованого курсу розвитку країни, у тому числі й шляхом переконання та залучення на свій бік громадськості, а опозиційні партії, виявляють проблемні та конфліктні зони, мобілізують невдоволені соціальні групи і намагаються цей курс корегувати. Крім того партії являють собою засіб залучення громадян до політичного процесу, своєрідні соціальні ліфти, за допомогою яких оновлюється політична еліта. Все це неможливо без наявності розгалуженої організаційної структури, яка б охоплювала територію країни. Саме ефективність цього механізму мала би визначати силу партії. Коли ж так сила базується виключно на харизмі її лідера та відповідних фінансових ін'єкціях зацікавлених «донорів»⁶, то те, що зазвичай називають партією, насправді у кращому випадку являє не собою навіть не партію вождистського типу, а протопартійне угруповання. Більшість пересічних виборців цього зазвичай не усвідомлюють, проте добре відчують. Саме тому, відповідаючи на запитання «Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій та рухів такі, яким можна довірити владу?», ствердну відповідь дав лише 21% респондентів, заперечили – 44%, а 35% обрали варіант «важко відповісти». Переважна більшість опитаних висловила сумнів й щодо того, чи потрібна Україні багатопартійна система: «ні» сказали 41,3%, «важко відповісти» – 30,2%, «так» – 28,5%. [Додаток: таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство – 2014» [Електронний ресурс] / Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Нац. акад. наук України, Ін-т соціол. – Київ: [б. в.], 2014. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/files/u/US-2014.pdf>].

Переконливим доказом швидкого розчарування громадян у політичних проектах, що прийшли до влади після повалення режиму Януковича, є стрімка втрата ними рівня електоральної підтримки. За підсумками парламентських виборів 2014 року партії, які утворили коаліцію, набрали на всіх 68,1 відсотка

⁶ Варто зазначити, що у жовтні 2015 року Верховна Рада прийняла закон про фінансування політичних партій в Україні з держбюджету, згідно з яким з 1 липня 2016 року запроваджується державне фінансування партій пропорційно рівню їх підтримки на виборах (не менше 2% голосів виборців після наступних парламентських виборів, до цього - не менше 5%). В середньому на місяць український громадянин буде виділяти 80 копійок на місяць на всі політичні партії. Також встановлені обмеження для фінансування: 400 мінімальних заробітних плат для фізичної особи, і 800 - для юридичної. При цьому передбачено, що партії повинні публічно відвідувати про те, хто саме дав їм гроші (із зазначенням прізвища та імені, адреси реєстрації) і скільки.

голосів виборців. За підсумками місцевих виборів 2015 року партії правлячої коаліції набрали сумарно лише 37,7 відсотка голосів українців. Таким чином, за півтора року рівень підтримки населення провладних партій впав майже вдвічі, або більш ніж на 30,4 відсотка. Судячи з результатів соціологічних опитувань, проведених на у перші місяці 2016 р., найбільших електоральних втрат зазнали Народний фронт та Блок Петра Порошенка. Іншим партнерам по коаліції завдяки опозиційній риторичі вдалося зберегти свої виборчі рейтинги, а «Батьківщині» навіть майже удвічі підвищити його [Соціально-політична ситуація в Україні: Лютий-березень 2016 року // <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=610&page=1>; Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні: березень 2016. // http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/dinamika_obschestvenno-politicheskikh_vzglyadov_v_ukraine_mart_2016.html]. Доволі розповсюдженим поясненням подібних явищ є посилання на коротку електоральну пам'ять виборців. Керівники політичних партій знають, що люди багато про що забувають, і активно цим користуються.

Не меншою перепоною на шляху виявлення тенденцій у рівні підтримки політичних партій є посиленні медіатизації політичного життя, що призводить до перетворення дедалі більшої кількості партій скоріше на віртуальні утворення, що не мають розвинених організаційних структур на місцях, а основну ставку у своїй діяльності роблять на медіа технології. Медіатизація діяльності політичних партій, за якої головна ставка робиться на засоби рекламно-медійного впливу, а організаційні структури на місцях не розвиваються, перетворює партії та віртуальні утворення, свого роду політичні симулякри. На жаль, українська політична дійсність сьогодні настільки симулякризована, що громадяни часто вже навіть не мають уявлення, як мають насправді виглядати державні, політичні та громадські інституції, певні економічні моделі та механізми. За ура-патріотичною риторикою про державницькі інтереси, реформи та турботу про людей ховається прагнення отримати доступ до розподілу різноманітних ресурсів. Політична боротьба перетворена на шоу, коли у медіапросторі – перманентні баталії, а поза його межами – договорняки та братання з посмішками... В результаті попри наростаючу хвилю соціального невдоволення (про що детальніше буде сказано у другому розділі) та чималої черги бажаючих її очолити, політичних партій, спроможних це здійснити, фактично немає.

Симулякризація також гальмує зростання у суспільстві частки громадян, які відчувають суб'єктивну причетність до суспільно-політичного життя. Протягом останніх 10 років навіть у буремні періоди революцій 2004 р. та 2013-2014 р. частка таких громадян не перевищувала 22%. Саме ці, найбільш соціально активні громадяни являють собою соціальну базу для створення партій на основі структур громадянського суспільства, а також інкорпорації найбільш активних представників громадянського суспільства у вже існуючі партії та дають підстави сподіватися на їх поступове оздоровлення.

Ще одним наслідком перетворення політичного життя на своєрідне Задзеркалля є те, що передвиборна боротьба призводить до зниження рівня ідеологічної ідентифікованості виборців. Як свідчать результати моніторингових досліджень інституту соціології НАН України [Вишняк О. Динаміка структури електорального поля України на президентських та парламентських виборах (1994–2012) / О.Вишняк // Українське суспільство 1992–2014. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: ІС НАН України, 2014. – С.228–249, с. 233], частка не ідентифікованих ідеологічно виборців⁷ суттєво знижувалася саме під час парламентських виборів (див. Малюнок 3. Динаміка ідеологічних ідентифікацій громадян українських виборців протягом 1994 – 2014 рр.).

Малюнок 3

⁷ З метою визначення ідеологічної ідентифікації респондентів дослідники пропонували їм обрати із пропонованого переліку політичних ідеологій ту, яка сприймається ними як найближча. Ідеологічно не ідентифікованими виборцями вважалися ті, хто обрав такі варіанти відповідей: «ніяка взагалі», «ще остаточно не визначив своєї позиції», «я не розуміюся на цих течіях».

Так 1998 р. кількість таких виборців знизилася до 49%, 2002 р. – до 39,1%, 2006р. – до 40,1%. Починаючи із 2006 р. ця тенденція почала затухати, і 2012 р. зниження частки ідеологічно не ідентифікованих виборців відносно кількох попередніх років не спостерігалось, а зниження 2014 р. виявилось незначним і становило близько 3%. Однією з причин щойно згаданого «розмивання» ідеологічних позицій виборців під час виборчих кампаній, на мій погляд, є значна розповсюдженість так званих іменних проєктів, переважно лідерський, «персоналістський» характер новоутворених партій та блоків, зменшення ваги ідеологій в їх діяльності, спрощення та уніфікація програмно-ідеологічних засад; посилення позицій популістських партій та поширення популізму в цілому. Іншою не менш важливою причиною є характерне для сучасного світу розмивання меж між існуючими ідеологіями та ідейно-політичними напрямками. «Класичні» ідеології поєднуються між собою, утворюючи все нові й нові комбінації. Як от «консервативний лібералізм» тощо. У деяких випадках дослідникам важко знайти серед назв існуючих ідеологій та ідейно-політичних напрямів адекватний вербальний ярлик, і вони змушені створювати нові. Наприклад, такі: «політичний напрям, що поєднує ідеї ринкової економіки з ідеями возз'єднання України з Росією», «неполітичний рух, який відстоює ідеї громадського контролю за діями влади». Мутації ідеологій часто супроводжуються руйнуванням смислів та знеціюванням імен як таких. Сьогодні знецінені та дискредитовані практично усі найменування політичних течій та світових ідеологій. Чи не найпершим завдяки жахам фашизму зазнав дискредитації «націоналізм», дещо пізніше було дискредитовано «соціалізм» та «комунізм», у дев'яності роки на лайливі слова було перетворено імена «демократ» і «демократія», сьогодні ми вже наближаємося до дискредитації імені «патріот». В результаті ми маємо поле, в якому смислів немає в принципі, а найменування нічого не варті, оскільки кожний може привласнити собі будь-яке з них у своїх корисливо-маніпулятованих цілях, не відповідаючи за відповідність імені його первинному смислу.

Тим не менше, вважається, що ідеологічно ідентифіковані виборці переважною більшістю голосують за ті партії та блоки, які близькі їм за ідеологією, а отже їх електоральний вибір є більш передбачуваний. Проте участь у виборчих перегонах схожих за ідеологією партій, змушених через це конкурувати між собою, неминуче призводить до розпорошення їх електоратів. Не могло не позначитися на електоральній поведінці значної частини цієї категорії виборців і зникнення з партійного поля партії регіонів та комуністів. В результаті їх прихильники, втративши своїх представників, фактично випадають сьогодні із політичного життя. Це проявляється, зокрема, у тому, що зниження підтримки щойно згаданих партій у південних та східних регіонах не призвело до істотного зростання підтримки там так званих проєвропейських партій, а також у тому, що рівень очікуваної електоральної активності на Заході та в Центрі істотно вищий, ніж на Півдні та Сході. Доволі показовим є також і те, що мешканці Південного та Східного регіонів рідше погоджувалися брати

участь в екзит-полах під час виборів 2014 р., а також в інших соціологічних опитуваннях з електоральної проблематики, які проводилися пізніше.

Ще важче говорити про певні тенденції електоральної поведінки тих майже 50% українських виборців, які не мають жодних ідеологічних ідентифікацій, адже вони зазвичай голосують ситуативно, а їх вибір значною мірою визначається тим соціально-економічним становищем, у якому вони перебувають, та його динамікою.

В умовах масової недовіри до політичних партій та політиків та посилення протестних настроїв неабияке значення для прогнозування результатів виборів має визначення чисельності громадян, готових в момент голосування закреслити усі політичні партії або зіпсувати бюлетень в інший спосіб. Після скасування перед парламентськими виборами 2012 р. у виборчому бюлетені пункту голосування «проти всіх» дослідники громадської думки виключили відповідний пункт і з свого дослідницького інструментарію. Порівняння чисельності виборців, які раніше голосували «проти всіх», та тих, хто сьогодні заявляє про намір викреслити усі партії чи зіпсувати бюлетень, свідчить, що їх кількість є приблизно однаковою і коливається у межах 6-8%. Попри відсутність зростання цієї групи протестного електорату останнім часом досить активно обговорюється доцільність відновлення у бюлетенях графі «проти всіх» як інструменту усунення від участі у виборах тих, кому виборці у такий спосіб висловили недовіру. І хоча дієвість цього інструменту викликає зараз обґрунтовані сумніви, активна агітація проти всіх кандидатів в принципі спроможна допомогти громадськості дискваліфікувати усіх учасників виборчих перегонів і в такий спосіб вийти із ситуації, коли громадян ставлять перед вибором без вибору.

Поки ж інтегральним наслідком дії згаданих вище чинників є посилення динамізму масової політичної свідомості як результату зростання розгубленості, невизначеності електоральних симпатій. Зокрема, порівняння результатів екзит-полів, які проводилися в Україні під час парламентських виборів, починаючи від 1998 р., засвідчили рекордний ступінь невизначеності серед виборців на дострокових виборах до Верховної Ради 2014 р. Частка тих, хто був прихильником партії задовго до виборів, і тих, хто визначився за місяць до виборів, у 1998 році становила 65%, (хоча голосування саме за партії тоді лише започатковувалося), в 2002-му – 74%, в 2006-му – 83%, в 2007-му – 77%. Це люди, які до початку виборчої кампанії вже знали, за кого вони голосуватимуть. У екзит-полі 2014 р. таких виявилось лише 54% – тобто майже половина виборців, які прийшли на виборчі дільниці, визначилися протягом останнього місяця чи тижня перед виборами, а то й у день голосування. У 2015 р. чисельність тих, хто не знає, за яку партію голосуватиме у разі дострокових виборів до Верховної Ради, порівняно із 2014 р. фактично не змінилася і становила близько 20% активних виборців (тобто тих, що мають намір голосувати або схилиються до голосування).

Як свідчення посилення розмаїття електоральних преференцій виборців (а отже, певною мірою, й зростання їх невизначеності) можна витлумачити і доволі виразну тенденцію до зменшення рейтингів лідерів виборчих перегонів.

Якщо у парламентських виборчих кампаніях 2006 та 2007 рр. за лідерів віддали свої голоси близько третини активних виборців, то у 2014 р. – трохи більше 22%. А на початку березня 2016 р. передвиборні рейтинги партій-лідерів за даними електоральних опитувань не перевищували 13%. Зменшується й чисельність активних виборців, які підтримують партії, що долають прохідний бар'єр. Їх чисельність сягала у 2007 р. близько 88% , у 2012 р. – 93%, у 2014 р. – 77%, на початку березня 2016 р. – 59%. Згадані тенденції, на мій погляд, свідчать також про активний пошук громадянами альтернативи найбільш «розкрученим» партійним брендам [Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні: Березень 2016 [Електронний ресурс] // Соціологічна група «Рейтинг». – 15.04.2016. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_obschestvenno-politicheskikh_vzglyadov_v_ukraine_mart_2016.html].

* * *

Попри надзвичайне розмаїття ринку політичних партій в Україні та безперервний процес творення нових проектів, партійна система України протягом тривалого часу залишається двохполюсною. При цьому спільною рисою політичних партій, що представляють обидва полюси, є посилення медіатизації їхньої діяльності та перетворення самих партій на майже суто віртуальні утворення, свого роду політичні симулякри. Це не може не викликати розчарування у громадян. Не стали виключенням й політичні проекти, що прийшли до влади після повалення режиму Януковича і зараз стрімко втрачають електоральну підтримку. Попри наростаючу хвилю соціального невдоволення та чималої черги бажаючих її очолити, політичних партій, спроможних це здійснити, фактично немає. Це, з одного боку, активізує пошук громадянами альтернативи найбільш «розкрученим» партійним брендам, а з іншого, призводить до зростання розгубленості, невизначеності електоральних симпатій, що проявляється у зростанні серед активних виборців частки тих, хто визначається за яку партію голосуватиме протягом останнього місяця чи тижня перед виборами, а то й у день голосування, а також у зниженні рейтингів лідерів виборчих перегонів.

Електоральний вибір українських громадян є полімотивованим, причому якогось чітко визначеного мотиваційного ядра, притаманного абсолютній їх більшості, не зафіксовано, а сама система мотивів є доволі динамічною. Протягом 2007 – 2014 рр. років відбулися помітні зміни у мотивації як активних виборців, так і абсентеїстів. Загалом мотивація активних виборців дещо послабилася, а мотивація абсентеїстів, навпаки, посилилася, хоч і незначною мірою. Що стосується векторів мотиваційних змін, то серед представників вікових когорт вони подекуди істотно різняться.

Серед активних виборців будь-якого віку посилились мотиви особистісної привабливості партійних кандидатів, а от позитивна оцінка попередньої діяльності партії як стимул голосування за неї стала згадуватися рідше. Натомість вихід на арену політичної боротьби нових проектів дещо зменшив чисельність виборців зрілого та пенсійного віку, які обирають партію

за принципом меншого зла. Поменшало й тих, хто підтримував певну партію з ідеологічних мотивів. І хоча останнє насамперед стосується молоді та людей пенсійного віку, загальна тенденція полягає у тому, що частка виборців з невизначеною ідеологічною ідентифікацією суттєво знижувалася саме під час парламентських виборів.

Доволі промовистими є й динаміка мотивації абсентеїзму. Більшість тих, хто «голосує ногами», роблять це тепер не через те, що бояться спотворення результатів їхнього волевиявлення, і не через відсутність інтересу до політики, а тому, що не бачать партій, гідних обрання. Занепокоєння викликає й зростання зневіри у здатність власного голосу вплинути на ситуацію виключно серед молоді, а також те, що вибори перестають бути засобом досягнення консенсусу в суспільстві, адже значна частина населення сприймає участь у виборах не як долучення до конструювання та прийняття управлінських рішень чи як інструмент діалогу з владою, а скоріш за все як можливість висловити свою підтримку чи протест владі та політикам.

Попри загальну тенденцію до зниження рівня виборчої активності громадян на парламентських виборах проблема прогнозування явки на вибори та їх результатів лишається актуальною як у теоретичному, так і практичному плані. Результативність алгоритму прогнозування рівня електоральної активності громадян у день виборів, який передбачає додавання до частки респондентів, які обрали варіант «однозначно голосуватиму», половини тих, хто надав перевагу варіанту «скоріше голосуватиму», хоча досі й підтверджується практикою, проте належного теоретичного підґрунтя не має. Припущення, на яких ґрунтується цей алгоритм прогнозування, може призводити до виникнення систематичних помилок у вибірці, а отже негативно позначатися на точності електоральних прогнозів.

Дієвим способом підвищення точності електоральних прогнозів є отримання відомостей щодо масштабів можливих зміщень прогнозованих оцінок за низького рівня досяжності респондентів; визначення характеристик громадян, які відмовляються брати участь в опитуваннях; визначення ймовірності участі у виборах певних категорій респондентів шляхом співставлення декларованої та реальної явки окремих соціально-демографічних груп виборців. Ефективним інструментом вивчення останньої є екзит-поли. Досвід їх проведення свідчить, що у представників обох статей розбіжності між декларованою та реальною явкою складає понад 14%. Серед представників вікових когорт найбільші розбіжності між декларованою та реальною електоральною активністю демонструють представники молоді. Крім того, саме молодь під час усіх виборів попри всі заохочувальні заходи і кампанії, демонструє найнижчий рівень виборчої активності, яка до того ж має виразну тенденцію до подальшого зниження. Зважаючи на це ефективність гасел на кшталт «забери паспорт у бабусі, не дай старенькій визначити твоє майбутнє» виглядає доволі сумнівною.

1.4. Інформаційний вплив на електоральну поведінку громадян

Оскільки у сучасному світі на завоювання прихильності виборців рушають не кандидати чи партії, а їхні образи, провідне місце серед технологій сучасної передвиборчої боротьби посідають інформаційно-комунікативні. Саме ці технології підтримки або трансформації того чи того способу бачення реальності «з'їдали» левову частку передвиборчих фондів кандидатів-мажоритарників, партій та кандидатів у президенти України, які після проголошення незалежності ступали на стежку прозорих, чесних і демократичних виборів. Слід також зазначити, що розмір цих фондів має стійку тенденцію до зростання. Так за даними НГО «Опора» витрати на виборчу кампанію під час парламентських виборів 2002 р. становили 32,2 млн. грн., у 2006 р. – 552,1 млн. грн., 2007 р. – 579,2 млн. грн., 2012 р. – 601,3 млн. грн., 2014 р. – 674,5 млн. грн. [Фінансування передвиборчої агітації на позачергових парламентських виборах 2014 року: виборчі фонди політичних партій. Звіт / Громадська мережа Опора [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oporaua.org/news/7523-finansuvannja-peredvyborchoji-agitaciji-na-pozachergovyh-parlamentskyh-vyborah-2014-roku-vyborchi-fondy-politychnyh-partij>]. Слід зазначити, що понад 90% витрат бажаючих отримати місце на політичному Олімпі припадали на оплату ефірного часу на телебаченні, радіо, матеріалів у друкованих ЗМІ. Витрати на інші види агітації (зовнішня реклама, друковані агітаційні матеріали) були неспівставно меншими.

Під час парламентських змагань 2014 року із 674,5 мільйонів гривень сумарних витрат усіх партій на виборчу кампанію на агітацію було витрачено 656,9 млн. грн. Реальні витрати, скоріше за все, були ще більшими, адже ключові політичні партії («Блок Петра Порошенка», ВО «Свобода», ВО «Батьківщина», «Громадянська позиція», Радикальна партія, «Народний Фронт», «Опозиційний блок», «Самопоміч») розгорнули зовнішню, вуличну та медійну агітацію щонайменше за кілька тижнів до офіційної реєстрації в ЦВК, тоді як перші витрати з виборчого фонду Радикальної партії Олега Ляшка датуються аж 1 жовтня, «Опозиційного блоку» – 30 вересня, «Самопоміч» і «Блоку Петра Порошенка» – 29 вересня. І це при тому, що офіційно виборча кампанія стартувала 28 серпня 2014 року. Найбільше витратили «Опозиційний блок» (понад 100 млн грн) і ВО «Батьківщина» (трохи більше 99 млн грн).

Серед партій, які пройшли до Парламенту у 2014 році найдорожче голос одного виборця обійшовся ВО «Батьківщина» – 122 грн. Найменше витратила «Самопоміч» – 16 грн. на одного виборця. Для порівняння, у 2012 році голос виборця найдорожче обійшовся Партії Регіонів – 35,7 грн., а найдешевше ВО «Свобода» – 10,89 грн. «Батьківщині» голос виборця коштував 20,6 грн. Серед непрохідних партій рекордсменом у 2014 році стала «Сильна Україна» – 124 грн. за голос, тоді як у 2012 році «Наша Україна» витратила 280 грн. на одного виборця.

Чимало коштує гідно запропонувати свою кандидатуру виборцям й депутатам-мажоритарникам. Фахівці із підрахунку чужих «виборчих гаманців», які називають себе політтехнологами, на виборах за змішаною системою в 2002 році оцінювали вартість завоювання мажоритарного округу у \$200-300 тис. На

виборах у 2012 році вартість мандата у провінційному окрузі оцінювалася вже у \$1-2 млн., у великому місті – в \$2-3 млн., а у столиці і того більше – у \$4-5 млн. Для порівняння: кампанія кандидата в Палату представників Конгресу США в аналогічний період часу коштувала \$300-500 тис. [Ціна питання: скільки коштують мажоритарні вибори у Житомирі? [Електронний ресурс] // 20minut.ua. – 2014. – 14 вересня. – Режим доступу: <http://zt.20minut.ua/Polityka/cina-pitannya-skil-ki-koshtuyut-mazhoritarni-vibori-u-zhitomiri-10415292.html>]

Витрати на агітацію під час кампаній з виборів президента також є значними. Так, скажімо, у першому турі виборів Президента України 2010 р. на інформаційну обробку виборців було витрачено близько 875 млн. грн. – у середньому 36 грн. на одного виборця. Під час дострокових президентських виборів 2014 р, які відбулися в один тур, кандидати витратили на агітацію помітно менше – близько 373 млн. грн. – у середньому трохи менше 21 грн. на одного виборця.

Динаміка вартості одного голосу українського виборця свідчить про його поступове зменшення. Якщо до світової економічної кризи 2008 р. вона сягала 10-20\$, то у 2010 р. 4-5\$, а у 2014 р. – 1,7-2\$. Для порівняння: витрати кандидатів у президенти США – сенаторів Барака Обами і Джона Маккейна – для отримання голосу одного виборця в 2008 р склали близько 8 доларів за один голос, у той час як на попередніх виборах у 2004 році ціна голосу одного виборця склала 5,5 долара [Система голосовання в США не выдерживает наплыва избирателей [Електронний ресурс] // Сегодня. – 2008. – 4 листопада. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/world/cictema-holocovanija-v-csha-ne-vyderzhivaet-naplyva-izbiratelej.html>; Каждый голос на выборах в США обойдется кандидатам в 8 долларов [Електронний ресурс] // Подробности. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/564233-kazhdyj-golos-na-vyborah-v-ssha-obojdetsja-kandidatam-v-8-dollarov.html>; Сколько стоит голос избирателя в Украине и США? [Електронний ресурс] // Консалтинговая компания «Socium». Режим доступу: <http://socium.com.ua/2009/07/how-much-cost-voice/>].

Вартість голосу виборця є важливим, проте не єдиним показником результативності рекламно-інформаційної кампанії. До того ж він не відображає багато інших, не менш важливих та змістовних параметрів результативності інформаційних впливів. Для того, або краще зрозуміти, що саме отримують кандидати та політичні партії за гроші, вкладені у ті чи ті інформаційно-комунікативні політтехнології, на сьогодні запропоновано чимало різноманітних показників.

Так, наприклад, чимало організацій під час виборчих кампаній здійснюють моніторинг висвітлення їх учасників засобами масової інформації. Як правило, відстежується кількість (частота і обсяг) інформації про кандидатів, що з'являється на екранах телевізорів та в інших ЗМІ; підраховується кількість позитивних (нейтральних) та негативних згадок (матеріалів) про кандидатів тощо. За їх допомогою дослідники намагаються оцінити як загальну кількість виробленої інформації про учасників виборчих змагань, так і її кількість з позитивним або негативним забарвленням. Проте

інформацію мало виробити та розповсюдити. Вона має бути спожита – прочитана, переглянута, почута. Не менше значення має й ставлення до спожитої інформації – адже від цього значною мірою залежить, чи вплине вона відповідним чином на електоральний вибір громадян. Саме тому досліджується рівень довіри до тих чи тих ЗМІ, здійснюється оцінка ступеня їх об'єктивності, вивчається ступінь залученості виборців до споживання інформації про кандидатів, чутливість виборців до інформаційних впливів тощо.

Оцінка чутливості виборців до інформаційних впливів.

Чи не найспокусливіше виглядають спроби оцінити чутливість виборців до інформаційних впливів. Масові опитування як інструмент вирішення цієї задачі ґрунтуються на самооцінюванні респондентами результативності впливу на них тої чи тої інформації. Попри очевидну дискусійність цього методу, його безсумнівною перевагою є простота та можливість кількісної оцінки масштабів (сили) інформаційних впливів. Досвід його застосування засвідчив значну чутливість цього методу до формулювання запитань.

Так під час всеукраїнського опитування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України на початку листопада 2009 р.⁸ респондентів просили віднести себе або до тих, на кого думки щодо політики, оприлюднені ЗМІ чи висловлені оточуючими, впливають сильно, або ж, навпаки, слабо [Україна передвиборна: електоральні наміри, уявлення і преференції громадян: Інформаційний бюлетень. Листопад 2009 / За ред.. М.М. Слюсаревського; Упоряд. Л.П. Черниш. – К., 2009. – 94 с.]. Результати цього опитування засвідчили, що лише кожний п'ятий з опитаних (20,1%) погоджувався визнати вплив засобів масової інформації на формування його думки з політичних питань, ще менше (17%) визнавали такий вплив з боку оточення. Близько 60% респондентів вважали, що на їхню позицію з політичних питань думка ЗМІ і оточення суттєво не впливає.

Подібне опитування, проведене 1999 р., давало підстави зробити висновок, що вплив ЗМІ зменшився істотно (тоді його визнавали 32% респондентів). Частка тих, хто визнавав вплив оточення, зменшилася не так помітно (з 23% до 17%). Невизнання політичного впливу зростало зі зменшенням віку і підвищенням освітнього рівня опитаних. Більшу нечутливість до думки ЗМІ та оточення демонстрували насамперед жителі великих міст, а також жителі Південного і Східного регіонів, меншою мірою виявляли її жителі Західного регіону. Чутливість респондентів до політичного впливу певною мірою залежала і від їхніх електоральних уподобань. Найбільшу стійкість демонстрували прихильники В. Януковича (вплив з боку оточення заперечували 64,7 %, з боку ЗМІ – 63,2 %). Симпатичні Ю. Тимошенко та А. Яценюка порівняно рідше заперечували вплив на свою думку як з боку оточення (58,1 % і 61,1 % відповідно), так і з боку ЗМІ (56,3 % та 54,8 %).

⁸ Таке саме запитання ставилося й під час всеукраїнського опитування, проведеного 28 вересня – 7 жовтня 2012 р. Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України. Результати виявилися фактично ідентичними. Визнали вплив ЗМІ на власну думку з політичних питань 19,1%, заперечили – 59,8% опитаних.

Коли ж наприкінці листопада 2009 р. респондентам було запропоновано вказати джерела інформації, які найбільшою мірою вплинули на їхнє рішення проголосувати саме за того чи того кандидата, то тих, хто заперечив вплив на свою думку отриманої інформації з будь-яких із пропонуванних джерел, виявилося удвічі менше, – 29,1%. Натомість переважна більшість виборців визнала вплив тих чи тих джерел інформації про учасників президентських перегонів на свій електоральний вибір. Найчастіше респонденти, які на момент опитування визначилися з вибором, відзначали, що на їхнє рішення проголосувати саме за того чи того кандидата, вплинули насамперед випуски телевізійних новин (30,2%); родичі, друзі, знайомі, колеги по роботі (27,3%); публікації в газетах (19,3%); рекламні ролики на телебаченні (15,9%). Інші джерела інформації про кандидатів впливали на електоральний вибір опитуваних значно рідше. Визнали існування такого впливу на себе з боку мітингів, зустрічей 8,4%, агітаційних плакатів, білбордів та листівок – 7,5%, інформації в інтернеті – 6,7% опитаних [Україна передвиборна: електоральні наміри, уявлення і преференції громадян: Інформаційний бюлетень. Листопад 2009 / За ред.. М.М. Слюсаревського; Упоряд. Л.П. Черниш. – К., 2009. – 94 с.].

Вплив обсягів виробленої позитивної та негативної інформації.

Окрім визнання чи заперечення громадянами впливу на свій електоральний вибір спожитої інформації важливим опосередкованим показником результативності використаних рекламно-інформаційних технологій є кількість виборців, які отримували інформацію про того чи того політика найчастіше, можуть пригадати рекламу тої чи тої партії тощо. Не менш важливим є й те, якою – позитивною чи негативною – була споживана інформація, подобалася вона чи викликала роздратування. Використання таких показників дає можливість порівнювати розміри аудиторій, залучених до інтенсивного споживання інформації про учасників виборчих перегонів, результативність тих чи тих інформаційних джерел, а також ефективність витрат учасників на проведення рекламно-інформаційних кампаній тощо.

Під час вищезгаданого всеукраїнського опитування, що було проведене наприкінці листопада 2009 р. респондентів просили відповісти, про кого з кандидатів у президенти України вони найчастіше отримували інформацію із повідомлень ЗМК та від людей, з якими спілкуються. З результатів опитування випливало, що найкращих результатів напередодні виходу претендентів на фінішну пряму виборчих перегонів-2010 вдалося досягти команді В. Януковича. Довкола лідера Партії регіонів було створено значно позитивніше і менш суперечливе інформаційне поле, ніж навколо прем'єр-міністра Ю. Тимошенко. Так, виключно позитивну інформацію, як з боку ЗМК, так і з боку оточення стосовно В. Януковича отримували 27,8 % громадян, стосовно Ю. Тимошенко – 20,5 %. Виключно негативну з тих і тих джерел стосовно В. Януковича – 10,6 %, стосовно Ю. Тимошенко – 15,6 %. Суперечливу (з одних джерел позитивну, з інших – негативну) стосовно В. Януковича – 12, %, стосовно Ю. Тимошенко – 18,9 %. Вплив цієї інформації на електоральні наміри виборців також суттєво різнився. За Януковича мали намір проголосувати майже 61,7 % тих, хто споживав про нього і через ЗМК, і

через розмови виключно позитивну інформацію, за Ю. Тимошенко – 47,2 %. Серед тих, хто перебував у сфері впливу суперечливої інформації, за В. Януковича планували віддати голоси 31,8 %, за Ю. Тимошенко – 27,3 %. Слід також зауважити, що виборці були схильні відстежувати інформацію передусім про тих кандидатів у президенти, симпатиками яких вони є.

На користь більш високої результативності ЗМК порівняно із каналами міжособистісного спілкування вказує не тільки помітно більші обсяги аудиторій, залучених до споживання інформації про кандидатів, але й те, що саме повідомлення ЗМК слугують основним джерелом обговорень виборцями кандидатів. Понад 75% опитаних зазначили, що люди, з якими вони спілкувалися, переповідали лише те, що було в цих повідомленнях.

Респондентів, які заявили, що чули про того чи того кандидата щось таке, чого не повідомлялося у газетах, теле- та радіопередачах, виявилось порівняно небагато. Наявність таких чуток констатували: про Ю. Тимошенко – 11,4 % опитаних, про В. Януковича – 9,6 %, про В. Ющенко – 6,8 %, про А. Яценюка – 5,1 %. Стосовно інших кандидатів розмови на згадані теми чули 2% і менше респондентів. Проте аналіз відповідей цих респондентів показав, що це не так. До числа тем, пов'язаних з кандидатами і найчастіше обговорюваних цією категорією громадян, належали: особисті статки кандидатів та джерела їх походження, родинні стосунки, сексуальні зв'язки, спроможність бути лідером, характер взаємин між кандидатами, їх зовнішньополітичні орієнтації.

Обсяги аудиторій, залучених до інтенсивного споживання інформації про учасників виборчих перегонів оцінювалися й під час парламентських виборів 2012 р. в рамках всеукраїнського опитування, проведеного 28 вересня – 7 жовтня 2012 року Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України. Для цього респондентам пропонувалося відповісти на запитання: *«Які з політичних партій протягом двох останніх місяців найчастіше згадувалися в тих газетах, теле- і радіопередачах, які Ви зазвичай читаєте, дивитесь або слухаєте?»*.

Результати опитування в черговий раз засвідчили, що виборці зазвичай схильні відстежувати інформацію лише про ті партії, симпатиками яких вони є. Водночас з отриманих даних випливає наявність доволі виразного зв'язку між обсягами коштів, витрачених на проведення рекламної інформаційної кампанії, та чисельністю виборців, залучених до споживання відповідної інформаційної продукції. З'ясувалося також, що на думку громадян, співвідношення кількості позитивної і негативної інформації про партії для різних суб'єктів виборчого процесу помітно різниться. Так, негативна інформація переважала стосовно ВО «Батьківщина» (40% опитаних відмічали, що вони отримували про цю партію негативну інформацію, тоді як позитивну – лише 14%). На перевазі позитивної інформації, на думку виборців, вдалося вибудувати кампанію партій «УДАР» і Наталії Королевської (відповідно 26 і 4% та 14 і 8%). Інформація про інші партії, на думку громадян, була збалансованою між негативом і позитивом

Вплив політичної реклами.

Серед різноманітних різновидів інформаційних впливів безсумнівно посідає політична реклами. Оцінка результативності її впливу на електоральну

поведінку громадян також може здійснюватися як шляхом прямого, так і опосередкованого оцінювання. За прямого оцінювання виборцям пропонувалося відповісти, чи вплинула політична реклама на їхній вибір. Моніторинг відповідей респондентів на такі запитання свідчить, що кількість виборців, які у 2009 р. визнавали вплив на свій вибір політичної реклами порівняно з парламентськими виборами 2006 р. зменшилася з 18% до 15,3%, натомість зросла чисельність тих, хто заперечував наявність такого впливу (з 59,7% до 66,9%).

Напередодні парламентських виборів 2012 р. частка виборців, які визнали вплив політичної реклами на свій вибір, зросла до 22,7%, а тих, хто його заперечував, зменшилися до 62,9%. Така динаміка може вказувати на те, що громадяни дещо частіше схильні визнавати вплив політичної реклами на свій вибір під час парламентських виборів і дещо рідше під час президентських.

Якщо ж оцінювати результативність впливу політичної реклами опосередкованим чином, картина буде інакшою. Так, наприклад, поцікавившись у виборців, чи можуть вони пригадати рекламу когось із кандидатів у президенти, з'ясувалося, що понад 85% опитаних здатні назвати рекламу принаймні одного з них. Не змогли пригадати нічиєї реклами лише 14,5% опитаних. Передвиборну рекламу В. Януковича на момент опитування змогли пригадати 63,1% респондентів, рекламу Ю. Тимошенко – 56,2%, А. Яценюка – 32,7%, В. Литвина – 28,2%, В. Ющенко – 27,6%, С. Тігіпка – 25,5%, І. Богословської – 10,3%. Реклама решти кандидатів запам'яталася не більш як двом відсоткам опитаних. При цьому співвідношення респондентів, яким сподобалася, скажімо, передвиборна реклама, Ю. Тимошенко, і тих, котрих вона дратувала, становила 10,8% і 23,4%, відповідно. Скоріше дратувала виборців, ніж сподобалася їм також реклама інших кандидатів: В. Януковича (16,1% і 21,8%, відповідно), А. Яценюка – (2,9% і 16,3%), В. Ющенко – (2,2% і 15,7%), В. Литвина – (3,1% і 7,6%) тощо. На цьому тлі помітно виділялася з погляду позитивного сприймання виборцями реклама С. Тігіпка: уподобали її 7,5% опитаних (тобто фактично стільки ж, скільки на той момент у нього було прихильників!), а дратувала вона лише 3,4% респондентів. Утім, це виняток, який не змінював загальної тенденції психологічного відторгнення більшістю виборців рекламних звернень кандидатів у президенти. Близько 52% опитаних заявляли, що їм не сподобалася жодна реклама, і лише 6,1% не відчували роздратування з приводу жодної реклами.

Напередодні парламентських виборів 2012 р. дослідники з ІСПП НАПН України запитували у виборців, чи можуть вони пригадати рекламу якоїсь політичної партії? З'ясувалося, що понад 90% опитаних здатні назвати рекламу принаймні однієї з них. Не змогли пригадати нічиєї реклами лише 2,3% опитаних. Передвиборну рекламу Партії регіонів на момент опитування змогли пригадати 66% респондентів (фактично стільки, скільки й рекламу В. Януковича під час президентської кампанії 2010 р.), рекламу «Батьківщини» – 44,5% (рекламу Ю. Тимошенко за час президентської кампанії 2010 р. запам'ятали 56,2% виборців), «Удару» 39,4%, Партії Наталії Королевської

«Україна – Вперед!» – 37,7% , КПУ – 33,7%, «Нашої України» – 12,4%, ВО «Свобода» – 7,3%, Радикальної партії Олега Ляшка – 1,2%. Рекламу решти політичних партій змогли пригадати менше одного відсотка опитаних.

Політична реклама виборчих перегонів–2012 викликала у громадян переважно роздратування. Подобалася або принаймні не викликала роздратування реклама всіх без винятку партій лише в 1,3% опитаних. Не подобалася жодна – майже кожному четвертому (24%), дратувала реклама всіх партій 14% респондентів. До числа партій, чия реклама виборцям частіше подобалася, ніж дратувала, належали партія «УДАР Віталія Кличка» (подобалася – 18% , дратувала – 5%) і ВО «Свобода» (подобалася – 6% , дратувала – 2%). Найчастіше почуття роздратування в респондентів викликала реклама Партії регіонів (дратувала – 35%, подобалася – 16%); ВО «Батьківщина» (дратувала – 21%, подобалася – 12%); партії «Україна – Вперед!» (дратувала – 17%, подобалася – 9%); КПУ (дратувала – 17%, подобалася – 11%); «Нашої України» (дратувала – 35%, подобалася – 16%).

Під час дострокових виборів до Верховної Ради 2014 р. не змогли пригадати рекламу жодної політичної партії 3,7%. Відповіді решти респондентів на відкрите запитання «Рекламу яких політичних партій Ви можете пригадати?» засвідчив, що найміцніше в пам'ять респондентів було укарбовано Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Заявили, що пригадують її рекламу, 42,3% опитаних. Рекламу партій «Блок Петра Порошенка», «Народний фронт» та Радикальної партії Олега Ляшка запам'ятала приблизно однакова кількість виборців – 35,1%, 31,9% і 29,2%, відповідно. До числа партій, чию рекламу пригадували понад 5% виборців, належали також «Сильна Україна» (22%), «Опозиційний блок» (18,7%), ВО «Свобода» (11,4%), Об'єднання «Самопоміч» (10,1%), Компартія України (8,4%).

Серед усіх учасників парламентських перегонів виявилось лише три партії, чия реклама виборцям скоріше подобалася, ніж дратувала, а саме: Об'єднання «Самопоміч» (баланс +6,5%), «Блок Петра Порошенка» (баланс +6,3%), «Народний фронт» (баланс +4,3%). Утім, якщо реклама «Блоку Петра Порошенка» та Об'єднання «Самопоміч» скоріше подобалася, ніж дратувала в усіх без винятку регіонах України, то реклама «Народного фронту» так сприймалася лише на Заході, в Центрі та на Сході, а от мешканців Південного регіону вона скоріше дратувала, ніж подобалася (баланс -4,6%).

До числа партій, чия реклама характеризувалася найгіршим балансом реакцій «подобається/не подобається», належали: Комуністична партія (-12%), «Сильна Україна» (-11,9%), «Опозиційний блок» (-11,4%), Радикальна партія (-8,4%), «Батьківщина» (-8%) [Громадська думка і суспільні настрої напередодні парламентських виборів. Жовтень ' 2014 : інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 48 с.]

Попри важливість таких вищезгаданих соціально-психологічних показників як запам'ятовуваність та викликана емоційна реакція, оцінити результативність впливу політичної реклами виключно за їх допомогою неможливо. Адже головним завданням реклами є розширення кола прихильників певного кандидата чи політичної сили. Відтак ще одним

важливим показником результативності інформаційних впливів є зміна ставлення виборців до учасників виборчих перегонів протягом кампанії. Проблемність його застосування полягає у тому, що він інтегрує у собі дію усього розмаїття чинників, і виокремити «внесок» суто інформаційної складової не видається можливим. Відкритим лишається й питання про те, якою мірою зміна ставлення здатна конвертуватися у підвищення/зниження рейтингів голосування. Тим не менше не можна недооцінювати інформативність цього показника, що підтверджується наявним досвідом його застосування.

Аби оцінити зсув політичних преференцій виборців на завершальному етапі виборів Президента 2010 р. під час опитування, проведеного наприкінці листопада 2009 р., респондентам було запропоновано відповісти на запитання «До кого з кандидатів у президенти за останні два місяці Ваше ставлення поліпшилося, до кого погіршилося, а до кого не змінилося?» [Україна передвиборна: електоральні наміри, політичні комунікації, громадсько-політична залученість: Інформаційний бюлетень. Грудень ' 2009 / За ред. М.М. Слюсаревського; Упоряд. Л.П. Черниш. – К., 2009. – 66 с.]. З'ясувалося, що попри вплив різноманітних чинників, значна частина виборців не змінила свого ставлення до кандидатів. Найстійкішим лишалось ставлення виборців до В. Януковича. Свого ставлення до нього не змінили 49,3%, до В. Литвина – 47,0%, до П. Симоненка 46,5%, до Ю. Костенка – 45,7%, до О. Мороза – 44,6%, до О. Тягнибока – 42,5%, до А. Гриценка – 45,0%, до І. Богословської – 42,0%, до Ю. Тимошенко – 39,6%, до А. Яценюка – 38,9%, С. Тігіпка – 38,5%, до В. Ющенко – 36,6% опитаних.

До переважної більшості кандидатів протягом двох місяців, які передували опитуванню, ставлення погіршувалося. Баланс між кількістю тих, чиє ставлення протягом згаданого терміну скоріше погіршилося, ніж покращилося, виявився від'ємним і становив: у В. Ющенко -42,4%, у Ю. Тимошенко -20,1%, у В. Януковича -2,8%. (У О. Мороза -10,8%, у П. Симоненка -8,6%, у І. Богословської -6,1%, у А. Яценюка -5,9%, у О. Тягнибока -1,9%, у Ю. Костенка -1,6%, у В. Литвина -1,2%.) Лише у двох кандидатів у президенти кількість тих, хто поліпшив своє ставлення до них, перевищувало кількість тих, чиє ставлення погіршилося, і тому цей баланс був позитивним. У С. Тігіпка він становив +16,2%, у А. Гриценка +1%.

Схоже за змістом запитання пропонувалося респондентам під час електоральних опитувань, які проводилося Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України під час парламентських виборів 2002, 2012, 2014 рр. Але якщо формулювання запитання, яке використовувалося під президентської кампанії, було спрямовано на визначення змін модальності ставлення до її учасників, то запитання, які пропонувалися респондентам під час виборів до Верховної Ради, мали оцінити «силу», ступінь істотності змін, що відбулися у ставленні до політичних партій протягом виборчої кампанії (Табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка відповідей на запитання “Чи змінювалося Ваше ставлення до політичних партій, що беруть участь у передвиборних перегонях, відтоді, як розпочалася виборча кампанія?” (у %)

	так, змінювалося, і дуже істотно	так, змінювалося, але неістотно	ні, не змінювалося	не пам’ятаю, важко відповісти
Парламентські вибори 2014	14,3	26,2	46,9	12,6
Парламентські вибори 2012	13,4	30,7	46,6	9,3
Парламентські вибори 2002	10,9	19,8	56,7	12,6

Результати моніторингу свідчать, що чисельність виборців, які декларують незмінність своїх електоральних уподобань, протягом двох останніх виборів до парламенту лишалася незмінною і становила близько 47%. Це майже на 10% менше, ніж було зафіксовано під час парламентських перегонів 2002 р. Кількість виборців, які визнають, що їхнє ставлення до партій під час виборчої кампанії, тою чи тою мірою зазнавало змін, коливається у межах 30-44%.

Під час дострокових парламентських виборів 2014 р. частка виборців, які вважали, що не змінювали свого ставлення до політичних партій упродовж парламентських перегонів, становила близько 47%. Тих, у кого таке ставлення змінювалось істотно, 14,3%; змінювалося, але неістотно, 26,2%. Про незмінність власних політичних пререференцій заявляли: на Півдні – 61%, на Сході – 53%, на Заході і в Центрі – понад 41% респондентів.

Зіставлення кількості тих, чиє ставлення до певної партії поліпшилося, з чисельністю тих, у кого воно погіршилося, засвідчує, що протягом виборчої кампанії-2014 найбільш потужно набирали очки дві партії: Об’єднання «Самопоміч» (баланс +9%) та «Народний фронт» (баланс +7,5%). Набагато меншою мірою вдалося зберегти позитивний баланс «Блокові Петра Порошенка» та «Громадянській позиції» А. Гриценка (+1,3% і +1%, відповідно). До партій, ставлення до яких протягом виборів скоріше погіршувалося, ніж поліпшувалося, належали передусім: Радикальна партія (баланс -8,3%), КПУ (баланс -6,5%), «Батьківщина» (баланс -4,9%), «Сильна Україна» (баланс -4,2%).

Єдиною партію, ставлення до якої протягом виборчої кампанії у всіх регіонах скоріше поліпшувалося, ніж погіршувалося, виявилось Об’єднання «Самопоміч». «Народний фронт», попри в цілому позитивну динаміку ставлення до нього в більшості регіонів, на Півдні скоріше втрачав очки, ніж набував (баланс -2,9%) [Громадська думка і суспільні настрої напередодні парламентських виборів. Жовтень ’ 2014 : інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 48 с.]

Аби з’ясувати, як саме позначається вплив політичної реклами на електоральній поведінці виборців, під час дострокових виборів до парламенту 2014 р. респондентам було запропоновано наступне запитання: «Якщо Ви звертаєте увагу на рекламу політичних партій та кандидатів у народні депутати України, то чи позначається це на Ваших рішеннях та діях і як

same?». Серед респондентів, які визнали, що звертали увагу на політичну рекламу, 14,7% зазначали, що вона спонукала докладати більше зусиль для підтримки «своєї» партії чи «свого» кандидата, 10,3% – що вона допомагала вибрати «прохідну» партію чи кандидата. Заперечували вплив політичної реклами на свій електоральний вибір загалом 57,2% респондентів. Найбільше переконаних у цьому було серед мешканців Південного регіону (71,6%), найменше – у Центральному регіоні (52,9%) [Громадська думка і суспільні настрої напередодні парламентських виборів. Жовтень' 2014 : інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 48 с.].

Вплив рейтингів.

Оскільки так звана «війна рейтингів» є стандартною складовою передвиборчої рекламної кампанії, дослідники доволі активно вивчають реакцію на них з боку виборців. Скажімо, під час президентських виборів 2004 р. деякі дослідники пропонували респондентам відповісти на такі запитання: «Чи знайомі Ви з даними соціологічних опитувань щодо шансів кандидатів стати Президентом України?», «Чи цікавлять особисто Вас результати соціологічних досліджень напередодні президентських виборів?», «Скажіть, чи може змінитися Ваш намір голосувати за того чи іншого кандидата після ознайомлення з результатами соціологічних рейтингів кандидатів у Президенти?», «Якщо за даними соціологічного опитування вибраний Вами кандидат не має шансів стати президентом, що Ви зробите?», «А якщо за даними соціологічного опитування обраний Вами кандидат лише трохи відстає від головного конкурента, що Ви зробите?», «Чи довіряєте Ви результатам соціологічного опитування організацій, які вже давно працюють та публікують результати своїх досліджень?»

Результати опитувань, проведених КМІС, Фондом «Демократичні ініціативи» засвідчили, що під час президентської кампанії 2004 р. з рейтингами учасників виборчих перегонів ознайомились 64%, під час парламентської 2006 р. – 45% виборців. Зафіксоване соціологами зниження уваги громадськості до результатів передвиборчих опитувань у 2006 р. дехто з експертів пояснював потужною кампанією, спрямованою на дискредитацію екзит-полів під час президентської кампанії, що передувала Помаранчовій революції. Не виключаючи такої можливості, варто наголосити, що можливе й інше пояснення зафіксованій тенденції, яке не заперечує аргументацію колег, але доповнює його. Воно виходить з того, що рівень значущості президентських виборів оцінюється виборцями зазвичай вище за парламентські, що виявляється, зокрема й у різниці щодо рівня явки та інтересу до передвиборчих рейтингів. Підтвердженням цього є й результати опитування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, проведеного під час парламентської кампанії 2012 р. [Україна напередодні виборів: хто? за кого? чому? / Прес-конференція ІСПП НАПН України в агенції УКРІНФОРМ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ispp.org.ua/news_68.htm]

Втім, інтерес та довіра громадян до рейтингів учасників виборчих перегонів відновилися вже під час виборів президента 2010 р. За моніторинговими дослідженнями КМІС результатами передвиборних опитувань у 2002 р. довіряли лише 36%, у 2009 р. – біля 53% [Електоральні настрої населення України за місяць до президентських виборів 2010 року. Прес-реліз [Електронний ресурс] // КМІС – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/2009/elect%20_final_.pdf].

Результати моніторингових опитувань Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, в яких використовувалися формулювання запитань та альтернатив, які дещо відрізнялися від наведених вище, засвідчили, що порівняно з передвиборчим періодом 2004 року рівень інтересу до рейтингів зріс на 14 %. Рейтингами кандидатів у президенти, які оприлюднювалися ЗМІ, тією чи іншою мірою цікавилися понад 72,3 % опитаних⁹: постійно стежили за ними 11,3 %, час від часу – 29,3 %, стежили, хоча й дуже рідко – 31,7 %. Інтерес до рейтингів фактично не залежав від статі респондентів, натомість мав тенденцію деякого зростання з підвищенням віку. Рівень освіти опитаних майже не позначалася на схильності до регулярного відстеження рейтингів, проте частка тих, хто зовсім не звертав на них уваги, зростав із зниженням освітнього рівня респондентів. У ступені інтересу до рейтингів існували також певні регіональні відмінності. Примітним видається й те, що серед прихильників трійки лідерів виборчих перегонів інтерес до рейтингів був дещо вищий, ніж по вибірці в цілому. Якщо загалом по вибірці його тією чи іншою мірою виявляли 72,3 % респондентів, то серед прихильників А. Яценюка – майже 87,9 %, серед прихильників В. Януковича і Ю. Тимошенко – близько 81 %.

Цілком природним є й інтерес дослідників до того, чи впливають та якою мірою оприлюднення передвиборних рейтингів на виборців. Саме великим впливом на них аргументувалася заборона на публікацію результатів соціологічних досліджень за два тижні до виборів.

Спроби дослідників пролити світло на цю практично значущу та складну проблему на даний момент призвели до появи неоднозначних результатів, а їх інтерпретація – до взаємовиключних висновків. Так фахівці КМІСу напередодні президентських виборів-2010 запитали в респондентів, як то кажуть «у лоба», чи може змінитися їх намір голосувати за того чи іншого кандидата після ознайомлення з результатами соціологічних рейтингів кандидатів у Президенти? (Табл. 2) [Електоральні настрої населення України за місяць до президентських виборів 2010 року. Прес-реліз [Електронний ресурс] // КМІС – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/2009/elect%20_final_.pdf].

Таблиця 2

⁹ Дослідники КМІСу, запропонувавши респондентам запитання «Чи цікавлять особисто Вас результати соціологічних досліджень напередодні президентських виборів?», отримали такі результати: «так» - 56,2%, «ні» - 31,4%, «важко відповісти або не відповіли» – 12,4%.

Розподіл відповідей на запитання: **“Скажіть, чи може змінитися Ваш намір голосувати за того чи іншого кандидата після ознайомлення з результатами соціологічних рейтингів кандидатів у Президенти?”** (у %)

Так, якщо «мій кандидат» програє іншим	6,2
Ні, жодні результати досліджень мій вибір не змінять	68,1
Ні, тому що я не довіряю таким соціологічним опитуванням	12,7
Важко відповісти / відмова від відповіді	12,9

Спираючись на отримані результати, дослідники КМІСу цілком справедливо зауважують, що самі виборці не визнають впливу рейтингів на себе, адже готовність змінювати свій вибір у залежності від результатів соціологічних опитувань задекларували лише 6% опитаних.

Фахівці ІСПП НАПН України фактично одночасно з колегами із КМІСу звернулися до респондентів по суті із тим самим запитанням, але запропонували дещо інші альтернативи. До того ж при інтерпретації отриманих результатів було взято до уваги відповіді лише тих респондентів, які тією чи іншою мірою звертали увагу на рейтинги кандидатів у президенти. (Табл. 3) [Україна передвиборна: електоральні наміри, уявлення і преференції громадян: Інформаційний бюлетень. Листопад' 2009 / За ред.. М.М. Слюсаревського; Упорд. Л.П. Черниш. – К., 2009. – 94 с.].

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання: **“Якщо Ви звертаєте увагу на рейтинги кандидатів у президенти, то чи позначається це на Ваших рішеннях та діях і як саме?”** (у % до числа респондентів, які тією чи іншою мірою звертають увагу на рейтинги кандидатів у президенти)

Так, позначається, це допомагає вибрати «прохідного» кандидата	9,3
Так, позначається, це спонукає докладати більше зусиль для підтримки «свого» кандидата	20,5
Ні, на моїх рішеннях і діях це жодним чином не позначається	56,6
Інше	0,8
Важко відповісти	12,9

З наведених вище даних випливає, що оприлюднені рейтинги впливають на рішення і дії майже 30 % респондентів, які тією чи іншою мірою цікавляться ними. З'ясувалося також, що вплив рейтингів тим сильніший, чим вищий ступінь інтересу до них. Цей вплив на себе частіше заперечували чоловіки, ніж жінки. Заперечення впливу рейтингів зростало також з підвищенням освітнього рівня респондентів.

Попри розповсюджену думку про те, що рейтинги насамперед впливають на думку тих, хто ще не визначився у своєму виборі, результати опитування свідчать, що це не так. Радше говорити про мобілізуючий вплив рейтингів. Тих, хто після ознайомлення з рейтингами, починає докладати більше зусиль для

підтримки «свого» кандидата було майже удвічі більше за тих, кому вони допомагають вибрати «прохідного» кандидата. Перших – 20,5%, других – 9,3%. Найбільшою мірою мобілізуючий ефект рейтингів виражений серед людей старшої вікової групи (56 років і більше) – майже чверть із них починають нарощувати зусилля для підтримки «свого» кандидата. Серед інших вікових груп таких 18-19%. У регіональному розрізі рейтинги справляли мобілізуючий вплив насамперед на жителів Східного регіону, спонукаючи майже кожного четвертого активніше підтримувати «свого» кандидата. А тих, кому рейтинги допомагали вибрати «прохідного» кандидата, більше всього було виявлено у Західному регіоні (13,7%).

Оприлюднювані рейтинги найменше впливали на прихильників В. Януковича, 60,8 % з яких заперечували такий вплив. Помітно менше тих, хто вважав, що рейтинги жодним чином не позначаються на їхніх рішеннях та діях, було серед прихильників А. Яценюка (48,1 %) і Ю. Тимошенко (53,7 %). У регіональному розрізі найменш чутливими до впливу рейтингів вважали себе жителі Півдня. Тут 67,6% заявили, що на їхніх рішеннях та діях рейтинги жодним чином не позначалися. У Західному регіоні таких 47,4 %, у Центральному – 56 %, у Східному – 57,7 %.

Вплив ЗМІ.

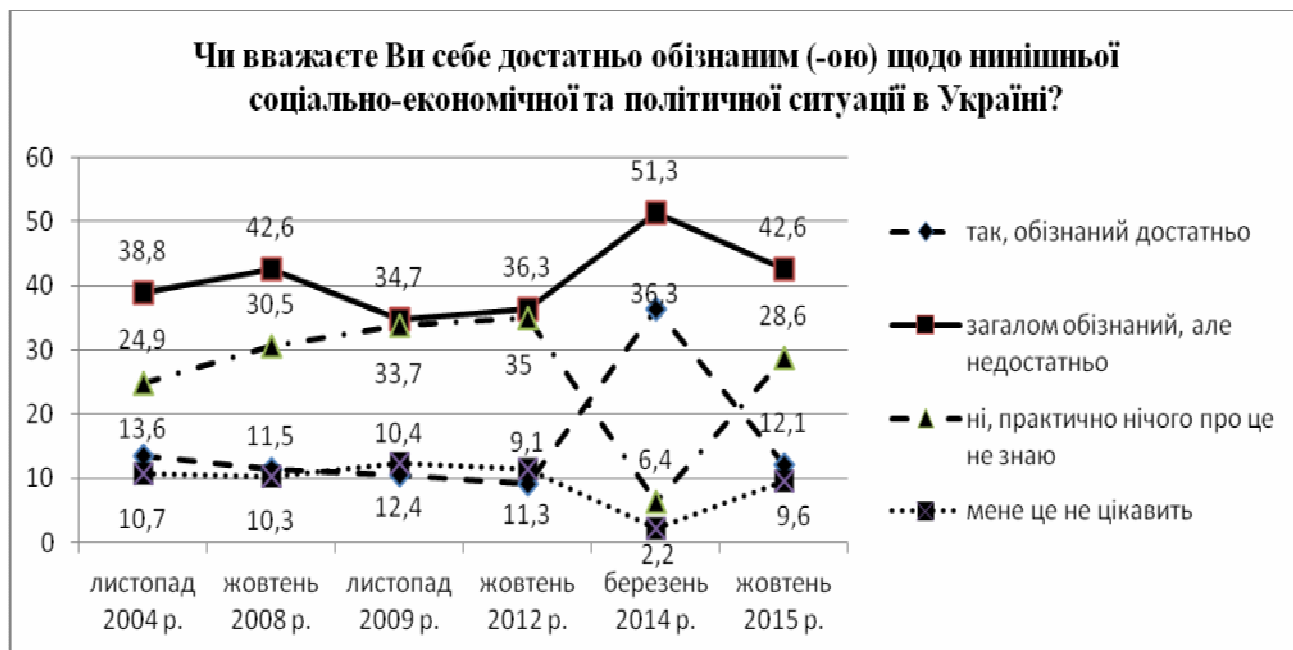
Завершуючи огляд опитувань, присвячених вивченню інформаційних впливів на електоральну поведінку громадян, варто згадати й ті з них, де з'ясовувалася самооцінка громадянами власної обізнаності щодо ситуації в державі, а також рівень довіри до джерел інформації, якими вони зазвичай послуговуються. Для цього скористаємося результатами моніторингових досліджень ІСПП НАПН України [Взаємодія держави і суспільства, символічний простір народу та українсько-російські взаємини у дзеркалі громадської думки. Жовтень' 2015 : інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2015. – 52 с.].

Насамперед слід відзначити, що більшість наших громадян отримують інформацію про події в країні з електронних ЗМІ (75,7% – з повідомлень українських телебачення та радіо, 25% – з інтернет-видань, 16,5% – із соціальних мереж). Переважно через спілкування з друзями та знайомими отримує інформацію майже чверть дорослого населення. Вибір громадянами основних джерел інформації свідчить про виразну регіональну специфіку. У березні 2014 р. менш як 2% жителів Західного регіону дивилися і слухали передачі російських телебачення і радіо, водночас у Східному та Південному регіонах – майже вдвадцятьох більше: відповідно 38,4% і 39,1%. При цьому мешканці Західного регіону отримували інформацію майже виключно з українських медіа. Це, безумовно, було одним із головних факторів, які визначали відмінності в оцінці політичних подій та суспільно-політичних явищ мешканцями цих регіонів.

Вплив ЗМІ на формування політичних настанов та електоральну поведінку не може розглядатися ізольовано, він зазвичай модифікується міжособистісним спілкуванням. Звичайно, медіа відіграють при цьому ключову роль, але не можна не враховувати, що міжособистісна комунікація може бути

й джерелом альтернативної інформації, створювати власну інтерпретацію повідомлень ЗМІ, посилювати чи послаблювати їх вплив. Під час березневого опитування 2014 р. було здійснено спробу оцінити інтенсивність спілкування, а також ступінь відкритості-закритості кола спілкування носіїв людей з різними політичними поглядами, оскільки їх «капсулізація» є одним із чинників поляризації громадської думки та показників деконсолідації суспільства. З'ясувалося, що поточні події активно обговорювали між собою майже 90% громадян. При цьому 44,6% опитаних однаково часто спілкувалися як з тими, чий погляд збігається з їхніми, так і з тими, чий суперечать. Майже стільки ж виявилось й тих, чий коло спілкування зазвичай обмежувалося співрозмовниками із схожими уподобаннями, – 41,8%. Найменше тих, кого не цікавлять альтернативні думки, – 32,3%, і найбільше тих, хто любить вислухати аргументи «за» і «проти» – 53,7%, було зафіксовано в Південному регіоні. А от тих, хто найчастіше спілкується з одностайними, а не з опонентами, було у Західному (51,6%) та Центральному (44,2%) регіонах. У Західному регіоні виявилось й вдвічі менше тих, хто прагнув бути обізнаним з протилежними поглядами (1,6%), ніж у середньому по Україні (3,1%).

Малюнок 1

Надзвичайні події, які сталися в країні на початку 2014 р., привернули увагу переважної більшості громадян. Лише близько 8% опитаних у березні 2014 р. зазначили, що практично нічого не знала про ці події або ними не цікавилися. Кількість тих, хто вважав себе достатньо обізнаними щодо соціально-економічної та політичної ситуації в країні порівняно з попередніми роками зростає чи не учетверо, сягнувши 36,3% (Малюнок 1). Ще 51,3% респондентів вважали себе загалом обізнаними, хоча й недостатньо. У жовтні 2015 р. самооцінка громадян стосовно власної обізнаності обізнаними щодо соціально-економічної та політичної ситуації в Україні істотно погіршилася.

Достатньо обізнаними почувалися 42,6%, загалом обізнаними, але недостатньо – 12,1%. Припускаємо, що таке зниження оцінок населенням власної поінформованості є наслідком, зокрема, того, що ЗМІ, жорстко конкуруючи між собою, віддають перевагу терміновим повідомленням про самі події, не приділяючи належної уваги аналізу причин та наслідків. У результаті люди знають, що відбулося, але часто не розуміють чому. Враження щодо недостатньої поінформованості не може не посилювати те, що маніпулятивна подача інформації російськими ТБ та радіо (аудиторія – 22,5% опитаних) дисонує з тим, що передають українські медіа.

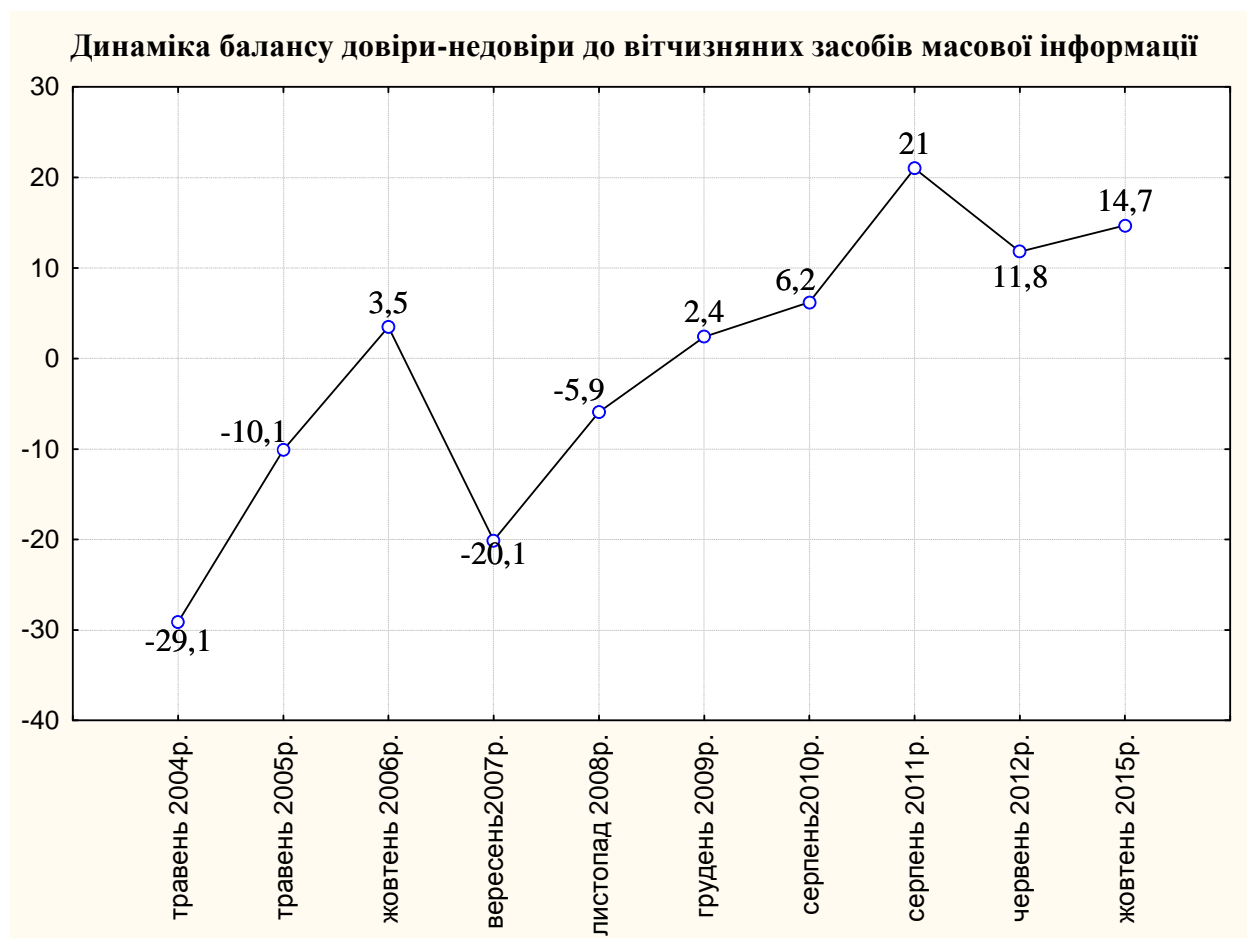
Оцінка інформаційного впливу на політичні настанови та електоральну поведінку потребує відомостей не тільки про обсяги аудиторій, залучених до споживання тих чи тих джерел інформації, але й упевненості в їх об'єктивності та рівня довіри до них.

Що стосується висвітлення телеканалами перебігу кампанії з виборів до Верховної Ради 2014 р., то як засвідчили результати жовтневого опитування ІСПП НАПН України, переважна більшість опитаних була переконана, що вітчизняні телеканали роблять це загалом об'єктивно та неупереджено. Тих, хто із цим не згоден, було не більше 20%. В об'єктивність російських телеканалів вірили лише 3,3% опитаних. Привертає увагу те, що жителі Сходу вище оцінювали об'єктивність українських, а не російських телеканалів. Якщо висвітлення перебігу кампанії з виборів до Верховної Ради російськими телеканалами вважали об'єктивним 6% респондентів у цьому макрорегіоні, то телеканалами Інтер – 29,4%, ТРК «Україна» – 24,5%, «1+1» – 21,6%. Утім, слід зауважити, що частина мешканців Сходу є дезорієнтованою – не вірили в об'єктивність жодного телеканалу 24,2% опитаних, не змогли назвати об'єктивні канали 18,7% [Громадська думка і суспільні настрої напередодні парламентських виборів. Жовтень ' 2014 : інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 48 с., с.24].

Визнання громадянами спроможності українських телеканалів як провідного рупору вітчизняних ЗМІ бути об'єктивними при висвітленні окремих подій не завжди корелює з рівнем довіри до останніх. З одного боку, результати десятирічного моніторингу співвідношення рівня довіри-недовіри до вітчизняних ЗМІ однозначно вказують на зростання рівня довіри до четвертої влади загалом – від травня 2004 р. до жовтня 2015 р. баланс довіри-недовіри до вітчизняних ЗМІ змінився з явно негативного (-29,1) до помірно позитивного (+14,7) (Малюнок 2). У тому числі було зафіксовано зростання балансу довіри протягом 2012-2015 рр. (з 11,8 до 14,7). З іншого – усереднений баланс довіри до провідних українських телеканалів – основного джерела інформації про поточні події для переважної більшості громадян – протягом цього ж періоду зменшився з 30,1 до 20,6 (Малюнок 3). Цілком можливо, що погіршення балансу довіри-недовіри телеканалів, обраних для дослідження, зумовлено їх редакційною політикою, а показники кількох телеканалів (нехай і провідних) виявилися неспроможними завадити зростанню рівня довіри до вітчизняних ЗМІ загалом. Протягом 2012-2015 рр. найбільших втрат довіри зазнали такі телеканали: «1+1» (з 45,4% до 29,7%); Інтер (з 33,7% до 12,7%);

СТБ (з 34,2% до 24,5%); ТРК «Україна» (з 20% до 12,2%). Телеканалів, які би продемонстрували зростання рівня довіри протягом зазначеного періоду зафіксовано не було. Це може вказувати на те, що «картинка» суспільно-політичної та економічної ситуації в країні, створювана телеканалами істотно відрізнялася від того, що громадяни бачили довкола.

Малюнок 2

Малюнок 3

* * *

Інформаційно-комунікативні технології стають дедалі результативнішими, що сприяє поступовому зменшенню вартості голосу українського виборця.

Попри доволі виразний зв'язок між обсягами коштів, витрачених на проведення рекламно-інформаційної кампанії, та чисельністю виборців, залучених до споживання відповідної інформаційної продукції, виборці зазвичай схильні відстежувати інформацію лише про тих учасників виборчих перегонів, симпатиками яких вони є. Відмінності в оцінці політичних подій та суспільно-політичних явищ мешканцями різних регіонів істотно позначаються на їхньому виборі основних джерел інформації

На рішення громадяни проголосувати саме за того чи того кандидата, за ту чи ту партію насамперед впливають випуски телевізійних новин, а також партнери по міжособистісному спілкуванню – родичі, друзі, знайомі, колеги по роботі.

Медіатизація політики посилюється, що виявляється, зокрема, у тому що ЗМК (насамперед електронні) стають для виборців не тільки основним джерелом інформації про поточні події в країні, але й дедалі більшою мірою визначають зміст міжособистісного спілкування. Попри це майже 60% респондентів переконані, що на їхню позицію з політичних питань думка ЗМІ і оточення суттєво не впливає. Найчастіше не схильні визнавати інформаційні впливи на свій електоральний вибір чоловіки, молодь та люди з вищою освітою.

Попри поступове зменшення кількості громадян, які визнають медіавпливи на свій електоральний вибір, зростає кількість тих, хто довіряє вітчизняним ЗМІ, цікавиться передвиборними рейтингами та зменшується кількість виборців, нездатних пригадати політичної реклами жодного з учасників виборчих перегонів.

Рейтинги та політична реклама здійснюють скоріше мобілізуючий вплив на активних виборців, примушуючи їх докладати більше зусиль для підтримки «свого» кандидата чи «свої» партії. Їхній вплив на тих, кому вони допомагають вибрати «прохідних» кандидата чи партію і ще остаточно не визначився з вибором є помітно меншим.

Щонайменше третина виборців визнає, що їхнє ставлення до учасників протягом кампанії, тою чи тою мірою зазнає змін. Якою мірою зміна ставлення здатна конвертуватися у підвищення/зниження рейтингів голосування лишається питанням відкритим.

**Розділ II. ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЩОДО
СИТУАЦІЇ В КРАЇНІ ТА РЕФОРМУВАННЯ
СУСПІЛЬСТВА**

2.1. Оцінка громадянами соціально-економічної та політичної ситуації в Україні

Розвиток як окремої особистості, так і суспільства в цілому визначається багатьма чинниками, вплив яких може бути як сприятливим, так і несприятливим. Значне місце серед них посідають характеристики соціально-економічної сфери життя. Якими вони мають бути, щоб це середовище вважалося сприятливим з точки зору людського розвитку? Відповідь на це питання не є настільки очевидним, як це може видатися на перший погляд. Оскільки, цілком зрозуміло, на заваді людському розвитку стоять бідність, голод, хвороби, неосвіченість, забруднення довкілля тощо, оцінка соціально-економічної ситуації існування людини донедавна здійснювалася за допомогою низки виключно матеріально-грошових індикаторів. Проте аналіз і світового, і власного українського досвіду, здійснений вітчизняними економістами, свідчить, що зростання виробництва і доходів сприяє розвитку людського потенціалу дедалі повільніше, тобто здатність матеріального збагачення розширювати можливості людей дає все меншу віддачу, більше того «сам по собі економічний розвиток не в змозі забезпечити вирішення соціальних проблем, становлення демократії, свободи та рівності. Навпаки, економічне зростання супроводжується загостренням проблеми нерівномірності (або навіть асиметрії) в розвитку багатих та бідних країн, регіонів чи верств населення. Розвиток капіталістичного виробництва, що значно прискорив темпи нагромадження багатства і разом з тим посилив нерівність у його розподілі, призвів до загострення проблеми взаємозв'язку економічного зростання й людського розвитку» [Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 367 с. , с. 63.]. Відтак постає необхідність запровадження та визначення поняття «розвиваюча соціально-економічна (політична) ситуація», а також з'ясування переліку відповідних критеріїв, показників та індикаторів.

Соціально-економічну та політичну ситуацію можна оцінювати з різних точок зору. Аналітичних оцінок поточної соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації в Україні, а також прогнозів щодо їх розвитку дійсно не бракує. Оцінки політиків, експертів та журналістів доповнюють результати соціологічних опитувань, які репрезентують громадську думку щодо ситуації в країні. ЗМІ насичені полярними оцінками. Представники влади переконують у невідворотності покращання та бадьоро рапортують про досягнуті успіхи. У відповідь голосно звучать голоси тих, хто скептично, а то й зовсім песимістично оцінює як поточну ситуацію, так і можливі сценарії її подальшого розвитку.

Діаметрально протилежні оцінки поточної соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації та прогнозів їх подальшого розвитку багато в чому пояснюються вибором системи відповідних показників, їх інтерпретацією. Складні соціально-економічні процеси важко, а той неможливо описати й оцінити за допомогою досить невеликої кількості найбільш важливих

показників. Різні індикатори можуть створювати вельми суперечливу картину соціально-економічного становища в країні. Від їх добору врешті-решт залежить відповідь на дуже важливе і складне запитання: чи є поточна соціально-економічна ситуація ситуацією розвитку, стагнації, катастрофи, чи вона має бути визначена у якихось інших термінах? Важливість того, як саме буде визначена ситуація колективними та індивідуальними гравцями, цілком очевидна – від цього, наприклад, залежить вибір ними стратегії та конкретних форм власної поведінки, очікування щодо можливої реакції як партнерів, союзників, так і противників, ворогів тощо.

Відтак визначення мінімально необхідного і достатнього числа сутнісних критеріїв оцінки ситуації є актуальною і вельми нетривіальною проблемою. Її вирішення, з одного боку, дає змогу обґрунтувати пріоритети соціально-економічного розвитку, який реально сприяв би розвитку суспільства і людини, підвищенню якості та рівня життя населення; розробити систему відповідних заходів, налагодити моніторинг тощо. З другого, не менш важливе значення має також і виявлення тої системи параметрів оцінки політичної та соціально-економічної ситуації, якою послуговуються задіяні у ній сторони. Відомості про ці параметри необхідні для ефективного управління образом ситуації. Успішне розв'язання означених проблем залежить від вирішення низки дискусійних питань об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Науково обґрунтована відповідь на питання, чи є поточна політична та соціально-економічна ситуація ситуацією розвитку, причому не в сенсі середовища, у якому відбувається розвиток особистості та суспільства, а ситуацією, яка сприяє цьому розвитку, стимулює його, можлива лише за наявності відповідних критеріїв. Розробкою поняття «розвиваюче середовище», який є популярним у багатьох галузях людинознавства, а також вимог, яким воно мало би відповідати, особливо активно займалися психологи та педагоги [Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: развитие субъективной реальности в онтогенезе: учебное пособие для вузов / В.И. Слободчиков; Е.И. Исаев. – М.: Школьная пресса, 2000. – 416 с.; Слободчиков В.И. Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры / В.И. Слободчиков // Новые ценности образования: культурные модели школ. – Инноватор-Bennet college. – 1997. – Вып. 7. – С. 177–184.; Сергеев С.Ф. Введение в инженерную психологию и эргономику иммерсивных сред: Учебное пособие / С.Ф. Сергеев. – СПб: Изд-во СПбГУ ИТМО, 2011. – 258 с.; Петровский В.А. Построение развивающей среды в дошкольном учреждении / Л.М. Кларина, В.А. Петровский, Л.А. Смывина, Л.П. Стрелкова. – М.: Научно-методическое объединение «Творческая педагогика», малое предприятие «Новая школа», 1993. – 102 с.; Беляев Г.Ю. Формирование термина образовательная среда в психолого-педагогической литературе конца XX – начала XXI века / Г.Ю. Беляев // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://dzd.rksmb.org/science/bel06.htm>; Рубцов В.В. Основы социально-генетической психологии / В.В. Рубцов. – М: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭ», 1996. – 384 с.;

Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.].

Аналіз робіт науковців, які вивчали характеристики, завдяки яким освітнє середовища набуває характеру розвивального [Фролов П.Д. Середовищні чинники розвитку особистості і суспільства в соціально-економічній сфері: час зміни парадигми / П.Д. Фролов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 11 – С. 65-75.], дав змогу виокремити ряд наступних його параметрів: модальність і векторність, агентність та інтерактивність, імерсивність та залученість, емоціо- та мотивогенність, широта та надлишковість, спосіб організації, мобільність, ресурсний потенціал, усвідомлюваність і рефлексивність, домінантність, когерентність. В залежності від стану цих параметрів залежить, чи матиме середовище розвиваючий (розвивальний) характер.

Аналізуючи місце й роль людини в економіці, а також роль різноманітних чинників у розвитку людського потенціалу – центрального елементу концепції людського розвитку, економісти також дедалі частіше намагаються враховувати суб'єктивно-психологічний бік об'єктивних соціально-економічних чинників. Наприклад, при розробці сучасних систем соціальних індикаторів загальною вимогою вважається, що «об'єктивні характеристики якості життя слід обов'язково доповнювати суб'єктивними; факт їх невідповідності вже сам по собі може вказувати на серйозні соціальні проблеми в суспільстві» [Жукова Н.В. Индикаторы социального развития как инструмент социального программирования: зарубежный опыт / Н.В. Жукова // Социология: методология, методы и математическое моделирование (Социология: 4М). – 1994. – № 3-4. – с. 110-153 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ecsocman.hse.ru/sociology4m/volumes.html?year=1994&j_num=17460171, с. 124]. В оприлюдненій 2010 р. доповіді ПРООН «Реальне багатство народів: шляхи до розвитку людини» підкреслюється зростання інтересу до питання щастя та суб'єктивного благополуччя, які за свідченням відповідних досліджень не повністю пояснюються ані доходом, ані Індексом розвитку людського потенціалу; наголошується, що «коли розвиток людини є успішним, люди можуть займатися творчістю і вдаватися до дій і станів, які вони вважають цінними» [Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ.; ПРООН. – М., 2010. – с.21-22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/development/hdr/2010/hdr_2010_complete.pdf]. Водночас слід зазначити, що намагаючись з'ясувати місце й роль людини в економіці, складові людського розвитку та соціально-економічні чинники, які його визначають, представники економічної науки не вживають терміну «розвиваюча ситуація».

На нашу думку, у найширшому сенсі розвиваюча ситуація являє собою будь-який соціокультурний простір, в рамках якого стихійно або з різним ступенем організованості здійснюється процес розвитку особистості. У

вужчому розумінні ситуація стає розвивальною, тобто такою, що сприяє розвитку суспільства і людини, лише за дотримання низки умов. Проте ситуація в країні може виступати не тільки в якості аттрактора, який запускає процеси самоорганізації як на рівні суспільства, так і окремої особистості, але й, навпаки, гальмувати процеси розвитку, а інколи (як, наприклад, у фашистській Німеччині) й знищувати в людині людське.

Існуюча нині практика застосування суб'єктивних оцінок суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації свідчить, що переважна більшість пропонованих індикаторів концентрується навколо суджень респондентів стосовно умов їх існування та задоволеністю життям загалом. Наприклад, у Голландії запропонована концепція визначення рівня бідності, яка спирається на думки рядових споживачів, а не на оцінки офіційних експертів. Межа бідності (так зване Лейденське визначення межі бідності) «засноване на оцінці відповідей респондентів на запитання про мінімальний дохід, необхідний для досягнення достатнього способу життя як функції від наявного доходу опитаних» [Сычова В.С. Бедность и ее измерение / В.С. Сычова // Социология: 4М. – № 14. – 2001. – с. 176 – 188., с. 181].

У розмаїтті висловлюваних оцінок чітко й однозначно проглядає насамперед один з можливих параметрів соціально-економічної ситуації – *модальність*. Йдеться про величезну кількість різноманітних показників та висловлювань, які надають ситуації якісного визначення. Смысл чи не більшої частини з них охоплює опозиція «добра – погана». Саме у рамках цього протиставлення соціально-економічна ситуація сприймається усіма без виключення – політиками, політологами, журналістами, експертами, пересічними громадянами тощо, саме у рамках цього протиставлення вона висвітлюється ЗМІ. При цьому безліч різноманітних показників та оцінок «стискається» до доволі обмеженого кола словосполучень, які виконують роль своєрідних маркерів, що визначають суть того спільного, що виникає між світом і суб'єктом як просторово-часове і психофізичне «зараз», таке, що належить суб'єктивному і об'єктивному світам рівною мірою. Без них суб'єкт може перебувати всередині певної ситуації, переживати її, але при цьому її не «бачити». Саме ці маркери, що визначаються конкретною культурою, задають змістовну спрямованість процесу переживання ситуації її колективними та індивідуальними суб'єктами.

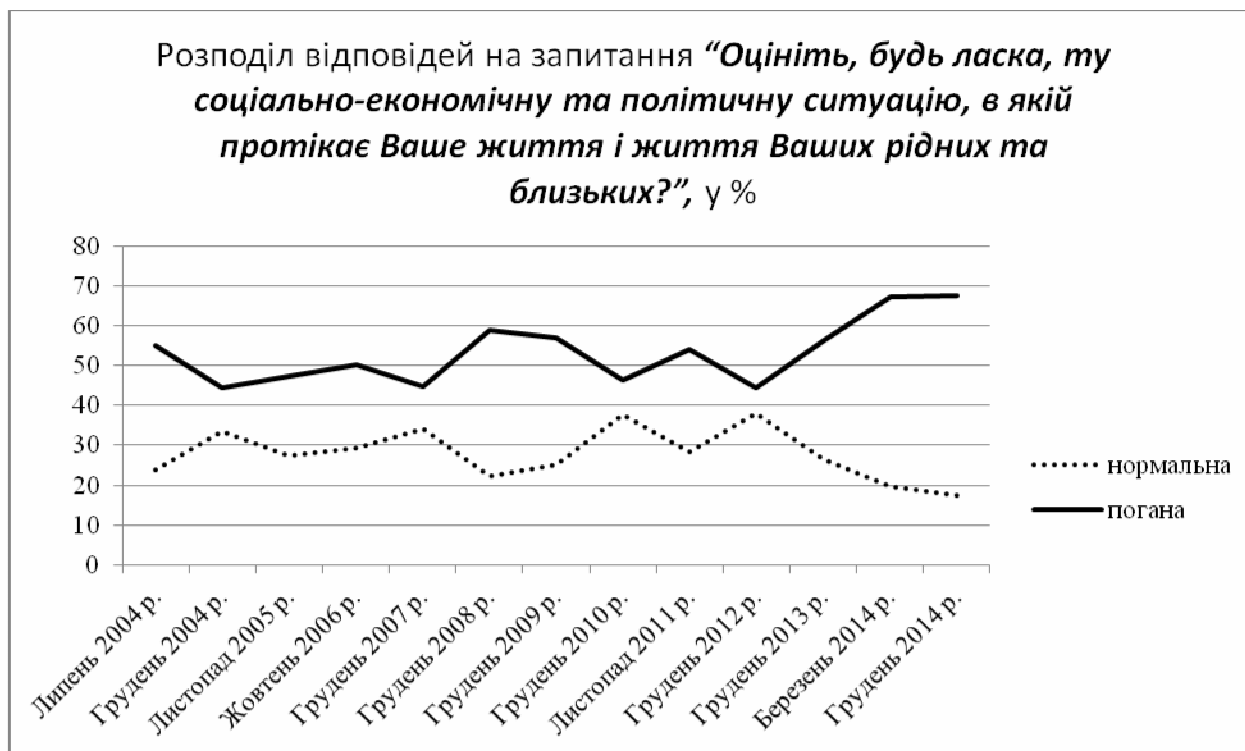
Дослідники регулярно відслідковують як українські громадяни оцінюють поточну політичну та економічну ситуацію в країні загалом, так і в окремих регіонах, поселеннях. Цікавляться вони й думкою населення щодо екологічної ситуації, а також конкретної життєвої ситуації, в якій протікає життя людей тощо. Для цього запропоновано чимало показників та індикаторів. Так, скажімо, дослідники з Інституту соціології в рамках проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», починаючи від 1994 р., пропонують респондентам оцінювати економічну ситуацію в Україні за десятибальною шкалою, де «0» означає «дуже погано», а 10 – «дуже добра». Як свідчать дані цього дослідження українці стабільно незадоволені поточною економічною ситуацією у країні. Найгірше (0 за 10-бальною шкалою) респонденти оцінювали

стан справ у державі 1994 року (38,4%), 2000-го (33,2%) і 2014 року (23,4%). Найвищі бали (у діапазоні 3–5 з 10 можливих) респонденти ставили 2005-го і 2012 року [Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Нац. акад. наук України, Ін-т соціол. – К.: [б. в.], 2014. – 546 с.].

Менш детальну, але більш якісно визначену шкалу для оцінки економічної ситуації в країні за параметром «добра – погана» використовували дослідники ЦСД «Софія». Наприклад, під час економічної кризи 2009 р. майже всі (95,6%) опитані ними респонденти характеризували економічну ситуацію як «погану» або «скоріше погану, ніж добру». Причому однозначно «поганою» економічну ситуацію вважали 62,7% респондентів. «Доброю» або «скоріше доброю, ніж поганою» вважали економічну ситуацію лише 3,2% респондентів. (Не визначилися з відповіддю – 1,2%) [Результати соціологічного дослідження «Оцінка роботи влади в умовах кризи. Рейтинги електоральної підтримки політичних партій та претендентів на посаду Президента» // Центр соціальних досліджень «Софія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page112.html>].

Дослідники з Інституту соціальної та політичної психології НАПН України пропонують респондентам оцінювати не ситуацію в країні загалом, а ту соціально-економічну та політичну ситуацію, в якій протікає життя самих респондентів та життя їхніх рідних та близьких. Зрозуміло, що масштаб оцінюваної ситуації, точка погляду на неї при цьому змінюється. Дещо іншими є й альтернативи, за допомогою яких пропонується оцінювати ситуацію. Респонденти мають обрати один з наступних варіантів: «цілком нормальна», «нормальна», «погана», «дуже погана», «важко відповісти». І це не випадково, адже, судячи з вищенаведених даних колег, респонденти не використовують весь діапазон пропонованої шкали, фактично ігноруючи ту її частину, що пропонує оцінки вище середнього рівня. Так за даними опитування 2014 р. кількість респондентів, чії оцінки ситуації перевищили 5 балів, становили лише 3,3%. Даний факт красномовно вказує на необхідність переформатування пропонованої виміральної шкали, приведення її у відповідність із тою, якою фактично послуговуються респонденти. У цій шкалі верхня межа на сьогодні зазвичай визначається оцінкою «цілком нормально», а нижня – «дуже погано».

На малюнку 1 представлено динаміку оцінок респондентами тої ситуації, в якій протікає їхнє життя та життя їхніх рідних та близьких, у діапазоні «цілком нормальна – дуже погана». Для зручності альтернативи «цілком нормальна» і «нормальна» об'єднані, те саме зроблено з альтернативами «погана» і «дуже погана». З результатів цього моніторингу також видно, що кількість українців, які оцінюють ситуацію, в якій вони та їхні рідні перебувають, як погану, протягом усіх 10 років спостереження перевищує кількість тих, хто вважає її нормальною. Не можна не помітити певне скорочення кількості оцінок ситуації як нормальної після Помаранчової революції та світової економічної кризи 2008-2009 років. Максимальну їх кількість зафіксовано у грудні 2004 р. (33,4%), грудні 2007 р. (34,3%), грудні 2010 р. та 2012 р. (37,6% і 37,9% відповідно).

Через рік після початку Революції Гідності частка опитаних, котрі вважали ситуацію, в якій протікає їхнє життя, тою чи іншою мірою поганою, зросла на 11%. За цей же період частка тих, хто оцінював поточну ситуацію як тією чи іншою мірою нормальною, зменшилася з 26,4% до 17,5%. Найчастіше поганою та дуже поганою вважали наявну ситуацію мешканці Півдня (близько 78%), а тією чи іншою мірою нормальною – ті, хто проживає в західних областях України (22,5%).

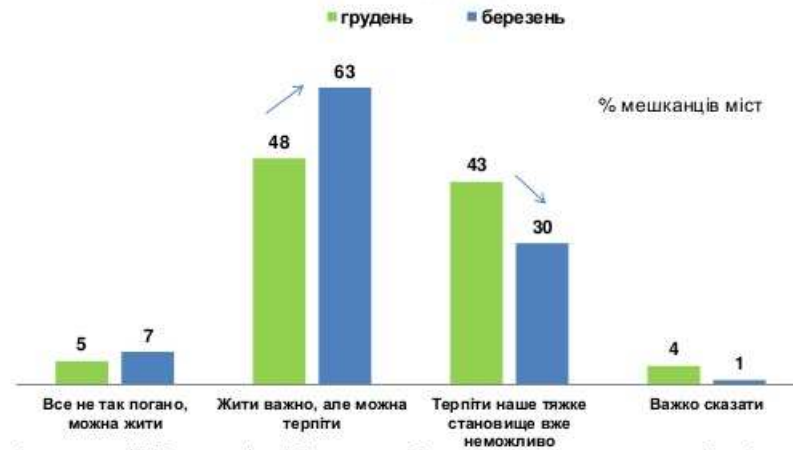
Кардинальні зміни у житті людей, зумовлені війною на Донбасі, поставили дослідників перед необхідністю привести вимірювальний інструментарій оцінки ситуації у відповідність із тими психологічними критеріями, якими люди реально послуговуються. Дослідники КМІСу для оцінки ситуації, що склалася, пропонували респондентам обрати найбільш точний варіант із наступних висловлювань: «все не так погано, можна жити», «жити важко, але можна терпіти», «терпіти наше тяжке становище вже неможливо», «важко відповісти». Результати телефонних опитувань найбільш постраждалих міст Донбасу, проведених ними у грудні 2014 р. та березні 2015 р., засвідчили зростання кількості тих, хто обрав варіант «жити важко, але можна терпіти» із 48% до 63%, та зменшення тих, хто відповів «терпіти наше тяжке становище вже неможливо» із 43% до 30% (див. мал. 2) [Паніотто В., Харченко Н. Актуальний стан справ в українському суспільстві (Травень 2015): Презентація / В. Паніотто, Н. Харченко // КМІС. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=1&t=10>].

Оцінка життєвої ситуації

Кількість людей, які оцінюють ситуацію як терпиму ("жити важко, але можна терпіти") в березні 2015 на 15% вище, ніж у грудні 2014 року.

Яке з цих висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася?

Телефонні опитування КМКС мешканців найбільш постраждалих міст Донбасу на замовлення Гуманітарного штабу Ріната Ахметова, 2014-2015 рр.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

63

Важливим параметром соціально-політичної ситуації є така її характеристика як «напруженість». Для її вимірювання дослідники пропонують низку наступних вербальних маркерів: «спокійна, благополучна», «стабільна», «напружена», «гостра, конфліктна», «вибухонебезпечна».

Українська політика традиційно відзначається високою конфліктністю та гостротою політичної боротьби, і це не може не позначатися відповідних оцінках ситуації громадянами. Моніторингові дослідження ЦСД «Софія» зафіксували збільшення оцінок політичної ситуації в країні як «гострої, конфліктної» чи «вибухонебезпечної» протягом 2008-2009 рр. із 43,3% до 66,2%. При цьому чи не 40% респондентів оцінювали ситуацію як «напружену» [Громадська думка на фоні погіршення економічної та політичної ситуації // ЦСД «Софія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page66.html>; Оцінка роботи влади в умовах кризи. Рейтинги електоральної підтримки політичних партій та претендентів на посаду Президента. Результати соціологічного дослідження // ЦСД «Софія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page112.html>; Думка українських громадян про політику та політиків. Результати соціологічного дослідження // ЦСД «Софія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sofia.com.ua/page126.html>]. Наприкінці 2010 р. політичне напруження дещо послабилося: частка оцінок політичної ситуації в країні як «гострої, конфліктної» чи «вибухонебезпечної» зменшилася до 38,8%. Напруженою продовжували вважати її 46,3% респондентів. Спокійною і благополучною назвали її 8,9% опитаних, а 6% не змогли дати відповідь на це запитання [Оцінки політичного життя України в 2010 р.. Результати соціологічного дослідження // ЦСД «Софія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sofia.com.ua/page151.html>].

Високий рівень напруженості політичної ситуації у 2012-2013 рр. фіксували під час опитувань Центр «Соціальний моніторинг», Центр соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» та соціологічна група «Рейтинг». На жаль, через неповну відповідність використаних шкал порівнювати отримані дані можна лише на рівні тенденцій. Так за даними Центру «Соціальний моніторинг» у грудні 2012 р. оцінювали політичну ситуацію в Україні як «благополучну» чи «спокійну» 30%, «напружену» або «критичну, вибухонебезпечну» – 64% опитаних, а у червні 2013 р. – вже 20,1% і 76,9% відповідно [Балакірева О.М. Динаміка соціально-економічних оцінок та очікувань населення України: 2006-2012 рр. / Балакірева О.М., Дмитрук Д.А. // Український соціум. – 2013. – № 1(44) с.171 – 194., с.174; Балакірева О.М. Суспільні настрої: літо 2013 р. (за результатами моніторингу громадської думки населення України) / О.М. Балакірева // Український соціум. – 2013. – № 3(46). – С. 157-171., с.158.]. У грудні 2013 р. політична ситуація стала оцінюватися як ще більш нестабільна. Практично половина громадян України (49,4%) оцінювали ситуацію в Україні як «вибухонебезпечну», трішки менше (46,1%) – як «напружену», і лише 1,8% – як «стабільну» [Оцінка нинішньої політичної ситуації населенням, ставлення до подій та готовність до протестів (грудень 2013) // Соціологічна група «Рейтинг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/obschestvenno-politicheskaya_situaciya_v_ukraine_dekabr_2013.html].

Окрім оцінок ситуації, які відображають емоційне ставлення до неї, не менше значення мають й ті, що дозволяють віднести її до певного типу, дати їй відповідне визначення. Про один із різновидів ситуацій – розвивальний – йшлося на початку цього розділу. Вербальних ярликів для позначення наявного розмаїття ситуацій існує чимало. Склавши перелік відповідних вербальних маркерів, дослідники із Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, спробували реконструювати особливості бачення поточної політичної та соціально-економічної ситуації українськими громадянами. Для цього респонденти мали позначити у запропонованому переліку слів та виразів ті, що найточніше підходять для оцінки поточної ситуації в Україні. Розроблений перелік застосовувався у двох всеукраїнських опитувань Інституту – у жовтні 2012 р. та у березні 2014 р. Отримані результати представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання *“Які з наведених нижче слів та виразів найточніше підходять для оцінки поточної соціально-економічної та політичної ситуації в Україні?”* (у %)

	Жовтень 2012 р.	Березень 2014 р.
ситуація протистояння, конфлікту, розбрату	14,1	41,9
ситуація зовнішньої агресії	не було у списку	31,3
ситуація кризи	26,1	31,2
ситуація хаосу	16,5	23,7

ситуація невизначеності	24,5	23,6
ситуація виживання	38,2	21,7
ситуація занепаду	28,4	14,1
революційна ситуація	4,3	11,7
ситуація катастрофи	10,6	11,6
ситуація оновлення	6,3	4,8
ситуація трансформації	5,8	4,4
ситуація відродження	6,0	4,0
ситуація стагнації, застою	9,0	1,8
ситуація розвитку	5,1	1,1
ситуація зростання	5,3	0,5
ситуація стабілізації	7,9	0,3
ситуація модернізації	3,5	1,0
інше	1,6	0,6
важко відповісти	6,1	1,5

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

З наведених у табл. 1 даних випливає, що і 2012 р, і 2014 р. у громадській думці домінували негативні оцінки поточної соціально-економічної та політичної ситуації в Україні. Ті, хто визначає ситуацію однозначно позитивно перебували в абсолютній меншості.

Більш детальний аналіз даних опитування 2012 р. вказує на наявність чотирьох груп респондентів, які різняться смисловими комплексами таких оцінок. Майже половина респондентів (48,1%) визначали поточну ситуацію комплексом характеристик, серед яких центральною (ключовою) є «ситуація виживання». При цьому більшість респондентів цієї групи асоціювала ситуацію виживання передусім з ситуацією занепаду, а меншість – із ситуацією оновлення, відродження, зростання і розвитку. Близько чверті респондентів (23,6%) визначали ситуацію як невизначену, пов'язуючи її з виживанням, занепадом, кризою, протистоянням. Для майже 18% опитаних ситуація поставала як криза, пов'язана із занепадом, застоєм, виживанням, протистоянням. Кожний десятий респондент (10,5%) сприймав поточну ситуацію як катастрофу, занепад, хаос. Групи респондентів, які б визначали поточну соціально-економічну ситуацію за допомогою виключно позитивних висловлювань, виявлено не було. Позитивні оцінки фактично «розчинилися» у негативних.

Про ускладнення соціально-економічної та політичної ситуації в країні протягом 2012 р. свідчать й результати дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у червні 2012 року. Згідно з ними, не вважали ситуацію в країні складною лише 7,4%. Головними ж причинами складної соціально-економічної та політичної ситуації в Україні респонденти

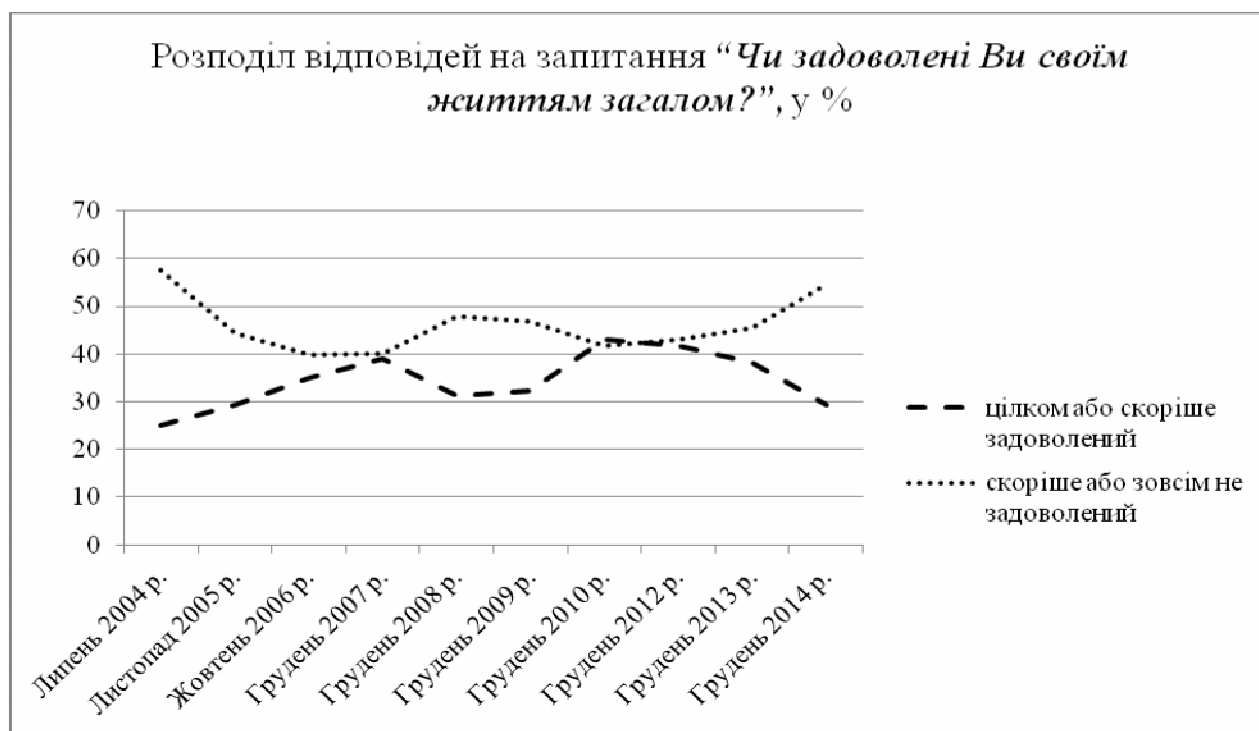
називали: високий рівень корупції (31,3%), переважання у керівництва держави особистих інтересів над суспільними (18,2%), ігнорування представниками влади Конституції та законів України (14,4%) [Якою є найголовніша причина складної соціально-економічної та політичної ситуації в Україні? // Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=615].

У березні 2014 р. провідними характеристиками, які стали визначати сутність поточної ситуації, стали «протистояння», «конфлікт», «розбрат», «зовнішня агресія», «криза». При цьому більше половини (52,4%) жителів Східного регіону визначали її як протистояння, конфлікт, розбрат, тоді як переважна більшість Західного і Центрального регіонів сприймали її як зовнішню агресію – 40,6% і 38,3% відповідно.

Попри активно поширюване ЗМІ терміну «Революція Гідності» частка респондентів, які обрали для позначення суспільних та політичних зрушень в країні, спричинених Євромайданом, словосполучення «революційна ситуація» зростає порівняно незначною мірою – з 4,3% у 2012 р. до 11,7% у 2014 р. Натомість дуже нечисленна група тих респондентів, які 2012 р. визначали поточну ситуацію як ситуацію розвитку, зростання, модернізації, трансформації, відродження всупереч цілком природним очікуванням, у березні 2014 р. дещо скоротилася. Найбільше тих, хто сприймав поточну ситуацію як революційну, було у Західному регіоні (21,6%), найменше – на Сході (5,2%). На Заході також було найбільше й тих, хто визначав ситуацію як оновлення (10,2%), трансформацію (8,9%), відродження (7,3%).

Якщо модальність ситуації відображає, кодує її об'єктивні характеристики у формі оцінних висловлювань, які безпосередньо стосуються передусім ситуації, то її емоціогенність та мотивогенність – у формі настроїв, емоцій, почуттів, а також смислів, сенсів та бажань, які вона може породжувати й опосередкованим чином. У фокусі уваги дослідників при цьому опиняються емоційні стани та почуття, що виникають у респондентів у тій чи тій ситуації. Ступінь центрованості респондента на ситуації, залученості у неї при цьому може бути різний. Наприклад, під час опитування, що проводилося Центром «Соціальний моніторинг» у червні 2013 р. респондентам пропонувалося відповісти на запитання, чи задоволені вони соціально-політичною ситуацією, що склалася в країні. Цілком або швидше задоволених виявилось близько 19%, а от незадоволених – понад три чверті, до того ж категорично незадоволених – більше третини [Балакірева О.М. Суспільні настрої: літо 2013 р. (за результатами моніторингу громадської думки населення України / О.М. Балакірева // Український соціум. – 2013. – № 3(46). – С. 157-171., с. 165].

У моніторингових опитуваннях Інституту соціальної та політичної психології увага дослідників була сконцентрована на ступені задоволеності респондентів не ситуацією, а власним життям. Саме вона розглядалася в якості опосередкованого інтегрального показника емоційної реакції громадян на поточну політичну та соціально-економічну ситуацію в країні. Узагальнений результат цих моніторингових опитувань, що проводилися протягом 2004-2014 рр., представлено на малюнку 3.

Як видно з наведеного графіку, від літа 2004 р. до грудня 2007 р. опитування фіксували стає зростання кількості громадян, задоволених своїм життям. Економічна криза 2008 р. перервала це зростання. Відновилося воно лише через 2 роки і у грудні 2010 чисельність задоволених та незадоволених життям фактично зрівнялися. Проте після загострення ситуації в країні під час Євромайдану, втрати Криму, трагічних травневих подій в Одесі та військових дій на Донбасі рівень незадоволених життям знову почала переважати, а їх кількість станом на грудень 2014 р. сягнула майже 55%

А от відчуття щастя, як свідчать моніторингові дослідження КМІС, залежать від політичної та соціально-економічної ситуації в країні значно меншою мірою. Значну роль у його існуванні відіграють чимало інших чинників, зокрема, вік та інші соціально-демографічні характеристики. Мабуть саме тому більшість жителів України попри усі проблеми і негаразди, не втрачають оптимізму. Якщо протягом 2001-2010 років простежувалася тенденція росту загального рівня щасливості населення, то після 2011 року тих, хто відчувається щасливими, дещо поменшало, і після 2012 частка щасливих стабілізувалася на рівні 57%-60%. У травні 2015 року щасливими себе відчували 57% жителів України, 22% почувалися частково щасливими, частково ні, і 17% – нещасливими або радше не щасливими (див. мал. 4) [Самооцінка відчуття щастя / Прес-релізи та звіти // Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=536&page=2>]. І це при тому, що протягом 2013 р. пережили якусь стресову ситуацію 49%, протягом 2014 р. – 62%, 2015 р. – 64% українців [Стресові ситуації в житті українців, 2015 р. /

Малюнок 4

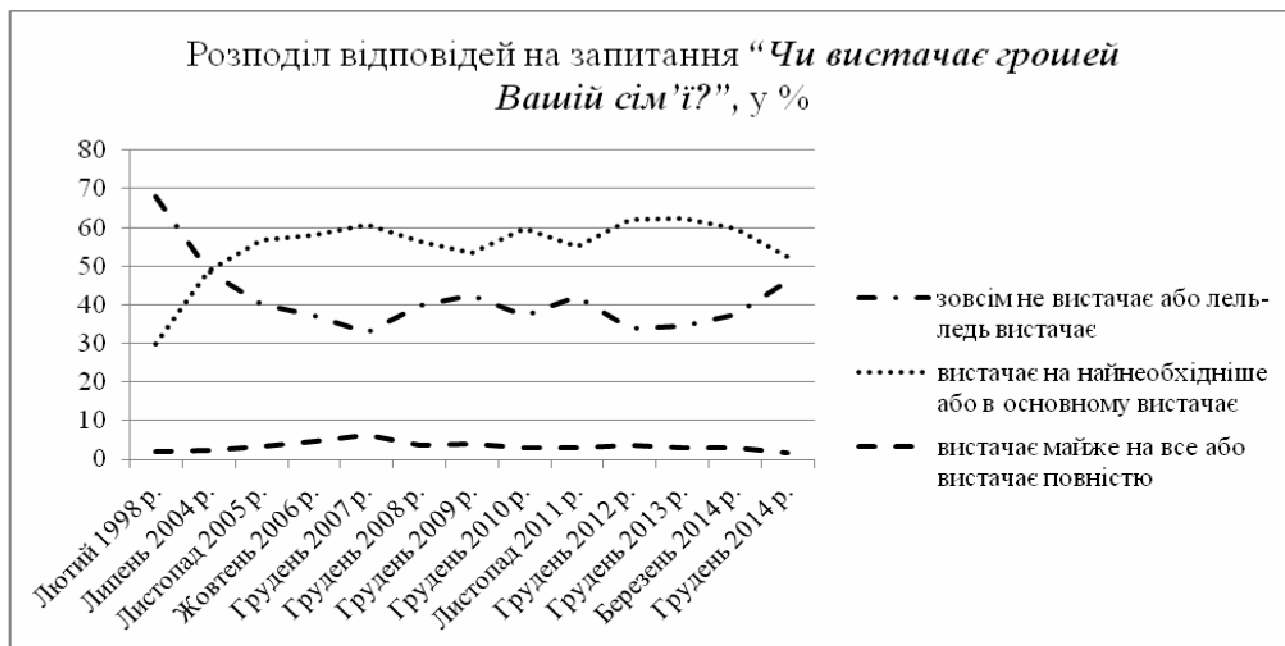
*За 2012-2013 роки наведено середньорічний показник.

Безумовно, одним із найважливіших чинників, який впливає на оцінку людьми соціально-економічної та політичної ситуації в країні, є рівень їхнього добробуту, який, як відомо, має об'єктивний та суб'єктивний вимір. Недарма ж кажуть, що один плаче через те, що дітей годувати нічим, а інший – бо діаманти занадто дрібні. Для вимірювання рівня добробуту громадян дослідниками громадської думки сьогодні запропоновано чимало різноманітних показників.

У моніторингових опитуваннях Інституту соціальної та політичної психології НАПН України респондентам пропонується відповісти на запитання «Чи вистачає грошей Вашій сім'ї?», обравши одну з наступних альтернатив: «вистачає повністю», «вистачає майже на все», «в основному вистачає», «вистачає на найнеобхідніше», «ледь-ледь вистачає» та «зовсім не вистачає». Якщо дві останні альтернативи розглядати як індикатори бідності чи балансування на її межі, то можна побачити, що рівень суб'єктивної бідності зменшився із майже 68% у 1998 р. до 32,7% у 2007 р. (див. мал. 5). Економічна криза 2008 р. призвела до її зростання майже на 10%. Протягом 2012-2013 рр. намітилася тенденція до її зменшення, але 2014 р. рівень бідності знову почав зростати. Що ж стосується тих, хто вважав, що грошей їм вистачає щонайменше на найнеобхідніше або й в основному, то від 1998 р. і до економічної кризи 2008 р. їх кількість зросла майже удвічі – з 30% до 60,8%. Після її завершення чисельність цього українського аналогу «середнього класу» досить швидко відновилося. Але зараз знову почала скорочуватися. Найменш чисельною групою була й лишається група респондентів, кому грошей вистачає

на все або майже на все. Найбільше їх було зафіксовано перед кризою 2008 р. – близько 6%. Найменше – у грудні 2014 р. – 1,5%.

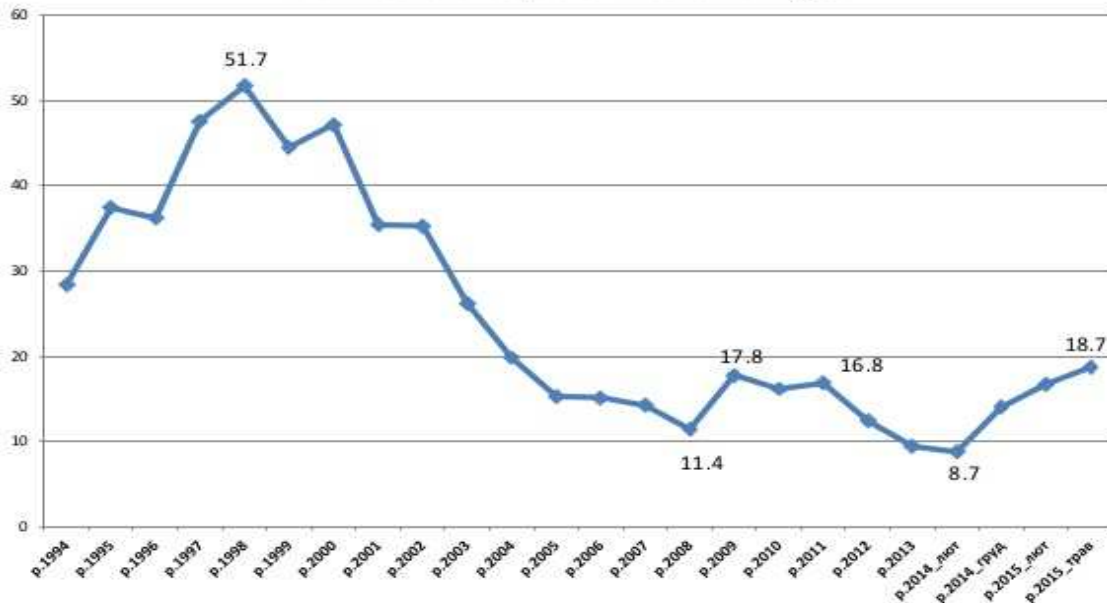
Малюнок 5

Дослідники КМІС протягом багатьох років вимірюють самооцінку фінансового становища респондентів та їхніх сімей за допомогою наступної шкали: «ми можемо дозволити собі купити все, ще захочемо», «ми можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі (такі як телевізор або холодильник), «нам вистачає грошей на їжу, одяг і ми можемо дещо відкласти, але цього не вистачає, щоб купувати дорогі речі (такі як телевізор або холодильник», «нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко», «нам не вистачає грошей навіть на їжу». Моніторинг кількості людей, які вважають, що вони не мають достатньо грошей на їжу, дає можливість оцінити динаміку рівня бідності (див. мал. 6). За даними КМІС, за 10 років, з 1998 по 2008 рік, рівень бідності знизився з 52% до 12%, і це одне з небагатьох, але важливих досягнень України. У 2008 році після початку світової кризи рівень бідності зріс до 17-18%, але протягом 2012 -2013 років знизився до 9%. Від початку 2014 р. рівень бідності знову почав зростати, сягнувши у першій половині 2015 р. 19% [Паніотто В., Харченко Н. Актуальний стан справ в українському суспільстві (Травень 2015): Презентація / В. Паніотто, Н. Харченко // КМІС. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=1&t=10>].

Малюнок 6

Нам не вистачає грошей навіть на їжу, %

Моніторингові опитування KMIC, F2F, n=2000, 1994-2015 рр.

Схожим чином, хоча й за допомогою дещо інших альтернатив, вимірюють фінансове становище респондентів дослідники Центру «Соціальний моніторинг» [Балакірева О.М. Суспільні настрої: літо 2013 р. (за результатами моніторингу громадської думки населення України / О.М. Балакірева // Український соціум. – 2013. – №3(46). – С. 157-171)., с. 170].

Ще одним із способів самооцінки рівня матеріального добробуту є співвіднесення респондентом матеріального становища власної сім'ї із його уявленнями про життя більшості оточуючих. Для цього йому пропонується відповісти на запитання: «Якщо матеріальне становище середньостатистичної сім'ї України прийняти за деякий середній показник, то як Ви порівняно з ним оцінюєте матеріальне становище Вашої сім'ї?», обравши один із наступних варіантів: «дуже високе», «високе», «вище середнього», «середнє», «нижче середнього», «низьке», «дуже низьке». Від грудня 2006 р. по квітень 2013 р. кількість тих, хто оцінював свій рівень як середній, зменшилася з 41% до 26%. Станом на листопад 2015 р. до 30% зросла кількість респондентів, які відносили себе до групи з низькими та дуже низьким рівнем добробуту, до 38% побільшало тих, хто визначав своє матеріальне становище «нижчим за середній». А середнє значення уявного прожиткового мінімуму на одну особу в 2,4 рази перевищило реальне значення прожиткового мінімуму [Балакірева О.М. Суспільні настрої: літо 2013 р. (за результатами моніторингу громадської думки населення України / О.М. Балакірева // Український соціум. – 2013. – №3(46). – С. 157-171)., с.170; «Два роки після Майдану-2013. Як змінилися настрої українців: соціологічний зріз». Прес-реліз Центру «Соціальний моніторинг» та Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка 20 листопада 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим

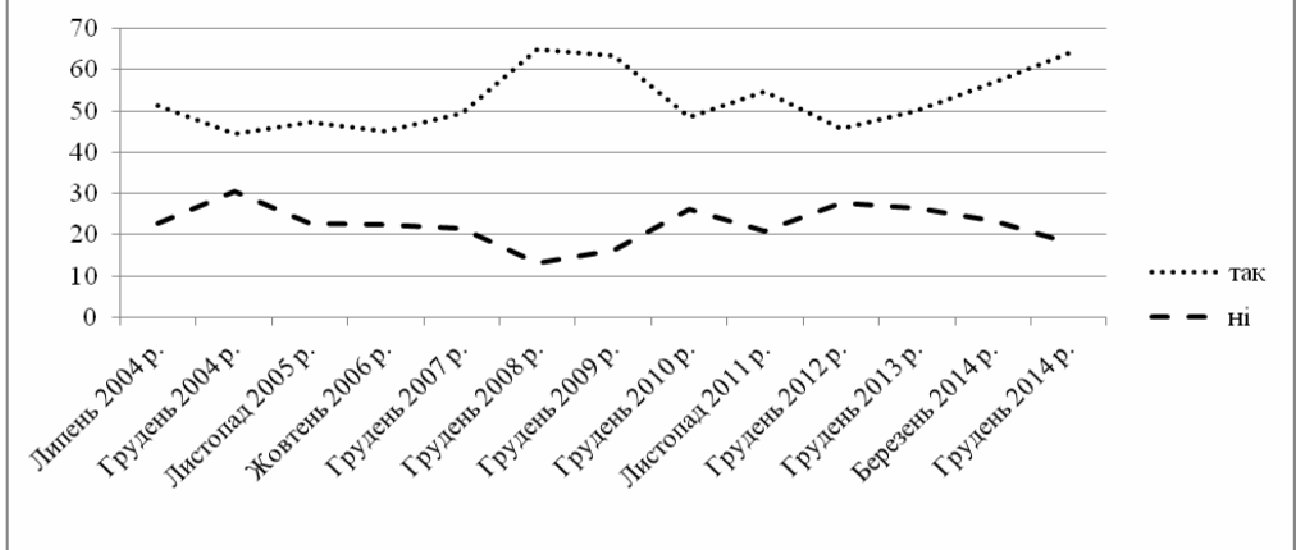
доступу: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/PR-rezume-2015-11-20.pdf>]. Інститут соціології НАНУ в якості «еталонної» точки виміральної шкали для самооцінки рівня добробуту респондентів пропонує їм запитання: «*Чи могли б Ви віднести себе до середнього класу в Україні?*». До представників середнього класу належать ті, хто обирає варіант «мабуть так», добробут тих, хто надає перевагу альтернативі «мабуть ні», визначають нижчим за середній. Результати моніторингу Інституту соціології НАНУ також свідчать про скорочення частки середнього класу [Цит. за: Балакірева О.М. Динаміка соціально-економічних оцінок та очікувань населення України: 2006-2012 рр. / Балакірева О.М., Дмитрук Д.А. // Український соціум. – 2013. – №1(44). – С.171-194., с.174].

Оцінка соціально-економічної та політичної ситуації багато в чому може визначатися її просторово-часовими межами та тою перспективою, з якої вона оцінюється. Усвідомлення цього примушує дослідників цікавитися думками респондентів не тільки з приводу поточної ситуації, але з'ясувати їхні оцінки ситуації у ретроспективі та перспективі. Окремим завданням є з'ясування часових меж існування поточної ситуації. Для вирішення останнього дослідники з ІСПП НАПН України пропонують респондентам вказати час, коли почала складатися та соціально-економічна та політична ситуація, в якій протікає їхнє життя. З'ясувалося, що для багатьох наших співгромадян точкою відліку поточної ситуації довгий час було проголошення незалежності України. Новою такою точкою стала Помаранчова революція. У грудні 2007 р її як подію, що започаткувала принципові нові умови життя, сприймав кожний другий респондент, а розпад Радянського Союзу та утвердження незалежності України такої подією продовжував вважати чи не кожний третій опитаний. Новою точкою відліку, що на думку майже 75% опитаних започаткувала принципову нову ситуацію (геополітичну, соціально-економічну тощо), стали події 2013-2014 р.

Виявлення щойно згаданих часових меж поточної соціально-економічної та політичної ситуації свідчить про те, що попередня ситуація може використовуватися респондентами як певна база для порівняння із ситуацією поточною, як основа конструювання її образу. Аби порівняти попередню та поточну ситуації під час моніторингових опитувань ІСПП НАПН України респондентам пропонувалося запитання: «*Чи вважаєте Ви, що раніше (до вказаного Вами вище часу) соціально-економічна та політична ситуація, в якій протікало Ваше життя, була кращою, ніж тепер?*». Респондент мав обрати один із наступних варіантів відповіді: «однозначно так», «скоріше так», «скоріше ні», «однозначно ні» або ж «важко відповісти». Узагальнені результати відповідей представлено на малюнку 7.

Малюнок 7

Розподіл відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви, що раніше (до вказаного Вами вище часу) соціально-економічна та політична ситуація, в якій протікало Ваше життя, була кращою, ніж тепер?”, у %

Примітка. Понад половину респондентів (57,1%) вважали, що соціально-економічна та політична ситуація, в якій протікає їхнє життя, склалася від рубежу 2013-2014 років, ще 17,2% дотримувалися думки, що вона складалася впродовж 2013 року, тобто переважна більшість громадян так чи інакше пов'язувала наявну ситуацію з падінням старої та утвердженням нової державної влади. І лише чверть (25,1%) опитаних відносили її початок до більш ранніх років. Не відповіли 0,6% респондентів.

Результати десятирічного моніторингу красномовно свідчать про те, що вже протягом тривалого часу поточна соціально-економічна та політична ситуація виявляється для українців гіршою за вже пережиті. Максимальне зближення оцінок поточної та попередньої ситуацій сталося під час Помаранчевої революції. Проте невдовзі після неї минуле почало видаватися більш привабливим, ніж сучасність. Особливо непривабливо поточна ситуація виглядала на фоні минулого під час економічної кризи 2008-2009 рр. Розрив в оцінках минулого і сучасного почав виразно скорочуватися протягом 2012-2013 рр. Проте після трагічних подій кінця 2013 р. поточна ситуація почала дедалі виразніше програвати тій, що їй передувала.

Оцінка респондентами перспектив розвитку ситуації також перебуває у полі уваги дослідників громадської думки. Дослідники намагаються створювати прогнози її оцінювання респондентами як у коротко-, так і довгостроковій перспективі. Для цього використовуються запитання на кшталт: «Як, на Вашу думку, скоріше за все зміниться економічна ситуація в Україні упродовж найближчого року / найближчих п'яти років?». Відповідаючи на них, респонденти мають обрати варіанти «значно або дещо покращиться / погіршиться», «не зміниться» й «важко відповісти». Можливий і такий варіант, коли тривалість часової перспективи, необхідний для зміни ситуації,

дослідником спеціально не уточнюється, що дає можливість респонденту визначити його неявним чином самостійно. Це певною мірою сприяє зменшенню відповідей «важко відповісти». Саме такий спосіб оцінки перспектив розвитку ситуації застосовувався у моніторингових опитуваннях ІСПП НАПН України. Його узагальнені результати представлено на малюнку 8.

Малюнок 8

Протягом 2004-2014 рр. найоптимістичніше респонденти оцінювали перспективи розвитку соціально-економічної та політичної ситуації під час Помаранчевої революції. В цей період оптимістичні прогнози істотно переважали песимістичні. Проте цим сподіванням не довелося виправдатися. Розчарування призвело до домінування песимістичних очікувань, які були підсилені економічною кризою 2008-2009 рр. Революція Гідності урівноважила чисельність носіїв песимістичних та оптимістичних поглядів на майбутнє. Проте після анексії Криму, початку військових дій на Донбасі, посилення кризових явищ в економіці, відсутності успіхів у боротьбі з корупцією, помітного просування на шляху задекларованих реформ та погіршення рівня економічного добробуту, домінуючими знову стали песимістичні оцінки подальшого розвитку соціально-економічної та політичної ситуації в країні.

Спостережувані тенденції, вказують на те, що посилення економічних негараздів підриває суспільну підтримку реформ та ринкових інститутів, посилює в громадян бажання повернутися до менш ліберальної економічної системи. Водночас, тенденція до погіршення оцінок громадянами ситуації в країні не призвела до тотальної зневіреності в успіху реформ (зовсім зневірені у цьому близько 30%), громадяни лишаються поміркованими оптимістами, продовжуючи попри наявні сумніви вірити в успіх реформ в Україні, або ж без особливої упевненості сподіваючись на це.

* * *

Одним із важливих аспектів аналізу політичної та соціально-економічної ситуації є започаткований нами пошук науково обґрунтованої відповіді на питання, чи сприяє вона розвитку особистості та суспільства, тобто чи є вона ситуацією розвитку. На сьогодні не викликає сумнівів, що відповідь на це питання вимагає врахування суб'єктивно-психологічного боку об'єктивних соціально-економічних чинників. Водночас варто зазначити, що аналіз ситуації у цьому параграфі здійснювався лише за деякими із доволі чисельних критеріїв, яким має відповідати розвиваюча ситуація. Відтак маємо говорити про окреслені підходи, запропоновані припущення, а також про низку радше попередніх, ніж остаточних висновків.

Аналіз ситуації за критерієм модальності свідчить, що одні дослідники пропонують респондентам оцінювати ситуацію в країні загалом, а інші – ту соціально-економічну та політичну ситуацію, в якій протікає життя самих респондентів та життя їхніх рідних та близьких. З точки зору особистісного та суспільного розвитку обидва ракурси аналізу видаються важливими, адже однозначно несприятливим для розвитку випадком зазвичай є лише той, коли поганою є і ситуація в країні загалом, і ситуація, в якій на даний момент протікає життя самого респондента. Проте навіть попередні розвідки засвідчили, що критерій модальності є необхідним, проте недостатнім для визначення ситуації як розвиваючої. Зокрема, було показано, що певна, хоча й не чисельна частина респондентів, оцінюючи поточну ситуацію як ситуацію виживання, пов'язують її не із занепадом, а з оновленням, відродженням, зростанням і розвитком.

Моніторинг ситуації за критерієм її емоціогенності, тобто породжуваних нею настроїв, емоцій, почуттів, засвідчив, що відчуття щастя залежить від політичної та соціально-економічної ситуації в країні досить незначною мірою, а відтак навряд чи може виступати в якості індикатора її розвивального потенціалу.

Традиційною передумовою оцінки ситуації як сприятливої-несприятливої для розвитку є рівень добробуту, який, як відомо, має об'єктивний та суб'єктивний вимір. На жаль, усе розмаїття показників, застосовуваних для оцінки добробуту громадян, свідчить про відновлення зростання об'єктивної та суб'єктивної бідності від початку 2014 р., а також скорочення середнього класу.

Останніми із проаналізованих параметрів політичної та соціально-економічної ситуації стали її просторово-часові межі та перспективи її подальшої трансформації. Звернення до їх аналізу не було випадковим і ґрунтувалося на припущенні про відносність оцінок поточної ситуації, їх каузальну та телеологічну зумовленість. Результати моніторингу засвідчили, що попри те, що вже протягом тривалого часу поточна соціально-економічна та політична ситуація знову й знову виявляється для українців гіршою за вже пережиті часи, щонайменше кожний п'ятий з них навіть у кризових умовах лишається поміркованим оптимістом. Можна припустити, що більш детальне вивчення соціально-психологічних особливостей цієї групи респондентів

здатне відкрити неабиякі перспективи з'ясування розвиваючого потенціалу ситуації.

2.2. Реформи та вектори соціальних змін в оцінках громадян

Реформування України триває від початку проголошення її незалежності. Протягом чверть століття нашій країні довелося пережити чимало глибинних змін, які, торкнулися усіх без виключення сфер суспільного життя. Їх якість, успішність та темпи залежать від чималої кількості чинників, у тому числі й соціально-психологічних. Одним із критеріїв, за яким можна судити, чи в належному напрямі просуваються реформи, є зміни в настроях і поведінці людей. Від ставлення громадян до змін, що відбуваються у суспільстві, не в останню чергу залежить й те, чи «приживуться» ці зміни, наскільки успішним буде їхнє усталення. Курс, форми та темпи реалізації реформ мають бути адекватними глибинним тенденціям суспільних трансформацій. Так, саме «адекватним», оскільки спрямованість реформ може не тільки не відповідати глибинним тенденціям, а й мати на меті здолати, змінити їх.

Розробляючи та втілюючи реформи, передусім непопулярні, не можна покладатися на те, що вони десь, колись, урешті-решт, призведуть до позитивних зрушень, адже люди можуть і не витримати труднощі та втрати на шляху до кінцевої мети. Ініціатори реформ зобов'язані не тільки доволі точно визначати, які позитивні результати і в які терміни вони принесуть, але й співвіднести їх з очікуваннями людей. Не менш важливо оцінити ступінь ймовірної узгодженості спільних дій усіх можливих сторін, що мають бути задіяні у процесах реформ – державних чиновників, представників бізнесових структур, освітніх закладів, батьків, школярів, учнів, студентів, представників бізнесу тощо. Отже аналіз та оцінка реформ не може спиратися виключно на такі об'єктивні показники як величина ВВП, його динаміка та структура, рівень доходів, обсяги інвестицій, курс національної валюти, стан золотовалютних резервів тощо. Не менш об'єктивними показниками є й суб'єктивні – суспільні настрої, очікування, цінності, думки тощо. Часто саме в них криються як причини втрачених можливостей, так і їх необмежені джерела модернізації країни, її реформування.

Бачення реформ, які відбуваються в Україні, ставлення до них є вкрай неоднозначним, навіть полярним. Можна говорити про те, що сьогодні, по-суті, точиться боротьба за те, у яких поняттях та термінах мають визначатися ті зміни, що відбулися, відбуваються та будуть відбуватися, а отже й за те, як вони мають сприйматися та оцінюватися.

Дослідження громадської думки, спрямовані на з'ясування того, як громадяни сприймають та ставляться до тих чи тих нововведень у найрізноманітніших сферах людського життя, сьогодні стали для наших громадян вже абсолютно звичними. ЗМІ рясніють результатами досліджень масової свідомості українців, пов'язаних з найбільш важливими для громадян проблемами країни. Свій посильний внесок у вивчення ставлення українських

громадян до здійснюваних реформ робить й Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, який протягом багатьох років здійснює відповідні дослідження.

Дослідити в рамках багаторічного моніторингу все розмаїття політичних, соціально-економічних, освітніх реформ неможливо, а от зафіксувати рівень підтримки громадською думкою реформаторські та антиреформаторські настрої цілком реально. З цією метою із повідомлень ЗМІ було вибрано близько десятка суджень. Саме за сукупністю відповідей на них оцінювалася вираженість реформаторськи-антиреформаторських суспільних настроїв. Формулювання деяких із суджень з часом оновлювалися, проте їх загальна інтенціональна спрямованість при цьому зберігалася. Обрані судження відображали оцінки існуючого суспільного запиту на кардинальне реформування основних сфер суспільного життя, результативності втілення задекларованих змін, ступеня втоми від реформ, підтримки нових форм господарювання, бажання бути приватними власниками, визнавати такі наслідки ринкових перетворень як посилення майнового розшарування, безробіття, перетворення землі на товар тощо.

Для оцінки ступеня вираженості реформаторських настроїв використовувалися, зокрема, такі судження:

– *«Глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ»; «Необхідно повсюди істотно підвищити рівень оплати праці й одночасно свідомо піти на зростання рівня безробіття»;*

– *«Потрібно не обмежувати доходи громадян, навіть найбагатших, а створювати такі умови, щоб усі могли заробляти» (До 2006 р. судження формулювалось так: «Долання майнової диференціації має відбуватися не шляхом встановлення верхньої межі доходів, а через їх легалізацію, через виведення цих доходів з тіні, розширення прошарку приватних власників»);*

– *«Треба активніше розвивати фермерські господарства, а не намагатися зберегти під новими назвами ті ж колгоспи і радгоспи, які давно вже вичерпали себе»;*

– *«Одне з найголовніших завдань влади – стимулювати людей до володіння приватною власністю, ефективно її захищати».*

Вираженість антиреформаторських настроїв оцінювалася за допомогою таких суджень:

– *«Проголошені владою реформи так і лишилися на папері, реальних змін не видно»;*

– *«Україна вже втомилася від реформ, нам потрібні не зміни, а нормальне, стабільне життя» (2010 році судження формулювалось так: «Україна вже втомилася від реформ, треба не ламати, а будувати»);*

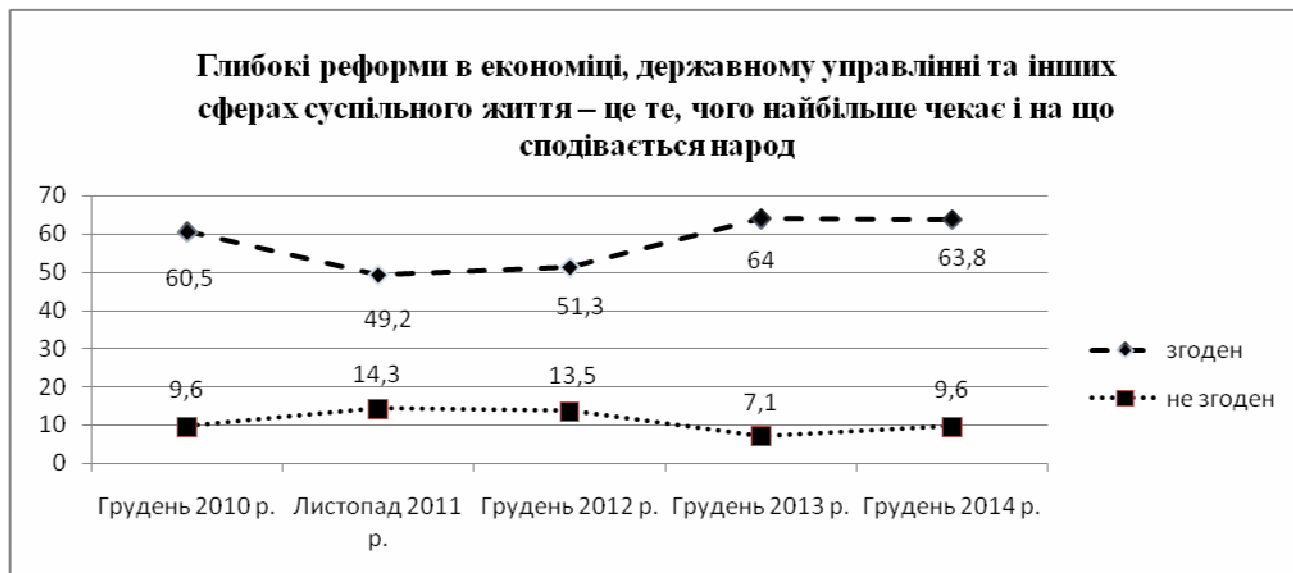
– *«Жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття»;*

– *«Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари» (До 2003 р. судження*

звучало так: “Не можна допускати приватної власності на землю. Земля повинна належати всьому народові, а не куркулям та поміщикам”).

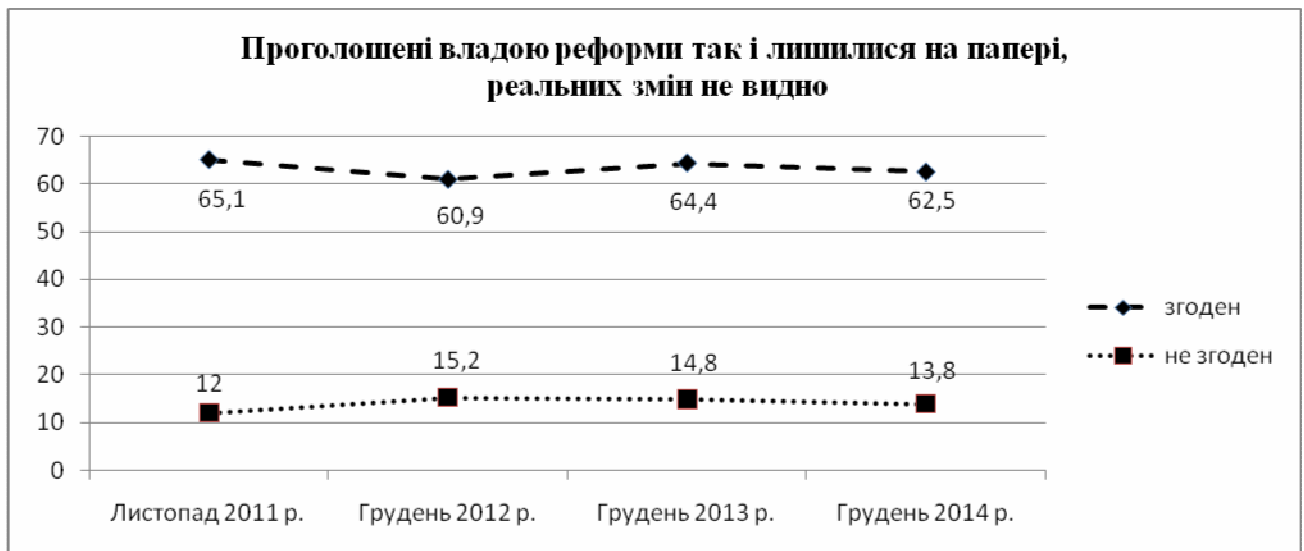
Оскільки найбільш звичним способом представлення результатів вивчення громадської думки є презентація та опис одномірних розподілів відповідей респондентів, почнемо саме з них, для наочності представивши динаміку громадської думки з тих чи тих питань у вигляді графіків.

Малюнок 1

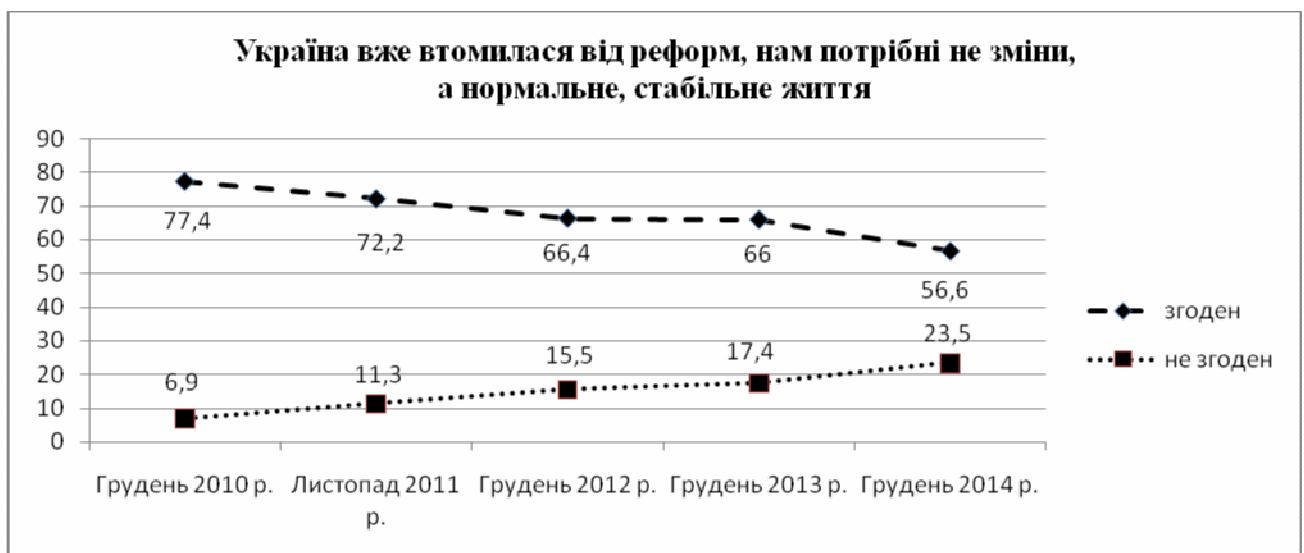
Попри те, що українське суспільство вже протягом тривалого часу прагнуло оновлення країни, Євромайдан, безумовно, став каталізатором, що сприяв зростанню суспільного запиту на реформування основних сфер суспільного життя. Якщо обрання В.Януковича Президентом призвело до скорочення кількості громадян, які сподівалися на проведення реформ, майже на 10%, і протягом 2011-2012 років їх кількість лишалася фактично незмінною, коливаючись у межах 49-51%, то у грудні 2013 р. їхня чисельність зросла на 13%, сягнувши 64%, і через рік попри всі суспільні негаразди залишилася такою ж. За даними всеукраїнського опитування ІСПП НАПН України, проведеного у грудні 2014 р., заперечували, що реформи – це саме те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ, лише 9,6% опитаних, не визначилися з відповіддю – 26,3%. Інтенсивність суспільного запиту на реформи має істотні регіональні відмінності. У Західному регіоні на реформи за даними щойно згаданого опитування очікували 75,5%, на Півдні – 69,6%, у Центрі – 64,9%, на Сході – 54,5% респондентів. Слід відзначити, що найбільше заперечення пріоритетності реформ може бути війна на Донбасі (див. Малюнок 1).

Малюнок 2

Ані режим В.Януковича, ані нова українська влада не виправдали реформаторських очікувань громадян. Частка тих, хто протягом року, що минув після Революції Гідності, не побачив реальних змін і вважав, що проголошені владою реформи так і лишилися на папері, протягом 2014 р. фактично не змінилася і становила 62,5% (у грудні 2013 р. було 64,4%). Не погодилися з тим, що реальних змін не видно, менше 14%, решта вагалася з відповіддю або не відповіли. Однак кількість тих, хто не побачив реальних реформ, знову ж таки істотно різнилася залежно від регіону проживання респондентів. Такої думки дотримувалися на Півдні 78,8%, у Центрі – 69,8%, на Сході – 58,2%, на Заході – 49,4% опитаних (див. Малюнок 2).

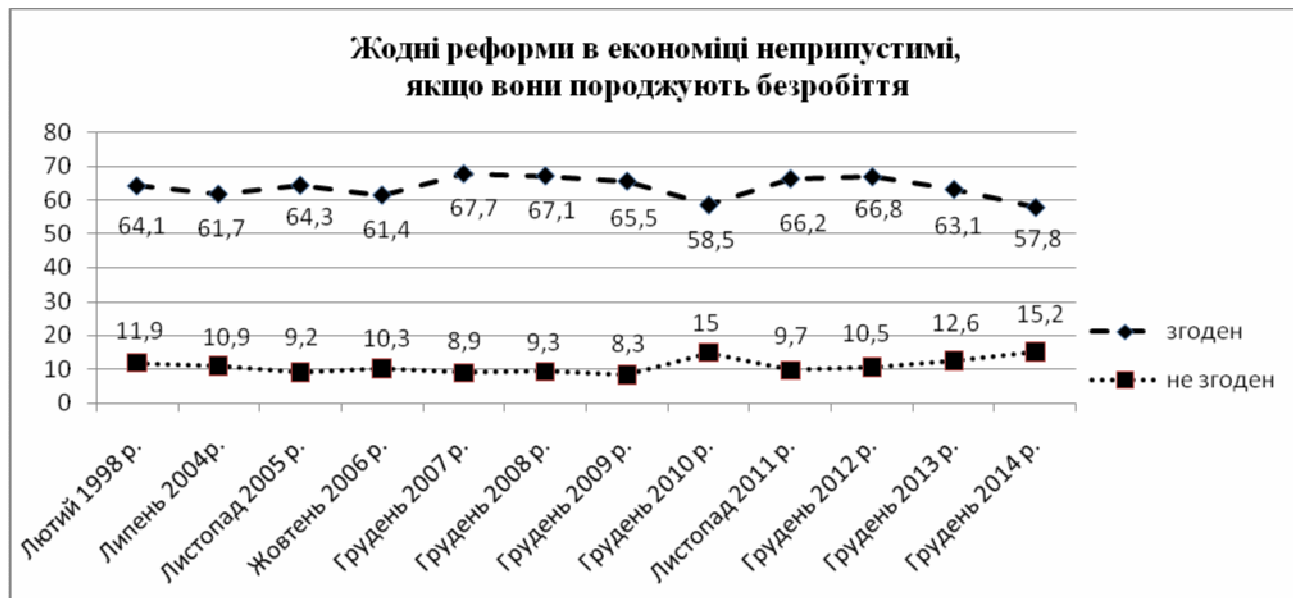
Малюнок 3

Погіршення соціально-економічного становища і відсутність реальних реформ не знизили суспільного запиту на їх проведення, радше навпаки. Частка «консерваторів», тобто тих, хто готовий обміняти реформи на стабільне життя, з 2010 зменшилася на 20%, причому половина цього зменшення припадала на 2014 р.: грудень 2013 р. – 66%, грудень 2014 р. – 56,6%. За цей же період майже

у 3,5 рази побільшало респондентів, які готові відмовитися від «стабільного, нормального життя» заради реформ – з 6,9% до 23,5%. Найчастіше таку позицію демонстрували мешканці Західного регіону (37%), рідше – Центрального (27,8%, ще рідше – Східного і Південного (14,9 і 12,7%, відповідно) (див. Малюнок 3¹⁰).

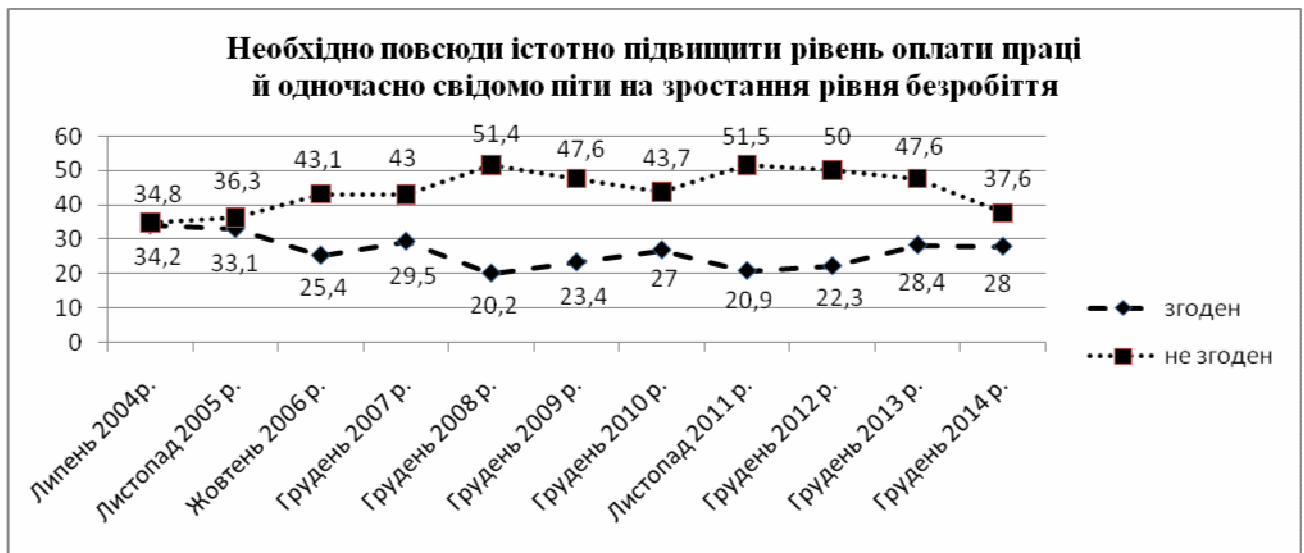
Малюнок 4

Притлумлює реформаторські настрої страх безробіття як одного з можливих наслідків реформ. Майже 58% опитаних на час останнього опитування заявляли, що жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття. Прийнятною платою за здійснення реформ вважали безробіття лише 15,2% респондентів. Проте й цей страх поступово слабшав. Порівняно з груднем 2013 р. кількість респондентів, для яких аргументом проти реформ є безробіття, скоротилася на 5,3%. Тих, кого відлякує безробіття, найменше було на Заході та Сході – 59,6% і 55,5% відповідно. Дещо більше їх у Центрі й на Півдні – 61,1% і 69,4%, відповідно (див. Малюнок 4).

Малюнок 5

¹⁰ У 2010 році судження формулювалось так: «Україна вже втомилася від реформ, треба не ламати, а будувати»

Негативний вплив чинника безробіття на громадську думку щодо реформ могла би послабити перспектива істотного підвищення рівня оплати праці. Це засвідчили оцінки респондентів з приводу судження «Необхідно повсюди істотно підвищити рівень оплати праці й одночасно свідомо піти на зростання рівня безробіття» (див. Малюнок 5).

Малюнок 6

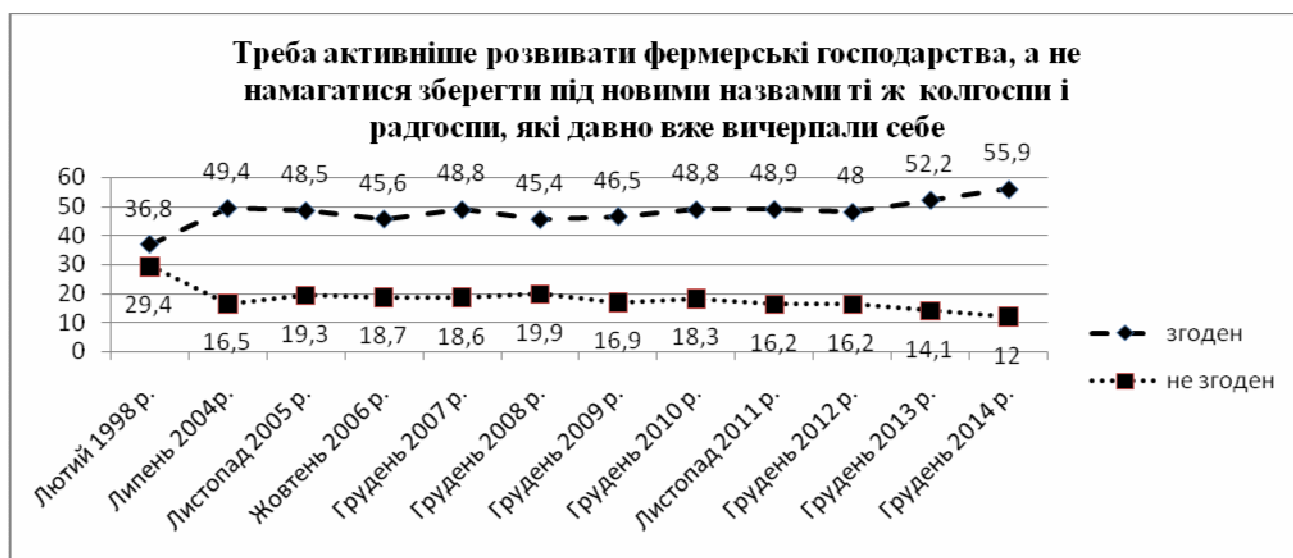

Зіставлення цих оцінок з відповідями на попереднє запитання показує, що перспектива істотного підвищення зарплатні дає шанс збільшити чисельність готових погодитися зі зростанням безробіття майже вдвічі (з 15,2% до 28%), а лави категоричних противників безробіття – зменшити на 20% (з 58% до 37,6%). При цьому десятирічне відстеження динаміки ставлення громадян до згаданого вище судження наводить на думку, що ця динаміка залежала від стану соціально-економічної ситуації в державі: чим ситуація була гіршою, тим зазвичай ставало менше готових погодитися на зростання безробіття в обмін на істотне підвищення рівня оплати праці. Проте у 2014 р. така закономірність, схоже, перестала діяти. Погіршення протягом року соціально-економічної

ситуації, не вплинувши на кількість готових погодитися на зростання безробіття, спричинило, однак, скорочення на 10% частки противників такого кроку. Готових миритися з безробіттям в обмін на поліпшення оплати праці найбільше було на Півдні, найменше на Заході – 33,8% і 26,4%, відповідно. На Сході таку готовність виявляло 31,2, у Центрі – 24,1% опитаних.

Дедалі більше українців погоджується з тим, що потрібно не обмежувати доходи громадян, навіть найбагатших, а створювати такі умови, щоб усі могли добре заробляти. Протягом останніх десяти років кількість прихильників цієї думки збільшилася із 45,8% до 65,1%. У грудні 2014 р. не погодилися з нею 14,7% респондентів, інші вагалися з відповіддю або не відповіли. Надто великих регіональних відмінностей при цьому виявлено не було (див. Малюнок 6¹¹).

Малюнок 7

Повільно, але неухильно набуває популярності теза про розвиток фермерських господарств як альтернативу збереженню під новими назвами колишніх колгоспів і радгоспів. Наприкінці 2014 р. її підтримали майже 56%, що на 6,5% більше, ніж 10 років тому, та на 3,7% більше, ніж у 2013 р. За розвиток фермерських господарств у Південному регіоні висловилися 64,2% опитаних, Центральному – 60%, Західному – 53,1%, Східному – 51,1% (див. Малюнок 7).

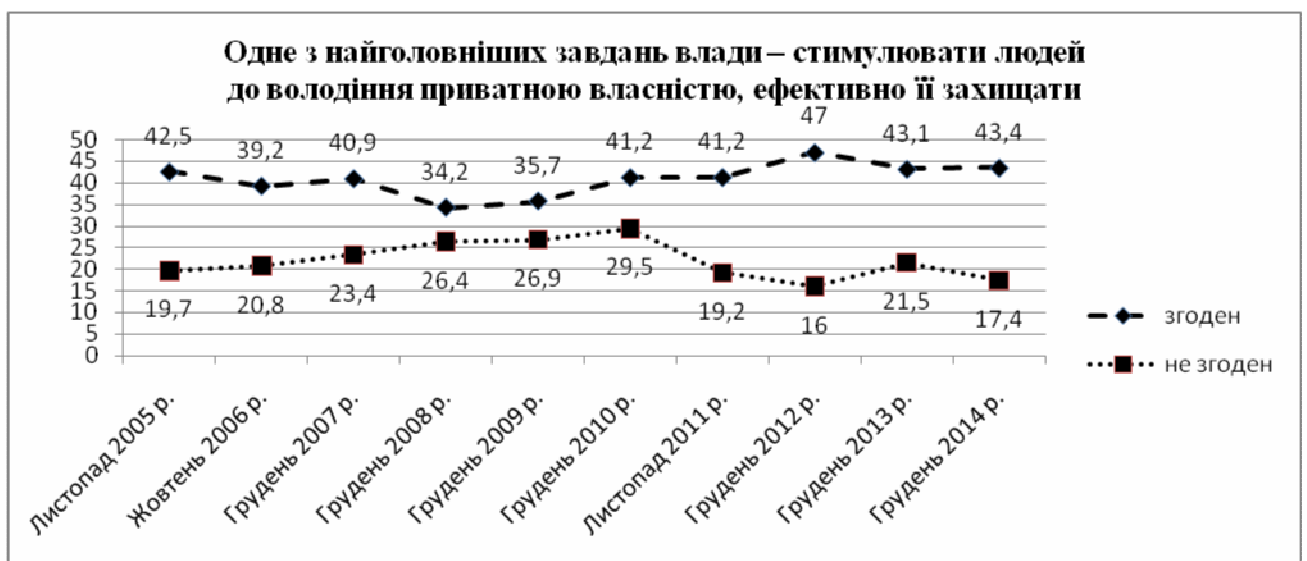
Малюнок 8

¹¹ До 2006 р. судження формулювалось так: «Долання майнової диференціації має відбуватися не шляхом встановлення верхньої межі доходів, а через їх легалізацію, через виведення цих доходів з тіні, розширення прошарку приватних власників»

Певною мірою дисонує з підтримкою розвитку фермерства негативне ставлення більшості респондентів до запровадження ринку землі. Травматичний досвід «прихватазації» 90-х років не міг не позначитися на цьому ставленні. Як наслідок, чисельність прихильників перетворення землі на товар від часу набуття Україною незалежності попри деякі коливання зменшувалася, а противників збільшувалася. У грудні 2014 р. 67,1% опитаних погодилися з тим, що дозвіл на продаж землі спричинить її скуповування українськими та іноземними багатіями, позбавивши такої можливості пересічних громадян. На підтримку вільного продажу землі висловилися лише 11% респондентів. Противники перетворення її на товар у Південному регіоні становили 83%, Східному – 75%, Центральному – 67,9%, у Західному – 44,3% (див. Малюнок 8¹²).

Малюнок 9

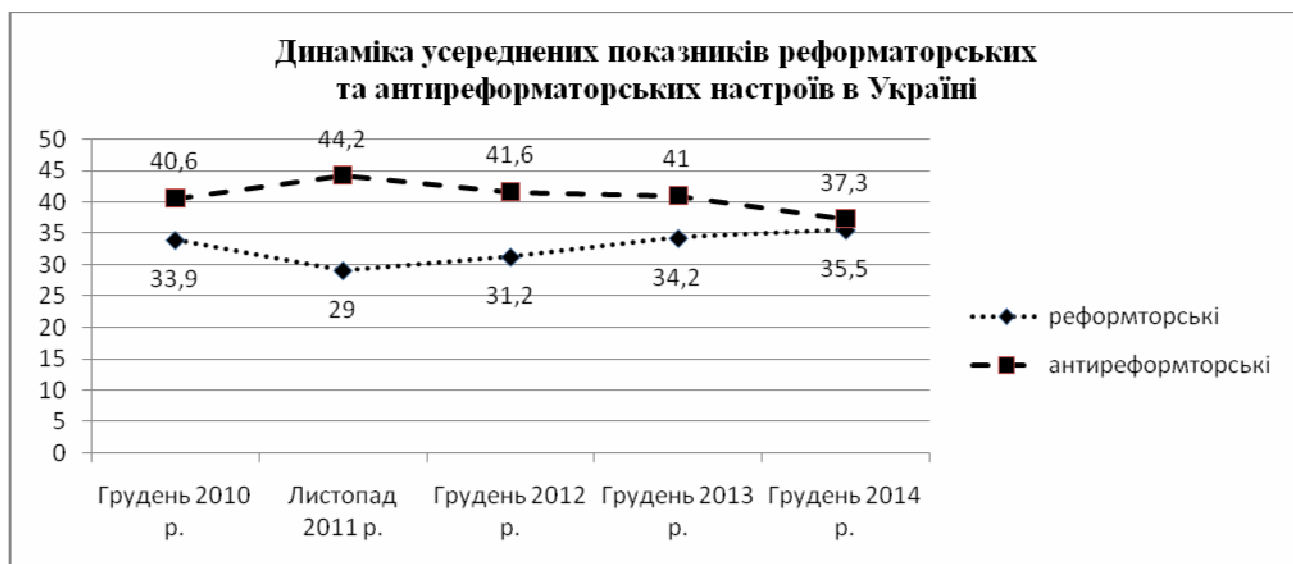

¹² До 2003 р. судження звучало так: “Не можна допускати приватної власності на землю. Земля повинна належати всьому народові, а не куркулям та поміщикам”.

Одне з найголовніших завдань влади чи не кожен другий з опитаних (43,4%) вбачав у стимулюванні людей до володіння приватною власністю, ефективному її захисті. У Центральному регіоні таку думку поділяв 51,8% респондентів, на Півдні – 45,1%, на Сході – 42,4%, на Заході – 30%. Не згодні з нею в цілому по вибірці становили 17,4%. Найбільше незгодних було зафіксовано на Сході (24,6%), а тих, хто не визначився – на Заході (53,7%) (див. Малюнок 9).

Наведені вище розподіли відповідей респондентів являють собою зразки суджень, які використовувалися в процесі моніторингових досліджень ІСПП НАПН України з метою вивчення громадської думки щодо суспільно-політичної та економічної ситуації в Україні. Повний перелік суджень, який пропонувався респондентам, був набагато більшим, і детальний аналіз думок респондентів щодо кожного з них потребував би істотного збільшення обсягу тексту. Проте навіть у цьому випадку існує реальна небезпека потонути у деталях, так і не визначивши, які ж суспільні настрої є домінуючими – реформаторські чи антиреформаторські.

Малюнок 10

Одним із способів визначити це, є усереднення показників відповідних двох груп суджень. Динаміка усереднених показників реформаторських та антиреформаторських настроїв, по-перше, свідчить про відносьне переважання останніх, а по-друге, про доволі виразну тенденцію послаблення антиреформаторських та посилення реформаторських настроїв. На кінець 2014 р. частки носіїв тих і тих настроїв фактично зрівнялися. Одним із проблемних моментів зазначеного способу є те, що «внески» кожного із суджень у загальну оцінку співвідношення реформаторських та антиреформаторських настроїв, вважаються однаковими. Проте це не так, адже ступінь вираженості тих чи тих настроїв у кожному із суджень є різною, відтак одні з них мали би мати неоднакову «вагу». Однак даний спосіб цього не враховує (див. Малюнок 10).

Прикладів того, що думки та оцінки громадян часто можуть бути суперечливими, а динаміка – складною, існує чимало. Такий стан речей утруднює інтерпретацію та оцінку тих процесів, які відбуваються у суспільстві, та породжує потребу в інтегральних показниках, здатних «стиснути» велику кількість різноспрямованих індикаторів до одномірних шкал на кшталт «добре – погано», «правильно – неправильно» тощо. Вимоги до таких показників є складними та внутрішньо суперечливими – з одного боку, вони мають бути достатньо чутливими, з іншого – не піддаватися впливу випадкових, тимчасових, хоча інколи й доволі потужних чинників. Існує кілька підходів до розробки такого роду інтегральних показників. Чи не найпростішим з них є формулювання певного узагальнюючого питання чи судження. Більш складним, але набагато більш інформативним – психосемантичні методи. Розпочнемо із більш простого.

В якості інтегрального показника, покликаного оцінити узагальнений вектор змін, які відбуваються у політичному та соціально-економічному житті України, є питання щодо правильності загального напрямку розвитку країни. Це запитання протягом багатьох років використовують багато дослідницьких організацій, у тому числі й ІСПП НАПН України. Отримані ними результати дали змогу побудувати наведений нижче графік (див. малюнок 11).

Малюнок 11

Як видно з наведеного графіку, більшість громадян протягом 2004-2015 рр. зазвичай демонструвала переконаність у тому, що країна розвивається у неправильному напрямку. Сподівання на те, що події в Україні починають розвиватися у правильному напрямку, певною мірою пов'язані з виборами. Так після подій, відомих як «Помаранчева революція» і вступу В. Ющенка на посаду Президента України, кількість тих, хто вважає, що події в країні розвиваються у правильному напрямі протягом трьох місяців стрімко

збільшилася і у квітні 2005 р. сягнула максимуму – 53,5%. Після цього не менше стрімко почало наростати розчарування. Чергові парламентські вибори 2006 р. істотно не позначилися на оцінках громадян щодо правильності курсу, яким рухається країна. А от дострокові вибори парламенту 2007 р. на певний період знову збільшили впевнених у правильності курсу і зменшили кількість переконаних у зворотному. Проте за півроку надія знову змінилася розчаруванням.

Черговий нетривалий сплеск надій на те, що події в країні нарешті рухатимуться у правильному напрямі був пов'язаний з президентським виборами 2010 р. Проте й вони не виправдали сподівань більшості громадян. На кінець 2012 р. вважали, що події в країні розвиваються у неправильному напрямі понад 55%, а у листопаді 2013 р. – майже 68% громадян. Революція Гідності призвела до зростання впевнених у правильності курсу. Чисельність тих, хто вважав, що події розвиваються у неправильному напрямі почала стрімко скорочуватися. Проте низка подальших трагічних подій, а також розчарування, викликане відсутністю очікуваних змін, протягом 2014-2015 років знову переконали громадян, що країна розвивається у неправильному напрямку. На кінець 2015 р. їх частка стабільно перевищувала 60%.

Більш складним, але, на наш погляд, найбільш ефективним методом дослідження громадської думки, у тому числі й щодо політичних та соціально-економічних проблем, є психосемантичні методи. Історія їх успішного застосування для вивчення масової політичної свідомості сьогодні налічує не один десяток років. Подальший виклад спирається на модель політико-семантичного простору українського суспільства, розроблену та апробовану 1994 року В.О. Васютинським [[Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Від. ред. В.О. Васютинський. – К. : Вид-во «ДОК – К», 1997. – 164 с.](#)]. Однією з переваг цієї моделі є її відкритість, придатність для прийняття нових даних та вироблення різноманітних модифікацій.

Використання моделі передбачає наявність кількох десятків оцінних суджень щодо різноманітних політичних та соціально-економічних проблем, узятих із засобів масової інформації різного ідеологічного та пропагандистського спрямування. Через те, що актуальність деяких суджень із часом втрачається, їх набір поступово змінюється. Судження формують основу опитувальника, який пропонується респондентам.

Результати опитування обробляються із застосуванням різноманітних статистичних процедур. Окрім наведених вище одномірних розподілів, за допомогою факторного аналізу виокремлюються провідні смислові критерії-фактори, які визначають сприймання респондентами ситуації в країні. Назви таких критеріїв-факторів визначаються шляхом інтерпретації змісту суджень, які їх утворюють. Як свідчить багаторічний досвід застосування розробленої моделі, зміст значної частини із цих критеріїв є доволі стабільним. До їх числа, зокрема, належать критерії, що відображають ставлення до ринкових реформ, а також до незалежності, української державності.

На основі цих двох критеріїв було побудовано систему координат, де по осі абсцис відкладаються показники, що відображають усереднену думку опитаних за одним, а по осі ординат – за іншим фактором. Ці показники визначаються через суму добутків середньогрупових бальних оцінок кожного судження і його факторних навантажень за одним і другим фактором відповідно. Це дає змогу врахувати «внески» того чи того судження у кожний із факторів, а отже підвищити точність оцінювання відповідних суспільних настроїв та масової політичної свідомості в цілому. На основі згаданих показників визначаються координати українського суспільства в цілому (чи окремих регіонів, соціально-демографічних груп) у семантичному просторі смислових осей-факторів, що задають сприймання респондентами ситуації в країні. Значення поділок осей цього семантичного простору варіює у діапазоні від +1 до -1. Це дає змогу графічно зобразити позиції, які займало українське суспільство в цілому (чи окремі соціально-демографічні групи) у ті чи ті моменти часу, а отже наочно побачити динаміку громадської думки та визначити відповідні тенденції її розвитку. Зрозуміло, що така модель багато що спрощує та усереднює. Чимало цікавих, змістовно важливих деталей при цьому губиться, натомість загальна картина часто стає більш очевидною.

Перевагою психосемантичних моделей є й те, що вони дають можливість оцінити ступінь суб'єктивної значущості тих смислових вимірів, які спрямовують, визначають оцінку ситуації респондентами. На початку 90-х років загальна оцінка ситуації в країні визначалася ставленням до реформ, тому цей фактор позначався як «реформаторські – антиреформаторські настрої». Стабільно другим за значенням був фактор, зміст якого визначався судженнями, що відображали ставлення респондентів до незалежності України, українсько-російських стосунків, українського національного відродження. Тому він отримав назву «патріотичні – проросійські настрої». Після втрати Криму та війни на Донбасі цей фактор став визначальним і посідає перше місце. Це підтверджують й результати традиційних соціологічних опитувань, результати яких свідчать, що саме війна на Донбасі посідає перше місце у рейтингу проблем, які сьогодні найбільше турбують українців. У зв'язку з цим виникла потреба перейменувати цей фактор, і він отримав назву «державницькі – антидержавницькі настрої».

На кінець 2014 року один смисловий полюс фактору «державницькі – антидержавницькі настрої» складала наступні судження:

- *«Україна – європейська держава і має прямувати в Європу»;*
- *«Хоча на шляху нашої державності багато перешкод, я все одно вважаю: Україна повинна бути незалежною»;*
- *«Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою»;*
- *«У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська»;*
- *«Надходження західноєвропейських та американських інвестицій є необхідною умовою успішного виходу України з кризи»;*

– «Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі»;

– «На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів».

Протилежний смисловий полюс цього фактору описувався насамперед за допомогою таких суджень:

– «Нинішня українська влада розв'язала на Донбасі нікому не потрібну війну»;

– «Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії»;

– «Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів»;

– «Незалежність України не принесла нам нічого доброго»;

– «Якби Путін увів війська в Україну, вона б зустріла їх з квітами»;

– «Європейський союз – красивий міраж, до якого нам не дійти ніколи»;

– «Усунувши опозицію від участі в управлінні українським парламентом, новостворена парламентська більшість показала своє справжнє антидемократичне обличчя»;

– «Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм»;

– «Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції»;
«Україна занадто різна, і в одній державі нам не ужитися».

Другим за значущістю був фактор, зміст якого визначали судження, що стосувалися ставлення до різноманітних протестів та їх доцільності у нинішніх умовах. Оскільки ця проблематика виходить за межі теми цього параграфу розглядати ми їх не будемо. Для нас було важливим лише зазначити, що тематика протестів як способу вирішення наявних проблем виявилася для респондентів більш значущою, ніж тематика реформ.

Судження, що стосувалися тематики реформ, утворили третій фактор. Окрім суджень, проаналізованих на початку цього параграфу, до нього входили ще й такі судження:

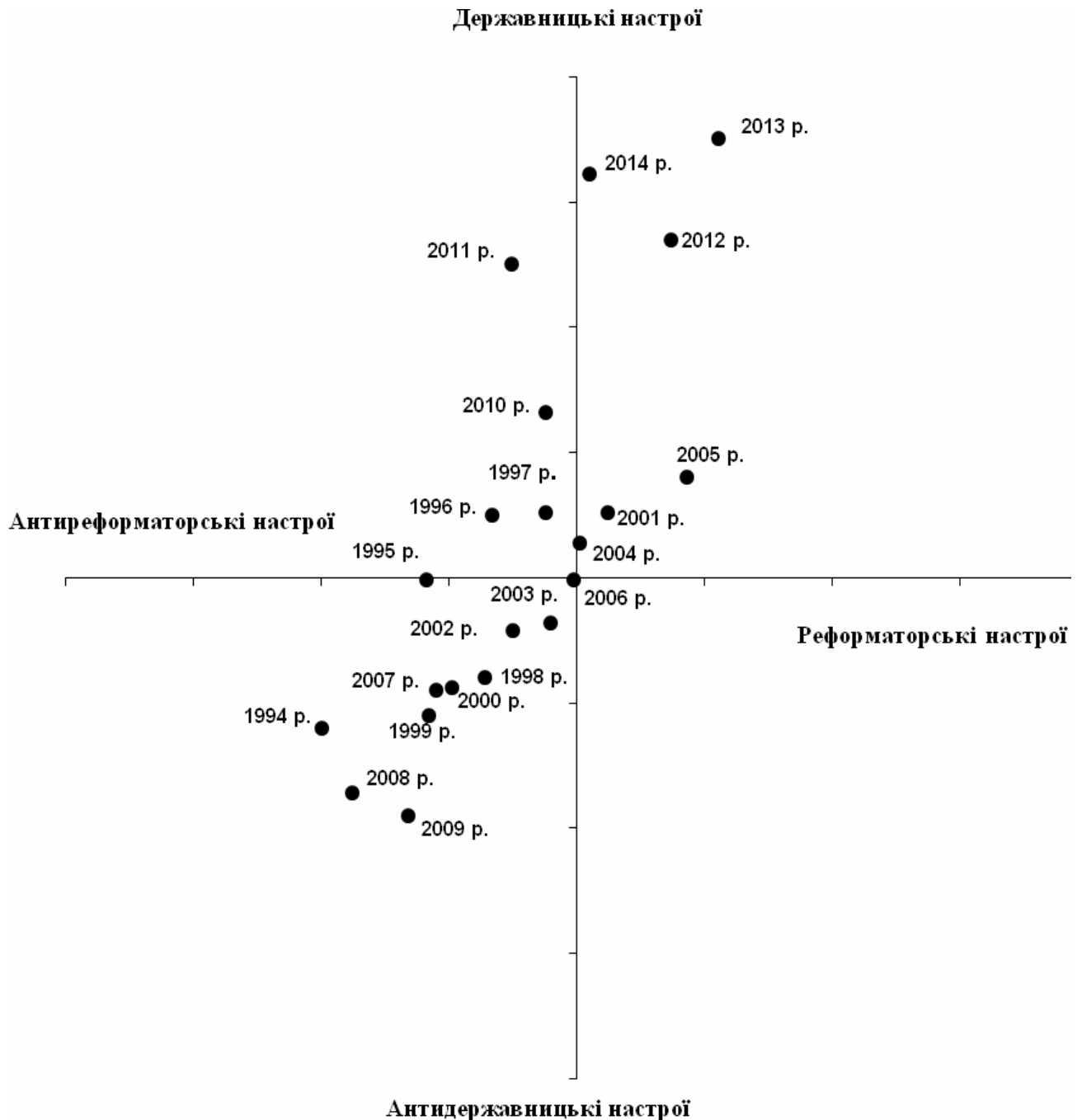
– «Приватизація – це була казка для наївних, а насправді одні захопили все, а інші стали рабами»;

– «Незважаючи на всі труднощі, “наїзди” податківців і рекетирів, краще самому бути власником і господарем, ніж працювати на державному або чиемусь приватному підприємстві».

Динаміку усередненої позиції українського суспільства у психосемантичному просторі, смислові виміри якого задаються осями «державницькі – антидержавницькі настрої» та «реформаторські – антиреформаторські настрої» відображає наступний малюнок (див. малюнок 12).

Малюнок 12

Динаміка усередненої позиції респондентів в моделі політико-семантичного простору сучасного українського суспільства

Як видно з моделі (мал. 12), трансформації громадської думки мають доволі складну динаміку. Якщо протягом 1994-1997 років у суспільстві спостерігалось посилення реформаторських та державницьких настроїв, то фінансово-економічна криза 1998-1999 років призвела до реставрації протилежних настроїв. Подібна ситуація навіть у більших масштабах повторилася під час кризи 2008-2009 років. Її завершення відзначилося стрімким посиленням державницьких та реформаторських настроїв. Вони динамічно розвивалися й протягом 2011-2013 років. Негативні події, що сталися після Революції Гідності протягом 2014 року, спровокували посилення у певної частини громадян антиреформаторських та антидержавницьких

настроїв. Проте на відміну від схожих тенденцій, що фіксувалися після перемоги Помаранчової революції, розмір «кроку назад» виявився не таким великим.

Чому можливі такі тенденції? Як було показано В. Васютинським, це пов'язано із відчутною амбівалентністю масової політичної свідомості, адже «до 20 відсотків громадян готові висловлюватись на підтримку цілком протилежних думок і суджень, залежно від конкретних обставин, ситуативних впливів» [Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В.О. Васютинський. – К. : Вид-во «ДОК – К», 1997. – 164 с., с.49.]. Своєрідним запобіжником істотного послаблення негативних тенденцій та гарантією відновлення руху громадської думки у бік державницьких та реформаторських настроїв є усвідомлення громадянами того, що події в країні розвиваються у неправильному напрямі та активний пошук способів виправити вектор її руху.

* * *

Виражений суспільний запит на реформування основних сфер суспільного життя, зберігаючись протягом тривалого часу, після Євромайдану посилюється. Понад 60% українців сподівається на глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя. Водночас більше половини громадян лишаються «консерваторами», тобто готові обміняти реформи на стабільне життя.

Погіршення соціально-економічного становища і відсутність реальних реформ не тільки не послаблюють суспільного запиту на кардинальне оновлення країни, а радше посилюють його. Водночас реформаторські настрої істотно притлумлюються страхами, пов'язаними із такими наслідками можливих реформ як зростання рівня безробіття, вільний продаж землі тощо. У разі істотного погіршення соціально-економічної ситуації компенсатори цих страхів – можливість більше заробляти, перспектива зростання заробітної плати і т.п., – перестають працювати, що провокує посилення антиреформаторських настроїв.

Переконаність переважної більшості громадян у тому, що ситуація в країні розвивається у неправильному напрямі також неоднозначно позначається на реформаторських настроях громадян. З одного боку вони їх послаблюють, оскільки саме реформи розглядаються в якості безпосередніх причин погіршення соціально-економічного становища, а з другого – усвідомлення хибності розвитку подій в країні стимулює представників громадського суспільства, що народжується, до активізації пошуку способів виправити вектор її руху.

2.3. Оцінка діяльності владних структур та інших суспільних інститутів

Діяльність різноманітних суспільних інститутів може оцінюватися громадянами за чималою кількістю показників. Одним із найчастіше уживаних

є рівень довіри до них. Значущість цього феномену як одного із показників легітимності владних структур та інших суспільних інститутів відома здавна. З одного боку, довіра є наслідком функціонування політичних інститутів, опосередкованим показником ефективності їхньої діяльності. З іншого – рівень довіри являє собою своєрідний кредит, який громадяни надають або не надають владним структурам на старті їхньої діяльності, і який визначає розмір та термін дії отриманого ними «вікна можливостей».

Виникнення довіри як переконаності громадян у тому, що владні структури та інші суспільні інститути будуть ефективно виконувати свої функції навіть за відсутності контролю за їх діяльністю, може пояснюватися некритичністю громадян, тими традиціями або звичками, емоційними ставленнями, особистими стосунками, що сформувалися завдяки особливостям політичної соціалізації. Ці джерела виникнення довіри вважають притаманними передусім традиційним суспільствам. Альтернативні пояснення вбачають основи виникнення довіри у раціональних оцінках діяльності суспільних інститутів, зокрема, відповідності оцінок результатів діяльності влади очікуванням громадян. Домінування раціональних підстав довіри вважають характерним розвиненим демократичним суспільствам.

У тому разі, коли рівень довіри у суспільстві вкрай низький, виникають передумови для підвищення соціальної напруги, спалахування та загострення різноманітних кризових ситуацій, що не може не створювати загроз становленню та навіть існуванню демократії. Водночас недовіра громадян до політичних інститутів, які діють неефективно, є ознакою будь-якого здорового демократичного суспільства.

Основним емпіричним методом дослідження довіри до владних структур і соціальних інститутів є опитування громадської думки. Якоїсь універсальної шкали для вимірювання рівня довіри до різних інституцій не існує. Різні дослідницькі організації можуть користуватися різними шкалами, що утруднює співставлення отриманих результатів, а інколи робить це неможливим. В результаті опитувань визначаються та порівнюються рейтинги довіри та недовіри різних соціальних інституцій, розраховуються показники балансу довіри-недовіри, аналізується їх динаміка та будуються відповідні тренди і прогнози. Попри доволі тривалий досвід досліджень й досі не зрозуміло, якою мірою рівень довіри визначається апріорними настановленнями громадян, їх емоційними станами, очікуваннями тощо, а якою – залежить від ефективності роботи тих чи тих інституцій.

Багаторічні моніторингові дослідження Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, як і моніторинги інших центрів вивчення громадської думки, свідчать про доволі низький рівень до всіх гілок влади та більшості базових соціальних інститутів. У цьому Україна не є унікальною. Дослідники відзначають загалом невисокий рівень політичної довіри в посткомуністичних країнах [[Mishler William. What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist Societies / W. Mishler, R. Rose // Comparative Political Studies. – February 2001. – Vol. 34. – No 1. – P. 30–62.](#); Андреевкова А.В. Сравнительные межстрановые исследования в

социальных науках: теория, методология, практика. / А.В. Андреевкова // М.: «Новый хронограф». – 2014. – 520 с.]. Об'єднує українців та жителів країн ЄС низький рівень довіри до владних інститутів та політичних партій, однак абсолютні показники довіри до цих інституцій в Україні значно нижчі. Українці, як і жителі країн ЄС, значною мірою довіряють армії, а також радіо та телебаченню. У країнах Європейського Союзу показники довіри до органів юстиції та національних систем правосуддя значно вищі, ніж в Україні. Це говорить про те, що українці почуваються менш захищеними, ніж жителі країн ЄС, тобто верховенство права в нашій країні лише деклароване. Натомість українці демонструють найвищі рейтинги довіри до церкви, тоді як в країнах ЄС релігійні інституції мають від'ємний індекс довіри.

Попри те, що дослідження довіри до базових суспільних інститутів здійснюються в Україні від моменту проголошення її незалежності, простежити її динаміку подекуди виявляється справою не такою простою, як може видатися на перший погляд. Пов'язано це з тим, що такого роду дослідження проводяться за наявності відповідних замовлень, фінансових та інших можливостей. Це призводить до того, що у разі необхідності їх ретроспективного аналізу за тривалий період, досить часто з'ясовується, що за певні часові проміжки даних не бракує, а інколи можна говорити навіть про їх надлишок. Проте буває й так, що у ті чи ті часові проміжки дослідження довіри не проводилися. Типовою, наприклад, є ситуація виборів, коли дослідження рейтингів довіри замінюється вивченням рейтингів голосування. Окрім виборів існує чимало інших актуальних подій. Часто вони трапляються несподівано, і вивчення громадської думки щодо них примушує дослідників відкладати вбік питання щодо довіри. Відтак найоптимальнішою стратегією ретроспективного аналізу моніторингових опитувань довіри є інтеграція результатів досліджень різних центрів вивчення громадської думки. У представленому нижче аналізі використано результати опитувань ІСПП НАПН України, Фонду «Демократичні ініціативи», Центру Разумкова, УІСД ім. О. Яременка та Центру «Соціальний моніторинг», КМІС, компанії Gallup International.

Аналіз балансу показників довіри/недовіри¹³ до владних структур, інших політичних інститутів за період від 2004 р. свідчить про тривалу кризу довіри до них, що виражається у перевищенні тих, хто їм недовіряє над тими, хто висловлює довіру.

Довіра до Президента України вперше перевершила недовіру до нього після того, як цю посаду після перемоги Помаранчевої революції посів В. Ющенко. Втім, це тривало недовго. Через нереалізовані передвиборчі зобов'язання глави держави, які до того ж у масовій свідомості були завищені, кредит народної довіри, отриманий В. Ющенком, був ним досить швидко вичерпаний. Динаміка обвалу рейтингу В. Ющенка стартувала з відмітки в 61,1% громадської довіри у травні 2005 р. (за даними ІСПП НАПН України) Найбільш вразливим місцем програми Президента стала відсутність суттєвих,

¹³ Баланс довіри-недовіри зазвичай визначається шляхом віднімання від відсотку респондентів, що обрали варіанти «цілком довіряю» та «переважно довіряю», відсотку тих, що обрали варіанти «переважно не довіряю» та «зовсім не довіряю».

«видимих» для громадян зрушень у сфері встановлення соціальної справедливості. Насамперед йдеться про підвищення ролі наймасовіших груп суспільства у політичному і економічному житті, дотримання закону і поваги прав «простих громадян» привілейованими групами, покарання найбільш одіозних представників попереднього режиму, феномен «любих друзів», стрімке подорожчання газу в ході першої газової війни з Росією тощо. Темпи втрати В. Ющенком довіри виявилися найбільш стрімкими за весь час моніторингових досліджень, розпочатих 1994 року. Втім, це не завадило В. Ющенку прийняти рішення балотуватися в Президенти вдруге. Досить потужна виборча кампанія практично не зрушила тренд падіння рейтингів довіри українців до президента Віктора Ющенка. Невдалою виявилася і його спроба представити президентські вибори 2010 року референдумом довіри чи недовіри до європейського курсу. За результатами виборів В. Ющенко зазнав нищівної поразки, набравши лише 5,45% голосів виборців. Досі ще ніколи розчарування в політиках не було таким болючим і не мало таких руйнівних наслідків для української держави, як після 5 років «помаранчевого» періоду. Розчарування в інститутах влади і суспільства набуло глобальних масштабів.

Народну довіру до Президента України було частково відновлено в результаті президентських виборів 2010 року. Проте на відміну від попередніх президентських виборів, коли і Леонід Кучма, і Віктор Ющенко набирали понад 50% голосів виборців у другому турі, Віктор Янукович не подолав 50-відсоткового бар'єр, хоча його результат був доволі значним: 48,95%. Передвиборна обіцянка В. Януковича покращити життя вже сьогодні виявилася занадто ризикованою, бо породивши відповідні очікування, так і не була виконана. Попри ініціювання Президентом В. Януковичем національної програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», формування жорсткої владної вертикалі зі своїх однодумців, поставлені на початку президентства цілі не було реалізовано. Хоча середня зарплата по країні зросла, але ключові витрати громадян – на продукти, комуналку і бензин – обігнали це зростання майже вдвічі. Заяви про ефективне просування до Європейського Союзу провалилися, завдяки створенню тепличних умов для обраних великих бізнесменів концентрація капіталу в Україні перевищила показники сусідньої багатой на газ і нафту Росії, відомої своїми мільярдерами – сукупні активи 100 найзаможніших українців сягнули 61% річного ВВП країни, тоді як сотня найбагатших росіян володіла третиною російського ВВП. Крім того роки правління Віктора Януковича відзначилися кримінальними переслідуваннями лідерів опозиції. Не дивно, що за таких «успіхів» рейтинг довіри до В. Януковича за 2 роки впав так, як у В. Ющенка – за 5 років.

Пік довіри до Віктора Януковича спостерігався у травні 2010 року. Тоді майже 40% підтримували його повністю, ще 32% – частково [Два роки після обрання Януковича: незадоволені всі [Електронний ресурс] // ВВС Україна – 2012. – 7 лютого. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/mobile/politics/2012/02/120206_yanukovych_victory_elections_sd.shtml]. Після цього піку почалося зниження рівня підтримки. Вже

у серпні 2010 р. кількість тих, хто довіряв йому тою чи тою мірою скоротилася майже удвічі – до 34,5%. У серпні 2011 р. рівень довіри становив 31,8%, у червні 2012 р. – 26,8% (за даними ІСПП). У травні 2013 р. Президенту В. Януковичу довіряли 25,8%, не довіряли 68,9% [Соціологи кажуть, що довіра українців до влади постійно падає [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2013. – 21 серпня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/21/6996435/>]. На початку 2014 року рейтинг недовіри до экс-президента сягнув 89%, а довіра зменшилася до 5%. Янукович став героєм народних антипатій – його рейтинг впав сильніше, ніж навіть у попередника [Рівень довіри до Петра Порошенка за рік впав на 36% [Електронний ресурс] // Четверта влада – 2015. – 4 серпня. – Режим доступу: http://vlada.io/uk/vlada_news/riven-doviri-do-petra-poroshenka-za-rik-vrav-na-36/].

Ще стрімкіше втрачає довіру чинний президент П. Порошенко. Якщо у випадку Кучми, Ющенка та Януковича йшлося про кілька років або про повний президентський термін, то в разі Петра Порошенка падіння сталося за період трохи більший від року. Причому зниження рейтингу довіри до нього розпочалося ще в період президентської виборчої кампанії. У травні 2014 р. П. Порошенку довіру висловлювали 64% опитаних, у червні – 54%, після інавгурації – 47%, а в липні-серпні 2015 року – 17%]. Це навіть менше за рівень довіри до президента-утікача Януковича під час Революції Гідності, якого тоді підтримував кожен п'ятий українець — 20% [Рівень довіри до Петра Порошенка за рік впав на 36% [Електронний ресурс] // Четверта влада – 2015. – 4 серпня. – Режим доступу: http://vlada.io/uk/vlada_news/riven-doviri-do-petra-poroshenka-za-rik-vrav-na-36/; Рейтинг Порошенка впав більш ніж удвічі – Геллап <http://ua.interfax.com.ua/news/political/314600.html>].

Отже, є підстави припустити, що протягом 2000-2015 роки попри описані вище коливання довіра до інституту президентства зменшувалася.

Схожим чином коливався рівень довіри українських громадян й до Верховної Ради, Кабінету Міністрів та місцевих органів влади. Довіра до них на певний час дещо зростає після виборів і відповідного оновлення політикуму. Так, скажімо, баланс довіри «помаранчовому» уряду Ю. Тимошенко на початку його діяльності становив +22,6, а наприкінці -12,4. Уряд Ю.Єханурова розпочав свою діяльність теж за позитивного балансу довіри, хоча й дещо меншого +14,6. Проте вже через три місяці цей показник знизився до -27,6. Баланс довіри до усіх інших українських урядів – В. Януковича, Ю. Тимошенко, М. Азарова – вже на початку їхньої діяльності був негативним. Ситуація змінилася лише після Революції гідності на початку діяльності уряду А. Яценюка. Проте під кінець 2015 року баланс довіри-недовіри до Кабінету Міністрів України впав до -66%, перевершивши негативний показник 2012 року за часів Уряду М.Азарова [Довіра до соціальних інституцій та груп / Прес-релізи та звіти // Київський міжнародний інститут соціології. – 2016. – 15 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=1>].

На відміну від ставлення до Кабінету Міністрів, кількість тих, хто довіряв Верховній Раді, перевершила чисельність тих, хто їй не довіряв лише один раз,

відразу після помаранчевої революції. Не можна також не відзначити, що показники балансу довіри до парламенту протягом усього часу моніторингових досліджень були помітно гіршими, ніж до Президента чи Уряду. 2015 рік Верховна Рада завершила із балансом довіри-недовіри у -73,6. [Довіра до соціальних інституцій та груп / Прес-релізи та звіти // Київський міжнародний інститут соціології. – 2016. – 15 січня. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=1>]. Такого падіння цього показника досі не фіксували. Це може свідчити про складнощі функціонування демократії.

Рівень довіри до політичних партій як важливих учасників політичного процесу, суб'єктів формування парламенту та суб'єктів представництва суспільних інтересів за даними моніторингових досліджень дещо зростає у періоди парламентських виборів. Проте переважна більшість українців ніколи не довіряла політичним партіям і баланс довіри до них завжди був негативним. Не змінила цієї тенденції й Революція Гідності. Дострокові парламентські вибори на певний час дещо посилили довіру до партій, але вже наприкінці 2014 року вона знову почала знижуватися. Частково це можна пояснити погіршенням ситуації в країні та неспроможністю політичних партій її розв'язати.

Негативний баланс довіри протягом усього часу моніторингу мають також суди, прокуратура, правоохоронні органи. За даними Європейського соціального дослідження, що проводиться зусиллями семи наукових центрів, рівень довіри до правової системи в Україні є найнижчим у Європі.

Надзвичайно низькі показники довіри та оцінки діяльності політичних інститутів України свідчать про втрату легітимності й авторитетності владних органів у суспільстві. Криза довіри призводить до радикалізації українського суспільства, загальної безвідповідальності, різкого наростання еміграційних настроїв, а також негативно позначається на економіці. Криза довіри до політиків та органів влади накладає свій відбиток й на довіру горизонтального рівня, руйнуючи соціальну тканину українського суспільства. Це виявляється у послабленні довірчих стосунків у сім'ях, довірі до родичів, колег тощо. Люди не тільки втрачають моральні орієнтири, але відмовляють в довірі самим суспільним зв'язкам, традиційним формам самоорганізації. Висловлюючи більшу довіру до «своїх», люди демонструють вищу готовність нехтувати моральними принципами щодо інших, бо вважають, що середовище небезпечне, що їх весь час обманюють. Виробляються подвійні стандарти, а от готовність до залучення в суспільні справи з цими іншими втрачається. Це стається через те, що для виникнення політичної довіри необхідний певний рівень міжособистісної довіри та внутрішньогрупової солідарності. Без нього неможливе поступове розширення «моральної спільноти» на нові, більш широкі кола населення і формування ієрархії ідентичностей, від сім'ї через цивільні асоціації до політичної нації.

Хоча низька довіра народу до влади є хронічною хворобою українського політикуму, такого масового розчарування в державних та політичних інститутах, який був зафіксований наприкінці 2015 р, в Україні не було з часів

розвалу СРСР. Такий стан є безпрецедентним і для Європи: навіть у тих країнах ЄС, де кризові явища сягають найбільшої гостроти, населення може не довіряти окремим гілкам влади, але ніколи – державі майже у всіх її проявах. Серед державних інституцій довіра переважає недовіру лише до армії та СБУ.

Довіра переважає тільки щодо неполітичних інституцій. Насамперед йдеться про церкву, збройні сили, систему освіти та засоби масової інформації. Після зміни влади у 2014 р. до цього переліку додалися волонтерські організації, добровольчі батальйони, новостворена поліція і громадські організації.

Традиційним лідером довіри серед українців є церква. Високий рівень довіри до цієї інституції може інтерпретуватися не тільки як свідчення глибокої релігійності українців, але і як своєрідний показник підвищеної тривожності, невпевненості людей у власному майбутньому, недостатньої адаптованості до мінливих соціальних умов, прагнення віднайти стабільність у міфологічних ритуалах. Останнім часом спостерігається втрата церквою як соціальним інститутом лідерських позицій у царині довіри, що може бути зумовлено посиленням політизації міжконфесійних відносин, неоднозначним ставленням певної частини громадян до Української православної церкви Московського патріархату.

Попри те, що значній частині громадян важко визначитися, чи варто довіряти вітчизняній системі освіти, вона так само як церква та армія стабільно є одним із лідерів суспільної довіри. Оскільки довіра громадян до тієї чи іншої політичної чи суспільної інституції зазвичай розглядається в якості показника ефективності її функціонування, можна вважати, що скоріше задоволені, ніж незадоволені якістю освітніх послуг.

Нестійким є баланс довіри до українських ЗМІ. Від 2010 р. намітилася тенденція до зниження довіри до них. Опосередковано це може вказувати на зростання непевності громадян у власній здатності критично оцінювати поточну суспільно-політичну ситуацію на підставі повідомлень ЗМІ.

Що стосується громадських організацій, то протягом останніх п'яти років рівень довіри до них стабільно перевищує недовіру.

Окрім довіри, важливими параметром оцінки діяльності владних структур та інших суспільних інститутів є думка громадян з приводу того, які із них і якою мірою впливають на те, що відбувається в країні в цілому, і на їхнє життя зокрема.

Результати моніторингу ІСПП НАПН України вказують, що протягом останніх десяти років, на думку респондентів, на ситуацію, в якій протікає їхнє життя, впливали насамперед центральні органи влади – Президент України, Верховна Рада та Кабінет Міністрів. Попри певні коливання, їхня впливовість, за оцінками громадян, протягом зазначеного терміну помітно посилилась.

Відразу після Революції Гідності (березень 2014 р.) найбільш впливовими силами, які однозначно визначають соціально-економічну та політичну ситуацію в країні, поряд із виконавцем обов'язків Президента України О. Турчиновим, Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України (по 47,3%) громадяни вважали керівництво Російської Федерації на чолі з В. Путіним

(49,1%). Тобто зовнішній вплив видавався опитаним ніяк не меншим од внутрішньополітичного. На кінець 2014 р. ці уявлення українців змінилися докорінно. Частка опитаних, які однозначно впевнені, що на ситуацію в Україні істотно впливає керівництво Росії, щоправда, зменшилася не дуже (до 45,3%). Проте рівень впливовості Президента України, яким став П. Порошенко, та українського уряду на чолі з А. Яценюком стрімко зріс: частки респондентів, які однозначно вважають їх силами, що істотно впливають на ситуацію в країні, становили відповідно 62,9% і 60,2%. Дещо підвищився також рівень впливовості Верховної Ради України (до 50,4%). При цьому вельми промовистим фактом є те, що за рівнем впливу на ситуацію в країні П. Порошенко зрівнявся і навіть дещо перевищив В. Януковича у його найбільш «зоряний час» (листопад 2011 р.), залишивши далеко позаду інших своїх попередників – В. Ющенко та Л. Кучму. Ще разючіше в сенсі впливовості перевищував попередні уряди чинний Кабінет Міністрів на чолі з А. Яценюком. Найкращі за останні десять років показники впливу мав і нинішній склад Верховної Ради.

Іншими словами, чинна українська влада в уявленнях громадян загалом узяла ситуацію в країні під свій контроль, що, втім, не лише свідчить про визнання її здобутків, а й тягне за собою підвищену відповідальність. Впливовість влади і задоволення людей результатами її впливу, як буде показано далі, є далеко не одним і тим самим.

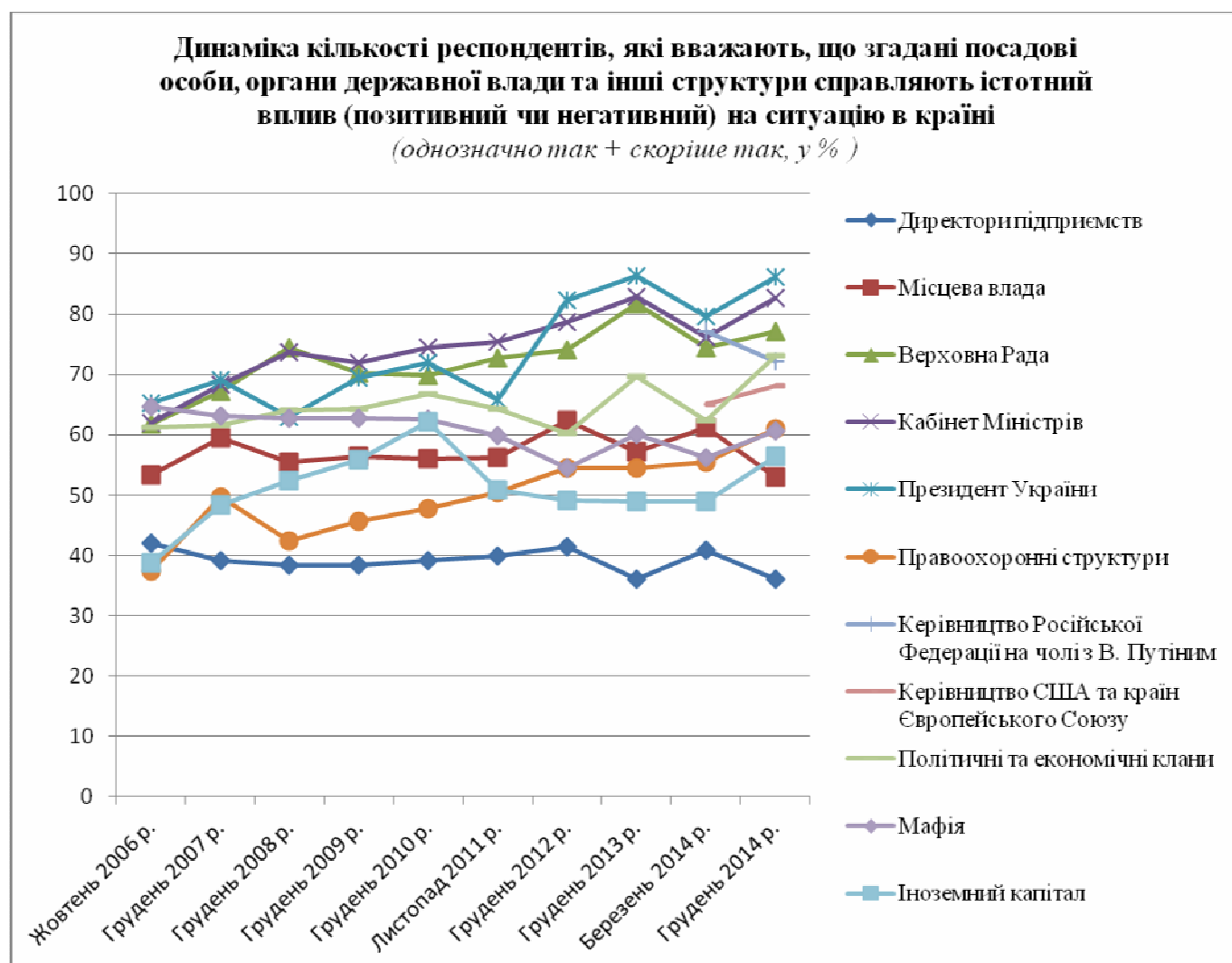
Інші офіційні та неофіційні суспільні інститути є, на думку респондентів, менш впливовими, ніж центральні органи державної влади. Проте уявлення про ступінь їхньої впливовості зазнають певних змін.

Вплив інститутів, що діють поза правовим полем (політичні та економічні клани, мафія), стабільно визнавали більше половини респондентів. Впливовість політичних та економічних кланів, попри певні періоди послаблення, протягом останніх десяти років зросла. Особливо стрімко, на думку респондентів, вони нарощували свій вплив протягом 2013 року та після зміни влади в країні у лютому 2014 р. Порівняймо: у грудні 2013 р. політичні та економічні клани однозначно вважали такими, що суттєво впливають на ситуацію, яка склалася, 42,6% опитаних; у березні 2014 р. – 34,7%; у грудні 2014 р. – 41,1%. Тобто, за цими даними, все ніби повертається «на круги своя». А от впливовість мафії, нехай і повільно, доволі тривалий період після Помаранчевої революції послаблювалася. Спроби мафії відновити свій вплив респонденти відчули напередодні Євромайдану та через кілька місяців після перемоги Революції Гідності. Виразною та сталою є тенденція посилення впливу правоохоронних структур. Прикметно, що до 2012 р. громадяни оцінювали мафіозні структури як більш впливові, ніж правоохоронні. У 2012 р. їх здатність впливати на ситуацію зрівнялася. Проте відтоді правоохоронним структурам так і не вдалося стати впливовішими за мафію. Загальна кількість респондентів, які вважали правоохоронні структури більш чи менш впливовими, у грудні 2014 р. становила 54,3%, тоді як за рік до того – 61%. Але водночас порівняно з березнем 2014 р. майже вдвічі (з 12,7% до 24,4%) збільшилася «питома вага» тих, хто однозначно впевнений у впливовості правоохоронних структур. І цей

показник є найвищим за весь період спостережень! (наприклад, у 2004 р. він становив 16,4%).

До числа тих, хто істотним чином впливає на життя українців та країни в цілому, значна частина респондентів відносить місцеву владу та іноземний капітал. До 2010 р. оцінки впливу іноземного капіталу з року в рік стабільно зростали. Після його позиції на певний період послабилися. Відновилося посилення впливу іноземного капіталу на ситуацію в країні у 2014 р. Більш стабільними були оцінки впливу на ситуацію місцевої влади. Вони видавалися респондентам дещо більш впливовими невдовзі після виборів, але потім ці оцінки послаблювалися. Найменш істотний вплив на ситуацію з погляду респондентів протягом останніх десяти років чинили директори підприємств (див. мал. 1).

Малюнок 1

Набагато менше, ніж у березні 2014 р., стало громадян, які вважають тією чи іншою мірою впливовими «Правий сектор» та інші праворадикальні сили (46,5% проти 68,3%); ще разючіше зменшилася частка тих, хто однозначно впевнений у їхньому впливі (з 36,1% до 16,9%). Натомість загальна кількість

опитаних, які наділяли впливовістю російські сили, що діють в Україні, майже не змінилася (57,8% і 54,5% відповідно). На статистично достовірному рівні залишалися незмінними з березня 2014 р. загальні показники («однозначно так» + «скоріше так») впливовості іноземного капіталу (близько 57%), керівництва США та країн Євросоюзу (понад 68%). Утім наголосимо, що частка тих, хто однозначно впевнений у дієвості впливу цих сил на ситуацію в Україні, становив менше третини опитаних (вони мешкають переважно в Південному та Східному макрорегіонах).

Незважаючи на певний успіх на парламентських виборах Опозиційного блоку, кістяк якого склали активні діячі Партії регіонів, загальною впливовістю опозиційних сил в Україні вочевидь іде на спад. Якщо в березні їхній вплив тією чи іншою мірою визнавали близько 50% респондентів, то у грудні 2014 р. – 38,7%, причому найменш впливовими вони видавалися, як не дивно, мешканцям Сходу, де їхній вплив тією чи іншою мірою визнавали лише 32,8% опитаних. Доречно також нагадати, що в грудні 2013 р. загальний показник впливовості опозиційних сил, які боролися проти режиму Януковича, становив майже 65%.

Політична криза кінця 2013 – початку 2014 років спричинилася до певного загострення міжнаціональних та особливо міжрегіональних відносин. Станом на березень 2014 р. частки респондентів, котрі більш чи менш категорично покладали відповідальність за ситуацію, в якій протікає їхнє життя, на представників інших національностей та населення інших регіонів, сягнули доти небаченого в Україні рівня – 27,3% і 36,6% відповідно. Водночас варто зауважити, що загальна кількість громадян, котрі приписують істотний вплив на ситуацію, в якій вони живуть, представникам інших регіонів, залишалися все ж більшою «дореволюційного» рівня.

На окрему увагу заслуговують уявлення опитаних про вплив на ситуацію, що складалася, безпосередніх учасників воєнних дій на сході країни – лідерів ДНР і ЛНР, командирів їхніх збройних формувань, з одного боку, та Української армії і волонтерських організацій, що її підтримують, з другого. По вибірці в цілому вплив нашої армії і волонтерів констатували 53,3% громадян («однозначно так» – 20,4%, «скоріше так» – 32,9%); вплив лідерів ДНР та ЛНР і їхніх поплічників – 60,7% («однозначно так» – 26,4%, «скоріше так» – 34,3%). На підконтрольних українській владі територіях Донецької та Луганської областей отриманий розподіл відповідей загальною істотно не відрізнявся від середньовибіркового: Українська армія і волонтери – 56,9%; лідери ДНР та ЛНР і їхні поплічники – 61,9%. Але частота вибору альтернативи «однозначно так» була тут значно нижча – 8,5% і 18,2% відповідно. Тобто вплив учасників збройного протистояння сприймався донеччанами та луганчанами як очевидна реальність, але менша значуща порівняно із впливом центральних органів державної влади, політичних та економічних кланів тощо. Іншими словами, чимало громадян, особливо в Донецькій та Луганській областях, не сприймали безпосередніх учасників збройного протистояння як самостійних гравців на кону тієї кривавої драми, що розігрується на Сході, і відтак ставлення до них

може не відігравати тієї ролі в загальній оцінці ситуації, на яку можна було б очікувати.

Своєрідною домінантою суспільної свідомості можна вважати невдоволення переважної більшості громадян результатами впливу на ситуацію, в якій протікає їхнє життя, тих сил, котрі видаються найбільш впливовими. При цьому переважна більшість громадян так чи інакше пов'язувала наявну ситуацію з падінням старої та утвердженням нової державної влади та вважала, що раніше ситуація в країні була більш менш кращою, ніж нині. Цю думку загалом по Україні поділяли понад 64% опитаних, а на Сході та Півдні – понад 70%.

Як впливає зі зведеної таблиці 1 задоволеності/незадоволеності впливом цих сил, лише Українська армія та волонтерські організації, що її підтримують, мали позитивне співвідношення задоволених і не задоволених результатами їхнього впливу % задоволені – 49,3%, не задоволені – 32,3%.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання *“Чи задовольняють Вас результати впливу на ситуацію, що склалася, з боку тих осіб (органів влади, ін. структур), які впливають на неї, з Вашого погляду, найбільше?”*, у %

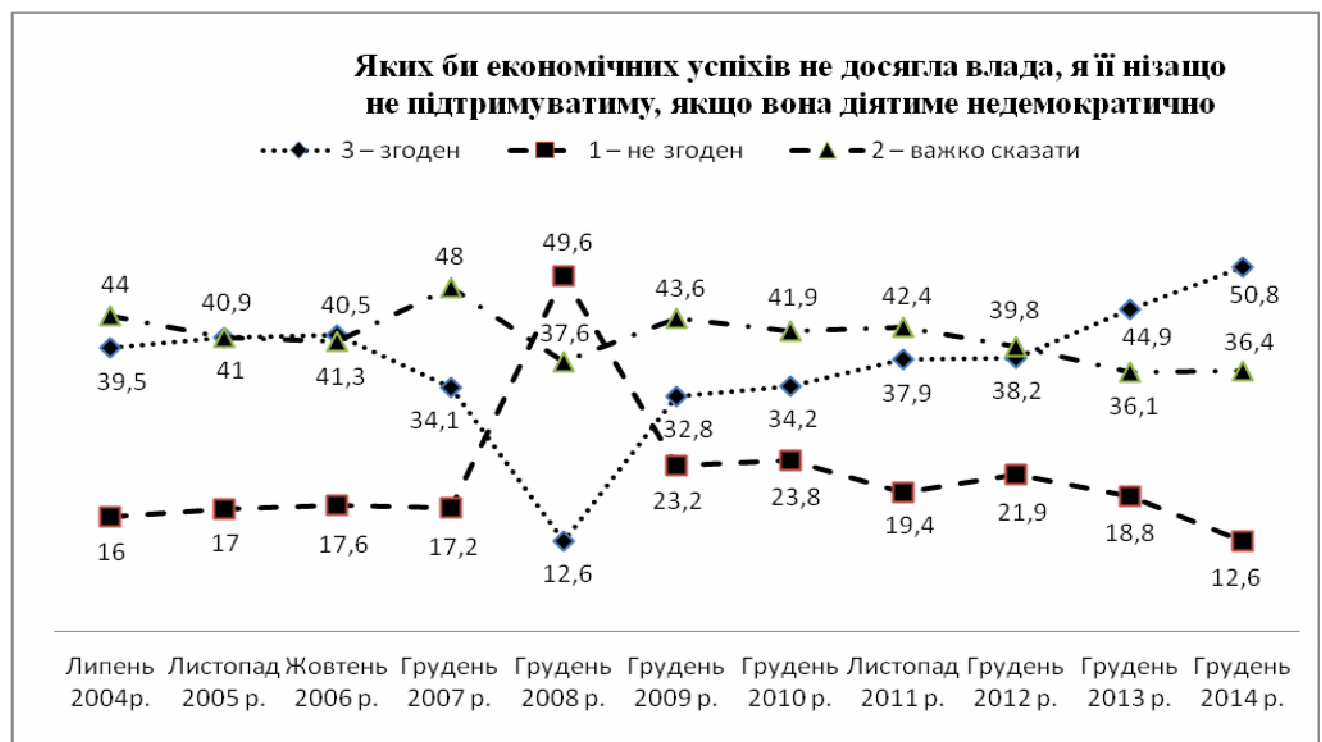
	Так (однозначно так + скоріше так)	Ні (скоріше ні + однозначно ні)	Важко відповісти
Директори підприємств (установ і т. ін.)	19,4	67,8	12,9
Місцева влада	6,8	69,5	23,7
Верховна Рада України	8,1	76,0	15,9
Кабінет Міністрів на чолі з А. Яценюком	15,1	70,6	14,3
Президент України П. Порошенко	13,6	65,0	21,3
Правоохоронні структури (міліція, суди, прокуратура)	2,7	81,1	16,2
Керівництво Російської Федерації на чолі з В. Путіним	2,0	89,5	8,4
Керівництво США та країн Європейського Союзу	3,8	85,9	10,3
Політичні та економічні клани	1,3	94,8	3,9
Населення інших регіонів України, в яких Ви не проживаєте	2,9	91,2	5,9
Представники тих національностей, до яких Ви не належите	0,0	88,2	11,8
Парламентська опозиція (“Опозиційний блок”) та опозиційні сили, що не потрапили до Верховної Ради	0,0	82,6	17,4
Лідери ДНР та ЛНР, командири збройних формувань,	2,2	90,3	7,5

що воюють на їхньому боці			
Українська армія та волонтерські організації, що її підтримують	49,3	32,3	18,5
Праворадикальні сили (“Правий сектор” та ін.)	2,9	85,3	11,8
Проросійські сили в Україні	3,9	88,3	7,8
Мафія	0,0	93,3	6,7
Іноземний капітал	5,9	81,4	12,8

В усіх інших суспільних інститутів частка незадоволених значно перевищувало частку задоволених. Так, серед тих, хто наділяв впливовістю Президента України, були задоволені результатами його впливу 13,6% опитаних, а не задоволені – 65%. Негативним було також співвідношення задоволених і незадоволених впливом Кабінету Міністрів (15,1% і 70,6%) Верховної Ради (8,1% і 76%), місцевої влади (6,8% і 69,5%), керівників підприємств та установ (19,4% і 67,8%), іноземного капіталу (5,9% і 81,4%). А в решти суспільних інститутів, зокрема в правоохоронний впливом на ситуацію в Україні керівництва Російської Федерації, лідерів ДНР та ЛНР, збройних формувань, які воюють на їхньому боці, що вочевидь говорить саме за себе.

Дієвість оцінок діяльності владних структур визначалася за тим, чи готові респонденти підтримувати її за певних умов. Результати моніторингу ІСПП НАПН України свідчать, що протягом 10 років, які минули від 2004 р., помітно зросла відданість українських громадян демократичним цінностям (див. малюнок 2).

Малюнок 2

Відмовлялися у готовності підтримувати владу, якщо вона діятиме недемократично, у липні 2004 р. 39,5%, а у грудні 2014 р. – 50,8% респондентів. Водночас чисельність тих, хто дотримувався протилежної думки, практично не змінилася: у 2004 р. – 16%, 2014 р. – 12,6%.

Особливо виразна та стала тенденція до посилення прихильності громадян демократичним цінностям намітилася 2009 р. Тих, хто заявляв, що нізащо не підтримуватиме будь-яку владу, якщо вона діятиме недемократичною, від грудня 2009 р. до грудня 2014 р. зросла на 22% – із 32,8% у 2009 р. до 50,8% у 2014 р. Протягом року від початку Революції Гідності громадян, відданих демократичним цінностям, побільшало на 6%; настільки ж поменшало тих, хто дотримувався протилежної думки. Заради економічних благ у грудні 2014 р. згодні були підтримати недемократичну владу лише 12,6% опитаних по Україні в цілому. Таких найбільше було у Центрі та на Сході (15,5% і 14%, відповідно), менше на Заході та Півдні (7,8% і 7,3% відповідно). Водночас багато залишалося й тих, хто не має з цього приводу визначеної думки – 36,4% по Україні в цілому. Невизначених відповідей найбільше було у Західному регіоні (43,6%), найменше – у Південному (22,8%).

Наскільки сталою виявиться тенденція до зростання чисельності громадян, відданих демократичним цінностям в умовах погіршення соціально-економічної ситуації в країні та зниження рівня добробуту? Результати моніторингу свідчать про можливість кардинального ціннісного зламу. Такий злам був зафіксований під час економічної кризи 2008р. Тоді чи не кожний другий українець заявив про готовність підтримати недемократичну владу в обмін на досягнення економічних успіхів, а от готових терпіти економічні негаразди заради збереження демократичних принципів функціонування влади лишилося 12,6%. У нинішній ситуації найбільш активна частина громадянського суспільства не тільки не розчаровується і не опускає руки, але демонструє готовність до посилення консолідації та активізації дій, спрямованих на демократичні перетворення.

* * *

Дедалі більшою мірою громадяни покладають відповідальність за ситуацію в країні на чинну українську владу, а не інші офіційні чи неофіційні інститути або впливи іноземних держав. Всупереч природним очікуванням, зумовлених деклараціями про розпочату децентралізацію, зростає упевненість громадян у тому, що найбільшою мірою на ту ситуацію, в якій протікає їхнє життя, впливають передусім центральні органи влади – Президент України, Верховна Рада, а не місцева влада чи директори підприємств.

Після Революції Гідності, на думку громадян поновилося зростання впливовості політичних та економічних кланів, а також іноземного капіталу. Спроби поновити свій вплив після революції робить і мафія, проте на заваді цьому стоїть зростаючий вплив правоохоронних органів. Втім правоохоронним структурам поки що не вдалося стати впливовішими за мафію.

На думку громадян, вплив на ситуацію в Україні керівництва РФ на чолі з Путіним поступово слабшає, а от керівництва США та Євросоюзу, навпаки, посилюється. Всередині країни протягом 2014 р. помітно послабилася впливовість праворадикальних сил на кшталт «Правого сектору», натомість впливовість радикальних проросійських сил практично не змінилося. Це призвело до того, що впливовість останніх стала оцінюватися вище, ніж право радикальних. А от впливовість опозиційних сил в Україні вочевидь іде на спад. Безпосередні учасники збройного протистояння на Сході не розглядаються громадянами в якості гравців, які здійснюють вирішальний вплив на ситуацію

Задоволеність діяльністю владних структур змінюється хвилеподібно: зміна влади спочатку породжує ірраціональні сподівання, що нова влада буде кращою за стару, які після усвідомлення того, що влада не виконує обіцянок, змінюються розчаруванням та посиленням негативних оцінок, відчуттям того, що раніше ситуація в країні була дещо кращою за нинішню. Це стосується як центральних, так і місцевих органів влади. Існує тенденція до прискорення цього циклічного процесу. Поновлення у 2014-2016 рр. циклу розчарування новою владою не призвели до відмови найбільш активної частини громадян від розпочатої боротьби за оновлення країни, оскільки протягом 10 років, які минули від 2004 р., помітно зросла відданість українських громадян демократичним цінностям. Водночас масове розчарування в державних та політичних інститутах сприяє радикалізації українського суспільства, підвищення рівня загальної безвідповідальності, різкого наростання еміграційних настроїв тощо.

На фоні невдоволення переважної більшості громадян результатами впливу на ситуацію, в якій протікає їхнє життя, владних інституцій, сформувався соціальний запит на політиків нового типу, на принципове оновлення української політики. Зростає довіра та позитивні оцінки діяльності неполітичних інституцій. Насамперед йдеться про збройні сили, волонтерські організації, що їй підтримують, а також новостворену поліцію.

Погіршення оцінок соціально-економічної ситуації в країні та зниження рівня добробуту створює передумови кардинального ціннісного зламу, подібного до того, що був зафіксований під час економічної кризи 2008р. Тоді чи не кожний другий українець заявив про готовність підтримати недемократичну владу в обмін на досягнення економічних успіхів, а от готові терпіти економічні негаразди заради збереження демократичних принципів функціонування влади залишилися в абсолютній меншості.

Соціальна база підтримки дій влади продовжує скорочуватись і поки що перспективи зупинки цього процесу, а тим більше її зростання виглядають доволі примарними. Потенційна небезпека полягає у збігу в часі найнижчої точки довіри до влади, яка може опинитися у стані цілковитої ізоляції, відчуженості від більшості громадян із зростанням протестних настроїв та прихильності до недемократичних, авторитарних інституцій та насильницьких способів вирішення політичних конфліктів.

Повернення довіри до влади потребує від неї налагодження конструктивного діалогу із суспільством, відкритості і прозорості діяльності

посадовців, формування позитивного досвіду взаємодії представників громадськості із органами державної влади, економічного зростання, ефективності управління, реальної боротьби із корупцією.

Розділ III. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ЗАЛУЧЕНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Особистісний вплив на суспільні процеси

Україна переживає чи не найскладніший момент у новітній історії свого існування як незалежної держави. Драматичні й буреломні події 2013-2015 рр., виклики територіальній цілісності та національній безпеці 2014-2015 рр., а також невизначеність перспективи стабілізації ситуації у найближчому майбутньому вимагають рішучих дій щодо захисту та зміцнення української державності. З огляду на це особливої значущості набуває питання загальнонаціональної консолідації України, утвердження та об'єднання навколо нових консолідуючих цінностей. Ці завдання не є новими для нашої країни, проте у сучасних реаліях вони набувають нової конотації, а іноді і нових значень. Так, на зміну національній ідеї як чинника національної консолідації нині приходять ідея громадянськості, яка спроможна збудити національну самосвідомість та громадянську активність з метою відстоювання національних інтересів і загальних цінностей, що зміцнять українську державу, її цілісність. Як справедливо зазначив знаний український науковець і громадський діяч Богдан Гаврилишин, Україні потрібна не національна ідея, а національна дія [Гаврилишин Б. С Украины начнется трансформация Европы / Б.Гаврилишин [Електронний ресурс] // Новое время. – 3.01.2015. – Режим доступу: <http://nv.ua/opinion/gavrylyshyn/s-ukrainy-mozhet-nachatsya-transformaciya-evropy-27982.html>].

Попри те, що проблема громадянськості належить до тих проблем, які ніколи не втрачають своєї актуальності, особливо важливу роль вона починає відігравати саме у складні періоди розвитку суспільства і держави. Саме таку ситуацію нині й спостерігаємо в Україні. Цілком очевидно, в контексті названих вище загроз та викликів, що постали перед країною, виховання громадянськості має стати одним з пріоритетних напрямів державної політики, оскільки інститут громадянського виховання, на думку багатьох експертів, все ще не асоціюється з широкою державною практикою громадянської освіти [Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості [Текст]: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Л.А.Снігур; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – 32 с.]. Вирішення цієї проблеми, з одного боку, неможливо без чіткого розуміння, що ж таке громадянськість, в чому вона виражається, як її розвинути. З іншого боку, важливо розуміти, що саме заважає чи не вистачає українцям для громадянського самовизначення, громадянської самоорганізації та громадянського самовиявлення.

Ідея громадянськості незримо існує з тих давніх часів як з'явилися перші паростки державності, а людина стала на шлях усвідомлення своєї соціальної сутності. Пізнання цього феномену в філософській та політико-правовій думці відбувалося через осмислення проблем людини, суспільства і держави. Про феномен громадянськості активно міркували мислителі минулого: Платон, Аристотель, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, І.Кант, В.Гегель, А. де Токвіль та ін. Своєї практичної реалізації ідея громадянськості набула в модерну епоху з появою національних держав і націй. На цей історичний момент – розгортання національних революцій та створення європейських

національних держав – теоретична рефлексія феномену громадянськості пройшла шлях від визнання людини політичною істотою (Аристотель) до проголошення всесвітнього громадянського стану (І.Кант), а категорія «громадянськість» стала невід’ємною складовою концептуального виміру та тезаурусу європейської версії громадянського суспільства – стану, в якому протягом останніх трьох століть еволюціонувало західне суспільство.

Зосередженість в концентрованому вигляді у концепті «громадянськість» багатьох ідеалів дотепер залишає цей феномен у лоні наукового пізнання і розкриття громадянських сил суспільства. Генезис «простору громадянськості» як культурно та історично обумовленої форми самоорганізації визначається залежністю відносин в семантичному полі «особистість – суспільство – держава», що дає змогу моделювати громадянськість як складноструктурований, багатофункціональний феномен у трьох ракурсах: антропологічному (громадянин), соціальному (громадянське суспільство), і політичному (демократична політична система). Відповідно, дослідження цього феномену представлено у наступних парадигмах: політикоцентрична, домінантою якої є держава; соціоцентрична, в основу якої покладено дослідження передусім структури та сутності громадянського суспільства; культурцентрична, в якій пріоритет належить дослідженню людини, її інтересів, потреб і характеру відносин з державою [[Полухин О.Н. Идея, опыт и идеал гражданственности: Философский проект / О.Н. Полухин. – М.: Муницип. мир , 2003. – 363 с.](#)].

Осягнення сутності громадянськості як вищого ступеня громадянської зрілості особистості потребує її всебічного бачення – як цілісності у розвитку. Як засвідчує історичний досвід країн розвиненої демократії, виникнення громадянського стану відбувалося разом із становленням таких політико-правових, соціально-економічних та культурних умов, які обумовили появу наскрізної функціональної системи інтеграції інтересів людини, суспільства і держави, нині представленої на рівнях демократичної правової держави, громадянського суспільства, громадянської суб’єктності.

Відтак, визначаючи громадянськість іманентним станом людини, суспільства і держави зважатимемо на те, що громадянськість, з одної сторони, виступає якісною характеристикою різних видів діяльності соціальних спільнот, суть якої полягає в тому, що вона є мірою самореалізації людини як громадянина. З іншої сторони – це інтегративний комплекс якостей особистості, що визначає її соціальну (громадянську) спрямованість. Зрештою, громадянськість передбачає динамічний ціннісно-правовий зв’язок людей (спільнот) як громадян з певною державою, реалізовану через їхнє ставлення до прав та обов’язків, закріпленим у відповідних нормативних актах, а також у звичаях і традиціях. Таким чином, соціально-історичну та духовно ціннісну основу громадянськості складають відносини у системі «громадянин – суспільство – держава», що обумовлюють генезис і розвиток цього феномену. А її формування як фундаментальної духовно-моральної якості, світоглядної і психологічної характеристики особистості [[Проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні \[Електронний ресурс\]. – Режим доступу:](#)

http://osvita.ua/school/school_today/33331/] – є головним завданням і результатом громадянської освіти та виховання.

Формування громадянськості особистості в Україні вже багато років залишається досить гострою і актуальною проблемою. Її зміст, зазначає В.Вейсова, виходить з існуючого протиріччя між соціальною потребою в зрілої громадянськості членів українського суспільства та реальним рівнем її розвитку. Внаслідок занедбаності в останні два десятиліття громадянської освіти та виховання, стихійного характеру соціалізації молодого покоління та інших причин, громадянськість, як якість людей, не властива більшості з них [Вейсова В.Э. Гражданственность как социокультурное качество личности: содержание, противоречия и трудности формирования в современной Украине / В.Э. Вейсова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – Том 24 (65). – 2013. – № 3. – с. 68 – 79., с. 71.]. Цілком погоджуючись зі справедливим зауваженням дослідниці, хочемо звернути увагу саме на «інші причини», які не лише стримують розвиток громадянської суб'єктності, гальмують громадянську активність членів суспільства, але й заважають зміцнити державу, її цілісність.

Глибинні процеси суспільно-трансформаційних змін та особливості психосоціальної культури нашої країни багато в чому зумовили і характер, і динаміку змін у всіх сферах суспільних відносин. Незавершена фрагментована демократизація українського суспільства і держави породила подвійну інституційну систему та подвійність людської самосвідомості. З одної сторони, «інституційна гіперповноцінність» (Є.Головаха, Н.Панина) українського суспільства зростає згоди людей жити в такому інституційному просторі, де діють і старі і нові інституції, які забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність всіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституційності [Головаха Е. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» / Е.Головаха, Н.Панина // Вестник общественного мнения. – 2006. – № 6. – С.8 – 21., с. 15]. З іншої – «психосоціальна інфляція» і структурна розмитість важливих сфер колективної психіки, спричинила патопсихологічний стан, в якому зокрема Україна, за даними моніторингу загальносистемних змін (Л.Бурлачук, Е.Афонін, О.Донченко), перебуває з 2006 року [Афонін Е.А. Закономірності та особливості української трансформації / Е.А.Афонін, О.В.Суший // Стратегічна панорама. – 2015. – №1. – С. 94-108.].

Звідси походить існуюче протиріччя між соціальною потребою в зрілої громадянськості членів українського суспільства та реальним рівнем її розвитку. Формуванню громадянської суб'єктності та громадянського суспільства, що вимагає розвитку механізму самоорганізації як кожної особистості, так і соціуму в цілому, протистоїть двоїстість інституційного дизайну, який характеризує низька сприйнятливість до сучасних викликів, а також стале тяжіння до скорочення потенціалу громадянського суспільства, перекладання управлінських видатків на населення. За таких умов суспільство, навіть прагнучи до стратегічних цілей, на практиці потрапляє в фазу розриву у

своєму розвитку, коли його громадянський потенціал витісняється за межі впливу на прийняття суспільно-політичних рішень. Як наслідок – суспільна недовіра, розчарування і психологічна втома від політиканства трансформувалися в політичну пасивність, дистанціювання громадян, їх капсулювання в мікросередовищі сімейно-родинних, дружніх відносин, що містять досить високий рівень довіри, соціально-психологічної та моральної підтримки.

Попри це, революційні події 2004 і 2013-2014 років стали своєрідним політичним рубіконом для України, які зробили якісно іншим українське суспільство і громадян. Майдан-1 залишився в історії незалежної української держави символом пробудження політичної свідомості українців, часом народження громадянського суспільства. Майдан-2 продемонстрував тектонічні зрушення в мотиваційній спрямованості суспільної консолідації, адже балансуючи на межі суспільного розмежування та регіональної дезинтеграції українці показали нечувані приклади громадянської самоорганізації, мобілізації та самовідданості. Осмисленню цих процесів присвячено чимало наукових праць, вони і надалі залишатимуться у полі зору науково-експертної спільноти. Але в контексті аналізу феномену громадянськості згадування цих подій зумовлено іншим фактом.

Добре відомі незначні статистичні показники членства громадян в існуючих громадських об'єднаннях в Україні, які частково пояснюються давніми (пострадянськими) традиціями недовіри до будь-яких форм громадянської активності. Втім, результати постреволюційних опитувань громадської думки (як 2005 р., так і 2014 р.) демонструють, так би мовити, «аномальний» сплеск показників, який віддзеркалив піднесення хвилі громадянської активності мас під час революцій та подальше неминуче зниження залученості населення у політичні акції. Такий сплеск можна пояснити через феномен так званого «зсунутого залучення» (shifting involvements).

Поняттям «зсунутого залучення» в західній політичній думці позначають сучасні тенденції трансформації суспільної та громадської активності, а саме те, що політична та суспільно-громадська активність сучасних громадян є епізодичною ситуативною і зорієнтованою на певну конкретну проблему. Саме проблема, кризова ситуація або важлива громадська ініціатива можуть виступити каталізаторами розгортання кампанії, громадянського руху або інших форм мобілізації громадянського суспільства на загальнонаціональному чи місцевому рівнях [Степаненко В. Соціальний капітал в соціологічній перспективі: теоретико-методологічні аспекти дослідження / В.Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №2. – С. 24 – 41.]. Проте, якщо в умовах сучасних розвинених демократій зниження показників членства громадян у політичних партіях, профспілках чи традиційних добровільних об'єднаннях не є свідченням втрати здатності громадян до політичної мобілізації на національному чи місцевому рівнях у разі загрози суспільним інтересам, то спалахи громадянської активності в українців скоріше є наслідком «затребуваної безвиході».

Зважаючи на це, для більш чіткого та об'єктивного висвітлення стану громадсько-політичної залученості населення Україні звернемося до результатів всеукраїнських репрезентативних опитувань громадської думки ІСПП НАПН України та зосередимо увагу на тих аспектах, які висвітлюють соціально-психологічні особливості ставлення громадян до громадянської активності та їх готовність долучитися до участі у суспільно-політичному житті.

Громадянська активність виступає структурно-змістовною якістю особистості, яка формується та розвивається на основі власних ціннісних орієнтацій, враховуючи цінності суспільства і правові норми й вимоги держави. Вона спрямовує діяльність, поведінку, спілкування людини, як представника соціального, на створення світу громадянських відносин та відображає характер інституціональної взаємодії з владою [Остапенко М. Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства / М. Остапенко [Електронний ресурс] // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2011. – Вип. 22. – С. 135-143. – Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26831/14-Ostapenko.pdf?sequence=1>]. І оскільки громадянська активність є похідною від самоусвідомлення та самоасоціювання людини в суспільному цілому, оцінка громадянами їх спроможності впливати на суспільні процеси одночасно є суб'єктивним сприйняттям й мірилом їх громадянської компетентності.

Отже, *чи задоволені громадяни можливостями свого впливу на ту соціально-економічну і політичну ситуацію, в якій протікає їх життя?* Відповіді респондентів на поставлене запитання показують, що суттєвих змін в оцінках громадянами можливостей впливати на ситуацію, в якій протікає їх життя, за останні 10 років не сталося. У листопаді 2004 р. задоволених власним впливом на соціально-економічну і політичну ситуацію було 10,9%, у грудні 2014 р. показник майже не змінюється і становить 10%. Проте протягом десяти років піки позитивних змін у настроях населення щодо регулювання ситуацією відбулися у грудні 2004 р. (16,2%), грудні 2007 р. (16,5%), посткризовому 2010 р. (16,9%), у грудні 2013 р. (16%). Свого роду спади були характерні для постреволюційного 2005 р. (8,8%) – соціологи його називають роком руйнування сподівань, для 2008-2009 рр. (9,8% та 9,3%) – періоду світової фінансово-економічної кризи, і грудня 2014 р. – періоду військового конфлікту на Донбасі.

Впродовж останніх десяти років кількість незадоволених власним впливом на соціально-економічну і політичну ситуацію є значною – більше половини населення країни (від 52 до 64,3%). Лише у грудні 2004 р. зафіксовано мінімальний показник – 46,5%, проте у грудні 2008 р. таких вже було 64,3%, що цілком природньо для тієї ситуації, що склалася в світовій економіці. З грудня 2012 р. до грудня 2014 р. показник незадоволеності власним впливом на суспільні процеси зростає з 52% до 58%. Тих, кому було важко відповісти на питання налічувалося в динаміці від 26% до 36%. Максимально високі показники зафіксовано у 2004 р. (36%), у 2006 та 2014 рр. (по 30%).

Аналізуючи феномен активності людини в соціально-політичному і суспільному житті в цілому, слід враховувати те, що громадянська активність тісно переплітається з громадянською позицією, яка свідчить про ступінь зрілості людини, рівень її розвитку як громадянина, який усвідомлює своє місце і роль у суспільній життєдіяльності. В свою чергу, і громадянську позицію людини і її можливості впливати на суспільні процеси обумовлює ступінь громадської залученості, яка складається з:

– впливу *на діяльність соціальних інститутів* (незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об'єднання громадян; структурована та інституалізована політична позиція; система зовнішнього громадського контролю за владою);

– *соціальних практик* (суспільна, громадянська активність населення, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська залученість до добровільних суспільних об'єднань; поінформованість про суспільно-політичне життя)

– розвиненості *правової культури* (вміння використовувати правозахисну та судову систему в інтересах населення; залученості до діяльності незалежних правозахисних недержавних організацій; у лобюванні суспільно значимих ініціатив);

– суспільних *цінностей та чеснот* (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників та суспільних інститутів, здатність до компромісів, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога) [Остапенко М. Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства / М. Остапенко [Електронний ресурс] // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2011. – Вип. 22. – С. 135-143. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26831/14-Ostapenko.pdf?sequence=1>].

Оскільки ступінь залученості українців до громадсько-політичного життя залежить не тільки від можливостей здійснювати вплив, але й від їх потенційної готовності долучитися до активних дій, дізнатися, як громадяни оцінюють потенціал власного впливу, можемо з відповідей респондентів на питання: «*Чи можете сказати особисто Ви, що справляєте вплив на суспільні процеси, які відбуваються навколо Вас?*».

В динаміці спостерігається доволі неоднозначна картина. Так, переважна більшість громадян країни вважають, що вони особисто не справляють вплив на суспільні процеси. Динаміка самооцінок опитаних підтверджує той факт, що людей з такою позицією в країні – не зменшується: таких у грудні 2004 р. було 49% (проти 67,6% у листопаді того ж року), у 2008 р. – 67,4%, у 2012 р. – 78,6%, у 2014 р. – 67,2%, у 2015 р. – 70,3%. Між тим, двічі можна простежити зменшення кількості респондентів, що погоджувалися з думкою про відсутність власного впливу на суспільні процеси, обидва рази – під час революційних зрушень 2004-го та 2014-го років.

Поряд з цим, привертає увагу тенденція до зниження кількості тих, кому важко визначитися щодо власного впливу на суспільні процеси, які

відбуваються в суспільстві. Ця тенденція чітко простежується з 2004-го по 2012-й роки (грудень 2004 р. – 29%, 2008 р. – 12,4%, 2012 – 10,7%). Після падіння режиму В. Януковича й, припускаємо, під впливом подальшого розгортання вкрай драматичних для Української держави й суспільства подій, у 2014 р. було зафіксовано збільшення майже вдвічі (до 19%) кількості тих, хто має сумніви щодо можливостей власного впливу на процеси, що відбуваються навколо. Прикметним є те, що подібний сплеск було зафіксовано напередодні Помаранчевої революції (у листопаді 2004 р. – 23,9%, у грудні 2004 р. – 29%). Але якщо сплеск на 5% у листопаді-грудні 2004 р. можна спробувати пояснити з точки зору «обережної невпевненості», то у буреломному 2014 р. зростання амплітуди сплеску до 10% можна трактувати як «потенційну зневіру» частини громадян у позитивних результатах соціальних революцій. Втім, протягом наступного 2015 р., року протистояння зовнішній військовій агресії з боку Росії та її внутрішнім наслідкам таких громадян поменшало у 2,5 рази (до 7,7%).

Якщо ж подивитись на ту частину громадян, які вважають себе такими, що впливають на суспільно-політичні процеси, можемо побачити, що їх максимальна кількість за всі роки нашого спостереження складала не більше п'ятої частини опитаних. У 2004 р. таких було 22%, у 2007-му – 20,2%, у 2015-му – 21,9%. В інші роки нашого спостереження активно налаштованих громадян було вдвічі менше – у 2009 р – 11,5%, у 2012 р. – 10,8%, й навіть у 2014 р. – 13,7%.

Виявлені тенденції мають суперечливу природу. З одної сторони, тенденція зниження кількості громадян з невизначеною громадянською позицією свідчить про те, що активні дії навіть незначної за кількістю соціальної групи громадських активістів здатні не тільки змінити життя країни, змінити вектор суспільного розвитку, але й вплинути на більшу частину суспільного загалу, спонукаючи кожного громадянина переглядати особистісну позицію, переоцінювати власні ціннісні орієнтири. Відтак, громадянська активність, як одна з форм соціальної активності соціальних суб'єктів, будучи спрямованою на мобілізацію та солідаризацію навколо певної мети чи ідеї виступає чинником громадянського самовизначення, громадянської самоорганізації та громадянського самовиявлення як окремої особистості, так і широкого суспільного загалу.

З іншої сторони, зафіксовані сплески та різновекторність орієнтацій громадян у революційні 2004-й та 2014-й роки уособлюють соціально-психологічні особливості громадянського самовизначення та самовиявлення українців, що має ефект «зсунутого залучення», себто епізодичність, ситуативність політичної та суспільно-громадської активності громадян, її заточеність на певну конкретну проблему. Цим, в свою чергу, підтверджуємо розгортання в українському суспільстві й спостережуваних вітчизняними соціологами синдромів вербальної громадянськості (Є.Головаха), громадянської депривації (М.Шульга), які не просто виступають ознакою сучасних суспільних процесів, а розвиваються та закріплюються як на рівні суспільної свідомості, так і на поведінковому рівні.

Громадянськість проявляється у вигляді індивідуальної поведінки, але опосередковується соціокультурними чинниками. Діяльність, поведінка, участь суть прояви, якісні характеристики зовнішнього (поведінкового) рівня громадянської активності. Внутрішній рівень громадянської активності складають інтереси, мотиви, потреби, настанови, переконання, цінності тощо. Цей інтегративний комплекс якостей особистості виступає мірою її самореалізації як громадянина, визначаючи її соціальну спрямованість. Саме тому феномен нерозвиненої громадянськості має негативні наслідки не тільки для життя людини, а й для життя регіону та країни в цілому. Власне, в регіональному розрізі ми стикаємося з феноменом, коли поведінкові прояви громадської активності населення різних регіонів країни, в умовах несформованості єдиного соціокультурного ціннісно-нормативного простору несуть загрозу її територіальній цілісності, адже ціннісні орієнтації формуються як під впливом певних соціально-психологічних установок, так і в конкретних ситуаціях, які детермінують поведінку людини, задають йому певний «горизонт бачення». Наприклад, у березні 2014 р в Південно-Східних регіонах кількісні показники нерозвиненої громадянськості сягають від 78% до 82%, у жовтні 2015 р. зафіксовано пік цього показника – 85,1%. Це – дуже тривожний факт з точки зору посилення загроз національній безпеці, зміцнення сприятливого середовища для усіляких маніпулювань в ситуаціях невизначеності.

Звідки зростає гріке відчуття власної неспроможності впливати на суспільні процеси? Для того, щоб з'ясувати чинники, які призводять до такої ситуації, респондентам надавалася можливість відповісти на питання анкети: *“Якщо Ви вважаєте, що не справляєте впливу на суспільні процеси, то чому?”*. Відповіді респондентів свідчать, що основними перешкодами до особистісного впливу на суспільно-політичні процеси виступають:

- відсутність реальних механізмів для цього;
- відповідна компетентність (такими питаннями мають займатися ті, хто на цьому розуміється);
- відсутність зовнішнього запиту, як з боку держави, так і з боку суспільства (це нікому не потрібно);
- відсутність внутрішнього запиту (я сам не відчуваю в цьому потреби).

Так, у 2009 р. фіксувалося значне зростання (сумарно майже до 50%) показників незатребуваності власної громадської ініціативності, тому що «це нікому не потрібно» (24,6%) і «я сам не відчуваю в цьому потреби» (22,6%). Однак, нагадаємо, що це – період розгортання світової фінансово-економічної кризи, яка в українських реаліях поєдналася з глибоким суспільним розчаруванням помаранчевою командою. У 2012 р. показник соціальної апатії зростає (з 24,6% до 26,2%), поряд з цим зростає і запит на реальні механізми для цього (з 18,8 до 25,7%); на професіоналів, які знаються на цьому (з 24,9% до 25,7%); на усвідомлення власної ролі в суспільному житті (з 22,6% до 12,8%). У 2015 р. різко зростає запит громадян на професіоналів, здатних врегулювати ситуацію в країні в інтересах більшості населення – до 33,2%, знизився до 17,4% показник позиції «це нікому не потрібно», трохи побільшало тих, хто не визначився з відповіддю (з 6,8% у 2012 р. до 9,7%)

У регіональному розрізі спостерігаємо таку картину: запит на реальні механізми громадської залученості у 2012 р. в найбільшій мірі відчували мешканці Західного регіону – 36,2% та Центру – 30,4%. У 2015 р. на Заході України таких стало менше – 30,7%, у Центрі – відсоток майже не змінився (30,8%). У Південно-Східних регіонах рівень затребуваності на механізми громадянського залучення в 2012 р. становив лише 18,2-18,5%. У 2015 р. потреба у цьому для населення Півдня зростає до 21,9%, тоді як на Сході фіксується зворотня тенденція – показник знизився з 18,2% до 14,9%. Також у 2012 р. в оцінках респондентів Східного та Південного регіонів фіксувалися максимально високі показники апатії, відчуття того, що особистісний вплив на суспільно-політичні процеси нікому не потрібний – 29,5-30,2%; натомість у 2015 р. відбулося суттєве зниження кількості прихильників цієї позиції – до 19% і 21,1% відповідно.

Сподівання на професіоналів і фахівців у 2015 р., порівняно з 2012 р. різко зростають. Більш ніж на 20% фіксуються розбіжності у відповідях опитаних різних регіонів. Найзначніші зміни відбулися в оцінках мешканців Західного регіону – авангарду докорінних змін в країні в цілому. Тут запит на професіоналів різко піднявся – з 24,6% у 2012 р. до 43,8% у 2015 р. Також високі показники запиту на професіоналів висловили респонденти Півдня (у 2015 р. – 33,3%; у 2012 р. – 21%) та Сходу (відповідно 32,1%, та 29,9%). У Центрі різниця між показниками 2015 і 2012 років становить 28,9% і 22,7%, відповідно. Майже кожен п'ятий мешканець Сходу не відчуває потреби у власному впливі на суспільні процеси, що відбуваються в країні – показник зріс з 14,8% у 2012 р. до 19,4% у 2015 р., натомість для респондентів Півдня навпаки, показник відчуження знизився – з 21% у 2012 р. до 13,2% у 2015 р.

У віковому розрізі достатньо висока усвідомленість щодо власного впливу на суспільно-політичні процеси була виражена у 2012 р. серед респондентів середнього віку (30-55 років) – 27,4% засвідчували, що їм не вистачає реальних механізмів для здійснення впливу; в цій же віковій групі був мінімальний показник особистого відчуження (12,5%). У 2015 р. – значну потребу в реальних механізмах впливу на ситуацію висловила молодь від 18 до 29 років (31,5%). В цій віковій групі зафіксовано мінімальний показник запиту на професіоналів (27,3%). Несподівано демотивація особистісної громадської залученості серед молоді і респондентів середнього віку (14,5% та 14,4% відповідно) виявилася вищою, порівняно з оцінками респондентів старшого віку (12,0%). Позицію «це нікому не потрібно» в найбільшій мірі підтримують респонденти старшого віку (22,8%), в найменшій – ті, кому від 30 до 55 років (13,5%). Можна простежити наступну тенденцію: чим вище рівень освіти, тим більша частка респондентів наголошує саме на відсутності реальних механізмів впливу. Чим нижче рівень освіти, тим більша частка респондентів, які виправдовують власну інертність відсутністю зовнішнього чи внутрішнього запиту.

Зрештою, що спричинює розрив між реальною політичною поведінкою та сприйняттям громадянами власної здатності й обов'язку діяти?

У межах нашого дослідження респондентам була надана можливість погодитися чи спростувати наступні судженням:

– я досить добре уявляю, що нині відбувається в політиці та в поточних державних справах;

– такі люди, як я, не мають можливості впливати на дії влади;

– люди повинні більше брати участь у політичному житті та поточних державних справах;

– я знаю, що робити, аби мій голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми.

Розподіл відповідей за альтернативою *«Я досить добре уявляю, що нині відбувається в політиці та в поточних державних справах»* показує середній рівень обізнаності населення про стан справ у країні. Так, за оцінками респондентів, в динаміці з 2008 до 2015 рр. показник незрозумілості і невизначеності щодо ситуації в політиці з боку населення знижується з 49% до 44%. Одночасно за цей період зростає кількість тих, хто згоден з тим, що досить добре уявляє, що нині відбувається в політиці та в поточних державних справах – з 35,9% до 39,4%.

Протягом останнього періоду дослідження (2012-2015 рр.) спостерігається збільшення з 34% до 39,4% показника тих, хто з цим згоден, хоча в незначній мірі збільшується і показник тих, хто визнав, що не розуміється на ситуації в поточних державних справах (з 42,6% до 44,1%). Майже половина опитаних – 44,1% у 2015 р. не погоджувалася з судженням про те, що вони досить добре уявляють, що нині відбувається в політиці та в поточних державних справах. Їх кількість більше тих, хто навпаки, вважає, що розбирається в поточних державних справах (39,4%).

У регіонах України спостерігається вельми цікава динаміка у відповідях на це судження. У 2012 р. найбільшу впевненість в розумінні ситуації в політиці і державних справах висловлювали респонденти Західного (37,6%) та Східного (36%) регіонів. Тих, кому важко чітко уявити про дійсний стан справ, найбільше – на Півдні – 52,2%, а найменше – на Сході (39,8%). Респонденти, яким важко було визначитися з відповіддю зосереджені переважно у Центральних областях країни (28,4%), їх більше серед старшого покоління (24,4%).

У 2015 р. тих, кому зрозуміло, що нині відбувається в суспільно-політичному житті країни, найбільше виявилось на Півдні (45,5%), в динаміці порівняно з 2012 р. оцінки зросли майже на 15%. Проте половина опитаних у Східному та Західному регіонах (49,2% і 49,9%) визнали, що не розуміють того, що дійсно відбувається в політиці. У 2012 р. тут такої думки дотримувалися, відповідно, 39,8% і 44%. Значно зросла кількість тих, хто погано орієнтується в поточних державних справах серед респондентів Центрального регіону – показник зріс з 31,2% до 38,9%, водночас поменшало тих, кому важко відповісти на питання (з 28,4% до 18,8%). Серед респондентів старшого покоління найбільше тих, хто вважає, що розбирається в ситуації – 40,9%, така сама кількість респондентів похилого віку дотримується протилежної думки. Тих, хто визнав, що не розуміється, що саме відбувається в політиці і

державних справах, найбільше серед молодечі – 47,9%. Чим вищим є освітній рівень респондентів, тим вони частіше стверджували, що орієнтуються в поточних державних справах (52%) на протигагу відповідям респондентів з неповною вищою освітою (30,7%).

Переважає більшість населення країни погоджується з тим, що *«люди повинні більше брати участь у політичному житті та поточних державних справах»*, їх кількість зростає, проте в динаміці – оцінки нестабільні, коливаються в діапазоні від 52,9% до 62,4%. Максимально високий показник зафіксовано у 2015 р. – 62,4%. Динаміка негативних відповідей з 2012 до 2015 рр. має тенденцію до зростання, однак кількість незгодних перманентно змінюється у межах від 14,3% до 20,6. У 2012 р. максимальна більшість тих, хто погоджується з курсом на посилення громадянської залученості, на розвиток громадянськості, знаходяться на Заході та в Центрі (65,3% та 64,7%, відповідно), менше таких – на Сході (45%). У 2015 р. згодних з тим, що люди повинні більше брати участь у політичному житті та поточних державних справах, стало значно більше – передусім у Західних областях країни (80,1%), в Центральних (68,8%), у Південних (61,7%) і лише на Сході країни спостерігаємо зворотну динаміку – кількість прихильників такої думки зменшилася з 45% до 41,1%.

Оцінки бажаних уявлень щодо участі людей у політичному житті та поточних державних справах у 2015 р. серед респондентів середнього віку (66,8%), серед чоловіків (65%) і респондентів з повною середньою освітою (66,9%) – найбільш високі. Цікаво, що у 2012 р. максимальна кількість стверджувальних відповідей фіксувалася серед респондентів з вищою освітою, тоді як у 2015 р. – це респонденти з повною середньою освітою (їх кількість зростає до 66,9%), мабуть, для них ті події, що відбуваються в країні стають певним чином ресурсним майданчиком для зміни власного життя, натомість відповідні показники у опитаних з повною вищою освітою – знизилися з 65% до 62%.

Кількість громадян, що *«знають, що робити, аби їх голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми»*, в динаміці з 2008 до 2012 р. залишалася незначною (14-15,7%), у 2015 р. фіксується зростання показника до 21,3%. Різко знизилася кількість респондентів, яким важко визначитися з відповіддю: у 2015 р. їх стало 26,4% – це мінімальний показник в динаміці з 2008 р. до 2015 р. Хоч до 2012 р. проявлялася тенденція значного зростання тих, кому важко визначитися щодо способів громадянського волевиявлення (піковий показник 2012 р. – 35,5%). Між тим половина населення країни не знає, що робити, аби їх голос був почутий – 55,25 у 2008-му, 54,2% у 2009-му, 49,8% у 2012-му, 52,3% у 2015-му роках.

У 2015 р. найбільша кількість тих, хто знає, розуміється на тому що робити, аби його голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми – на Заході (31,2%) та в Центральному регіоні (21,5%), серед респондентів середнього віку (25,4%), чоловіків (26,5%) та респондентів з повною вищою освітою (32,9%). Найменша кількість тих, хто розділяє таку думку – на Півдні та на Сході (12% та 16,9%, відповідно), проте і в цих двох

регіонах кількість тих, хто вважає, що може реалізувати свої громадянські права, збільшилася, порівняно з 2012 р. – в південних областях – на 2%, в східних – на 5%.

Водночас у цих регіонах протягом 2012-2015 рр. зростає в межах 10% кількість громадян, що не знають, що робити, аби їх голос був почутий – з 55,2% до 65,3% на Сході і з 52,7% до 63,9% на Півдні. Порівнюючи ці дані з показниками Центрального регіону, де відбулось незначне (на 1,5%) зростання показника необізнаності – з 43,7% до 45,2%, і, особливо, з Західним регіоном, де навпаки, показник знизився майже на 7% – з 48,8% до 42,1%, припустимо, що відповідне збільшення, могло відбутися й через спрацьованість політичної технології, що окремі регіони країни «не чують». Опосередковано це підтверджує й факт поменшання у межах 10% тих, кому важко відповісти на питання – у 1,5-2 рази на Сході (з 32,8% до 17,8%) та Півдні (з 37% до 24,1%), менше – у Центрі (з 38,5% до 33,3%) та Заході (з 33,6% до 26,7%).

Поряд з цим, в динаміці зростала кількість тих, хто погоджувався з тим, що не має можливості впливати на дії влади – з 60,8% у 2008 р. до 65,3% – 2012 р., у 2015 р. спостерігається незначне зниження цього показника до 64,9%. Проте цей факт свідчить про те, що громадянськість в українському суспільстві значно гальмується самою системою сформованих суспільно-владних відносин, яка побудована, так би мовити, за принципом глибокої прірви між владою і народом. Маємо феномен співіснування в одному просторі одночасно двох світів – світу влади і світу людей, які співіснують в просторі однієї країни за різними законами, принципами і вимірами життя. Тих, хто не погоджується з тим, що не має можливості впливати на дії влади – незначна кількість – до чверті населення. В динаміці у 2008 р. так вважало 25,3% опитаних, у 2015 р. – 24,6%, кількісні показники цих двох замірів – майже співпали проте протягом 7 років пік соціального волевиявлення на вербальному рівні зафіксовано у 2012 р. (19,1%).

В регіональному розрізі (в динаміці з 2012 до 2015 рр.) у відповідях за альтернативою *«Такі люди, як я, не мають можливості впливати на дії влади»* виявлена така картина. Ще у 2012 р. в Південному регіоні була найбільша кількість людей, які погоджувалися з цією тезою – 73%. У 2015 р. людей з такою думкою поменшало – їх стало 67,9%. Привертає увагу факт такого ж високого показника в оцінках респондентів Західного регіону у 2012 р. (72,7%). У 2015 р. їх значно поменшало і стало 56,1%.

Більше чверті проактивної частини населення (21,5 – 29,5%) – тих, хто не згоден з цією тезою – дотримуються протилежної думки, при цьому в усіх без винятку регіонах спостерігається позитивна динаміка щодо цього питання, особливо серед населення Західного регіону. Тут у 2012 р. було лише 17,6% тих, хто висловлював проактивну позицію, у 2015 р. їх стало вже 29,5%. Чверть населення Сходу – 24,5% такої ж думки. У 2012 р. максимально високі показники проактивності фіксувалися саме в Східних областях країни. У 2012 р. було зафіксовано, що чим молодшим є вік респондентів, тим в більшій мірі виражена впевненість в своїх силах впливати на дії влади. У 2015 р. до проактивної позиції молодого покоління долучилися респонденти середнього

віку – від 30 до 55 років (28%). Проте соціальна неспроможність громадян залишається високою і концентрується переважно серед респондентів похилого віку (70%), серед жінок (67%), серед респондентів з неповною середньою освітою (74,5%).

* * *

Результати досліджень показують, що громадянська активність і особистісний вплив громадян країни на суспільно-політичні процеси знаходять реалізацію через

а) затребування законодавчо гарантованих прав і свобод, обов'язків перед державою;

б) здійснення громадянами суспільних функцій у тих сферах громадського життя, які відповідають їхнім соціальним інтересам;

в) процес самоактуалізації людьми своїх творчих потенцій через формування громадських інституцій і участі в їх роботі.

Водночас, основними перешкодами до особистісного впливу на суспільно-політичні процеси виступають чинники як об'єктивного характеру (відсутність реальних механізмів для цього; відсутність відповідних компетентностей), так і суб'єктивного (відсутність зовнішнього запиту, як з боку держави, так і з боку суспільства; відсутність внутрішнього запиту) характеру.

За відсутності практичного досвіду життя в умовах практичної демократії – одної з ключових умов ступеню розвитку громадянського суспільства в певний відрізок часу, – «ступінь» громадянськості як життєвої позиції, інтегральної характеристики та якісної ознаки особистості визначається тим, наскільки ця особистість здатна вписатися в соціально-політичні відносини та сприяти розвитку і зміцненню суспільного устрою. Для цього їй потрібні реальні знання про реальні механізми і реальні процедури, що власне дасть їй усвідомлення своєї громадянської суб'єктності як здатності до перетворення. Це, в свою чергу, і буде ознаками сформованої особистості громадянина, яка, перефразовуючи [Никифоров Ю.Н., Скалина А.Н. О понятии «гражданственность» / Ю.Н.Никифоров, А.Н.Скалина // Известия Алтайского государственного университета. – 2007. – № 4-3(56). – С. 248-252.]:

– розумітиме свої права і свободи та вмітиме використовувати їх на практиці в рамках поваги прав і свобод інших громадян;

– відчуватиме особисту відповідальність за свій вибір і свою поведінку, усвідомлюватиме необхідні юридичні та моральні зобов'язання перед суспільством і державою;

– матиме дієве і критичне ставлення до соціальної дійсності на основі вільного особистого вибору, моральних переконань і спонукань, ідеалів рівноправності громадян і суверенітету народу по відношенню до влади;

– буде здатна вести позитивний діалог з владою, іншими громадянами та громадськими об'єднаннями;

– усвідомлюватиме свою громадянську ідентичність – приналежність до країни, суспільству і державі, їх правовому, культурному і мовному простору тощо.

Таким чином, для того, щоб дискурс громадянськості не залишився ідеальним конструктом, ключовим завданням громадянської освіти в Україні має стати розвиток навичок, знань і вмій, які визначатимуть громадянську компетентність особистості.

3.2. Суспільно-політичні практики: стан і тенденції змін

Проблеми розбудови громадянського суспільства в цілому та формування громадянськості, зокрема, багато років перебувають серед найдискутованіших тем у вітчизняному науково-експертному середовищі, а концепти «громадянське суспільство», «громадянськість» набули небувалого поширення в політичній риторичі. Посилена увага до конституювання громадянського суспільства, з одної сторони, обумовлена тим, що в цьому понятті в концентрованому вигляді зосереджено багато ідеалів розвитку та утвердження гуманістичних форм соціального устрою. Сфера «громадянського» пронизує всі найважливіші галузі життєдіяльності суспільства – політичну, правову, економічну, соціальну, духовну, екологічну та всі його інститути, ідеологію, культуру, етнонаціональні та конфесійні відносини. Те, як розвивається громадянське суспільство, еволюція «громадянськості» суспільства в значній мірі впливає і на сутність політичного процесу, і на механізми реалізації політичних змін [Теория и практика демократии. Избранные тексты / Под ред. В.Л.Иноземцева, Б.Г.Капустина. – М.: Ладомир, 2006. – 496 с.].

З іншої сторони, контроверсійним у дискусіях про сутність громадянського суспільства стало питання щодо можливості його застосування по відношенню до посттоталітарних країн. Розвинуте громадянське суспільство, як свідчить світовий досвід, є джерелом і наслідком політичної активності мас, що, власне, утворює міцний фундамент демократії. Натомість специфіка становлення громадянського суспільства на посттоталітарному просторі виявило більш концептуальне освоєння характеру громадянського суспільства на рівні аналітичної категорії, ніж на рівні його практичного здійснення [Quo vadis? Перспективы становления гражданского общества в России (Часть 1) / Круглый стол журнала «Полис» // Полис. – 2012. – №2. – С. 117-140.; Quo vadis? Перспективы становления гражданского общества в России (Часть 2) / Круглый стол журнала «Полис» // Полис. – 2012. – №2. – С. 75-107.].

На тлі запеклих дискусій розвиток публічної сфери та, власне, структура відносин між державою, суспільством і громадянином в сучасній Україні не стільки дає підстави для виникнення сумнівів щодо можливості застосування понять, вироблених політичною думкою Заходу, скільки, зважаючи на загальну громадську активність населення та рівень компетентності громадського активу

(про що йшла мова у попередньому розділі), спонукає замислитись над питанням відповідності українського суспільства критеріям громадянського.

Вочевидь, освоєння та розвиток концепції громадянського суспільства не є «лекалом», під яке можна закроювати зокрема й українську дійсність, скоріше мова може йти про увідповіднення загальних теоретичних уявлень та концепцій громадського суспільства, співвідношення універсальних характеристик ідеальної моделі з реальною моделлю даного суспільства [Карась А. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях: Монографія* / А.Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.]. Тому, цілком погоджуючись з думкою, що проект «побудови громадянського суспільства» в Україні виконує скоріше роль ритуального атрибуту суспільної комунікації, ніж продукт рефлексії над тим, куди реально рухається наше суспільство [Розумний М. «Громадянське суспільство» vs «політична нація» / М. Розумний // *Стратегічна панорама*. – 2013. – №2 (27). – С. 5-11], ми не будемо занурюватися у вир дебатів щодо того, чи громадянське суспільство взагалі де-не-де існує як реальність, чи залишається лише модним «симулякром»? Натомість пропонуємо поміркувати над питанням: а на якій стадії розвитку перебуває громадянськість українського соціуму на даний час?

Громадянськість будемо трактувати як відносно стійкі типи та форми соціальних практик, що розвиваються від психічних і ментальних реакцій до більш-менш активних форм соціальної діяльності. А її структуру – як ряд компонентів (психічний, аксіологічний, комунікативний, когнітивний, діяльнісний), що власне й обумовлюють ступінь залученості соціального суб'єкта (особистості, спільноти) в життя соціуму. Оскільки названі компоненти певним чином уособлюють знання, якості, позиції, цінності, дії тощо, громадянськість спробуємо осягнути у фокусі політичної (громадянської) культури. Відповідно, відстежуючи стан і тенденції змін суспільно-політичних практик українських громадян за результатами моніторингових досліджень ІСПП НАПН України окреслимо профіль громадянськості українського соціуму.

У контексті нашого дослідження концепція політичної культури, яка була розроблена всередині 50-х років ХХ ст. знаними американськими науковцями Г.Алмондом і С.Вербою [Алмонд Г., Верба С. *Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах* / Г.Алмонд; С.Верба; пер. с англ. Е.Генделя. – М.: Мысль, 2014. – 500 с.], корисна з кількох причин.

Відомо, що успішність функціонування будь-якої політичної системи залежить від того, наскільки вона відповідає політичним орієнтаціям громадян конкретного суспільства. Власне, політична культура розглядається авторами концепції як співвідношення політичних і неполітичних позицій та моделей поведінки, тобто відображає баланс активності та пасивності, згоди та незгоди, залученості та індиферентності, зацікавленості та аполітичності, прихильності та недовіри. У такому сенсі термін «політична культура» наближено до політичних орієнтацій – поглядам і позиціям стосовно політичної системи та її різних частин і позиціям щодо власної ролі в цій системі. Дослідження

політико-психологічних установок та поведінкових прихильностей дає можливість розкрити зміст політичної культури, виявити відповідні залежності та зв'язки [Алмонд, Верба, с. 25, 28-30]. Це – перше.

Друге. Наслідуючи принципи веберівського «ідеального типу» дослідники виділяють три відносно сталі типи політичної культури та відповідні їм соціальні практики: патріархальну (парохіальну¹⁴), де домінують прихильність «корінням давнини», особисті та вузькогрупові потреби, слабо пов'язані з державними чи суспільними орієнтирами; підданську, для якої характерно пасивне ставлення людини до політичної системи в силу залежності від неї; та партисипаторну (активістську або учасницьку), в межах якої члени суспільства мають достатньо високий рівень політичної грамотності та орієнтовані на активні дії, спрямовані на систему у цілому. Однак, ідеальні типи політичної орієнтації, переконливо доводять Г.Алмонд і С.Верба, на практиці не зустрічаються. Ці елементи співіснують і не витісняють один одного, утворюючи змішані типи політичної культури: парохіально-підданську, піддансько-партисипаторну, парохіально-партисипаторну. Зрештою, симбіоз усіх трьох типів культур формує той особливий тип політичної культури – громадянської, яка, на думку Г.Алмонда і С.Верби, сприяє еволюційному розвитку демократичного суспільства та його політичної системи [Алмонд, Верба, с. 34-37, 41-47, 51-52].

І третє. Розкриваючи сутність громадянської культури (її втіленням та зразком для наслідування є Великобританія та США) американські вчені підкреслюють, що це не просто сучасна культура, а така культура, в якій сучасність поєднана з традицією [Алмонд, Верба, с. 18, 51-52]. Іншими словами, змішаний характер громадянської політичної культури не стільки спричинив неоднорідний характер її елементів, скільки поєднав та взаємодоповнив давні орієнтації (самоврядування та підпорядкування), що виникли у традиційному суспільстві, і нові орієнтації (участь), що виникли у індустріальному та постіндустріальному суспільстві, модифікуючи та адаптуючи їх до умов, що змінюються. Тому, «модальна особистість» громадянина, будучи похідною від «учасника», «підданого» і «парохіала», не лише орієнтована на активну участь у політичному житті, але підпорядкована закону та владі, немов би їх підданий, а також є членом різних інших дифузно розмитих первинних груп [Алмонд, Верба, с. 37].

Між тим, гетерогенність громадянської культури зумовлена не тільки ступенем та способами в які парохіальна, підданська та учасницька орієнтації комбінуються між собою в свідомості громадян, а й «сумішшю» носіїв різних культурних орієнтацій. Частина громадян можуть бути активними в політиці, інші, приймаючи та поділяючи демократичні цінності, відіграють пасивну роль

¹⁴ У своїй праці Г.Алмон і С.Верба використовувати термін *parochial*, що буквально перекладається як «парафіяльний» (рос. «приходской»). Виключно церковна конотація терміна в слов'янських (українська, російська) мовах (на відміну від англійської, де «парафія» – не лише церковна, але й територіальна одиниця на рівні місцевого самоврядування) унеможливило використання буквального перекладу. Тому замість терміну «патріархальна» останнім часом використовують або чисту кальку «парохіальний», або «провінційний», виходячи з багатозначності англійського першоджерела (прикметник «*parochial*» може перекладатися як вузький, обмежений, замкнутий; містечковий, провінційний) [Детальніше див.: Алмонд Г., Верба С. ГК, с. 34].

підданих, навіть всередині кожної з підгруп можуть спостерігатися відмінності в політичних орієнтаціях, для більшості з них політична діяльність є лише частиною їх інтересів. Сплав традиційних установок та учасницьких орієнтацій забезпечує збалансованість та врівноваженість громадянської політичної культури¹⁵ [Алмонд, Верба, с. 37, 52].

Можна погодитися з критиками теорії Алмонда і Верби, що описані ними класичні форми громадянського суспільства були характерні для конкретного етапу історичного розвитку, вони є продуктом певної цивілізаційної, географічної та політичної реальності. Залежно від історичних традицій, політичної культури та менталітету народу, особливостей політичного устрою складаються і моделі політичної участі. Втім, не можна заперечувати те, що в будь-якому суспільстві громадяни є носіями і активістських, і патерналістських, і конформістських зразків мислення та поведінки.

В рамках розпочатого аналізу громадсько-політичної залученості населення будемо виходити з того, що культура політичної участі є найбільш повним та послідовним утіленням культури демократичного суспільства, а громадянська компетентність – її якісним виміром. Громадянська політична культура, у широкому розумінні, уособлює собою специфічний розподіл моделей орієнтацій (установок) відносно тієї чи тієї політичної системи та відображає відповідний «зріз» наявних у суспільстві моделей участі громадян у політичному процесі. Відповідно, громадянська компетентність, як функція громадянського суспільства, генерує ґрунт для ефективною та успішною діяльності особистості, соціальних груп і всього суспільства в цілому. У дещо вужчому значенні, громадянська культура відображає рівень усвідомлення громадянами суспільних завдань та їх практичної активності у розв'язанні цих завдань. А громадянська компетентність, відповідно, виступає як параметр діяльності особистості та демонструє ефективність її політичної соціалізації.

В сучасних емпіричних дослідженнях політична участь розглядається переважно у континуумі поведінкових форм, починаючи з найнижчого, іноді «нульового» рівня активності «політичної людини». Побудовані на основі цих досліджень типології політичної участі постають фактично як типології політичної поведінки пересічних громадян, охоплюючи всі її прояви, аж до неучасті в політичному житті включно [Слюсаревський М. Політична участь як особливий „зріз” політичної поведінки / М.Слюсаревський // Політичний менеджмент. – 2009. – №5. – С. 8-18., с. 10]. Однак, існуючі типології політичної поведінки недостатньо чутливі до якісної специфіки політичної участі, що передбачає самодіяльність, самоорганізацію, самоврядування громадян. І оскільки політична участь виступає не просто індикатором розвитку демократичних процесів, але ще й мірилом розвиненості рівня політичної самоорганізації особистості, потрібно звернути увагу на ті

¹⁵ Громадянську політичну культуру вирізняє передусім домінуюча частка активних громадян, а підданська і парохіальна орієнтації громадян можуть модифікуватися у політичну активність, а можуть лишатися у сфері неполітичних інтересів. В суспільствах громадянського типу, наприклад, західних, парохіальна та підданська орієнтації зазвичай сукупно характерні для 40% громадян, а 60% складають представники активістської культури. Таким чином, приблизна «формула» громадянської політичної культури така: 60% «учасників», 30% «підданих» і 10% «парохіалів».

особливості, що дозволяють судити про ступінь власної, внутрішньої активності громадян.

По-перше, пересічні громадяни здебільшого розуміються на тих питаннях, які є для них пріоритетними, тому «зріз» наявних у суспільстві моделей участі громадян у суспільно-політичному житті відбиватиме закарбовані у суспільній свідомості та поведінковій психології цінності та цілі, які визначають їх діяльність. Попри те, що пересічний громадянин здебільшого не відповідає ідеалу активного впливового громадянина, встановленому нормативною політичною теорією, зазначають Г.Алмонд і С.Верба, ступінь усвідомлення громадянами потенціалу власного впливу на владні структури впливає на їх політичну поведінку. Суб'єктивно компетентний громадянин з більш високою вірогідністю буде активним громадянином [Алмонд, Верба, с. 191].

По-друге, висока оцінка власної компетентності як громадянина, здатного впливати, може бути абсолютно не підтверджена активною політичною поведінкою. Розрив між реальною політичною поведінкою громадян та їх сприйняттям своєї здатності та обов'язку діяти, з одного боку, та між почуттям обов'язковості участі в політичному житті та реальною участю, з другого, вказує на те, що переважна більшість громадян у країнах з громадянською політичною культурою є потенційно активними, і, власне, наявний в них резерв потенційної впливовості робить їх участь за певних обставин більш ймовірною. Відповідно баланс між активністю і пасивністю може підтримуватися тільки за умови, що політичні питання постають не дуже гостро [Алмонд, Верба, с. 454-457].

Отже, рухаючись у руслі настанов розробників концепції громадянської культури сконцентруємо увагу вже не тільки і не стільки на тому, що має робити індивід, що він робить фактично та що він може зробити – у цьому ракурсі в попередній частині ми намагалися розкрити особистісний вплив громадян на суспільні процеси, скільки спробуємо дізнатися його думки про те, що він має робити, що він може зробити та що він робить насправді. Осмислення суб'єктивних уявлень громадян щодо власної громадянської компетентності та сприйняття власної здатності здійснювати вплив на діяльність органів влади, прийняття суспільно важливих рішень допоможе визначити ступінь залучення громадськості у суспільно-політичне та громадське життя. Співвідношення психологічних установок громадян, сприйняття здатності здійснювати вплив на суспільно-політичні процеси та фактичного рівня їх впливу дасть змогу окреслити громадянський потенціал українського суспільства.

Межі політичної участі досить рухливі й обумовлені різними причинами, тому про рівень політичної залученості громадян нерідко судять за непрямими показниками. В рамках опитувань громадської думки ІСПП НАПН України в громадян запитували *“Чи достатньо Ви обізнані з питаннями, що стосуються розвитку громадянського суспільства?”*. За десять років моніторингу цього питання розподіл відповідей залишився майже незмінним. Близько 10% припадає на представників полярних полюсів з чітко вираженою *активістською* та

індиферентною громадянською позицією. Припускаємо, що ті, хто вважає себе обізнаним достатньо (таких у 2004 р. було 13,6%; у 2008 р. – 11,5%; 2012 р. – 9,1%; 2015 р. – 12,1%) – це громадяни, які тим чи іншим чином безпосередньо залучені до участі у суспільно-громадській діяльності, або, принаймні, цікавляться нею (умовно позначатимемо їх активістами¹⁶). Згідно даних 2015 р. це – громадяни з повною вищою (23%) й неповною вищою чи середньою спеціальною (13,7%) освітою, які є представниками усіх вікових категорій (люди середнього та старшого віку – 14% і 11%, відповідно, молодь – 10%).

Кількість їх опонентів – індиферентно налаштованих громадян, що виявляють байдужість до питань громадянського суспільства та громадсько-політичного життя як такого (називатимемо їх абсентеїсти) – лишилася майже незмінною: у 2004 р. – 10,7%; у 2012 р. – 12,4%; у 2015 р. – 9,6%. Найбільше тих, хто поділяє цю позицію, за даними 2015 р. знаходимо серед молодих людей 18-29 років (14,3%) з неповною середньою (12,7%) та неповною вищою чи середньою спеціальною (10,5%) освітою.

Потенційно активних громадян (або ситуативні активісти) – хто вважає, що загалом обізнаний, але недостатньо, – найбільше було у 2008-му і 2015-му роках – 42,6%, найменше – у 2009 р. – 34,7%. Порівняно з 2012 р. (36,3%) їх кількість зросла на 6,3%, однак, враховуючи те, що після Другого майдану минуло два роки, зрушення дуже незначні. Скоріше за все, ці громадяни не є постійними учасниками громадсько-політичного життя, однак вони здатні у разі потреби мобілізуватися самі й мобілізувати своє соціальне оточення навколо певної мети чи ідеї. Такі громадяни є серед представників усіх вікових категорій, при цьому чим менший вік респондента, тим більшим є відсоток тих, хто висловлює недостатню обізнаність у питаннях розвитку громадянського суспільства (представники старшого покоління – 37,3%, середнього віку – 44,9%, молодь – 46,2%). Як припущення висловимо думку, що найменший відсоток потенційно активних громадян серед респондентів з неповною середньою освітою – 30,7% (vs 43,5% респондентів з повною середньою, 44,1% – з повною вищою та 48,4% – з неповною вищою освітою), можна пояснити властивою людям з неповною середньою освітою (це можуть бути як підлітки, що здобувають освіту, так і люди старшого пенсійного віку, які більшість свого життя прожили за радянської системи) «громадянською індиферентністю»

¹⁶ У вузьких колах активістів відоме «правило десяти відсотків» – потрібно лише 10% активних учасників суспільства, які твердо вірять у свою ідею, для того, щоб швидко змінити точку зору всіх інших. Це емпіричне правило доведене американськими науковцями з центру SCNARC при Політехнічному інституті в Ренселері, які на замовлення армії США створили математичну модель «досягнення соціального консенсусу в результаті впливу переконаної меншості». Результати дослідження показали – якщо наполегливих прихильників нової ідеї або концепції в суспільстві менше вказаного порогу в 10%, вони можуть пропагувати свої погляди довіку, і нічого не зміниться. Переломний момент настає при подоланні цієї межі, тоді відбувається лавиноподібне поширення ідеї, що може викликати надзвичайно стрімкі соціальні зрушення. Подібна закономірність, за умови твердої позиції носіїв ідеї або концепції, спрацьовує у будь-яких формах комунікативних практик [Детальніше див.: Xie J. Social consensus through the influence of committed minorities / J.Xie, S.Sreenivasan, G.Korniss, W.Zhang, C.Lim, B.K.Szymanski // Physical Review E. – Vol.84 (Issue 1). – 22.06.2011. [Електронне джерело]. – Режим доступу: http://arxiv.org/PS_cache/arxiv/pdf/1102/1102.3931v2.pdf]. Висновки американських науковців, на наш погляд, можуть бути корисними у контексті гармонізації суспільно-владних відносин, розвитку публічної сфери та комунікативних практик.

щодо перебігу суспільно-політичних процесів та стосовно власної залученості до вирішення важливих суспільних проблем.

Поряд з цим, тривожним сигналом, на наш погляд, є те, що протягом 2004-2012 рр. майже на 10% зросла кількість громадян, які визнали, що практично не знаються у питаннях розвитку громадянського суспільства (з 24,9% до 35%). І хоч у 2015 р. їх поменшало до 28,6%, проте цей відсоток свідчить, що кожен третій громадянин потенційно виступає носієм *політичного нігілізму*, який можна трактувати і як громадянську позицію, і як неусвідомлювану та навіть захисну реакцію громадян від громадсько-політичної життєдіяльності.

Причини такого стану можуть бути різними: розчарування політикою, розчарування у політиках, нівелювання цінностей і принципів демократії, зневірення у здатності масового громадянина вплинути на перебіг суспільно-політичних та економічних процесів в країні тощо. Водночас, така відповідь може вказувати й на те, що інформаційно-просвітницька діяльність з питань, що стосуються розвитку громадянського суспільства, а відтак – громадянська освіта і виховання в Україні є неефективними та не досягають своєї головної мети – пробудження громадянської свідомості, громадянської й громадської ініціативи, інтересу до суспільно-громадської діяльності тощо.

Зважаючи на висловлені припущення, цілком закономірна, на наш погляд, тенденція зростання відсотка громадян, *необізнаних* у питаннях розвитку громадянського суспільства, (а) пропорційно їх віку (за даними 2015 р.): молодь – 21,1%, представники середнього віку – 27,6%, представники старшого покоління – 34,6%, що можна трактувати з позиції суспільних настроїв та почуттів громадян; а також (б) рівня освіти (за даними 2015 р.): 19,8% серед громадян з вищою освітою, 21,1% – з неповною вищою, 31% – з повною середньою та 42,9% – з неповною середньою освітою, що дає підстави замислитися над проблемами ефективності громадянської освіти в Україні.

Тих, хто не зміг визначитися з власною позицією за роки спостереження поменшало на 5% (12,1% – 2004 р.; 7,1% – 2015 р.). Серед представників усіх вікових категорій, незалежно від рівня освіти, їх частка становить менше 10%.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування) впадає в око: «обізнаних достатньо» з питаннями, що стосуються розвитку громадянського суспільства, найбільше в Західному регіоні – 17%, найменше в Південному – 4,5%. Дзеркально протилежна ситуація з тими, хто обрав відповідь «практично нічого про це не знаю»: на Півдні таких 33,6%, на Заході – 23%. Найбільше тих, кого «це не цікавить», у Східному регіоні – 13,3%, найменше – у Західному – 6,4%.

Не потребує зайвих доказів той факт, що громадянська активність – якість, надана не від народження людині чи спільноті, вона є проявом суб'єктності – як індивідуальної, так і колективної, що формується в процесі життєдіяльності та виявляється як здатність до самореалізації та самоорганізації. Суб'єктність нерозривно пов'язана з реальними повноваженнями і потенціями особистості в реалізації нею суспільно значущих потреб, інтересів і цілей. А тому вимагає створення таких умов, за яких

громадська ініціатива, вивільнившись від стихійних вивержень громадянської активності, набуватиме дієвих інституціоналізованих форм, первинною формою яких є різноманітні об'єднання громадян. Їх соціально-політичне призначення полягає, насамперед, у тому, що вони допомагають людям розв'язувати проблеми повсякденного життя, відкривати можливості для виявлення громадсько-політичних ініціатив, здійснення функцій самоврядування. Невипадково добровільні організації порівнюють з суспільними лабораторіями, де громадяни вчать демократії – здобувають знання, навички, засвоюють цінності демократичного суспільства. Таким чином в процесі публічної політичної діяльності, участі в громадсько-політичному житті, в управлінні формується «якісний громадянин».

Ступінь залучення громадян до діяльності громадських організацій, як інститутів громадянського суспільства, може виступати інтегральним показником потенціалу громадянського суспільства в Україні. Критично поглянувши на сучасні українські реалії, можна погодитися з думкою М.Слюсаревського, що весь період, починаючи з проголошення державної незалежності, був періодом хоч і суперечливого, але сходження до суб'єктності. Події останніх двох років яскраво продемонстрували, що громадянин у нас вже є, однак вони ж засвідчили, що зрілих організаційних структур ще немає – нинішні громадські рухи працюють на сегментарному рівні, як правило, не піднімаючись до вирішення загальнодержавних, політичних завдань [[Слюсаревський Навіщо потрібна дорога, яка не веде до храму? / М. Слюсаревський // Освіта. – 2015. – №19 \(5662\). – 22-29 квітня.](#)].

Аналізуючи спектр «громадянської залученості» за даними всеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України, складається враження, що українці хочуть побудувати громадянське суспільство, не беручи участі в роботі громадських організацій. Про це свідчить розподіл відповідей на запитання *“Чи берете Ви нині участь у роботі громадських організацій?”*. Так, з 2004-го по 2012-й роки рівень залученості населення України до діяльності громадських організацій був вкрай низьким, на рівні 3-4% (2004 р. – 3,8%; 2009 р. – 4,3%; 2012 р. – 4,5%). В нинішній ситуації збройного конфлікту на Сході України, а фактично – неоголошеної військової агресії Російської Федерації проти України, кількість громадян, що бере участь у роботі громадських організацій, зросла аж до 6,4% (за даними 2015 р.). Майже не змінилася кількість громадян, які не беруть участь у роботі громадських організацій, але хотіли б брати в майбутньому (35,9% у 2004 р.; 32% у 2009 р.; 33,6% у 2012 р.; 37,7% у 2015 р.). І більше половини опитаних заявили, що не беруть і не збираються брати в майбутньому (2004 р. – 60,3%; 2009 р. – 63,7%; 2012 р. – 62%; 2015 р. – 55,9%).

Вочевидь, пасивність та байдужість громадян, недостатнє усвідомлення ними можливостей та необхідності використання організацій громадянського суспільства для захисту власних інтересів, з одної сторони, та невпевненість у своїх силах, брак громадянських компетенцій, нерозуміння механізмів, за допомогою яких можна реалізувати власну громадянську ініціативу щодо вирішення важливих суспільних проблем – з іншої, обумовило, як наднизький

рівень безпосередньої участі громадян у діяльності громадських організацій, так і досить високий рівень заперечення будь-яких форм громадської участі переважною більшістю громадян. Нажаль, і те і те свідчить про міцність установок, сформованих в контексті політичної культури парохіально-підданицького типу.

На перший погляд, в останні роки загальна динаміка кількісних показників участі громадян у діяльності громадських організацій хоч незначним чином і повільно, але змінюється на краще (2012 р. vs 2015 р.): на 2% збільшився рівень залучення громадян до суспільно-громадської діяльності, на 5% побільшало громадян, які мають намір та могли б долучитися до такої участі, на 7% від основної маси населення поменшало й тих, хто не бере і не збирається брати участь у громадській роботі. Однак, порівнюючи у регіональному зрізі показники громадської залученості суспільства мирного «довоєнного» 2012 р. і нинішнього «воєнізованого» 2015 р. отримуємо вкрай строкату, часом дзеркально протилежну картину.

Найтривожнішим виглядає Південний регіон – тут співвідношення «активістів» (безпосередньо залучених), «ситуативно залучених» (або потенційно готових долучитися) та «нігілістів» (тих, хто заперечує будь-які форми громадянської активності) має наступний вигляд: активістів поменшало з 1,7% у 2012 р. до 0% у 2015 р.; кількість потенційно активних громадян залишилася майже незмінною та становить чверть мешканців цього регіону (26,4% vs 25,6%); решту три четверті складають нігілісти (71,9% vs 74,4%).

У воєнному Східному регіоні майже незмінним лишається показник залучення громадян до інститутів громадянського суспільства (3,3% vs 4,1%), натомість за рахунок зменшення на 5% кількості нігілістично налаштованих громадян (68,1% vs 62,5%) відповідно збільшилася частка потенційно готових долучитися до суспільно-громадської діяльності (28,6% vs 33,3%). Схожа картина спостерігається у Центрі: несуттєве зростання (близько 2%) серед активістів (4,7% vs 6,5%) та збільшення (близько 5%) кількості громадян, готових долучитися до діяльності в інститутах громадянського суспільства (34,5% vs 40,3%), за рахунок зменшення (близько 7%) в рядах політичних нігілістів (60,8% vs 53,2%).

На Заході України інституційно викристалізувався пул громадських активістів (8,1% vs 12,1%) та зберігається, з незначними зсувами, майже однаковий розподіл числа громадян, потенційно готових долучитися до участі у суспільно-громадській діяльності (46% vs 45,1%), та громадян, які до цього не готові й не бажають (46% vs 42,8%).

Зазначимо, що на даний час пул «активістів» складають молодь 18-29 років (7,6%) та представники середнього віку 30-55 років (7,5%), переважно з повною вищою освітою, є серед них і люди похилого віку (4,1%). Серед молодих людей майже однаково «потенційних активістів» (47%) та «нігілістів» (45,4%), але останніх все ж таки трохи менше. Натомість серед представників середнього віку майже половина – «нігілісти» (49,8%), решта (42,7%) – «потенційні активісти». І перші і другі – громадяни з вищою, неповною вищою та середньою освітою. Серед громадян з неповною середньою освітою

домінують «нігілісти» (71,7%), з них лише кожен п'ятий (22,9%) виявляє готовність долучитися до участі у громадських організаціях.

Зважаючи, що рівень реального залучення українців до діяльності громадських об'єднань, на думку більшості експертів, є набагато нижчим [Залучення громадян України до діяльності громадських організацій: проблеми та напрями їх вирішення. Аналітична записка / Ю. Опально. – К.: НІСД, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/november08/4.htm>], складається враження, що за роки незалежності в Україні не вдалося створити умов, за яких більшість громадян відчувала б себе активними суб'єктами суспільно-політичного життя. Між тим, було б помилково вважати, що громадянське суспільство – це лише сукупність оформлених громадських організацій, які, безумовно, утворюють його вагому частку. Громадянське суспільство сьогодні включає в себе дедалі ширший і яскравіший спектр організованих та неорганізованих груп інтересів. В деяких випадках (нажаль, почасти екстремальних) вони можуть відігравати домінуючу роль. Тому формальне членство в організації не тотожне участі у її діяльності, а наявність великої кількості громадських організацій ще не свідчить про повноцінне й зріле громадянське суспільство.

За таких обставин важливо враховувати не лише фактичну участь, а й тенденції щодо потенційної готовності українських громадян приєднатися до роботи громадських організацій. Припустимо, що напрями діяльності тієї чи тієї громадської організації збігатимуться з інтересами громадян – чи братимуть громадяни участь в роботі таких громадських організацій? Власне, питання «*Чи вважаєте Ви себе готовим до участі в роботі тих громадських організацій, напрями діяльності яких збігаються з Вашими інтересами?*» ми адресували тим категоріям респондентів, які відповідаючи на попереднє запитання визнали, що не беруть участі у роботі громадських організацій («нігілісти»), або зазначили, що хотіли би брати участь у роботі громадських організацій («потенційні активісти»). Пропонуємо у динаміці подивитись розподіл відповідей на це запитання.

Серед респондентів, які визнали, що не беруть участі у роботі громадських організацій, майже незмінною лишилася частка респондентів, які впевнені у власній готовності долучитися до громадської діяльності за умови, що така діяльність збігатиметься з їх інтересами: на початку моніторингу цього питання у 2004 р. таких було 8,8%, у 2015 р. – 7,7%. Порівняно з попереднім зрізом у 2012 р. (10%) на момент останнього опитування їх поменшало на 2,3%.

Натомість в групі потенційно активних респондентів – тих, хто хотів би брати участь у роботі громадських організацій, – частка впевнених у власній готовності долучитися до громадської діяльності за умови, що така діяльність збігатиметься з їх інтересами, поменшала на 6% (з 20,3% у 2004 р. до 14,4% у 2015 р.). Якщо ж порівняти різницю між даними останнього опитування (2015 р.) та «піками», що спостерігалися у 2009-му (22,8%) та 2012-му (22,1%) роках, ця різниця становить майже -8%.

В рядах «нігілістів» дещо збільшилася частка громадян, які в принципі готові долучитися до громадської діяльності – з 17,7% у 2004 р. до 20,5% у

2015 р., однак їм бракує інформації про громадські організації, що діють в Україні. Зважаючи на те, що у 2009 р. їх найменша за роки спостереження частка становила лише 15,6% – за останні роки фіксуємо зростання майже на +5%. Серед «потенційних активістів» спостерігаємо більш виразну динаміку зростання з 41,4% у 2004 р. до 55,6% у 2015 р. (майже +15%) кількості респондентів, готових долучитися до громадської діяльності за наявності інформації про діяльність таких громадських організацій.

І серед «нігілістів» і серед «потенційних активістів» за останні п'ять років майже не змінилася кількість громадян, які не вважають поки що себе готовими до участі в роботі громадських організацій. Серед «нігілістів» у 2009 р. таких було 32,2%, у 2012 р. – 35,9%, у 2015 р. – 33,7%, однак порівняно з даними 2004 р. – 26,7% – їх частка зросла на +7%. Серед «потенційних активістів» у 2004 р. таких було 22,1%, у 2009 р. – 22%, у 2012 р. – 19,3%, у 2015 р. – 23,1%.

Поряд з цим, і серед «нігілістів» і серед «потенційних активістів» спостерігається поступове зменшення кількості громадян, яких взагалі не цікавить участь в роботі громадських організацій, навіть якщо така діяльність збігатиметься з їх інтересами (з 31,3% у 2008 р до 24,4% у 2015 р. в першій групі та з 7,2% у 2008 р. до 2% у 2015 р. – в другій). Однак, якщо серед «нігілістів» кількість байдужих станом на 2015 р. становить майже чверть респондентів (24,4%), то серед «потенційних активістів» таких лише 2%.

Узагальнюючи, пропонуємо зіставити відповіді респондентів та відтворити сукупний колективний портрет обох виокремлених нами груп громадян. Загальна картина станом на 2015 р. виглядає наступним чином: більше половини «нігілістів» – громадяни, які не вважають себе готовими до участі в роботі громадських організацій, навіть якщо діяльність цих громадських організацій збігатиметься з їх інтересами, або їх взагалі не цікавить участь в роботі таких організацій ($33,7\% + 24,4\% = 58,1\%$); кожен п'ятий з опитаних (20,5%) – готовий долучитися, але їм бракує інформації про діяльність таких громадських організацій; зрештою, в рядах «нігілістів» близько 8% – це прихована частка «потенційних активістів», за певних умов готових активізуватися та спрямувати свої зусилля на добрі справи. Серед «потенційних активістів» кожен четвертий не вважає себе готовим до участі в роботі громадських організацій, навіть якщо діяльність цих громадських організацій збігатиметься з їх інтересами, або взагалі не цікавиться участю в роботі таких організацій ($23,1\% + 2\% = 25,1\%$); кожен другий (55,6%) – готовий долучитися, але їм бракує інформації про діяльність таких громадських організацій; зрештою, 14,4% – потенційно готові інтегруватися до суспільно-громадської діяльності, якщо вона збігатиметься з їх інтересами.

В українському суспільстві в цілому є значний резерв для зростання громадського сектора, що потребує лише свого активування. Однак, посередній рівень поінформованості громадян про діяльність структур громадянського суспільства, та й власне про саме громадянське суспільство, викликає певні побоювання. Чи є підстави сподіватися на підвищення участі населення в суспільно-політичному житті? Чи можна підвищити якість та легітимність управлінських рішень, налагодити конструктивне співробітництво між владою

та громадянами без утвердження в масовій політичній свідомості демократичних норм та активістських установок? Зрештою, як запобігти зловживанню влади та її бюрократизації?

Сам факт постановки цих питань говорить про неприпустиме зволікання на шляху гармонізації суспільно-владних відносин, адже розвиток публічної сфери та комунікативних практик може відбуватися лише у співробітництві та партнерстві влади й громадськості. Втім, у політичній свідомості та поведінці громадян спостерігаються певні позитивні зміни, які свідчать про поступове усвідомлення громадянами потреби у громадсько-політичній участі, а відтак – налагодження взаємодії між державними та громадянськими інституціями.

Якщо подивитись на розподіл відповідей на запитання *“Як Ви вважаєте, чи існує сьогодні потреба в розробці додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю?”*, можна побачити, що за роки спостереження майже не змінилася кількість громадян, які вважають, що такі механізми вже є, потрібно їх лише активно впроваджувати (2004 р. – 11,4%; 2009 р. – 11,8%; 2012 р. – 12,3; 2015 р. – 13,3%). Ці, умовно, «активістські 10%», про які зазначалося вище, є серед представників усіх регіонів України, незалежно від віку та рівня освіти. Натомість майже половина опитаних респондентів (47,1%) вважає, що сьогодні існує потреба в розробці додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю. Потенційно активістська установка присутня у представників усіх регіонів України: найбільш виразно – серед мешканців Заходу (60,3%), у майже половини мешканців Центрального і Південного регіонів (47,2% і 45,5%, відповідно) і навіть на Сході України (37,2%). Це також представники усіх вікових категорій громадян, незалежно від рівня освіти.

Порівняно з попереднім зрізом 2012 р. (36,5%) число потенційно активних громадян збільшилось на 10%. Зростання їх кількості відбулось за рахунок поменшання проявів політичного нігілізму та недовіри до процесу реалізації публічної політичної діяльності серед громадян, які вважають, що від цього за нинішніх умов не може бути жодної користі (з 20,4% у 2012 р. до 13,6% у 2015 р.). Втім, дотепер кожен п'ятий представник Східного та Південного регіонів (близько 17%) залишається носієм аполітичних установок і стереотипів, трохи менше їх у Центрі (14,2%), найменше – на Заході (6,4%). Найменше таких серед молоді (11,5%), трохи більше серед представників решти вікових категорій (близько 14%).

Також спостерігається поступове зменшення кількості громадян з індіферентною громадянською позицією (2009 р. – 15,7%; 2012 р. – 10,4%; 2015 р. – 8,3%). Майже незмінним лишився показник невизначеності громадянської позиції – кожен п'ятий з опитаних респондентів вагається з відповіддю (2012 р. – 19,7%; 2015 р. – 17,2%).

На питання *“Чи є, на Вашу думку, необхідність у скороченні державного апарату за рахунок делегування адміністративних функцій органів виконавчої влади громадським організаціям?”* кожен другий респондент дає ствердну відповідь, кожен третій вагається з відповіддю, а кожен п'ятий вважає, що такої необхідності немає. Порівняно з 2008 р. кількість громадян, що підтримують

скорочення державного апарату та делегування його функцій громадським організаціям, зростає на 10% (у 2008 р. таких було 39,5%, у 2012 р. – 48,2%, у 2015 – 50,8%). Це зростання відбулося переважно за рахунок поменшання тих громадян, що вагалися з відповіддю (з 37,6% у 2008 р. до 29% у 2012-му і 2015-му роках). А ось кількість громадян, які вважають, що таке делегування функцій може потягти за собою численні непорозуміння, має незначні зміни в межах 3% (у 2008 р. – 21,6%, у 2012 р. – 20,7%, у 2015 р. – 18,7%). Зазначимо, що на момент останнього опитування прибічники скорочення державного апарату та розширення повноважень громадських організацій упевнено переважають супротивників цього в усіх регіонах, серед представників усіх вікових категорій, незалежно від рівня освіти.

Більше того, переважна більшість громадян переконано, що і громадська свідомість і громадські організації сьогодні готові до перерозподілу адміністративних функцій, а ось органи виконавчої влади – ні. За роки спостереження відповідей респондентів на питання *“Якщо Ви вважаєте за потрібне здійснити перерозподіл адміністративних функцій на користь громадянського суспільства, то як думаєте, чи готові до цього вже сьогодні органи виконавчої влади, самі громадські організації і суспільна свідомість?”* кількісне співвідношення між протилежними оцінками громадян готовності («так») або неготовності («ні») до перерозподілу функцій органів виконавчої влади майже не змінилося: у 2008 р. 61,5% респондентів вважало, що органи влади не готові, 18,7% – готові; у 2015 р. 65,5% – не готові, 19,4% – готові.

Натомість відчутні зрушення відбулися в оцінках громадян спроможності структур громадянського суспільства та сприйнятті власної здатності здійснювати вплив на суспільно-політичні процеси. Так якщо у 2008 р. співвідношення готовності-неготовності громадських організацій до перерозподілу функцій було майже однаковим й становило 36,3% («так») vs 38,8% («ні»), то у 2015 р. це співвідношення вже становило 46,4% («так») vs 29,8% («ні»). Подібну динаміку спостерігаємо й у сприйнятті громадянами власної здатності здійснювати вплив на суспільно-політичні процеси: у 2008 р. – 36,9% («так») vs 34,5% («ні»), у 2015 р. – 47,9% («так») vs 26,8% («ні»).

Значущість спостережуваних тенденцій зростання частки громадян, переконаних у готовності як громадських організацій, так і суспільної свідомості до таких змін, полягає в тому, що вони вказують на зміцнення суб'єктного потенціалу громадян, зростання їх впевненості у власних силах, їх готовність перейняти на себе відповідальність за країну. Більше того, ці тенденції віддзеркалюють внутрішні процеси формування групової солідарності та підвищення рівня самоорганізаційної активності населення у новітніх українських реаліях, що спроможні з часом перетворитися на потужний громадський рух. Цим фактом, на нашу думку, можна пояснити й виникнення потужної хвилі волонтерського руху наприкінці 2013 р. в Україні, який протягом 2014-2015 рр. на тлі безпорадності державних структур з самого початку збройного протистояння на Сході України набув значного розмаху.

Під тиском серйозних викликів сучасності українці як суспільство, як спільнота стали більш розвинутими, згуртованими, ніж держава як інститут, що

регулює життя цієї спільноти. За даними соціопитувань понад 80% громадян вважають волонтерський рух обов'язковою складовою розвитку громадянського суспільства [Волонтерський рух в Україні. GfK Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content_import/2015-09-01_press_releases/data/ua/Documents/Presentations/report_vyshlisky.pdf], близько 50% громадян заявляє про свою причетність до волонтерства [Волонтерську допомогу армії надавали майже половина українців / Дзеркало тижня. – 30.12.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/volontersku-dopomogu-armiyi-nadavali-mayzhe-polovina-ukrayinciv-160462_.html]. Однак, чи засвідчують масштаби поширення волонтерського руху в Україні незворотність процесу зростання рівня громадської свідомості в наших співгромадян? Як довго хвиля піднесення громадянської та національної самоорганізації, що народилася майже спонтанно, перебуватиме у піковому стані? Чи не передчасні твердження, що волонтерство вже стало частиною культури і світогляду української нації? Чому і звідки лунають думки, що час волонтерських організацій закінчився?

Результати соціологічних досліджень ІСПП НАПН України також свідчать про те, що український волонтерський рух у 2014 р. за масштабом поширення став безпрецедентним виявом громадської самоорганізації. Однак вже через рік результати опитувань за питанням «*Чи берете Ви участь у діяльності волонтерських організацій та рухів, що допомагають українській армії, жертвам воєнного конфлікту на Сході України?*» показали зниження градусу громадянської активності. Протягом 2014-2015 років кількість громадян України, залучених до благодійної та волонтерської діяльності знизилася майже на 15%. Так, у 2014 р. по Україні в цілому близько 63% громадян брало участь у діяльності волонтерських організацій та рухів, що допомагають українській армії, жертвам воєнного конфлікту на Сході України, з них 11% брало участь в організованих формах волонтерської діяльності, а 51,9% надавали допомогу іншими способами. Однак у 2015 р. загальна кількість громадян, які брали участь у волонтерській діяльності, знизилася до 48,2%, з них громадян, які безпосередньо брали участь у діяльності волонтерських організацій та рухів, що допомагають українській армії, жертвам воєнного конфлікту на Сході України, поменшало до 8,3% (-2,7%); а ось кількість громадян, хто по можливості надавав допомогу в інший спосіб, скоротилася до 39,9% (-12%). За цей же час частка громадян, які нічого із зазначеного вище не робили, зросла на 17% (з 31,9% у 2014 р. до 48,9% у 2015 р.).

Спадна динаміка спостерігається в усіх без винятку регіонах. Найбільш потужно волонтерський рух розгорнувся на Заході і в Центрі: у 2014 р. переважна більшість мешканців Західного і Центрального регіонів – 81,9% (24,4%+57,5%) і 75,3% (7,1%+68,2%), відповідно, брали участь у волонтерській діяльності. Однак у 2015 р. їх частка скоротилася до 66,6% (9,7%+56,9%) на Заході, а у Центрі – до 52,4% (8,5%+43,9%). При цьому на Заході спад відбувся за рахунок зменшення майже у 2,5 рази (з 24,4% у 2014 р. до 9,7% у 2015 р.)

числа громадян, що брали участь в організованих формах волонтерської діяльності. У Центрі на чверть (з 68,2% у 2014 р. до 43,9% у 2015 р.) поменшало громадян, що допомагали Українській армії, жертвам війни на сході країни як могли. За цей же час і на Заході і в Центрі вдвічі побільшало громадян, які нічого з переліченого з тих чи інших причин не роблять – з 15,8% до 32,2% на Заході та з 21,9% до 43,7% у Центрі.

На Сході та Півдні України співвідношення між тими, хто долучився до волонтерського руху, й тими, хто лишився осторонь нього, у 2014 р. було майже однаковим: 48,6% (9,2%+39,4%) проти 48,8% на Сході та 47,1% (5,9%+41,2%) проти 46,1% на Півдні країни. Однак у 2015 р. це співвідношення становило вже 36,7% (9,8%+26,9%) проти 61,2% на Сході, а на Півдні – 26,8% (0,7%+26,1%) проти 70,1%. На певні роздуми наводить той факт, що в регіонах, які знаходяться найближче до епіцентру воєнних дій, відбулось збільшення частки громадян, жодною мірою не причетних до волонтерського руху (близько 12% на Сході та 24% на Півдні), і відбулось таке зростання за рахунок відповідного поменшання кількості громадян, що допомагали Українській армії, жертвам війни на сході країни як могли.

У респондентів, які не залучені до волонтерського руху (тобто відповіли на попереднє запитання «нічого із зазначеного вище не роблю»), ми запитали: *“Якщо Ви не берете участі у волонтерській діяльності, то чому?”*. Більшість з них – 37% відповіли, що не мають змоги; 30,7% вважає, що це повинна робити держава; 11,6% опитаних не бачать в цьому сенсу; 9,8% – не знають, як допомогти; решта вагаються з відповіддю (8,4%) та наводять власну причину (2,6%)¹⁷.

Нагадаємо, на момент останнього опитування на попереднє запитання відповіло «нічого із зазначеного вище не роблю» майже половина опитаних респондентів (48,9%). Можемо припустити, згідно сформованої протягом нашого аналізу *шкали громадянської залученості*, що третина з них – потенційно активні громадяни, адже їх «неучасть» спричинена передусім матеріальним виснаженням. Однак, майже стільки серед них громадян з індивідуальною (аполітичною) громадянською позицією, які не відчувають

¹⁷ **Довідково.** У грудні 2014 р. за результатами контент-аналізу відкритих відповідей мотиви вибору респондентами варіанта відповіді “нічого із зазначеного вище не роблю, тому що” були такими (у %):

● грошей не вистачає на життя самому; немає роботи, живу в скрутті;
ледве виживаю на пенсію; сам потребую допомоги	13,5
● не бачу сенсу, мені це не потрібно, без мене обійдуться; не маю бажання,
не думаю про це; не маю часу, працюю	5,2
● не вірю, що допомога дістанеться тому, хто її справді потребує; не вірю волонтерам;
не знаю, куди ці гроші підуть	3,2
● для цього є держава, міністерство оборони, це їхній обов’язок, а не волонтерів;
плачу податки, воєнний збір вираховують із зарплати	1,8
● не знаю, як допомогти; не знаю, що потрібно і як доставити;
ніхто не звертався по допомогу	1,8
● не підтримую війну, не вважаю правильним допомагати в безглуздій війні	1,5
● збираюся це зробити, все ще попереду	0,3
● син воює, передаю йому продукти, одяг; сам військовозобов’язаний	0,2
● не знаю, як реагувати на ситуацію, що склалася	0,1
● важко відповісти, не знаю	0,8
● не відповіли	4,0

відповідальність за долю військовослужбовців, що перебувають у зоні АТО, та переселенців зі Сходу України, перекладаючи цю відповідальність на державу. Кожен десятий – носій політичного нігілізму, що обґрунтовує власну пасивність відсутністю сенсу у такій діяльності. Стільки ж необізнаних, що самоусунулися через нерозумінням як це зробити.

Як бачимо, ситуація сама по собі не робить людину активістом, а тільки слугує поштовхом до початку процесу її громадянської активізації. Більше того гострий дефіцит в українського суспільного загалу політичних і громадянських компетентностей не просто заважає самовиявленню громадян, а й нівелює значущість права на таку участь як необхідності й громадянського обов'язку.

* * *

Підводячи підсумок, маємо констатувати – громадяни по різному поінформовані щодо питань розвитку громадянського суспільства, більш-менш компетентні, по різному розглядають ситуацію і визначають ступінь своєї відповідальності за вирішення як загальнодержавних, так і локальних задач. Громадянська активність українців є ситуативною, а громадянська ініціатива переважно – виявом локальної спонтанної колективної самоорганізації громадян. Українцям досі бракує усвідомлення того, що їхня громадянська активність має бути не лише відповіддю на складні виклики, а й постійною практикою; що запорука успішності і стійкості активістських практик – в міцності і розгалуженості горизонтальних зв'язків між громадянами і в формуванні добровільних громадських об'єднань; що зміцнення активістської компоненти, її стабілізація передбачає певний рівень інституціоналізації і «рутинізації» активістської діяльності.

В ході нашого аналізу суспільно-політичних практик громадян реконструйовано шкалу (типологію) громадсько-політичної залученості, що дає відповідний «зріз» поширених в українському соціумі моделей участі громадян у суспільно-політичному житті. Діапазон її значень охоплює еквівалентні типи політичних орієнтацій (установок) громадян (активісти, ситуативні активісти, політичні нігілісти, абсентеїсти тощо) та фіксує «емпіричну вагу» кожної групи. На даний момент громадянська політична культура в Україні має наступний вигляд (і відповідну формулу):

1) активісти (від 10%) – небайдужі, високо вмотивовані та політично соціалізовані люди, з високо розвиненою політичною свідомістю та високою політичною культурою, які активно залучені у суспільно-політичне життя і за певних умов здатні суттєво вплинути на погляди основної маси населення; це переважно люди з повною вищою або неповною вищою чи середньою спеціальною освітою, які є серед представників усіх вікових категорій;

2) ситуативні активісти (близько 40%) – люди з потенційно активістськими установками, які не є постійними учасниками громадсько-політичного життя, однак здатні за певних умов мобілізуватися самі й мобілізувати своє соціальне оточення навколо певної мети чи ідеї; вони є серед представників усіх вікових категорій незалежно від рівня освіти, але чим вище

рівень освіти, тим громадяни більш схильні проявляти громадянську активність.

3) політичні нігілісти (близько 30%) – люди з аполітичною громадянською позицією, що сповідують інертно-споглядальний тип ставлення до громадсько-політичного життя, що можна трактувати і як громадянську позицію, і як неусвідомлювану та навіть захисну реакцію від будь-яких форм суспільно-політичної активності; вони є серед представників усіх вікових категорій незалежно від рівня освіти, однак їх частка більшає пропорційно віку та меншає, залежно від рівня освіти;

4) абсентеїсти (близько 10%) – люди з індиферентною громадянською позицією, що виражають байдужість до громадсько-політичного життя, переважно молоді люди 18-29 років з неповною середньою або неповною вищою та середньою спеціальною освітою;

5) люди з невизначеною громадянською позицією (близько 10%).

Попри те, що становлення громадянської політичної культури в цілому відбувається досить суперечливо та характеризується регіональною фрагментацією, амбівалентністю суспільної свідомості, нерозвиненістю громадянських позицій, в українському суспільстві простежується тренд до формування активістської політичної культури та поступового додання елементів патріархально-підданської політичної культури. Сьогодні намітились тенденції, що вказують на зміцнення суб'єктного потенціалу громадян, зростання їх впевненості у власних силах, їх готовність перейняти на себе відповідальність за країну. Більше того, ці тенденції віддзеркалюють внутрішні процеси формування групової солідарності та підвищення рівня самоорганізаційної активності населення у новітніх українських реаліях, що спроможні з часом перетворитися на потужний громадський рух. Це означає наступне:

– по-перше, політична культура сучасної України перебуває у процесі становлення та ще не набула усталеного вигляду;

– по-друге, в українському суспільстві в цілому є значний резерв для зростання громадського сектору;

– по-третє, громадянське суспільство в Україні потенційно активне і прагне змін.

Розрив між реальною політичною поведінкою і сприйняттям громадянами власної здатності та обов'язку діяти можна подолати тільки через реальне налагодження зворотних зв'язків між державним та недержавними секторами. Це допомагатиме владі своєчасно реагувати на тенденції розвитку суспільних процесів, коригувати управлінські рішення, а населенню – проявляти громадянську ініціативу, розуміти значущість власної участі та спроможності впливати на процеси прийняття управлінських рішень.

Йдеться про конструювання життєдайної публічної сфери та комунікативних практик як розгалуженої мережі альтернативних представницьких центрів функціонального збалансування (децентралізації) відносин між центром (влада) і периферією (соціально структурований простір) та попередження функціональної узурпації державно-управлінських

інституційних практик шляхом відносно рівномірного розподілу функціональних якостей між членами суспільства (прав та обов'язків), розширення спектра альтернативних голосів та поля учасників прийняття владних рішень (контроль і відповідальність).

3.3. Протестний потенціал українського суспільства

Українське суспільство і держава знаходиться на етапі пошуку нових моделей інституціоналізації демократичних процедур, узгодження інтересів політичних акторів та шляхів створення загального концепту їх консолідації, апробації на практиці нових конституційних реформ, тобто розв'язання тих внутрішніх протиріч у відносинах між суб'єктами суспільної взаємодії, які посилюють соціальну напруженість, нестабільність і призводять до протестної активності певних груп населення.

Ще після проголошення незалежності українське суспільство, що стало на шлях демократичних перетворень, «було охоплене демократичною ейфорією – вірою в абсолютну силу демократії, її безмежні можливості та миттєві результати» [Давимука С. Політичні режими сучасності та перехід до демократії / С. Давимука, А. Колодій, Ю. Кужелюк, В. Марченко. – Львів: Національна академія наук України, Ін-т регіональних досліджень, 1999. – 168 с. (С. 36)]. Але на практиці все виявилось значно складнішим. Процес демократизації впродовж 25 років незалежності так і не завершився формуванням правової соціальної держави, розвиненого громадянського суспільства і цивілізованої ринкової економіки. На сьогодні Україна залишається демократичним суспільством перехідного періоду, в якому де-юре – демократія, а де-факто – псевдодемократія. Тож не дивно, що зі спалахами громадянської активності населення такі стани знов повторилися у 2005 році – після Помаранчевої революції і нова хвиля «демократичної ейфорії» відбулася на самому початку 2014 року – після революції Гідності. Однак соціальні протести хоч і відбуваються, проте не вирішують системних внутрішніх протиріч в українській державі, а революційні зміни не призвели до якісних змін самої суспільної системи.

Для демократичних політичних систем соціальні протести – нормальне явище, адже у соціальних груп і спільнот розвинених держав політична культура – на достатньо високому рівні, що забезпечує конструктивізм протестних акцій на захист інтересів протестувальників, їх легітимність, орієнтації на мінімальні втрати для економіки і суспільної системи в цілому. Проте Україна має власну специфіку: за визначенням провідних західних політологів, Україна залишається «гібридною державою» із змагальним авторитарним режимом, [Кузьо Т. Десять свідчень того, що Україна неорядянська держава // Політична думка. – Київ, 2009. – №2. С.37-49., Kuzio T. Regime type and politics in Ukraine under Kuchma // Communist and Post-Communist Studies. London. – 2005. – № 38. – С.106-119.], для якої характерним є поєднання залишків старої радянської системи з новими економічними та

політичними інститутами, а політичний процес відзначається застоєм, корупцією і домінуванням еліт, які приносять мало користі для держави, мінімальною підтримкою з боку населення. [[Carothers T. The End of Transition Paradigme // Jornal of Democracy. – 2002. – № 13 \(1\). – P. 302](#)].

Вітчизняні соціологи активно досліджують теоретичні і практичні проблеми виникнення протестної поведінки, її форми прояву та наслідки для української держави. Розгляд цієї проблематики здійснюється за різними, нерідко протилежного змісту напрямками: певна частина авторів розглядають протестну поведінку як деструктивну, дестабілізуючу форму прояву соціальної напруженості та конфліктності, інші розглядають її як конструктивну форму соціальної активності громадян, яка спрямована на радикальний захист своїх прав і законодавчо встановлених гарантій.

У межах такого поділу соціологи розрізняють легітимні, інституціоналізовані, ненасильницькі форми соціального протесту та нелегітимні, дестабілізуючі деструктивні форми протестної поведінки. Поведінковий потенціал деструктивного соціального протесту (рівень масової поведінки) – це орієнтації соціальних суб'єктів на застосування нерегламентованих форм протестної активності громадян, дестабілізуючих соціальний лад. Вибір соціальними суб'єктами саме протестних методів захисту прав багато в чому визначається соціально-економічною та політичною ситуацією і залежить від ступеня ефективності акцій соціального протесту, їх результативності за наслідками. Нас буде цікавити громадська думка населення країни щодо оцінки стану, чинників соціальної напруженості, процесів активізації протестної активності та форм їх прояву протягом останніх кількох років.

Автори аналітичної доповіді НІСД «Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання» (2014 р.) назвали події в Україні тектонічним зламом, який відбувся в українському суспільстві наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. і став вододілом початку нової доби. І хоч надати повну та об'єктивну характеристику цієї доби можна буде лише в історичній перспективі, коли буде зрозумілим реальний баланс здобутків та втрат, ризиків і шансів, визначиться траєкторія розвитку суспільства [[Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський \[та ін.\]; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2014. – 132 с.](#)], однак ми маємо можливість простежити та проаналізувати як відбувався процес радикалізації суспільних настроїв громадян, виявити тенденції, що сигналізували про зростання соціальної напруженості у суспільстві.

Сприйняття населенням країни поточної соціально-економічної та політичної ситуації в країні виступає провідним фактором, який впливає на стан соціальної напруженості і соціального самопочуття населення. Власне, протягом кінця 2012-2013 рр. спостерігався процес посилення соціальної напруженості в українському суспільстві через невдоволення населення внутрішньополітичною ситуацією в Україні та незадовільного соціально-економічного становища громадян. Багаточислені соціологічні дослідження

фіксували погіршення соціального самопочуття населення через підвищення цін і тарифів, нестабільність, невпевненість у завтрашньому дні, низьку оплату праці тощо. Спостерігалось зростання стихійної протестної активності різних груп населення українського суспільства. Зокрема, за даними Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова, у 2009-2013 рр. середньомісячна кількість протестів в Україні зростає від менше 200 у жовтні 2009 р. до понад 1 тис. у грудні 2013 р. [Громадська думка. – 2014. – №1 (21). – 16 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/modules/pages/files/1392649538_2889.pdf].

Також різко зростає й численність соціальних протестів: у 2013 р. за даними Інституту стратегічних досліджень 29 мітингів зібрало понад 10 тис. осіб, на противагу 4 тис. у 2012 р. І якщо загалом за період 2009-2013 рр. переважала соціально-економічна тематика протестів (незаконні забудови, комунальні послуги, невиплата зарплат, права дрібних підприємців), то з початком Майдану в листопаді 2013 р. провідними темами протестів стали ідеологічні (62 проти 25% до Майдану), політичні (58 проти 27%) та відстоювання громадянських прав (52 проти 27%). Дослідження, проведені в період Майдану, також засвідчили суттєве переважання політичних мотивів протесту: побиття демонстрантів у ніч на 30 листопада та репресії (69 %), відмова В. Януковича підписати Угоду про асоціацію з ЄС (40 %), прагнення змінити у країні владу (39%) й життя загалом (36%). Характерною ознакою 2013 р. стало різке зростання кількості й інтенсивності виступів, спричинених незаконними діями чи бездіяльністю правоохоронних органів. За підсумками моніторингу Центру дослідження суспільства, лише за перші дев'ять місяців 2013 р. було зафіксовано 333 протестні події, що порушували питання свавілля або бездіяльності правоохоронних органів [Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2013 р. / Центр дослідження суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/protests/protesty-peremohy-i-represii-v-ukraini-2013>].

Таким чином, під впливом якісних змін у політичній ситуації, реагуючи на еволюцію суспільних настроїв, громадянське суспільство України у 2013 р. набуло нових якісних проявів мобілізації активних громадян для вирішення стратегічних для розвитку Української держави проблем. За даними досліджень ІСПП НАПН України з кінця 2013 до початку 2014 рр. в масових акціях, що відбувалися в Україні власну участь засвідчили 17% респондентів, які протестували у грудні 2013 р., і 21,6% – які протестували у березні 2014 р. Більшість з останніх – це молодь від 18 до 29 років (27,8%) і респонденти Західного регіону (47,4%). Вкрай низька протестна активність у березні 2014 р. концентрувалася серед старшого покоління, а також серед респондентів Півдня (91,8%) і Сходу (89,7%).

І оскільки внаслідок досвіду протестної активності кінця 2013-початку 2014 року, які призвели до падіння режиму В. Януковича, українське суспільство у 2014 році було достатньо мобілізованим [Балакірева О.М. Протести з економічними вимогами в Україні (за результатами моніторингу 2009-2014 рр.) / О.М.Балакірева, Є.В.Білоус, І.О.Тітар // Український соціум. –

2015. – №2 (53). – С.83-96], остільки накопичений протестний потенціал залишається значним. Як свідчить розподіл відповідей на питання *“Якщо у вашій місцевості розпочнуться знову масові акції, цілі яких Ви поділяєте, чи будете Ви брати в них участь?”* в останні п’ять років (2011-2015 рр.) більше третини респондентів упевнено заявляють про свою готовність в тій чи іншій мірі особисто брати участь у масових акціях («обов’язково буду» + «мабуть, буду»). Найбільше таких серед жителів Заходу: тут протягом 2012-2014 рр. кількість людей, готових долучитися до масових протестів, якщо такі розпочнуться у їх місцевості, зросла з 40,5% до 60,8%, однак у 2015 р. їх поменшало до 35,2%. У Центрі впродовж останніх чотирьох років число протестно налаштованих громадян з незначними коливаннями збільшилося з 32,7% у 2012 р. і у 2015 р. сягнуло позначки 41,8%. Менший, але достатньо високий ступінь готовності на момент останнього опитування у грудні 2015 р. спостерігався на Сході (26,1%) та Півдні (23,7%). Порівняно з груднем 2013 р. на Сході частка тих, хто був готовий брати участь у масових акціях протесту, зросла майже на 12% (тоді було зафіксовано найменший показник готовності мешканців Сходу долучитися до масових акцій протесту – 14,5%), на фоні зменшення на 30% кількості тих, хто тоді протестувати відмовився. При цьому у 2013 р. і на Сході і на Півдні був зафіксований найбільший за роки спостереження показник небажання долучатися до масових акцій протесту протестах – 70,3% і 68%, відповідно.

Варто зазначити, що подібний сплеск протестних настроїв серед населення та готовності брати участь у масових акціях на рівні близько 36-37% був зафіксований у листопаді 2004 р. – напередодні Помаранчевої революції і тримався рік (у листопаді 2006-го – 37%). Надалі ці настрої в суспільстві почали спадати і в грудні 2009 р. сягнули мінімуму – 23,8%, що, імовірно, стало наслідком розчарування в Помаранчевій революції, яке наростало протягом усєї каденції президента В. Ющенка.

Якщо говорити про причини, що спонукають громадян до участі в акціях протесту, вони, як показує десятирічний моніторинг питання *“Які основні причини можуть спонукати Вас до участі в акціях протесту?”*, криються переважно в соціальній та фінансово-матеріальній площині. Зокрема, це (за даними 2015 р.): невивплати зарплат, пенсій, стипендій – 47,4%; стрімке зростання цін – 36,9%; підвищення плати за житло й транспорт, припинення водо-, тепло- та енергопостачання – 36,3%; інфляція, знецінення заощаджень – 21,6%; а також: погіршення умов пенсійного забезпечення громадян, підвищення віку виходу на пенсію – 16,4%; збагачення небагатьох та зубожіння більшості – 15,4%; звільнення з роботи – 14,5%; зростання злочинності – 11,1%.

Не менш значущими є чинники, пов’язані з порушенням прав людини (27,4%), корупцією в органах державної влади – 19,3%; зловживання владою з боку місцевого керівництва – 18,4%; а також зі зрадою владою національних інтересів України – 26,2%, у тому числі: ескалація воєнних дій, перехід до відкритої війни з Росією – 11% та призупинення євроінтеграційних процесів, політичні поступки Росії – 10%.

А от бездіяльність правоохоронців у розслідуванні злочинів проти народу, вчинених режимом Януковича сколихнула б лише 14,7% опитаних. І майже не викликали б посилення протестних настроїв населення країни такі чинники, як політичні репресії проти представників опозиції (6,3%) та усунення від влади нинішнього керівництва держави в незаконний спосіб (2%).

На момент останнього опитування (2015 р.) проблеми соціально-економічного характеру з можливими не виплатами зарплат, пенсій, стипендій були найбільше актуалізовані на Сході (74,7%) та Півдні (56,3%), мінімальні показники – на Заході (35,5%) та в Центрі (37,8%). Підвищення плати за житло й транспорт, припинення водо-, тепло- та енергопостачання в найбільшій мірі турбувало знов таки населення Сходу (52,5%) та Півдня (45,2%), трохи менше у Центрі (33,6%), найменше у Західному регіоні (23,9%). Також високий рівень соціальної напруженості впродовж 2014-2015 рр. тримає в країні стрімке зростання цін, особливо на Півдні (54,1%), мінімальний показник – на Сході (33,6%).

Натомість внутрішньополітична ситуація в країні, зокрема зрада владою національних інтересів України, ігнорування потреб армії, втрата нових територій впродовж 2014-2015 рр. постає головною причиною для активізації протестних настроїв серед більше половини мешканців Західного регіону України (близько 53-54%). У Центрі до протесту з цього приводу готовий – кожен четвертий (близько 25%), на Сході – кожен п'ятий (близько 17-19%), на Півдні – кожен десятий (9,6%) мешканець. Також найбільш актуальним для мешканців Західного регіону є невиконання чиновниками закону про люстрацію, збереження корупції в органах державної влади (близько 30-35%). У Центрі та Сході країни протестні настрої щодо подолання корупції у владі характерні для п'ятої частини опитаних (близько 20%). На Півдні країни цей показник значно нижчий (близько 10%). Бездіяльність правоохоронців у розслідуванні злочинів проти народу, вчинених режимом Януковича, найбільше турбує та викликає протестне невдоволення у мешканців Західного регіону, хоч впродовж 2014-2015 рр. значущість цього фактору зменшилося з 44,4% до 30,3%. Респондентів же зі Сходу (8%) та Півдня (6%) ця проблема геть не турбує.

Порушення прав людини може бути приводом для зростання соціальної напруженості для кожного третього мешканця Заходу (35,5%) і Центру (32,7%), кожного четвертого мешканця Півдня (24,4%) і кожного п'ятого (20,4%) зі Сходу України. Зловживання владою з боку місцевого керівництва більшою чи меншою мірою відчують на момент останнього опитування мешканці усіх регіонів: 23,7% на Півдні, 19,1% у Центрі, 18,8% на Сході і 17,9% Заходу. Призупинення євроінтеграційних процесів та політичні поступки Росії у 2014 р. викликало б протестне обурення тільки серед кожного десятого мешканця, незалежно від регіону проживання.

Готовність молоді до участі в акціях протесту обумовлюється як соціально-економічними факторами: не виплата зарплати, пенсії, стипендії – 43,3%; звільнення з роботи – 38,6%, стрімке зростання цін – 30,7; так і внутрішньополітичними: зрада владою національних інтересів України,

ігнорування потреб армії, нові втрати територій – 33,5%; невиконання чиновниками закону про люстрацію, збереження корупції в органах державної влади – 29,1%; порушення прав людини – 27,8%.

Слід зазначити, що проведені нами дослідження у грудні 2014 р. виявили, що 78,4% населення країни погоджувалися з тим, що відстоювання власних інтересів та прав потребує активної позиції, відкритої боротьби за власні права. Заперечували те, що «*аби відстояти власні інтереси та права, необхідно за них боротися*» лише 5,3% опитаних. Втім, попри таку чітку і показову позицію громадян щодо захисту своїх прав та інтересів, більше третини з них з них (35,4%), зважаючи не лише на гостроту проблем, які спонукають населення до протестів, але й на воєнний конфлікт на Сході країни, все ж таки погодилися з тим, що «*сьогодні слід утримуватись від будь-яких виступів проти влади, адже вони послаблюють Україну перед лицем російського агресора*». Хоч третина опитаних в Україні були не згодні з такою позицією: за вербальними оцінками 33,5% респондентів фіксувалася неготовність поступитися своїми правами та інтересами, не зважаючи на вкрай складне становище в країні. Показовим фактом є й те, що 30,8% утруднювалися з відповіддю. Подібна картина у відповідях спостерігається серед мешканців усіх регіонів країни.

Впродовж 2014-2015 рр. в усіх регіонах, окрім Сходу країни, спостерігається тенденція зменшення кількості громадян, готових утримуватись від будь-яких виступів проти влади (на Заході з 43,3% до 32,1%, у Центрі з 37,6% до 29,9%, на Півдні з 32% до 25,9%), та збільшення тих, хто не згоден терпіти і не виступати проти влади (у Центрі з 29,8% до 44,7%, на Півдні з 35% до 40%, на Заході з 26,7% до 34%). На Сході готовність тримати затягнутими паски висловлює близько 30% опитаних, а от кількість їх опонентів трохи збільшилася (з 41% до 45,9%).

Показово, що мінімальна кількість тих, хто утруднювався з відповіддю на момент останнього опитування – це респонденти зі Сходу та Центру країни (24,7% та 25,4%, відповідно), тоді як максимально високі показники невизначеності зафіксовано на Півдні (34,1%) та Заході (33,9%) країни.

Позиції опитаних щодо ставлення до захисту своїх прав в ситуації воєнного конфлікту представлені в Таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на питання: Чи згодні Ви з твердженнями “*Які основні причини можуть спонукати Вас до участі в акціях протесту?*”, «*На сьогодні слід утримуватись від будь-яких виступів проти влади, адже вони послаблюють Україну перед лицем російського агресора*», грудень 2014 р.,

у % до тих, хто відповів

Аби відстояти власні інтереси та права, необхідно за них боротися	% до тих, хто відповів	На сьогодні слід утримуватись від будь-яких виступів проти влади, адже вони послаблюють Україну перед лицем російського агресора	% до тих, хто відповів
Згоден (однозначно так + скоріше так)	78,4	Згоден	35,4

Не згоден (скоріше ні + однозначно ні)	5,3	Не згоден	33,5
Важко відповісти	16,2	Важко відповісти	30,8

Результати досліджень ІСПП НАПН України дають змогу визначити ставлення населення України до протестних акцій. В динаміці з 2004 по 2015 роки виявлено, що більша частина респондентів переважно схвалюють їх проведення, вважаючи, що *«Доведений до відчаю народ має сьогодні моральне право на будь-які акції протесту, ні в кого не питаючи на них дозволу»*. Особливо це проявилось у постреволюційному 2014 р. (61,4% – максимально високий показник впродовж останнього десятиріччя). Діапазон коливань оцінок тих, хто схвалює протестні акції, навіть стихійного характеру є значними – близько 15% (від 61,4% у 2014 р. до 45,7% у 2007 р.). Тих респондентів, які не схвалюють акції протесту, набагато менше. Однак й серед них діапазон коливань в оцінках тих, хто не згоден з проявом протестної активності народу, що доведений до відчаю, становить близько 10% (від 13% у 2014 р. до 22,2% у 2013 р.). У 2006 та 2009 рр. спостерігалися зворотні тенденції порівняно із загальною динамікою – в ці роки тих, хто не погоджувався з тим, що масові виступи протесту – це єдиний спосіб домогтися змін на краще було більше, ніж тих, хто такі форми підтримував.

Кількісні показники впевнених в тому, що *«нині масові виступи протесту – це єдиний спосіб домогтися змін на краще»*, впродовж останнього десятиріччя (2004-2015 рр.) коливаються від 44,7% у 2013 р. до 27,8% у 2009 р., серед їх опонентів – тих, хто вважає навпаки, – від 23,2% у 2005 р. до 33,7% у 2006 р.. Впродовж 2006-2007 рр. і в 2009 році кількість тих, хто не погоджувався з тим, що масові виступи протесту лишаються єдиним способом домогтися змін на краще було більше, ніж тих, хто мав протилежну думку (Табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка оцінок респондентів щодо ставлення до акцій протесту

	Доведений до відчаю народ має сьогодні моральне право на будь-які акції протесту, ні в кого не питаючи на них дозволу		Нині масові виступи протесту – це єдиний спосіб домогтися змін на краще	
	<i>згоден</i>	<i>не згоден</i>	<i>згоден</i>	<i>не згоден</i>
Липень 2004р.	49,3	18,8	32,8	29,5
Листопад 2005 р.	50,5	20,9	38,6	23,2
Жовтень 2006 р.	48,8	21,4	30,7	33,7
Грудень 2007 р.	45,7	19,1	28,0	31,5
Грудень 2008 р.	51,4	16,4	39,9	23,8
Грудень 2009 р.	51,1	16,8	27,8	31,7
Грудень 2010 р.	51,7	21,0	36,8	31,0
Листопад 2011 р.	57,2	16,4	41,2	25,8
Грудень 2012 р.	49,9	20,9	33,9	31,7
Грудень 2013 р.	54,9	22,2	44,7	32,0
Грудень 2014 р.	61,4	13,0	40,4	25,1

	Доведений до відчаю народ має сьогодні моральне право на будь-які акції протесту, ні в кого не питаючи на них дозволу		Нині масові виступи протесту – це єдиний спосіб домогтися змін на краще	
	згоден	не згоден	згоден	не згоден
Грудень 2015 р.	56,6	19,8	39,0	28,6

У регіональному розрізі спостерігається досить строката картина (2011-2015 рр.). Протягом останніх п'яти років кількісно ті, хто висловлює позицію на підтримку активних протестних способів домогтися змін на краще, в цілому переважають тих, хто вважає навпаки. Найбільш високі показники готовності вдатися до протестів спостерігалася у 2013 р. на Заході та в Центрі (66,6% і 53,8%, відповідно) і в 2015 р. на Сході та Півдні країни (40,3% і 34,1%, відповідно). Однак впродовж останніх років готовність вдатися до протестів серед мешканців Західного регіону поменшала на 19% (47,6% у 2015 р.) і на 16,6% у Центрі (43,3% у 2015 р.), натомість зросла на Сході на 13% (у 2012 р. було 27,3%) і на 4,7% на Півдні (у 2012 р. було 29,4%). Ті, хто не згодні з протестною формою як єдино можливою для досягнення змін на краще кількісно переважали своїх опонентів у 2013 р. на Сході (48,3%), а також на Півдні у 2013 р. (41,6%) та у 2015 р. (40,7%).

Схожа динаміка спостерігається в регіональному розрізі серед згодних й незгодних з тезою, що доведений до відчаю народ має сьогодні моральне право на будь-які акції протесту, ні в кого не питаючи на них дозволу. Впродовж 2011-2015 рр. ті, хто згодні з цією тезою кількісно переважають тих, хто не згоден. Однак впродовж останніх років згодних поменшало на Заході на 20,3% (з 74,8% у 2013 р. до 54,5% у 2015 р.) і на 12,3% в Центрі країни (з 65,4% до 53,1% у 2015 р.), натомість їх побільшало на 25% на Сході (з 39,8% у 2013 р. до 64,8% у 2015 р.) і на 15,1% на Півдні країни (з 39% у 2013 р. до 54,1% у 2015 р.). Виразна динаміка спостерігається й серед тих, хто не згоден з цією тезою: впродовж 2014-2015 р. на Заході їх кількість зросла на 14% (з 6,5% до 20,5%), а на Сході впродовж 2013-2014 р. поменшала на 16,4% (з 32,7% до 16,3%).

Показово, що кількість тих респондентів, які не визначилися з відповіддю як на першу, так і на другу тезу, досить висока – від 15-18% на Сході і Півдні країни до 25-34% на Заході та в Центрі країни (на момент останнього опитування), що значно ускладнює побудову імовірних прогнозів щодо можливої активізації протестної поведінки радикально налаштованих громадян країни.

Мабуть не дивно, що доведений до відчаю народ став вдаватися до нестандартних, навіть ігрових форм протестів, популярними стали неправові нелегітимні, «методи» люстрації – самосуди над можновладцями. Кожен п'ятий з опитаних у 2014 р. (21,8%) на запитання: «Як Ви оцінюєте останні громадянські акції, під час яких державних чиновників та народних депутатів викидали у сміттєві баки?» дав відповідь «однозначно позитивно». Разом з тими, хто оцінює люстрацію за допомогою сміттєвих баків скоріше позитивно, ніж негативно (22,8%), це становить сумарно 44,6%. Тією чи іншою мірою

негативно ставляться до таких «методів» 38,9% респондентів. Серед тих, хто підтримує акції самосуду, найбільше прихильників партій, які виголошують радикальні гасла або лідери яких не асоціюються з корумпованістю попереднього режиму: Радикальної партії Олега Ляшка (71,7%), ВО «Свобода» (69,8%) та політичної партії Об'єднання «Самопоміч» (52,5%). Серед тих, хто не підтримує, переважають прихильники «Опозиційного блоку» (74%), чимало членів якого були так чи інакше пов'язані з Партією регіонів. Ця ж тенденція спостерігається і в регіональному розподілі відповідей: у Східному регіоні, базовому для колишніх членів Партії регіонів, більшість респондентів (53,3%) ставиться до люстрації за допомогою сміттєвих баків негативно. Натомість в інших регіонах більш чи менш виразно домінує позитивне ставлення до самосудів: Захід – 55,8%, Центр – 47,6%, Південь – 43,5%. Негативно ставляться до них на Заході 27,2%, у Центрі – 34,6%, на Півдні 39,1 % респондентів.

Однак акції протесту українських громадян далеко не завжди виступають способом захисту їх прав та інтересів, особливо у випадку, якщо вони виникають в результаті застосування маніпулятивних технологій з боку популістських сил, які зацікавлені у розкручуванні власних проектів. Особливо це небезпечно в ситуації, коли наша держава потерпає від зовнішніх негативних впливів. Одночасне загострення внутрішньополітичних протиріч та збудження протестної активності громадян соціально-економічними проблемами можуть стати значними небезпеками, що несуть загрозу українській державності в цілому.

Ставлення респондентів до акцій протесту як до маніпулятивних дій з боку «ляльководів» (зацікавлених суб'єктів – політиканів та олігархів) дозволяють визначити відповіді респондентів на питання *«Чи згодні Ви з твердженням: “Масові виступи протесту не мають сенсу – їхніми плодами користуються лише політикани та олігархи”?»*.

В динаміці з 2005 до 2015 рр. виявився несподіваний факт – у грудні 2013 р. – в період піку протестної активності населення країни заради гідного європейського майбутнього, більше половина населення країни – 51,2% з недовірою ставилося до протестів. Це самий високий показник впродовж останніх п'яти років (!), і різкий спад ми отримуємо вже через рік – у 2014 р. 41,2% опитаних респондентів дотримувалися такої думки. Зниження показника відбулося за рахунок збільшення тих, хто не може визначитися з ситуацією щодо протестних виступів та їх справжніх організаторів. У грудні 2014 р. ми зафіксували самий високий за останні п'ять років показник тих, хто не зміг чітко визначитися з відповіддю на питання (32,1%). До того подібна ситуація спостерігалася з 2007 до 2009 р. (32,4%, 32,2%, 32,6%).

В регіональному розрізі виявилось, що більшість тих, хто впродовж останніх років заперечував маніпулятивність протестних акцій – це передусім респонденти Західного регіону. Саме вони – не погоджувалися чи не хотіли погоджуватися з тим, що плодами соціальних протестів користуються лише політикани та олігархи: таких у 2013 р. було 50% опитаних, на противагу близько 14 % опитаних зі Сходу та Півдня країни. Проте на початку

революційних подій наприкінці 2013 р. впевнених у тому, що за протестними акціями стоять політики та олігархи найбільше було саме на Сході (67,9%) та Півдні (64,7%), вдвічі менше на Заході (31,9%), найменше – у Центрі (10,2%). Також саме в західних областях у 2014 р. спостерігалася максимальна кількість тих, хто не зміг визначитися з відповіддю – 43,2%, тоді як на Півдні – таких вдвічі менше – лише 21,8%.

Як не дивно, впродовж 2013-2015 рр. найбільше сумніви з приводу сенсу акцій масового протесту охопили мешканців саме Західного регіону, адже кількість не згодних з тим, що їхніми плодами користуються лише політики та олігархи, поменшало на 20% (до 28% у 2015 р.), трохи менше у Центрі – майже на 15% (до 24,3% у 2015 р.), відповідно побільшало скептиків, згодних з цією тезою: на 10% на Заході і аж на 30% в Центрі (у 2015 р. 41,4% і 45,1%, відповідно). Натомість на Сході і Півдні відбуваються протилежні тенденції: поменшало скептиків на 12% на Сході (у 2015 р. 55%), трохи менше – на 6% – на Півдні (58,6%), відповідно на 10% побільшало тих, хто не пов'язує протестні виступи з політичним маніпулюванням – на Сході сьогодні це майже кожен четвертий (23,2%), а на Півдні – кожен п'ятий (20,7%) мешканець регіону.

Можна погодитися з думкою політолога С. Тарана, який вважає, що для того щоб почалися справді серйозні всенародні протести, не вистачає двох речей: «...по-перше, довіри громадян до політиків (після розчарування в помаранчевих лідерах), та й узагалі, будь-яких організаторів протестних акцій. Ця тотальна недовіра, фактично травма, досі не дає людям об'єднуватися навколо якоїсь мети. Другий дуже важливий фактор – це менеджмент, тобто керування цими виступами. Цим треба серйозно займатися щодня, організовувати відповідні мережі, інспектувати, перевіряти їх. Саме цим в Україні немає кому займатися» [Таран С. Чи повстане Україна? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uagolos.com/chy-povstane-ukrajina/>]. Однак, штучне розхитування ситуації, використовуючи розчарування суспільства нинішніми керманічами країни та зростаюче невдоволення нинішньою політикою, чи розпалювання сепаратистських рухів, ще раз підкреслимо, вкрай небезпечно, хоч і може бути однаково ймовірним сценарієм для початку третього Майдану. Як показують наші дослідження впродовж 2014-2015 рр. суспільство майже рівномірно розділилося на згодних (32,4%), не згодних (30,5%) і тих, хто не визначився (36,7%), з приводу того, що «ні перший Майдан, ні другий не досягли своїх цілей – потрібен третій Майдан, який остаточно зруйнує корумповану систему влади». При цьому тих, хто підтримує ідею третього майдану найбільше на Півдні (57%), супротивників цієї ідеї найбільше на Сході (39,5%) та в Центрі (34,1%), а тих, хто вагається з відповіддю, найбільше на Заході країни (44,4%).

Українці традиційно віддають перевагу мирним формам масового протесту, що не мають протиправного характеру (2013-2015): мітингам (від 50,2% до 40,4%), збиранням підписів під колективними зверненнями (від 48,1% до 46,3%), демонстраціям (від 31,9% до 22,8%), страйкам (від 21,4% до 18,6%), пікетуванню місцевих (від 11,7% до 13,2%) і центральних (від 9,6% до 10,3%) органів державної влади. До участі в радикальних формах переважно

протиправного штибу схиляється значно менше громадян України. Так, у захоплення приміщень органів влади погодилися б узяти участь від 4,3% до 1,2% опитаних, у голодуванні – від 2% до 1,8%, у терористичних актах – близько 1%. Дещо збільшилася частка тих, хто погоджується стати учасником блокування шляхів сполучення – від 5,1% до 7% (на Заході і Півдні – до 9,6% і 9%, відповідно), у масових бунтах – від 3,7% до 4,2% (на Заході та в Центрі – до 6,8% і 5,7%, відповідно), у збройних виступах – від 1,8% до 3,2% (у Центрі – до 5,2%).

І хоч динаміка оцінок опитаних показує, що протестний градус населення України, порівняно з 2013 р. – періоду Євромайдану і Революції гідності, в цілому дещо знизився, однак для українського суспільства впродовж 2014-2015 рр. актуальною залишається проблема радикалізації протестної активності, використання нелегітимних, насильницьких, протиправних форм конфлікту протестуючими. Зокрема, готовність населення до радикального протесту засвідчують відповіді на питання *«Чи готові Ви особисто до застосування сили, а якщо буде така потреба, то й зброї у разі виникнення масових заворушень під час проведення мітингів, демонстрацій?»*.

За даними проведених нами опитувань у травні 2014 р., про свою особисту готовність під час масових заворушень, мітингів і демонстрацій застосувати силу, а то і зброю заявили 29,2% респондентів. Із них однозначно готові робити це 10,4%. Здавалося б небагато, але якщо ці люди матимуть змогу реалізувати свої уявлення про наведення ладу в країні, це може запустити ланцюгову реакцію, яка врешті здатна призвести до громадянської війни. Силкові методи та зброю готовий використовувати кожний третій опитаний Західного (34,1%) та Центрального регіонів (33,5%). На Сході та Півдні на користь силових методів висловилося значно менше респондентів – 26,4% і 13,9% відповідно. Різниця, очевидно, пояснюється тим, що на Сході та Півдні вже переконалися на практиці, до чого це призводить. Схильність до радикальних рішень як правило зворотно корелюється з віком людей – чим молодші респонденти, тим частіше вони виявляють готовність хапатися за зброю і вирішувати проблеми за допомогою сили.

Більше того, навесні 2014 р. у межах нашого дослідження було з'ясовано, що вогнепальною зброєю володіє 4,4% громадян. Ця цифра фактично збігається з офіційними даними, відповідно до яких на той час громадяни України легально мали близько 2 млн. одиниць вогнепальної зброї. Тобто, власників такої зброї – приблизно 5,6% від загальної кількості громадян віком від 18 років. Максимально високий показник володіння вогнепальною зброєю припадає на Центральний – 5,9% і Західний – 4,7% регіони, на Сході – 3,8%, тоді як на Півдні таких майже не було (лише 1%). Проте якби на той час була можливість придбати вогнепальну зброю в усіх бажаючих (23,9% опитаних), кількість легальних власників вогнестрілів збільшилася би майже у 5,5 разів. При цьому, чим молодші респонденти, тим більше серед них бажаючих придбати зброю (29,9% молодих людей готові її придбати).

Війна 2014-2015 років в Україні спричинила процеси незаконного озброєння населення за рахунок незаконного вивезення зброї, боєприпасів,

вибухівки з району проведення антитерористичної операції. На сьогодні поки ніхто конкретно не зможе сказати, скільки нелегальних «стволів» на цей час знаходиться в населення. Називають цифру: від кількох мільйонів. А от за словами голови Української асоціації власників зброї Г. Учайкіна, з усієї зброї, яка зараз перебуває на руках українських громадян, 70% – нелегальної та лише 30% – легальної. Останнім часом фахівці, зокрема представники ОБСЄ, засвідчують, що нелегальна зброя з України починає потрапляти й на європейський ринок, що завдає удару по іміджу нашої держави [Чікалін В. Роззброєння населення — це його безпека // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/25577-rozzbroyennya-naselennya-ce-jogo-bezpeka>].

* * *

Отже, 2013 р. – початок 2014 р. можна визначити як період кризового зламу у відносинах між державою та громадським сектором і водночас як період нових очікувань і можливостей. Гострі суперечності між владою та громадськістю щодо подальшої розбудови національної державності загрожують втратою попередніх державотворчих здобутків і навіть самої незалежності. Тому досягнення державницького консенсусу основних політичних сил і громадянського суспільства стає нагальним завданням української спільноти, вирішення якого за жодних обставин не можна відкладати.

Події в Україні впродовж останніх років розвивалися на засадах гострого соціально-політичного протистояння, яке переросло у масові акції протесту санкціонованого і несанкціонованого характеру з боку активної частини громадян. Прагнення змінити існуючий політичний чи соціально-економічний порядок в Україні проявилось у поширенні радикальних настроїв серед населення і протестній соціально-політичній активності громадян.

Невиправданість сподівань народу, зміцнення та поширення корумпованості в чинній системі влади, яка прийшла на революційній хвилі, відверте використання ситуації у власних інтересах політичною верхівкою тримає протестний потенціал населення країни у підвищеному тонусі. Попри те, що українці традиційно віддають перевагу суто мирним формам протесту, ймовірність радикалізації протестної поведінки, зокрема із застосуванням зброї та інших засобів насильства, висока. І вона зумовлюється не стільки попередньою психологічною готовністю потенційних протестувальників, скільки ситуаційними чинниками, передусім характером реагування на події, що відбуваються.

Обнадійливим є те, що переважна більшість українців (60,5%) незалежно від регіону проживання поділяє думку, що доля країни залежить від кожного з нас (серед молоді – 66,8%). Вкрай важливо, щоб величезна енергія мас була мирною й стала міцною основою миру і злагоди в країні.

**Розділ IV. ГУМАНІТАРНІ ПРІОРИТЕТИ
РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ДЗЕРКАЛІ
ГРОМАСЬКОЇ ДУМКИ**

4.1. Уявлення громадян України про національні символи

4.1.1. Структура національно-символічного простору України: основні тенденції та динаміка змін

Україна і український народ сьогодні переживають вкрай складний період свого життя – той історичний етап, коли зіткнулися в одній площині, в одному просторі і часі прагнення народу до гідного життя через революційні зміни і консолідовану громадянську дію, зовнішня агресія і громадянська війна на Сході країни, ідеологічний розкол, жертви воєнного конфлікту і спалах небувалого патріотизму, милосердя, саможертви заради спасіння ближнього, заради збереження цілісності країни. Ми є свідками прориву у розвитку національної свідомості населення, коли бажання народу бути самодостатнім суб'єктом суспільних перетворень підкріпилося конкретними діями, вимагаючи народження оновленої ідеології, зміни складу українського політикуму на політиків нового типу.

Нагальною вимогою часу є звернення до арсеналу нетрадиційних ресурсів у ході політичного реформування, зміцнення традиційних устоїв державного регулювання соціально-політичних відносин, переформатування інструментальної ролі політичних інститутів, які відповідають за реалізацію інтегративної та телеологічної функцій політичної системи, впровадження відповідних інституційних інновацій. Тому саме в цей час як ніколи актуалізується визначна роль національної символіки як базової складової духовного, культурного, ідеологічного, політичного життя суспільства, як засобу інтеграції та мобілізації людських спільнот.

Символи завжди використовувалися при необхідності продемонструвати силу єдності та згуртованості соціальної групи, спільноти, народу. У концентрованому вигляді вони репрезентують колективні уявлення та водночас вказують на іншу (сакральну) реальність. Тобто, символи не віддзеркалюють соціальну реальність, але стають самою реальністю для спільноти. Так, в основу формування, фіксації та відтворення нації та держави завжди закладено певну систему символічних форм та символізмів, які через створення національного символічного простору і конкуренцію з символічними універсумами інших культур, держав та геополітичних утворень позначають ареал розповсюдження і рівень захищеності національного та державного суверенітету [Суший О.В. *Культурно-символічні засади національної ідентичності*/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12SOvZNI.pdf>].

Система символів є сама по собі системою кодування уявлень групи про себе, про оточуючий світ і “раціональну”, безпечну поведінку, яка здатна гарантувати сталість соціуму, забезпечувати суспільну безпеку. Національні символи демонструють не тільки зміст національної психіки, риси характеру нації, але установки та очікування індивідів, які складають націю. Б.Андерсон виділяє ознаки “уявної” спільноти, яка міцно скріплюється закарбованим у свідомості громадян образом цієї спільноти – національною ідентичністю та загальнозначущими цінностями демократії, рівності прав та свобод, панування

закону, соціальної солідарності тощо [Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М. : “КАНОН-пресс-Ц” ; “Кучково поле”, 2001. – 288 с].

Результати наукових досліджень фіксують структурованість символічного простору, що сформувався і закріплюється в свідомості громадян країни відносно державних символів, знаків, історичних подій, образів і уявлень. Сама ж структура втілює колективну світоглядну визначеність, є проявом груподумства, що забезпечує соціально-психологічну і образно-символічну єдність української спільноти. Події останніх двох років в країні призвели до значних змін у внутрішньому і зовнішньому світах як людини, так і країни в цілому. Життя зараз сприймається багатьма по-різному, проте типовим маркером часу є спектр сприйняття життя як «до» і «після» (до Революції гідності, до війни на Донбасі), життя при старій владі і при новій, життя за мирних часів і теперішнє життя – під час війни. Сьогодні сприймається як нестабільне, небезпечне, невизначене, насичене непевністю і тривогою про завтрашній день, про долю рідних і близьких, про власну долю.

Бурхливі зміни розставляють чіткі акценти і розкривають ступінь зачужості для громадян країни існуючих національних символів. Проведені нами дослідження фіксують динаміку змін уявлень населення країни про національні символи в періоди дореволюційних (2003-2012 рр.) та постреволуційних змін – у 2015 р. Ми пропонуємо проаналізувати структуру національно-символічного простору, що закріплюється в свідомості громадян України і забезпечує соціально-психологічну і образно-символічну єдність української спільноти.

За нашою класифікацією, така структура містить наступні складові частини:

1. Сміслові ядро (стабільно стійкі уявлення про національну символіку більшості населення країни) – базовий рівень. У кількісному вимірі – це ті символи, які оцінюються більшістю респондентів (від 50% до 100%);

2. Основна частина – ті символи, які в кількісному вимірі набирають від 20% до 49% оцінок опитаних;

3. Символи, що становлять периферійну частину в загальній структурі національно-символічного простору – кількісний вимір не перевищують 19% відповідей за масивом.

Бурхливі події в Україні після 2013 р. стали причиною змін пріоритетів при визначенні значущості позицій національних символів, особливо для молодих громадян країни. Після Євромайдану українці дуже змінилися. Вони стали більш свідомими, сміливішими, вимогливішими, сильнішими. Значних масштабів стала набувати патріотична міць і сила українців. «Україна – понад усе!» стало сенсом і гаслом життя для багатьох громадян країни, маркером новітньої історії української держави. У людей прокинувся дух патріотизму. Актуалізувалося бажання виявити, показати власну громадянськість світу в образно-символічній формі.

У період дореволюційних змін (до 2013 р.) центральне смислоутворююче ядро, в основі якого – усталені і стійкі уявлення більшості населення країни про національну символіку складалося з трьох пріоритетів-символів:

1) державної символіки (Державного гербу України (тризубу), Державного прапору України (синьо-жовтого прапору) і Державного гімну України – “Ще не вмерла Україна...”);

2) національних страв і напоїв (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.);

3) національного вбрання, вишиванок, вишитих рушників.

Результати проведених ІСПП НАПН України з 2003 до 2015 р. досліджень розкривають внутрішню структуру сформованого національно-символічного простору і дозволяють зафіксувати динаміку змін, що відбулися. Серцевиною смислового ядра стабільно виступає державна символіка України - це синьо-жовтий прапор, Герб – тризуб, Гімн “Ще не вмерла Україна”. Цей пріоритет стабільно посідає першу рейтингову позицію, а його значущість і кількісна оцінка стабільно зростає. В період постреволюційних змін в національно-символічній структурі значних змін не відбулося. До смислового ядра увійшов символ вишиванки, національного вбрання і став його другим сегментом. А національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки і т.п.) вийшли зі складу смислового ядра і перемістилися з серцевини до основної частини в структурі національно-символічного простору. Таким чином, у 2015 р. смислове ядро національно-символічного простору українців концентрується у площині лише двох пріоритетів-символів – державної символіки та національного вбрання, інтенсивність вибору і значущість яких значно зростає (Таблиця 1).

Таблиця 1

Смислове ядро позицій-символів, які в уявленнях громадян уособлюють Україну
(символи, які оцінюються більшістю респондентів, від 50% до 100%)

“Що для Вас особисто є символом України?”	Дореволюційний період		Постреволюційний період	
	Динаміка оцінок 2003 -2012 рр.		Оцінки 2015 р.	
	% тих, хто відповів	Рейтингова позиція	% тих, хто відповів	Рейтингова позиція
1. Державна символіка (синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн “Ще не вмерла Україна ...”)	37,8 - 64,2	1	68,1	1
2. Національне вбрання, вишиті рушники	34,6 – 49,5	3	61,4	2
3. Національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.)	35,2 – 51,1	2	44,3	3

Національна державна символіка – священні атрибути кожного народу, які уособлюють його культуру, традиції, історичну пам’ять. У сучасних умовах подібними атрибутами переважно виступають національні символи (герб,

прапор, гімн), мова, пантеон національних героїв, релігійні вірування. Саме національна державна символіка уособлює закріплені в законодавстві країни офіційні знаки, звукові вираження, що в короткій формі виражають одну чи кілька ідей політичного або історичного характеру і символізують суверенітет держави. Державні символи України визначені у Розділі 1 Ст. 20 Конституції України (1996р.), яка включає Державний герб України, Державний прапор України і Державний гімн України як символи суверенної й незалежної держави. Цілком зрозуміло, що у період до революції Гідності спостерігалось стійке підвищення її значущості в уявленнях громадян. Однак, слід пам'ятати, що Україна має три історичних прапора: синьо-жовтий – державний, жовто-блакитний – національний, також червоно-чорний – прапор національної революції. Кожен з них є символом України. Також маємо три гімна: державний – «Ще не вмерла Україна», духовний – «Молитва за Україну» і революційний, повстанський – «Червона калина». Тризуб – державний герб, древній символ влади українського народу на своїй землі [Карноза С. Які символи потрібні українцям/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litsa.com.ua/show/a/15349>].

В період дореволюційних змін показники 2012 р., порівняно з показниками 2003 р. збільшилися у 1,7 разів (37,8% і 64,2% відповідно), що свідчить про поступове становлення і зрілість національної самосвідомості більшості громадян, про підвищення співвіднесення себе з українською нацією, поваги до державної символіки, більш осмислене ставлення до своєї громадянської позиції і суспільної ролі в українській державі. Проте «вибух» значущості державної символіки в свідомості громадян країни відбувся під час та після революції Гідності. У постреволюційному 2015 р. 68,1% респондентів вказали на те, що особисто для них вона стала уособленням української державності.

В дореволюційний період (2003-2012 рр.) регіональний розподіл оцінок респондентів фіксував значні відмінності, які коливалися в діапазоні від 74,9% до 55,4% (20%). Проте у постреволюційному 2015 р. розбіжність в оцінках стала ще більшою і становила майже 30% (мах високі – на Заході – 79,0% проти 49,9% відповідей на Сході країни). За результатами 2012 р. значущість державної символіки як уособлення незалежності і суверенності української держави найбільш визнана населенням Західного регіону (74,9%), дещо в меншій мірі – населенням Центрального – 66,2%, і Східного регіону – майже 60%. Мінімальний показник зафіксовано в Південному регіоні – 55,4%. Проте визнання державної символіки як атрибутів загальнонаціональної ідентифікації характерно для більш, ніж половини населення усіх регіонів країни. У 2015 р. відбулися значні зміни в оцінках респондентів Півдня – з 55,4% показник зріс до 73,9%, і навіть перевищив відповідний показник по Центральному регіону (73,6%).

Як у дореволюційний період 2003-2012 рр., так і після революції Гідності, максимальні вибори державної символіки (Державним синьо-жовтим прапором, Гербом, Гімном “Ще не вмерла України..”) як символізації української державності спостерігалися серед молоді 18-29 років. У 2012 р. цей

показник був максимально високим порівняно з іншими віковими категоріями – 72,9%. Для респондентів середнього віку він становив 64,0%. У 2015 р. оцінки молоді становлять 71,8% на фоні значного зростання виборів респондентів середнього віку (70%). Це вказує на позитивні процеси формування і закріплення національної ідентичності молодого покоління, активізації патріотичних почуттів респондентів середнього віку, поваги до символів рідної країни. Це довели події, які відбувалися з кінця 2013 р. до сьогодні. Для респондентів старшого віку цей показник – значно менший – у 2013 р. він становив – 59,4%, у 2015 р. він зростає до 63,5%. Це може бути пов'язано з тим, що ця категорія населення народилася і пройшла свій основний життєвий шлях в Радянському Союзі.

Дослідження показало, що у дореволюційний період 2003- 2012 рр. простежувалася чітка тенденція – чим вище рівень освіти респондентів, тим більшими були показники вибору державної символіки України (74,5% опитаних, які вибрали цей пріоритет – люди з вищою освітою, натомість 55% – з незакінченою середньою). У 2015 р. – змінилися тенденції, що спостерігалися: так, найвищі оцінки державної символіки були зафіксовані у респондентів з середньою освітою. Можливо, це та категорія населення, яка масово відреагувала на збройний конфлікт на Сході і зі зброєю у руках взялася за оборону країни.

В гендерному розрізі оцінки чоловіків і жінок щодо вибору державної національної символіки – і в дореволюційний, і в постреволюційний періоди – майже співпадають (у 2012 р. – 63,4% і 64,7% відповідно; у 2015 р. – вони зросли і становлять у чоловіків – 68,5%, у жінок – 68%). Проте майже на всі інші позиції спостерігається значна розбіжність в оцінках опитаних – діапазон таких розбіжностей сягає до 16%.

Слід врахувати те, що символи, які існують багато століть (прапори, архітектурні та скульптурні пам'ятники, різноманітні політичні терміни, образи видатних діячів та ін.) відбиваються в колективній свідомості і передаються наступним поколінням. Сталість чи ситуативність відношення населення до державних символів, як до концентрованого «духу» країни та її еліти, свідчить про ступінь підтримки існуючого ладу, про ефективність ідеології та рейтинг політичних лідерів і державних діячів, про згуртованість і єдність нації.

Події, що відбулися в Україні, стали поштовхом до того, що змінилися усталені пріоритети в структурі національно-символічного простору. Так, у 2012 р. – у період передреволюційних змін в країні другим пріоритетом, який символізував Україну виступали національні страви та напої. У постреволюційному 2015 р. цей пріоритет в структурі смислового ядра національно-символічного простору стає третім, а на його місце виходять вишиванки, національне вбрання, вишиті рушники. Така сама картина була і у 2009 р.

Це не випадково – адже саме події останніх двох років висвітлили соціально-психологічну і образно-символічну природу сучасної української спільноти. Українська національна вишивка уособлює цю природу, виступаючи символом здоров'я, краси, щасливої долі, родової пам'яті, святковості;

оберегом долі, дому, роду. З покоління до покоління передавалися з покоління в покоління, з роду в рід, береглися як священні реліквії. Українська національна вишивка як скарбниця вірувань, звичаїв, обрядів, духовних устремлінь, інтелекту українського народу на сьогодні відродилася в масовій свідомості населення, особливо в свідомості молодого покоління, ставши атрибутом нації, атрибутом української державності, громадянськості.

Українська національна символіка стає і зовнішнім, і внутрішнім способом самовираження, ідентифікації людини з Україною, маркером активізації національного культурного коду українців. У 2003 та 2012 р. національне вбрання, вишиті рушники називали символом України від 34,6% до 49,3%). У 2015 р. таких стало значно більше – 61,4%. Ще наприкінці 2013 р. розгорнулися процеси моди на усе українське, що позначилося на широкому використанні національного вбрання, вишиванок в повсякденному житті українців, особливо молоді. Молоде покоління вибирає національне вбрання, вишиванки як символи України – і на рівні вербальних оцінок, і на рівні повсякденних практик – у 2015 р. – саме у молоді від 18 до 29 років виявилися максимально високі оцінки цього символу – 65,1%. Також високо оцінили національне вбрання, вишиванки як символи України респонденти старшого покоління (62,3%). Насьогодні в країні розгортаються процеси популяризації символів, атрибутів, які уособлюють суто українське. Так, у багатьох містах України у 2014 р. пройшли паради вишиванок, у деяких містах – вперше – під гаслом «Україна – є! Україні – бути!», основними учасниками яких стала молодь від 16 до 35 років.

Показовими виявилися зміни, які відбулися в національно-символічному просторі України з 2012 до 2015 рр. Так, якщо брати регіональний зріз, то збереглася тенденція акцентування на національних стравах як одного з основних символів України для респондентів Східного і Південного регіону (у 2012 р., відповідно, 58,4% і 55,4%), тоді як для респондентів Центрального і Західного регіонів більш значущими символами виступали національне вбрання, вишиванки, вишиті рушники (54,2% та 53,2%, відповідно). У постреволюційному 2015 р. значущість українських вишиванок як символів України різко зростає, особливо для опитаних в Центральному регіоні (69,3%), Західному (62,5%), в меншій мірі на Сході – 55,5%; мінімальні показники зафіксовано на Півдні – 47%. Максимально високі показники вибору вишиванок у 2015 р. виявлено у жінок (65,6%), у респондентів з неповною вищою, середньою спеціальною освітою (65,3%).

У передреволюційному 2012 році національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.) були другим пріоритетом-символом в загальній структурі національно-символічного простору. На той час такий вибір зробили 51,1% опитаних по Україні в цілому. У постреволюційному 2015 р. його значущість знижується до 44,3%. Для молоді (46,8%), для респондентів з неповною вищою і середньою спеціальною освітою, для опитаних на Сході (49,6%) національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.) виступають найбільш характерним символом. Якщо у 2015 р. оцінки жінок і чоловіків – майже

збіглися (44,5% та 44% відповідно), то у 2012 р. для чоловіків – національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.) були більш значущими, ніж для жінок.

Таблиця 2

Структура національно-символічного простору

Ядро структури національно-символічного простору України (символи, які оцінюються в діапазоні від 50% до 100%);						
Динаміка змін (2012 - 2015 рр.)						
Символ	Дореволюційний період		Постреволюційний період			
	Середня оцінка по Україні, ранг, % 2012 р.,	Групи, в яких символ найбільш актуалізований, 2012 р., %	Середня оцінка по Україні, % ранг, 2015 р.,	Групи, в яких символ найбільш актуалізований, 2015 р., %		
1. Державна символіка	64,2	1	Мах високі показники: Захід (74,9%); молодь (72,9%); жінки (64,7%); респонденти з повною вищою освітою (74,5%)	68,1	1	Мах високі показники: Захід (79%), Південь (73,9%); молодь (71,8%); чоловіки (68,5%); респондентів з повною середньою (70,7%) та вищою освітою (69,5%)
2. Національне вбрання, вишиванки, вишиті рушники	49,3	3	Мах високі показники: Центр (54,2%); молодь (52,5%); жінки (55,7%); респонденти з повною середньою освітою (49,8%)	61,4	2	Мах високі показники: Центр (69,3%); молодь (65,1%); жінки (65,6%); респонденти з неповною вищою освітою (65,3%) Мін оцінки: Південь (47%); чоловіки (56,2%)

Основна частина національно-символічного простору (символи, які оцінюються респондентами в діапазоні від 20% до 49%)						
Символ	Динаміка змін, 2012 - 2015 рр.					
	Дореволюційний період		Постреволюційний період			
	Середня оцінка по Україні, 2012 р., %, ранг	Групи, де символ найбільш актуалізований, 2012 р., %	Середня оцінка по Україні, 2015 р., %, ранг	Групи, де символ найбільш актуалізований, 2015 р., %		
3. Національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.);	51,1	2	Мах високі показники: Схід (58,4%), Південь (55,4%); молодь (53%); жінки (54%). Мін показник Захід (41,3%), представники старшого покоління (50,9%); чоловіки (47,7%)	44,3	3	Мах високі показники: Схід (49,6%); молодь (46,8%); жінки (44,5%). Мін показники: Захід (37,1%).

Основна частина національно-символічного простору (символи, які оцінюються респондентами в діапазоні від 20% до 49%)						
4. Українська народна пісня	39,2	4	Мах високі показники: Південь (49%); представники середнього віку (39,8%), жінки (44,1%). Мін показники: Схід (29,3%); чоловіки (33,5%)	38,8	4	Мах високі показники: Центр (44,7%); представники старшого покоління (39,4%); жінок (42,7%); респонденти з неповною середньою освітою (41%). Мін показники: Південь (26,9%); чоловіки (34,3%)
5. Дніпро	27,8	7	Мах високі показники – Захід (29,5%), представники старшого покоління (29,1%). Мін показники: Схід (25,4%)	37,6	5	Мах високі показники: Схід (42,2%); молодь (39,7%); чоловіки (37,8%); респонденти з повною вищою освітою (39,9%). Мін показники: Південь (23,1%)
6. Червона калина	24,3	8	Мах високі показники: Захід (38,2%); молодь (27,6%). Мін показники: Схід (10,2%)	36,8	6	Мах високі показники: Захід (51,3%); молодь (40,1%); жінки (39,8%); респонденти з неповною середньою освітою (39%). Мін показники: Схід (10,6%); представники старшого покоління (33,8%); чоловіки (33%)
7. Національні музичні інструменти (кобза, бандура, трембіта)	31,5	5	Мах високі показники: Центр (36,4%), представники середнього віку (32,1%); жінки (35%) Мін показники: Захід (28,7%); чоловіки (27,4%)	35,9	7	Мах високі показники: Центр (44,7%); молодь (38,5%); жінки (37,9%); респонденти з неповною вищою (45,3%) та повною вищою освітою (37,2%). Мін показники: Південь (23,9%)
8. Карпатські гори	21,9	10	Мах високі показники: Захід (35,4%); молодь (24,1%), Мін показники: Схід (14,6%), Південь (17,3%)	29,2	8	Мах високі показники: Центр (34,2%); молодь (34,9%); жінки (30,2%); респонденти з повною вищою освітою (33,6%). Мін показники: Схід (23,6%); представників старшого покоління (25,5%)

Основна частина національно-символічного простору (символи, які оцінюються респондентами в діапазоні від 20% до 49%)						
9. Майдан Незалежності	20,5	11	<p>Мах високі показники: Центр (23,4%); в рівній мірі – для респондентів Півдня і Заходу (20,7%); молодь (26,9%),</p> <p>Мін показники: Схід (17,8%)</p>	27,9	9	<p>Мах високі показники: Захід (37,1%); молодь (36,9%); чоловіки (29,1%); респонденти з повною вищою освітою (34,1%).</p> <p>Мін показники: Південь (10,4%); представники старшого покоління (22,1%); жінки (27,1%); респондентів з неповною середньою освітою (20,5%)</p>
10. Національна валюта (гривня)	28,5	6	<p>Мах високі показники: Центр (31,4%), Схід та Південь (по 29,9%); у молодь (31,3%).</p> <p>Мін показники: Захід (19,9%)</p>	27,4	10	<p>Мах високі показники: Захід (38,6%); молодь (33,3%); жінки (29,1%); респонденти з повною вищою освітою (29,6%)</p> <p>Мін показники: Схід (16,5%); представники старшого покоління (20,9%)</p>
11. Пшеничне колосся	22,0	9	<p>Мах високі показники: Захід (26,4%); представники старшого покоління (23,2%).</p> <p>Мін показники: Схід (17,8%), Південь (19,7%)</p>	22,8	11	<p>Мах високі показники: Центр (34,6%); жінки (25%); представники старшого покоління (24,8%); респонденти з неповною середньою освітою (28,3%).</p> <p>Мін показники: Схід (13,9%); чоловіки (20,1%); респонденти з повною вищою освітою (19,3%)</p>
12. Гетьманська булава	17,4	12	<p>Мах високі показники: Центр (23,3%), Захід (20,7%); молодь (21,6%).</p> <p>Мін показники: Схід (11,2%), Південь (13,6%).</p>	21,9	11	<p>Мах високі показники: Південь (26,9%); молодь (29%); чоловіки (23,2%); респонденти з повною вищою освітою (26%).</p> <p>Мін показники: Схід (18,3%); представники середнього віку (19,8%); респонденти з неповною вищою освітою (19%)</p>

Основна частина національно-символічного простору (символи, які оцінюються респондентами в діапазоні від 20% до 49%)						
13. о. Хортиця	12,0	18	Мах високі показники: Схід (15,2%), Центр (13,7%); молодь (15,2%). Мін показники: Захід (7%), Південь (7,8%).	20,9	13	Мах високі показники: 28,3%; молодь (24,6%); чоловіки (23,6%); респонденти з повною вищою освітою (25,6%) Мін показники: Південь (10,4%); жінки (19%)

У 2015 р., порівняно з 2012 р., відбулося значне збільшення значущості державної символіки та вишиванок як символів України. В значній мірі актуалізованими є такі символи, як червона калина, Дніпро, Карпатські гори, Майдан Незалежності, гетьманська булава, о. Хортиця. Певною мірою зизилася значущість національних страв та напоїв (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.); українських пісень, національних музичних інструментів (кобза, бандура, трембіта), національної валюти.

Несподіваним виявився факт незначних змін в значущості Майдану Незалежності як символу України для населення країни в цілому (зростання у межах лише 7%), хоча структурні позиції цього символу – зміцнилися – він зайняв центральне місце в основній частині структури національно-символічного простору українців, перемістившись з 11-ї на 9-ту позицію. У передреволюційному періоді 2009-2012 рр. передостаннім символом в структурі основних національних символів, що зафіксувався в масовій свідомості населення країни, був Майдан Незалежності в Києві. Він вважається чи не головною і найзнаменитішою пам'яткою не лише Києва, а й усієї України. Там проходили дві великі революції і саме Майдан став символом свободи не тільки для українців але і для всього цивілізованого світу.

У 2012 р. – ще за мирних часів, п'ята частина населення країни (20,5%) визначила його як один з основних національних символів України. Порівняно з 2009 р. його пріоритетність зросла – з 15-тої позиції він перемістився на 11-ту, у 2015 р. – на 9-ту. Найбільшу прихильність до цього національного символу у 2012 р. (за мирних часів) висловлювали респонденти Центрального регіону країни (23,4%). Оцінки опитаних у Західному і Південному регіонах – практично співпали – 20,2 і 20,7% – відповідно. Незважаючи на те, що лише 17,8% з Донбасу називали Майдан Незалежності основним національним символом України, проте його значущість у рейтинговому вимірі для цих респондентів – є максимально високою, порівняно з іншими регіонами – цей символ – на 8-й позиції, тоді як для опитаних в західних і центральних областях України – на 10-тій. У віковому розрізі виявлена стійка тенденція – чим молодший вік респондента, тим вищою є значущість Майдану Незалежності як символу України.

У 2015 р. максимально високі показники спостерігалися на Заході (37,1%); у молоді (36,9%); у чоловіків (29,1%); у респондентів з повною вищою освітою – 34,1%. Мінімальні – на Півдні – 10,4%; у старшого покоління (22,1%), жінок (27,1%); респондентів з неповною середньою освітою (20,5%).

Події 2013-2014 рр. змінили не просто значущість цього символу, а сам його сенс. Він став і символом, і місцем революційних подій, територією волевиявлення і самоорганізації українців, боротьби активної частини громадян країни за свободу, за гідне життя, за Україну як державу європейську. З'являються нові сенси такого суспільно-політичного явища, як Майдан. Сам термін «майдан» став вживатися в просторі України в різних значеннях, спектр його смислів – значно розширюється [Детальніше див.: [Панькова О.В. Структурування національно-символічного простору України у період революційних зрушень і військового конфлікту \(Дослідницька розвідка\) / О.В.Панькова // Економічний вісник Донбасу. – 2015. – № 2 \(40\). – С. 198-209.](#)].

В структурі символічного простору і уявлень населення України, згідно запропонованої нами класифікації, виокремлюється остання група символів – периферійних – які уособлюють Україну, проте не несуть значного смислового і символічного навантаження для опитаних. Кількісні показники цих символів становили не більше 19,0% в середньому по Україні.

Таблиця 3

Символи, які займають периферійні позиції в структурі сформованого національно-символічного простору (оціночні показники менші за 19,0%)

Периферійна частина національно-символічного простору (кількісний вимір не перевищує 19% відповідей за масивом)						
Символ	Динаміка змін, 2012 - 2015 рр.					
	Середня по Україні, 2012 р., %, ранг		Групи, де символ найбільш актуалізований, 2012 р., %	Середня по Україні, 2015 р., %, ранг		Групи, де символ найбільш актуалізований, 2015 р., %
14. Верби, тополі	14,2	16	Мах висока актуалізація: Захід (18,1%), Центр (16,6%); молодь (15,9%); жінки (17,9%); респонденти з середньою і неповною середньою освітою (по 15,0%)	17,9	14	Мах висока актуалізація: Південь (19,4%); жінки (21,1%); представники середнього віку (18,5%); респонденти неповною середньою освітою 21,5% Мінімальні показники: Схід (11,8%); чоловіки (14,2%); респонденти з повною вищою освітою (15,7%)
15. Тарасова могила на канівській кручі	14,9	14	Мах високі показники: Центр (20,2%) представники середнього віку (16,3%); жінки (16,1%); респонденти з повною вищою освітою (16,6%)	17,2	15	Мах показники: Захід (25,5%); молодь (20,2%); жінки (17,4%); респонденти з повною вищою освітою (18,8%) Мін показники: Схід (4,1%)

Периферійна частина національно-символічного простору (кількісний вимір не перевищує 19% відповідей за масивом)						
16. Чорне море	14,5	16	Мах високі показники: Південь (32,7%); молодь (17,2%); жінки (15,1%); респонденти з середньою спеціальною і середньою освітою(15,5%)	16,3	16	Мах високі показники: Центр (24%); молодь (20,6%); чоловіки (16,4%); респонденти з повною середньою освітою (17%); Мін показники: Схід 4,4%
17. ФК “Динамо” (Київ)	12,9	17	Мах високі показники: Захід (17,3%); молодь (20,1%); чоловіки (19,6%) – показник вищий за оцінки жінок втричі; респонденти з повною вищою освітою (17,2%)	15,6	17	Мах високі показники: Захід (17,6%); молодь (18,7%); чоловіки (23,4%); респонденти з повною вищою освітою (16,6%). Мін показники: Південь (6,0%); жінки (9,1%)
18. Зброя та спорядження українського козацтва	10,9	20	Мах високі показники: Центрі (15,0%); молодь (15,9%); чоловіки (15,6%) – вдвічі вище, ніж для жінок; респонденти з повною вищою освітою (14,5%)	13,3	18	Мах високі показники: Захід (17,6%); молодь (19,4%); чоловіки (15,1%); респонденти з повною вищою освітою (13,9%); Мін показники: Південь (9,0%); представники середнього віку (11,6%)
19. Сучасні вітчизняні літаки, зокрема, АН-124 “Руслан” і АН-225 “Мрія”	11,1	19	Мах високі показники: Центр (14,2%); молодь (12,9%); чоловіків (14,0%); респонденти з повною вищою освітою (15,7%)	12,9	19	Мах високі показники: Центр (20,5%); представники старшого покоління (13,4%); чоловіки (17,7%); респонденти з повною вищою освітою (15,7%); Мін показники: Південь (4,5%); жінки (8,9%)
20. Донбас	9,5	21	Мах високі показники: Схід (15,5%). представники старшого покоління (12,0%); для респондентів з повною вищою освітою (10,2%) Мін показники: Центр (4,7%);	10,3	20	Мах високі показники: Схід (11,8%); представники старшого покоління (12,2%); чоловіки (11,4%); респонденти з неповною середньою освітою (12,7%); Мін показники: Південь (6,7%); молодь (7,9%)

Периферійна частина національно-символічного простору (кількісний вимір не перевищує 19% відповідей за масивом)						
21. Чорнобиль	16,1	13	Мах високі показники: Південь (30,6%); представники старшого покоління (17,0%); чоловіки (17,6%); респонденти з повною середньою освітою (17,8%)	9,9	21	Мах високі показники: Захід (14,6%); представники старшого покоління (10,5%); чоловіки (11,9%); респонденти з повною середньою освітою (10,4%). Мін показники: Південь (6,0%)
22. Церковна і релігійна символіка	8,2	23	Мах високі показники: Захід (15,8%); представники старшого покоління (10,1%); жінки (10,1%); респонденти з неповною середньою освітою (11,3%).	6,7	22	Мах високі показники: Захід (14,2%); представники середнього віку (7,3%); жінки (8,3%); респонденти з неповною середньою освітою 9,3%. Мін показники: Схід (1,8%); чоловіки (4,6%)
23. ФК Шахтар	9,1	22	Мах високі показники: Схід (13,2%); молодь (14,7%); чоловіки (14,9%); респонденти з повною вищою освітою (11,1%)	5,6	23	Мах високі показники: Центр (6,8%); молодь (7,1%); чоловіки (7,9%); респонденти з повною середньою освітою (6,2%) Мін показники: Південь (2,2%); жінки (3,7%)
24. Комуністична і радянська символіка (червоно-синій прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот	3,7	24	Мах високі показники: Схід (4,7%), Центр (4,5%); Мін показники: Захід (1,0%); представники старшого покоління (6,6%); чоловіки (3,3%) – втричі вище, ніж у жінок; респонденти з неповною середньою освітою (7,0%) на противагу тим, в кого неповна вища освіта (1,4%).	1,5	24	Мах високі показники: Схід (2,4%); представники старшого покоління (3,2%); жінки (1,7%); респонденти з неповною середньою освітою (2,9%). Мін показники: Захід (0,0%); респонденти з вищою освітою (0,4%) чоловіки (0,9%)

Система національно-символічного простору як система кодування уявлень спільноти про себе, про оточуючий світ і «раціональну», безпечну поведінку, здатна гарантувати сталість соціуму, забезпечувати суспільну безпеку України. На момент сьогодні її серцевиною виступає державна

символіка і українська вишиванка, а основну частину утворюють національні страви і напої, українська народна пісня, Дніпро, червона калина, національні музичні інструменти (кобза, бандура, трембіта), Карпатські гори, Майдан Незалежності, національна валюта (гривня), о. Хортиця. Проте така картина викликає багато запитань, бо проводяться прямі паралелі з феноменом так званої «шароварщини».

Небезпідставно керівник Аналітичного центру Асоціації політичних психологів України, політолог В.Пустовойт стверджує, що якби подібне дослідження було проведене за кордоном і респондентам була надана можливість відповісти на питання: «Що для Вас особисто є символом України?», то, напевно, перші місця посіли б Майдан Незалежності в Києві, де відбулися дві революції на зламі 2004/2005 рр. та 2013/2014 рр., Чорнобиль як місто атомної катастрофи та футбольний клуб «Динамо» (Київ), який налічує багато футбольних вболівальників в світі.

Не може не бентежити картина, коли Україна асоціюється самим населенням лише з символами традиційного суспільства – вишиванками, національними стравами, народними піснями тощо... А сучасні вітчизняні літаки, як наприклад, «Руслан» і «Мрія», що не мають аналогів у світі, опинилися лише на 19-му місці. Цілком природним є питання українського політолога: «Що це? – фіксація масовою свідомістю деіндустріалізації України? Чи не розуміння простими людьми значення технологічних досягнень для реноме своєї країни? Адже й 12-ть років тому – у жовтні 2003-го, – видатні здобутки вітчизняного літакобудування посідали лише 17-ту позицію в рейтингу (на жаль, раніше відповідні дослідження не проводилися). Втішає, що Карпатські гори перемістилися за ці роки з 15-го на 8-ме місце. Напевне, це наслідок того, що з різних трибун та в ЗМІ дедалі частіше говориться: через масову вирубку гірських лісів ми можемо невдовзі втратити цей унікальний природний комплекс... Не можна не погодитися з висловленою позицією В.Пустовойта з приводу того, що значний ухил у так звану «шароварщину» і недооцінка своїх наукових і технологічних досягнень в уявленнях українців, є доволі небезпечним. Адже формує в масовій свідомості систему цінностей, в якій на периферію відсунуто позиції, які є визначальними для успішної конкуренції нації в урбанізованому світі. Безумовно, значущість здобутків національної культури у процесах формування національної свідомості і визначення національної ідентичності є величезною, проте одне не виключає іншого, а навпаки – успіхи в технологічному світі успішно узгоджуються з історичними традиціями народу, здобутками української культури. [В.Пустовойт. Уявлення що є символом України – ухил у так звану «шароварщину» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://appu.kiev.ua/images/stories/doc/PR-6-10.15-Simvoli-Ukr.doc>]

Такий феномен може бути пов'язаний з соціально-психологічними особливостями наших громадян, в яких дедалі сильніше проявляється схильність до ізоляціонізму. Йдеться про обмеженість сфери життєвих інтересів рамками приватного життя і найближчого соціального оточення (сім'я, близькі родичі, друзі, сусіди, куми тощо), слабку орієнтацію на

досягнення в рамках професійної діяльності. Тут ми бачимо, що в свідомості українців формується внутрішнє сприйняття самих себе, своєї країни з позицій сенсів внутрішнього емоційного ірраціонального самосприйняття та світосприйняття. Дослідники вважають, що є підстави говорити про український феномен «догромадянського індивідуалізму». Наші співвітчизники можуть активно обстоювати свій особистий інтерес, а інколи — йти на радикальні заходи. Здавалося б, бурхлива двадцятилітня історія, багата на протестні акції, страйки та майдани, мала б свідчити про високу громадянську зрілість українців. Якби не одне «але». Зазвичай усі прояви соціальної активності припинялися, коли вирішувалася конкретна особиста проблема або громадяни отримували сигнал, що із завтрашнього дня проблема може бути вирішена. Навіть «помаранчева революція» не стала етапом розвитку нових форм самоорганізації: «велике стояння» на Майдані закінчилося новими великими утопіями. [Єрмолаєв А., Левцун О. «Вишневий сад» українського традиціоналізму // А.Єрмолаєв, О.Левцун // Дзеркало тижня. – 10.06.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vishneviy_sad_ukrayinskogo_traditsionalizmu.html].

* * *

Здійснене дослідження дало змогу розкрити стан громадської думки щодо визначення структури національно-символічного простору: свідомість українців в основному будується на традиції, а значить на культурно-історичному досвіді предків, ментальному та емоційно-психологічному коді, тому архетипічні засади виступають дієвим механізмом саморегуляції і сталості внутрішньої картини світу сучасного українця в умовах посилення нестабільності.

Державна символіка та вишиванки – виступають ядром національно-символічних уявлень громадян про Україну (показники – більші 50%), виявлена значна актуалізованість в свідомості населення таких символів, як національні страви, червона калина, українська народна пісня, Дніпро, Карпатські гори, Майдан Незалежності, гетьманська булава, проте усі ці символи транслюються в свідомості населення України як домінуючі символи-коди, що міцно зафіксувалися в колективній пам'яті українського народу як пріоритетні, як ті, що несуть глибокий духовний зміст. Саме вони передаються нащадкам – у молодого покоління – максимально високі показники вибору цих символів. Така картина може свідчити про те, що сучасні українці сприймають рідну країну переважно лірично, емоційно, в більшій мірі ірраціонально і кардіоцентрично, що відповідає основним рисам українського менталітету. І таке сприйняття відбувається на позиціях традиційного суспільства, а не модерного. Однак європейське майбутнє України потребує інших смислів і значних змін в свідомості як пересічних громадян країни, її керманічів, так і суспільної системи в цілому. Для українців такими сенсами може стати перехід до нового формату внутрішніх відносин, в основі яких:

- толерантність і згуртованість нації заради суспільної злагоди та миру;
- пріоритет загальнолюдських духовних цінностей;

- узгодженість інтересів людини і держави, народу та влади,
- реалізація принципів моральної, відкритої та відповідальної внутрішньої політики;
- дотримання конституційних прав людини і громадянина,
- соціальна справедливість і захищеність особи,
- високий професіоналізм, соціальна, колективна та особистісна відповідальність за теперішнє і майбутнє людини, країни, нації.

4.1.2. Національний символічний простір: Пантеон вітчизняних героїв

Цілісність гуманітарного простору виступає запорукою національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності країни. Цей складний духовно-ціннісний комплекс формується взаємодією систем освіти, культури, виховання, науки, засобів масової інформації, у цьому просторі функціонує історична пам'ять, розгортаються конкуруючі ідеології, які борються за вплив на суспільну свідомість [Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – НІСД, 2015. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/14/>]. Якісне відновлення гуманітарної сфери та кожної з її складових – світоглядної, ідеологічної, наукової, освітньої, культурної, інформаційної було і залишається важливим завданням на шляху національного самовідтворення українського суспільства і держави. Тому національні пріоритети гуманітарного розвитку України охоплюють широке коло питань: це і розвиток громадянського суспільства, і формування «суспільства знань», і досягнення культурної та політичної консолідації нації. Особливе місце серед них посідає проблема формування в масовій свідомості спільного несуперечливого національно-символічного простору, заснованого на спільному розумінні сенсів минулого, сучасного і майбутнього.

Збереження і всебічний розвиток національно-символічної складової гуманітарного простору, що містить колективні уявлення про видатні історичні постаті та провідних діячів сучасності, – невід'ємна умова розвитку суспільства і держави як цілісного соціально-культурного організму. Наявність героїчного минулого, яке солідарно визнається та усвідомлюється членами однієї спільноти, є основою її усталеності та ідентичності. На цьому наполягає відомий дослідник Е. Сміт, говорячи, що «подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізація братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти – ось головні функції національної ідентичності...» [Сміт Е. Національна ідентичність / Е.Сміт. – К.: Основи, 1994. – 223 с., с.169].

Як свідчить історичний досвід, репрезентації історичних сюжетів будуються на їх персоналізації: уособлена історія, як правило, має значні шанси

на стійку фіксацію у колективній пам'яті спільноти, народу. І оскільки героїчні постаті уособлюють всіх, хто творив, захищав, виборював, прокладав шлях у майбутнє своєму народові, такий «пантеон» загалом сприяє самовизначенню політичної нації, національному єднанню. Іншими словами, несуперечливість національного Пантеону є головною ознакою цілісної і усталеної національної історичної пам'яті і нації як такої. Нажаль, до цього часу в Україні колективні уявлення про національний Пантеон лишаються недоформованими на рівні суспільної свідомості, а історична пам'ять містить у собі водночас кілька різних моделей уявлень про події та постаті минулого, головними з яких, згідно з Л.Чупрій, є «національно-демократична» і «колоніально-радянська». Такий дуалізм поглядів громадян на національну історичну спадщину виступає суттєвим дезінтегруючим чинником, джерелом соціального напруження в суспільстві і активно використовується у політичній боротьбі [[Український пантеон як чинник формування національної ідентичності: аналітична записка / Л. Чупрій. – НІСД, 2009 \[Електронний ресурс\]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/Monitor/Juli2009/35.htm.](http://old.niss.gov.ua/Monitor/Juli2009/35.htm)].

Пантеон вітчизняних героїв утворюється через визнання тих чи інших історичних діячів чи сучасників більшістю населення країни, тому і соціологи і соціальні психологи, досліджуючи уявлення громадян про національні символи, прагнуть дізнатися, що відбуваються в колективній свідомості, зафіксувати знаки, символи, історичні постаті, які мають сенс, значущість для громадян країни. Дослідження громадської думки, що проводилися Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України у 2003, 2009, 2012 та 2015 рр. за спільним інструментарієм, а також результати опитування населення країни у 2007 р., яке містило інший спектр питань, дають змогу відстежити в динаміці ці процеси, скласти уявлення про структуру й ступінь сформованого національно-символічного простору, який є підґрунтям згуртованості та єдності нації.

Під час опитування 2007 р. респондентам була надана можливість відповісти на питання анкети: *«Назвіть, будь ласка, кілька прізвищ людей (не більше п'яти), яких, на Вашу думку, можна вважати національними лідерами України в останні двісті років?»*. Характерним виявився факт того, що в цілому на це питання відповіли лише дві третини респондентів (у Південному регіоні – лише 16%). Іншим було важко визначитися з відповіддю, також респонденти ні в кому не вбачали національних лідерів взагалі. У першу десятку ввійшли такі лідери (у 2007 р.), як: Т. Шевченко (25%), М. Грушевський (21%), В. Чорновіл (16%), В. Ющенко (9%), Л. Кравчук (8%), Л. Брежнєв (6%), І. Франко (6%), С. Петлюра (4%), С. Бандера (4%), В. Щербицький (3%). Найбільш високу оцінку у більшості регіонів країни отримали видатні українські письменники – Т. Шевченко, І. Франко та Голова Центральної Ради М. Грушевський.

У національному Пантеоні ми бачимо також прізвища таких взаємовиключних постатей, як С. Петлюра й С. Бандера, з одного боку, й Л. Брежнєва та В. Щербицького – з іншого, причому оцінка названих постатей знов-таки мала чітку регіональну диференціацію, так як перших здебільшого

підтримують на Заході та Півночі України, а других – на Сході та Півдні. Це засвідчує амбівалентність історичної пам'яті нашого народу, коли український історичний наратив переважає у західних регіонах країни, а радянсько-імперська міфологія залишаються поширеною у східних та південних областях.

Дослідження ІСПП НАПН України, що проводилися впродовж 2003-2015 років, включало інші питання щодо визначення структури національно-символічного простору України. Так, респонденти визначали історичних діячів і (чи) видатних сучасників, які особисто для респондентів найбільшою мірою символізують Україну. Це дозволило відстежити динаміку змін в оцінках респондентів в різні періоди опитування і визначити структурні складові національно-символічного Пантеону.

Ми пропонуємо розглянути цю структуру в залежності від інтенсивності відповідей респондентів у кількісному вираженні, враховуючи її архітектуру – поєднання стійких і нестійких структур.

1. **Серцевина** – це центр національно-символічного Пантеону, що включає ті постаті, які стабільно визнаються більшістю населення України як символи української державності (у кількісному вимірі – ті діячі, які набрали більш 50% відповідей).

2. **Основна (базова) частина** включає історичні постаті чи сучасних діячів, які в значній мірі актуалізовані в свідомості населення країни і стабільно посідають на високих рейтингових позиціях. Це ті постаті українського Пантеону, яких обирає більше третини населення країни (від 30,0% до 50%)

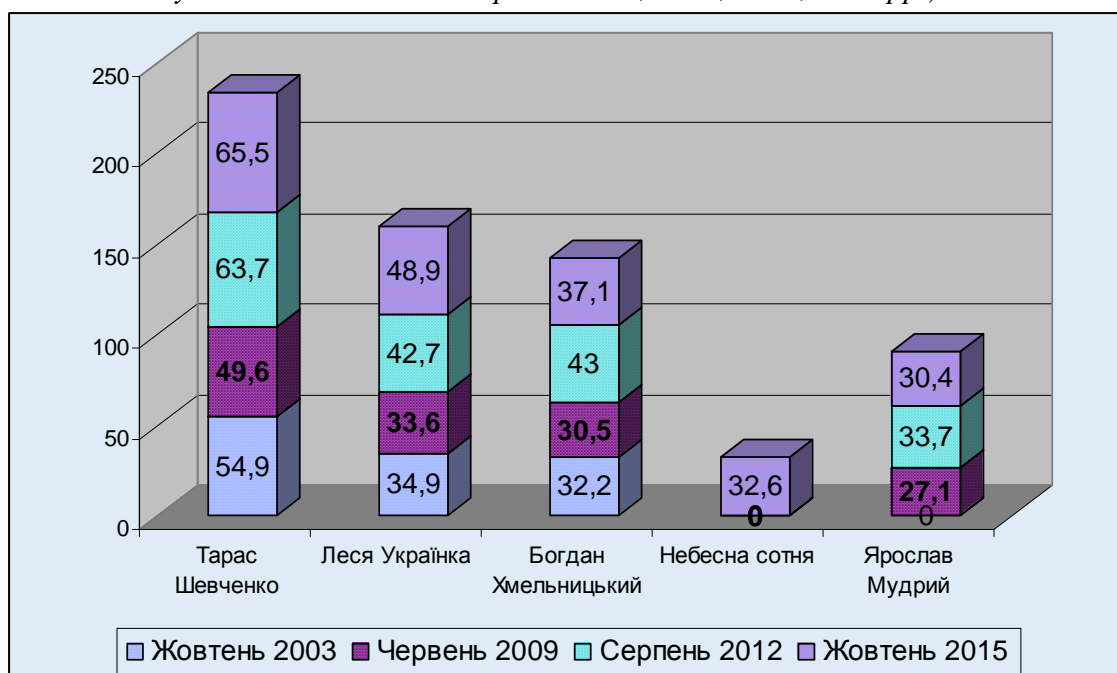
3. **Серединна частина** Пантеону, яка в незначній мірі актуалізована в масовій свідомості населення України. Оцінки позицій постатей, які входять до її складу – нестабільні, змінюються і не перевищують чверті опитаних (від 10 до 30%).

4. **Периферійна частина** – оціночні показники цих постатей – не перевищують 10%.

Це питання також дозволяє визначити серцевину єдиного національно-символічного простору, що сформувалося в свідомості громадян різних регіонів України, виявити і зафіксувати, ті постаті, які стабільно визнаються опитаними і навпаки, відзначити тих, хто посів на протилежних позиціях. Ті історичні діячі, які сприймаються населенням різних регіонів, різних соціальних груп певною мірою однозначно і визнаються ними в позитивному сенсі є своєрідними точками опори, які утворюють узгоджену громадську думку, становлять основу єднання українського народу як спільноти. Такими історичними постатями, які значущі для населення усіх регіонів країни і виступають її об'єднавчими національними символами є Тарас Шевченко (найбільш стала і стабільна позиція символічної особи), Леся Українка, Богдан Хмельницький, Ярослав Мудрий. У 2015 р. до Пантеону слави України увійшли герої Небесної сотні (Малюнок. 1).

Малюнок 1

Динаміка оцінок історичних постатей, які утворюють стійку структуру національно-символічного простору України, у % (за результатами всеукраїнського опитування ІСПП НАПН України 2003, 2009, 2012, 2015 рр.)

В центрі **національно-символічного ядра**, що утворюється в уявленнях громадян про національну символіку і фіксується суспільною свідомістю – Тарас Шевченко – його назвали людиною-символом України у 2012 р. 63,7% респондентів і 65,5% – у 2015 р. Ця постаць для населення країни стабільно виступає провідною, загальновизнаною фігурою в національному Пантеоні, що уособлює Українську державу. В динаміці з 2009 по 2015 рр. її значущість, стабільно зростає (майже на 16%). Максимально високі оцінки визнання видатного українського письменника і поета фіксуються у Західному (76,4%), Центральному (64,8%) та Південному (63,4%) регіонах. На Сході країни надали йому перевагу 58,7%. Показовим виявився факт того, що у 2015 р. змінилися пріоритетні групи, для яких Т.Шевченко виступає людиною-символом України. Якщо у 2012 р. ця постаць виступала найбільш значущою для опитаних з вищою освітою (69,5%), для респондентів середнього віку (65,8%), для жінок (66,2%), то у 2015 р. –такими групами стали респонденти з повною середньою освітою (67,0%), ті, хто старший за 56 років (65,9%), і також – жінки (67,5%). Мінімальні показники вибору збереглися в оцінках респондентів з неповною середньою освітою (62,0%).

В структурі національно-символічного простору виділяється **базова частина**, яка включає історичні постаті і (чи) сучасників, які в значній мірі актуалізовані в свідомості населення країни як символи України і стабільно посідають високі рейтингові позиції. В кількісному вимірі ця частина утворюється з позицій, що набирають більше третини відповідей респондентів. До подій 2013 р. такими посталями українського Пантеону були Богдан Хмельницький (43,0%), Леся Українка (42,7%), Ярослав Мудрий (33,7%).

Опитування 2015 р. зафіксувало суттєві зрушення в структурі основної частини національного Пантеону, сформованого до 2013 р. (у дореволюційний період).

Динаміка оцінок опитаних вказує на те, що серцевинне ядро національно-символічного Пантеону України, яке уособлює постать Т. Шевченка, залишається незмінною, сталою, до того ж її значущість зростає. Проте в базовій частині символічного Пантеону України відбулися значні зміни протягом останніх трьох років. До подій 2013 р. саме ці три постаті стабільно займали провідні позиції, то у 2015 р. пріоритетність розподілилася наступним чином: *основну частину* стали утворювати постаті

1. Леся Українка – 48,9%,
2. Богдан Хмельницький – 37,1%
3. Герої Небесної сотні – 32,6%
4. Ярослав Мудрий – 30,4%

Події в Україні змінили ті тенденції, які фіксувалися до 2013 р. Так, за дореволюційних і довоєнних часів – впродовж 2009-2012 рр. значущість зростала при оцінці постетей Богдана Хмельницького (в межах 13%), Лесі Українки (в межах 8%). Проте у 2015 р. відбулися зміни в пріоритетах – значущість Лесі Українки порівняно з показником 2012 р. збільшилася в межах 6% (було 42,7%, стало 48,9%), а Богдана Хмельницького, навпаки, знизилася в межах 6% (було 43%, стало 37,1%). Подібна картина спостерігається і з постаттю Ярослава Мудрого. Так, до 2012 р. його значущість зростала (в межах 7%), у 2015 р. показник значущості знижується на 3,3% і становить 20,4%, проте в динаміці рейтингова позиція цього історичного діяча залишається стабільною (4-те рейтингове місце в загальній структурі).

У 2015 р. Леся Українка є визнаним символом і посідає на 2-му рейтинговому місці. Поетеса в найбільшій мірі визнається респондентами Центрального регіону (53,9%), молоддю від 18 до 29 р. – 53,6% (у 2012 р. – це були респонденти середнього віку (45,0%); жінки (53%, що на 5% більше показника 2012 р.). Значна контрастність оцінок цієї постаті фіксується при порівнянні відповідей респондентів з повною вищою освітою (55,2%) і опитаних з неповною середньою освітою (45,4%, у 2012 р. таких було лише 35,8%), жінок (53%) та чоловіків (43,9%).

Як було сказано, у 2015 р. значущість постаті Б. Хмельницького в цілому знижується. Проте максимально високі оцінки визнання фіксуються серед респондентів Західного регіону (39,3%), Центрального (39,1%), серед молоді (40,9%), серед опитаних з повною вищою освітою (38,1%, у 2012 р. їх було 45,2%).

Результати аналізу показують, що чітко закріпилася тенденція найвищих оцінок молоді усіх трьох діячів, а також Небесної сотні, які уособлюють національно-символічний Пантеон Української держави.

При оцінці постаті Ярослава Мудрого сучасниками виявилось, що максимально високі показники спостерігаються в Західному регіоні (40,8%), мінімальні – у Південному (29,6%). Ця людина-символ є особливо значущою для опитаних з повною вищою освітою – 40,9% і для молоді (35,4%).

Таблиця 1.

Центральна і основна частини в структурі національного Пантеону України:
порівняльні характеристики дореволюційних і постреволуційних оцінок респондентів
в динаміці з 2009 до 2015 р.

Стійкі структури національно-символічного Пантеону України				
Серцевина Пантеону				
(позиції, що набрали більше половини відповідей респондентів)				
Визначні постаті	Дореволюційні зміни		Пострєволюційні зміни	
	В динаміці з 2009 до 2012 р.		В динаміці з 2012 до 2015 р.	
	2012		2015	
1. Тарас Шевченко	Значущість значно зростає (майже на 14% порівняно з 2009 р.). Ступінь визнання населенням країни – найвища: в усіх регіонах країни – більше половини населення. Мах високі показники – в Західному (72,4%) та Південному (67,7%). Для респондентів середнього віку (65,8%); для жінок (66,2%); для опитаних з вищою освітою (69,5% – показник перевищує оцінки тих, в кого неповна середня освіта на 10%).	63,7%	Зафіксовано тенденцію стабільного зростання значущості (на 2,2%) Мах високі показники – в Західному (76,4%) та Центральному (64,8%) регіонах. Для респондентів старшого покоління (65,9%) і молоді (65,5%); для жінок (67,5%), для респондентів з повною середньою освітою (67%)	65,5%
БАЗОВА ЧАСТИНА ПАНТЕОНУ				
(позиції, що набрали більше 30% відповідей респондентів)				
Історичні постаті і (чи) сучасники, які в значній мірі актуалізовані в свідомості населення країни як символи України				
2. Леся Українка	Значущість зросла на 8%; знизилася рейтингова позиція (з 2 на 3). Мах високі показники – в Західному регіоні (49,5%), мін – у Східному (35,3%); для респондентів середнього віку і молоді (45,4-45,0%); для жінок (47,8% на противагу оцінкам чоловіків – лише 36,5%); для респондентів з повною вищою освітою – 45,8% (на противагу опитаних з неповною середньою освітою – 35,8%)	42,7%	Значущість стабільно зростає, підвищилася рейтингова позиція. Мах високі показники зафіксовано в Центральному регіоні (53,9%), мінімальні – на Сході (44%); мах оцінки – у молоді (53,6%); у жінок (53% на противагу оцінок чоловіків – 43,9%); для респондентів з повною вищою освітою 55,2% (на противагу оцінкам опитаних з неповною середньою освітою – 45,4%)	48,9%

3. Богдан Хмельницький	Значущість зросла на 12,5% підвищилася рейтингова позиція (з 3 на 2) Мах високі показники – в Центральному регіоні (49,5%), мін – у Східному (35,9%). Для молоді (45,3%); для жінок – 43,3%, для опитаних з вищою освітою – 45,2%,	43,0%	Значущість знизилася у межах 6%, знизилася рейтингова позиція в структурі. Мах високі показники – в Західному (39,3%) і в Центральному регіоні (39,1%), мін – у Східному (32,7%). Для молоді (40,9%); для чоловіків (37,9%), для опитаних з повною вищою освітою – 38,1%	37,1%
4. Небесна сотня	Не було у списку		Мах високі показники – в Західному (60,7%), в Центральному регіоні (35,4%), мін – у Південному - 11,9%, у Східному - 14,7%. Мах високі показники – серед молоді (35,7%); для опитаних з неповною вищою освітою – 35,4% (проти 28,3% з неповною середньою); в рівній мірі для чоловіків (32,9%), для жінок (32,4%),	32,6%
5. Ярослав Мудрий	Значущість зросла на 7% позиція є стабільною (4-та) Мах високі показники – в Західному регіоні (40,8%), мін – у Південному (29,6%). Для молоді (35,4%), для опитаних з повною вищою освітою – 40,9%	33,7%	Значущість знизилася на 3,3%. Рейтингова позиція стійко закріпилася на 4 місці. Мах високі показники – в Центральному регіоні (37%), мін – у Південному (20,9%); для молоді (32,1%) і тих, хто старший за 60 років (31,9%); як для жінок (30,5%), так і для чоловіків (30,1%), для опитаних з повною вищою освітою – 33,6%	30,4%

В структурі сформованого національно-символічного простору виокремлюється також нестійкі структури. Це серединна і периферійна частини Пантеону. Постаті, що увійшли до складу серединної частини в певній мірі актуалізовані в масовій свідомості населення України. Їх обирають від 20 до 30% населення, а в динаміці спостерігається нестабільність рейтингових

позицій. В *період дореволюційних змін* – у 2012 р. серединну частину національного Пантеону очолювали Віталій і Володимир Клички (26,1%), Богдан Ступка (24,8%), Володимир Великий (20,8%) і Софія Ротару (20,5%).

В *період постреволуційних змін* і воєнного конфлікту в Україні у 2015 р. серединна частина національного Пантеону значно розширюється. До її складу входять: Михайло Грушевський (27,0%), Святослав Вакарчук (26%), Віталій і Володимир Клички (25,5%), Ліна Костенко (24%), Богдан Ступка (23%), Володимир Великий (21,3%). Ми вважаємо за доцільне провести паралелі у ставленні населення країни до тих постатей, які формують серединну частину національно-символічного Пантеону України і визначити динаміку змін в оцінках опитаних до 2012 р. і після 2012 р. (опитування 2015 р.)

В *період дореволюційних, довоєнних подій* спостерігалася наступна картина в оцінках опитаних. Так, включно до 2012 р. значущість всесвітньо відомих українських боксерів Віталія і Володимира Кличків порівняно з 2009 р. зростала (на 4%), а рейтингова позиція підвищувалася, перемістившись з 6-ї на 5-ту. Контрастними виявилися оцінки видатного українського актора театру і кіно Богдана Ступки. Четверта частина населення країни в особистому уявленні відносить його до основних людей-символів України. За роки моніторингу значущість його постаті в уявленнях населення різко зросла – на 14% (як у Т.Шевченка – головного символу, серцевини національного Пантеону України), а рейтингова позиція – істотно і стабільно підвищується, переміщуючись з 10-ї на 6-ту). Натомість значущість постаті князя Київського Володимира Великого зменшувалася у межах 4%, а рейтинг – знижувався – з 5-ї на 8-му. Лише п'ята частина населення називала Софію Ротару символом України. Значущість української співачки порівняно з 2009 р. до 2012 р. зростала на 6%, на фоні стабільного зменшення її рейтингових позицій (переміщення з 5 на 9-ту) в загальній структурі національно-символічного простору. У регіональному, соціально-демографічному розрізі спостерігалися значні розбіжності у відповідях респондентів при оцінці братів Кличків як символу України. Так, у 2012 р. більше третини (34,1%) респондентів Західного регіону і лише 20,7% – Східного надавали перевагу братам Кличкам. Високими були оцінки молоді (32,3%), чоловіків (30,1%), респондентів з середньою спеціальною освітою (30,4%). Богдана Ступку як державного діяча в сфері культури і мистецтва також високо цінує і продовжує цінувати населення Західного регіону – надають йому перевагу більше третини опитаних (34,1%). Мінімальні показники – у Південному регіоні (16,0%). Високо оцінювала цього діяча молодь (28,6%), жінки (25,5%), респонденти з повною вищою освітою (32,0%) на противагу тим, в кого освіта – неповна середня (15,5%). Третина опитаних в Західному регіоні (34,9%) і 17,2% – у Центральному вважали Володимира Великого символом України, Тут максимально високі оцінки – у респондентів з повною вищою освітою (27,4%), у молоді та у чоловіків (21-23%). П'ята частина населення країни (20,5%) вважала Софію Ротару символом України у дореволюційному 2012 р. Найвищі показники спостерігаються в Західному (22,7%) і Східному (17,1%) регіонах, мінімальні – у Центральному (10,5%). Чим старший вік респондентів, тим вищими були оцінки: 22,1% представників

старшого віку віднесли постать співачки до національного символу. На той час виявлялася значна розбіжність в оцінках чоловіків (15,5%) і жінок (24,8%), чим нижче освітній рівень респондентів, тим вищими були їхні оцінки: 23,1% з незакінченою середньою і 18,8% – з вищою називали С.Ротару людиною-символом України.

Після 2012 р. – постреволуційних подій, як вже зазначалося, серединна частина Пантеону України починається з 6-ї рейтингової позиції до 11-тої і включає такі постаті, як Михайло Грушевський (27,0%), Святослав Вакарчук (26%), Віталій і Володимир Клички (25,5%), Ліна Костенко (24%), Богдан Ступка (23%), Володимир Великий (21,3%). В Табл. 2 міститься узагальнююча порівняльна картина.

Таблиця 2.

Серединна частина структури національного Пантеону України: порівняльні характеристики дореволюційних і постреволуційних оцінок респондентів в динаміці з 2009 до 2015 р.

Нестійкі структури національно-символічного Пантеону України				
Серединна частина Пантеону				
(позиції, що набрали від 20 до 30% відповідей респондентів)				
Значущі постаті	Дореволюційні зміни		Постререволюційні зміни	
	В динаміці з 2009 до 2012 р.		В динаміці з 2012 до 2015 р.	
	2012		2015	
6. Михайло Грушевський	Значущість зросла на 3%, проте рейтингова позиція змінилася – з 6 на 7-му. Мах високі показники – у Західному регіоні (37%), серед молоді (22,9%), у чоловіків (21,4%), у респондентів з повною вищою освітою (28,3%). Мін оцінки – на Сході (10,5%), у респондентів похилого віку (18%), з неповною середньою освітою (12,9%).	21%	Значущість значно зросла – на 6%, рейтингова позиція підвищилася – з 7-ої на 6-ту. Мах високі показники – у респондентів Західного регіону (43,1%), у тих, кому від 30 до 50 років (28,9%), у чоловіків (27,6%), у респондентів з повною вищою освітою (32,3%), мін – на Сході (12,7%), у респондентів похилого віку (25,1%), з неповною середньою освітою (23,4%)	27,0%

7. Святослав Вакарчук	Не було у списку	-	Мах високі показники – у респондентів Західного регіону (35,6%), у молоді (38,9%), у жінок (26,3%), у респондентів з повною вищою освітою (33,2%), мін – на Сході (17,4%), у респондентів похилого віку (17,6%), з неповною середньою освітою(17,6%)	26%
8. Віталій і Володимир Клички	Значущість зростала у межах 5% Мах високі показники – в Західному регіоні (34,1%), мін – у Східному (20,7%). Для молоді – 26,1% на протипагу оцінок тих, кому за 56 років); для чоловіків (30,1%); для респондентів з середньою спеціальною освітою (30,4%). Мін оцінки – на Сході (20,7%), у респондентів похилого віку (20,5%), з неповною середньою освітою (18,8%)	26,1%	Значущість дещо зменшилася, рейтингова позиція знизилася – з 5-ї на 8-му Мах високі показники – в Центральному регіоні (33,9%), у молоді – 29,8% на протипагу оцінок тих, кому за 56 років – 19,7%); у жінок (26,5%); у респондентів з повною вищою освітою (33,6%), мін – у Східному (11,5%) регіоні, у респондентів з неповною середньою освітою (20%).	25,5%
9. Ліна Костенко	у списку – з 2012 р. Мах високі показники – в Західному регіоні (28,8%), мін – у Східному (2,0%) і Південному (4,4%),	11,8%	Значне підвищення рейтингових позицій (у межах 12%), перехід до серединної частини Пантеону Мах високі показники - у Східному регіоні (29,2%), у молоді (26,6%), у чоловіків (28,3%), респондентів з неповною вищою освітою (24,9%) Мін – у Південному регіоні (14,9%), у респондентів похилого віку (20,4%), з неповною середньою освітою (21,5%)	24%

10. Богдан Ступка	Значущість стабільно зростала, підвищувалася рейтингова позиція. Мах високі показники було зафіксовано в Центральному регіоні (53,9%), мінімальні – на Сході (44%); мах оцінки – у молоді (53,6%); у жінок (53% на противагу оцінок чоловіків – 43,9%); у респондентів з повною вищою освітою 55,2% (на противагу оцінкам опитаних з неповною середньою освітою – 45,4%)	24,8%	Значущість дещо зменшилася, проте рейтингова позиція знизилася – з 6-ї на 10-ту. Мах високі показники було зафіксовано у Західному регіоні (30%) – на противагу оцінкам респондентів Півдня (14,9%); у молоді (25%); у чоловіків (23,5%); у респондентів з повною вищою освітою 30,9% (на противагу оцінкам опитаних з повною середньою освітою – 19,7%)	23%
11. Володимир Великий	Значущість зменшувалася у межах 4%, рейтингова позиція перемістилася з 5-ї на 8-му. Мах високі показники – в Західному регіоні (34,9%), у чоловіків (22,1%), у молоді (22,6%), у респондентів з повною вищою освітою 27,4% .	20,8%	Значущість дещо зросла, проте рейтингова позиція знизилася – з 8-ї на 11-ту. Мах високі показники – в Західному регіоні (29,2%), міні – у Східному регіоні (10,3%), у молоді (24,2%); у жінок (22,0%); у респондентів з повною вищою освітою (24,2%)	21,3%

В період дореволюційних і довоєнних подій (до 2012 р.) склад периферійної частини національно-символічного Пантеону України включав ті постаті, що дуже контрастно оцінювалися респондентами різних регіонів країни. В цьому сенсі проявляється неоднорідність національно-символічного простору населення країни, що перешкоджає інтеграційним процесам в країні на рівні масової свідомості. Так, І. Мазепа як історичний герой оцінюється респондентами Західного і Центрального регіону – високо (23,1 – 24,0%), тоді як лише 8,8% опитаних в Східному регіоні – вважають його символом України. Високими є оцінки молоді (21,6%). Постать спортсмена А.Шевченка максимально високо оцінила молодь (21,6%) і населення Південного регіону (18,4%). В оцінках Роксолани проявилася контрастність уявлень жінок і чоловіків. Вважають її символом України 14,7% молоді, 15,9% жінок і лише 9,3% чоловіків. Високими виявилися оцінки респондентів Західного регіону (18,0%), тоді як оцінки опитаних в Південному регіоні у 2,3 рази нижчі. Постать української поетеси Ліни Костенко була включена до списку лише у 2012 р. Проте цю постать високо цінують респонденти Західного регіону (24,8%) – чверть опитаних вважають її символом України. Такої ж думки дотримується молодь від 18 до 29 років (17,2%), тоді як показники старшого покоління вдвічі нижчі (8,8%), а оцінки жінок в 1,5 рази вищі за оцінки чоловіків (14,4 проти 8,6%). У 2012 р. 17,6% респондентів Західного і 8,4% Східного регіону надавали перевагу Ю.Тимошенко. Високими є оцінки

опитаних віком від 30 до 56 років (12,0%) і респондентів з середньою спеціальною освітою (12,1%).

В період революційних і воєнних подій в Україні (2012-2015 рр.) зберігається тенденція значних регіональних і демографічних розбіжностей в оцінках населенням країни таких постатей, як:

- Степан Бандера;
- Іван Мазепа;
- В'ячеслав Чорновіл;
- Василь Стус;

До цього списку додається у 2015 р. постать Надії Савченко.

Таблиця 3.

Периферійна частина структури національного Пантеону України: порівняльні характеристики дореволюційних і постреволуційних оцінок респондентів в динаміці з 2009 до 2015 р.

Нестійкі структури національно-символічного Пантеону України				
Периферійна частина національно-символічного Пантеону (позиції, що набрали від 10 до 20% відповідей респондентів)				
Історичні постаті і (чи) сучасники, які в незначній мірі актуалізовані в свідомості населення країни як символи України				
Постаті	Дореволюційні зміни		Пострєволюційні зміни	
	В динаміці з 2009 до 2012 р.		В динаміці з 2012 до 2015 р.	
	2012		2015	
12. Надія Савченко	Не було у списку		Постать розцінюється неоднозначно, контрастні оцінки. У Західному регіоні – 25,8%, на Півдні – 6%. Мах – у респондентів середнього віку – 22,5%	19,8%
13. Степан Бандера	значущість зросла на 2%, рейтингова позиція знизилася (з 15-ї на 16-ту) Мах високі показники – в Західному регіоні (30,0%), мін – у Східному (2,7%),	10,6%	значущість значно зросла – у межах 8%, рейтингова позиція підвищилася (з 16-ї на 13-ту) Мах контрасти – в оцінках респондентів Західного регіону (48,3%) і Східного (2,9%), молоді (21%) і похилого віку (16,5%)	18,3%

14. Іван Мазепа	Значущість зменшилася на 4% позиція знизилася (з 9-ї на 10-ту) Мах високі показники – в Західному і Центральному регіоні (24,0-23,1%), мін – у Східному (8,8%)	17,4%	Значущість дещо зросла, проте рейтингова позиція знизилася (з 10-ї на 14-ту) Мах контрасти – в оцінках респондентів Західного регіону (28,8%) і Східного (10,6%), молоді (20,6%) і похилого віку (15,8%), за рівнем освіти	18,1%
15. Вячеслав Чорновіл	Значущість зросла на 2% позиція знизилася (з 14-ї на 15-ту) Мах високі показники – в Західному регіоні (19,4%), мін – у Східному (3,5%),	10,6%	Значущість значно зросла – у межах 6%, проте рейтингова позиція залишилася без змін (15-та) Мах контрасти – в оцінках респондентів Західного регіону (26,2%) і Східного (6,5%), за статтю	16,4%
16. Роксолана	Значущість зросла на 4% позиція є стабільною (12-та) Мах високі показники – у Західному (18,3%), мін – у Південному регіоні (8,2%),	12,9%	Значущість зросла, проте рейтингова позиція знизилася (з 12-ї на 16-ту) Мах контрасти – не виявлено	15,8%
17. Софія Ротару	Входила до складу середньої частини Пантеону. Спостерігалось підвищення рейтингових позицій у межах 5%. Мах високі показники – в Західному регіоні (22,7%) і Східному (17,1%), мін у Центральному регіоні – 10,5%	20,5%	Значне зниження рейтингових позицій – з 9-тої на 17-ту. Перемістилася і ввійшла до складу периферійної частини Пантеону. Мах контрасти – не виявлено	14,6%
18. Василь Стус	Значущість майже не змінювалася, проте рейтингова позиція знизилася (з 16-ї на 18-ту) Мах високі показники – в Західному і Центральному регіоні (24,0-23,1%), мін – у Східному (8,8%)	8,7%	Значущість значно зросла – у межах 5%, проте рейтингова позиція залишилася без змін (18-та) Мах контрасти – в оцінках респондентів Західного регіону (21,3%) і Східного (5,6%), за рівнем освіти	13,8%

19. Руслана Лижичко	Не було у списку	-	Займає 19-ту рейтингову позицію. Мах контрасти – в оцінках респондентів Центрального регіону (19,8%), Східного (4,4%) і Південного (4,5%), у молоді (19,4%) і старшого віку (9,7%)	13,3%
----------------------------	------------------	---	---	--------------

Визначаючи процеси формування єдиного національно-символічного простору населення України, не можна не зосередити увагу на загальнонаціональних заходах, які впроваджувалися в країні з метою популяризації ідей патріотизму, національної гідності. Таким визначним і соціально-корисним загальнонаціональним заходом, що вплинув на громадську думку населення країни, став TV проект каналу Інтер «Великі українці», у межах якого була створена серія документальних фільмів про видатні історичні постаті України [„Великі Українці”. Підсумки, думки, коментарі // Інтер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inter.ua/uk/news/2008/05/20/2956>]. Сюди увійшли фільми про діячів, що утворюють серцевину національно-символічного простору населення країни. По закінченню фінального шоу проекту «Великі Українці» телеканал «Інтер» оголосив результати загальнонародного голосування за найбільшого українця всіх часів. Ним став князь київський Ярослав Мудрий¹⁸.

Слід зауважити, що хоч упродовж 8-ми місяців реалізації ТВ проекту було отримано близько двох з половиною мільйонів голосів телеглядачів, проте телеглядацька аудиторія не відповідає моделі репрезентативної вибірки дорослого населення України, а тому – результати всеукраїнських досліджень надають більш точну і надійну інформацію щодо громадської думки населення країни в цілому.

Отже, виявлена у ході нашого дослідження неоднозначна картина свідчить про наявність значних розбіжностей в соціокультурному, ідеологічному, ціннісному плані між різними територіальними спільнотами України. Фіксується значний розрив в тканині національно-символічного простору, що сформувався в масовій свідомості громадян країни. Це виступає значною перешкодою до формування спільного узгодженого розуміння населенням різних регіонів країни своєї історії, свого сьогодення, свого

¹⁸ В цілому за результатами TV-проекту 2008 р. український національний Пантеон був визначений українською телеглядацькою аудиторією у складі таких історичних діячів і лідерів сучасності, як:

- 1) Ярослав Мудрий
- 2) Микола Амосов
- 3) Тарас Шевченко
- 4) Богдан Хмельницький
- 5) Леся Українка
- 6) Валерій Лобановський
- 7) Степан Бандера
- 8) Вячеслав Черновіл
- 9) Григорій Сковорода
- 10) Іван Франко

майбутнього у форматі єдиної нації, що обов'язково має враховуватися при формуванні державних стратегій розвитку України в умовах децентралізації.

Визнання загальнонаціонального Пантеону, репрезентованого державою, відіграє суттєву роль у формуванні колективних уявлень про минуле. Такий Пантеон виступає компонентом, що сприяє цементуванню національної ідентичності, політично мобілізує і об'єднує громадян в єдину націю, не розколюючи суспільство на антагоністичних «своїх» та «чужих». Зокрема, результати нашого дослідження виявили, що серцевиною, центром національно-символічного Пантеону України є постать Т. Шевченка, усталену стабільну структуру єдиного національно-символічного простору утворюють такі діячі, як Богдан Хмельницький, Леся Українка, Ярослав Мудрий, Михайло Грушевський.

Однак, необхідно припинити спроби зробити домінантою державо- і націотворення, суперечливе історичне минуле та традиційну культуру з наголосом на фольклоризацію та клерикалізацію суспільства. Фіксація на рівні суспільної свідомості «місць пам'яті» та національного Пантеону – процес достатньо довготривалий. З точки зору державної політики він жодним чином не може бути зведений лише до офіційних репрезентації тих, чи інших подій та постатей української історії, разових заходів з вшанування їхньої пам'яті. Національна пам'ять, справедливо зауважує Л.Чупрій, семіотизується у конкретному символічному просторі, який формують пам'ятники, меморіали, топоніми та урбаноніми, державні свята тощо. «Робота пам'яті» (П. Рікер), «подолання минулого» (Ф. Адорно), як і процеси історичної самосвідомості і історичної пам'яті – це робота над символами і значеннями [Український пантеон як чинник формування національної ідентичності: аналітична записка / Л. Чупрій. – НІСД, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Juli2009/35.htm>]. Варто спрямувати зусилля системи освіти та виховання на вивчення та пропаганду кращих рис української ментальності, цінностей та норм, які здатні згуртувати націю, забезпечити подальший демократичний розвиток на засадах відповідальності, професіоналізму, саморозвитку, гідності.

Результати наших досліджень доводять, що міцне підґрунтя для цього в громадській думці існує, як і існують лінії розбіжностей, що розколюють громадську думку громадян різних регіонів країни на рівні суспільної свідомості.

Відповіді респондентів на питання анкети: “Які здобутки українського народу, на Вашу думку, найбільше заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості?”, дозволили нам виявити пріоритети позиції, що живлять національну гордість громадян країни (Табл. 4).

Таблиця 4

Структура пріоритетів при оцінці респондентами найбільш вагомих здобутків українського народу, що викликають національну гордість
(% до тих, хто відповів, середні оцінки по Україні, які набрали більше третини оцінок опитаних, 2015 р.)

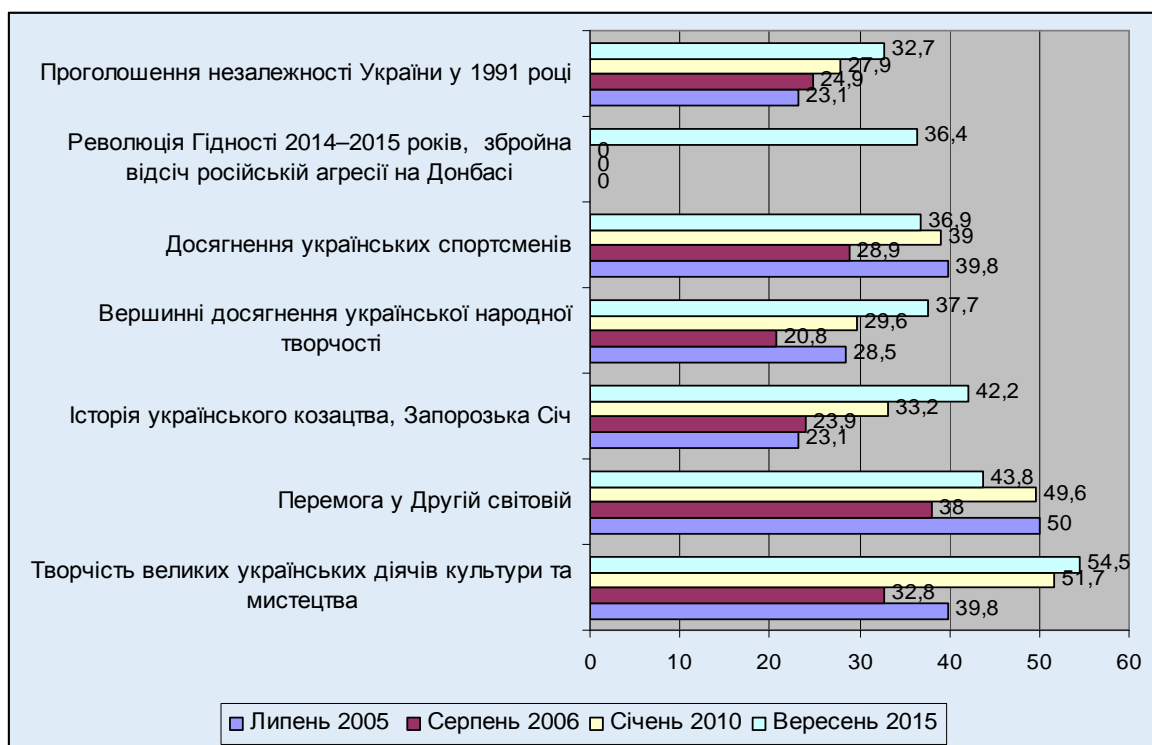
	<i>Вересень 2015, %</i>
1. Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко, М.Лисенко, С.Крушельницька та ін.)	54,5
2. Перемога у Другій світовій війні	43,8
3. Історія українського козацтва, Запорозької Січі	42,2
4. Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	37,7
5. Досягнення українських спортсменів	36,9
6. Революція Гідності 2014–2015 років та збройна відсіч російській агресії на Сході країни	36,4
7. Проголошення незалежності України у 1991 році	32,7

Середні оцінки респондентів здобутків українського народу, що викликають національну гордість показують, що вони складаються із здобутків духовної культури українського народу і найважливіших подій, що змінили історію країни насення. Важливим для громадян країни є здобутки, які позиціонують Україну на світовій арені – досягнення українських спортсменів.

На Малюнку 2 чітко простежується динаміка змін в оцінках населення країни предметів їх національної гордості з 2005 до 2015 рр. Привертає увагу, що Революція Гідності 2014–2015 років та збройна відсіч російській агресії на Сході країни займає лише шосту пріоритетну позицію серед інших альтернатив, що живлять національну гордість. Натомість творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко, М.Лисенко, С.Крушельницька та ін.) є предметом національної гордості для 54,5% респондентів. До того ж зберігається тенденція до зростання вагомості цієї позиції. Перемога у Другій світовій війні зайняла друге місце – 43,8% респондентів визнають цю історичну подію як значущу для українського народу. В динаміці спостерігається перманентне зниження її значущості. Подібна картина спостерігається при оцінці досягнень українських спортсменів. Діапазон розбіжностей в оцінках упродовж 10-ти років становить майже 10% – від 28,9% до 39,8%.

Малюнок 2

Пріоритетні варіанти відповідей на питання: **“Які здобутки українського народу, на Вашу думку, найбільше заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості?”**
в динаміці з 2005 по 2015 рр. (% до тих, хто відповів)

Навпаки, зростання значущості національних здобутків упродовж 10-ти останніх років відбулося за такими позиціями, як історія українського козацтва, Запорозької Січі (з 23,1% до 42,2%); вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо) – з 20,8% у 2006 р. до 37,7% у 2015 р.; проголошення незалежності України у 1991 р. – з 23,1 до 32,7%.

Дослідження зафіксувало значне зростання – у 8 разів – рейтингу Збройних сил України (з 3,6% у 2006 р. до 23,4% – у 2015 р.), що цілком закономірно в світлі тих подій, що відбуваються в Україні у 2014-2015 рр. Також упродовж останніх 10-ти років результати досліджень фіксують посилення значущості боротьби українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В.Чорновіл та ін.) проти тоталітарного режиму як предмету національної гордості українців – рейтинг зріс з 5,8% у 2005 р. до 15,2% – у 2015 р.; досягнення української космонавтики з 12,1% до 17,0%. Натомість, перманентне зниження середніх оцінок по Україні в динаміці фіксується за такими позиціями, як помаранчева революція 2004 року з 31,5 з 13,2%; повоєнна відбудова народного господарства (у 2-й половині 1940-х років) – з 25,5% до 20,9%; трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов, О. Гіталов та ін.) – з 18,4% до 14,4%; вітчизняна система освіти з 10,9% до 6,1%, українська революція 1917–1920 років – з 5,4% до 6,0%; сучасний промисловий потенціал України – з 7,3% до 5,6%; успіхи у створенні ринкової економіки – з 5,1% до 4,1%.

Показовими є оцінки респондентів в регіональному розрізі. Вони виявляють розірваність суспільної свідомості, сформованість різних картин світу у мешканців різних регіонів. Розуміння, тлумачення сучасних подій, минулого та майбутнього – також містить значні розбіжності, що розхитує

підвалини державотворення і загосрює внутрішні протиріччя на рівні суспільної свідомості – цінностей, соціальних настроїв, соціального самопочуття.

Нам вдалося виявити регіональні профілі пріоритетів, що виступають предметом національної гордості, відстежити спільне і відмінне в цих профілях.

Для Західного регіону характерна наступна структура пріоритетів, які сприймаються його мешканцями як вагомні здобутки українського народу і виступають предметом їхньої національної гордості (Табл. 5).

Таблиця 5

Структура пріоритетів, які виступають предметом національної гордості для мешканців Західного регіону, вересень 2015 р., (% до тих, хто відповів)

1. Революція Гідності 2014–2015 років та збройна відсіч російській агресії на Сході країни	63,7 мах
2. Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко, М.Лисенко, С.Крушельницька та ін.)	54,3
3. Проголошення незалежності України у 1991 році	50,9
4. Історія українського козацтва, Запорозької Січі	44,2
5.Боротьба українських правозахисників (П.Григоренко, Л.Лук'яненко, М.Руденко, В.Чорновіл та ін.) проти тоталітарного режиму	39,7
6. Повоєнна відбудова народного господарства (у 2-й половині 1940-х років)	32,7
7. Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-прикладне мистецтво, народна архітектура тощо)	31,9

Національну гордість за здобутки українського народу для населення Західного регіону України викликають переважно значущі події. Такими здобутками є: революція Гідності 2014–2015 років та збройна відсіч російській агресії на Сході країни, проголошення незалежності України у 1991 році, подвиги українського козацтва, Запорозької Січі; боротьба українських правозахисників проти тоталітарного режиму, історія боротьби Української повстанської армії (УПА).

Таблиця 6

Структура пріоритетів, які виступають предметом національної гордості для респондентів Центрального регіону, вересень 2015 р., (% до тих, хто відповів)

1. Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко, М.Лисенко, С.Крушельницька та ін.)	55,7 мах
---	-----------------

2. Досягнення українських спортсменів	43,0
3. Перемога у Другій світовій війні	44,2
3. Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо) –	44,2
4. Історія українського козацтва, Запорозької Січі	40,9
5. Проголошення незалежності України у 1991 році	38,9
6. Революція Гідності 2014–2015 років та збройна відсіч російській агресії на Сході країни	38,7

Для населення Центрального регіону України національну гордість викликають переважно здобутки духовної і матеріальної культури українського народу – творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, С. Крушельницька та ін.); досягнення українських спортсменів, вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо).

Таблиця 7

Структура пріоритетів, які виступають предметом національної гордості для мешканців Східного регіону, вересень 2015 р., (% до тих, хто відповів)

1. Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко, М.Лисенко, С.Крушельницька та ін.)	53,1
2. Перемога у Другій світовій війні	52,5
3. Історія українського козацтва, Запорозької Січі	46,6 max
4. Повоєнна відбудова народного господарства (у 2-й половині 1940-х років)	32,7
5. Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	31,9

Змістовна насиченість спосерігається в оцінках опитаних на Півдні країни. Майже усі позиції структурних пріоритетів національної гордості, крім Революції Гідності, отримали максимально високі оцінки, порівняно з оцінками респондентів інших регіонів. До того ж спектр визначених здобутків-пріоритетів набагато повніший – їх девять.

Таблиця 8

Структура пріоритетів, які виступають предметом національної гордості для мешканців Південного регіону, вересень 2015 р., (% до тих, хто відповів)

<i>Ядро</i>	
1. Перемога у Другій світовій війні	63,7 мах
2. Досягнення українських спортсменів	54,8
2. Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко, М.Лисенко, С.Крушельницька та ін.)	54,8
3. Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	45,9 мах
4. Досягнення української космонавтики	44,8 мах
5. Повоєнна відбудова народного господарства (у 2-й половині 1940-х років)	42,2 мах
<i>Значущі позиції</i>	
6. Трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П.Ангеліна, М.Демченко, О.Стаханов, О.Гіталов та ін.)	35,6
7. Досягнення української космонавтики	34,8
8. Історія українського козацтва, Запорозької Січі	31,9
9. Проголошення незалежності України у 1991 році	30,4

Таким чином, контраст і розбіжності в оцінках респондентів спостерігається не по лінії Захід – Схід, а по лінії Захід – Південь. Проведений структурний аналіз пріоритетів знов фіксує значну розірваність національно-символічного простору України.

У віковому розрізі, творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, С. Крушельницька та ін.); вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-прикладне мистецтво, народна архітектура тощо), перемога у Другій світовій війні; повоєнна відбудова народного господарства (у 2-й половині 1940-х років); трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов, О. Гіталов та ін.) – є предметом національної гордості передусім для респондентів, старших за 56 років (57,9%), 52,4% проти 33,9% виборів молодих респондентів.

Для молоді найбільш привабливими є такі здобутки, як Революція Гідності 2014–2015 років та збройна відсіч російській агресії на Сході країни (41,9 проти 33,0% відповідей респондентів, старших за 56 років) Історія українського козацтва, Запорозької Січі, досягнення українських спортсменів та проголошення незалежності України у 1991 році (по 40,3%), Збройні сили України (30,2%), Міжнародне визнання України в сучасному світі (27,4%).

* * *

Проведене дослідження підтверджує факт бурхливої трансформації ідеологічних, ціннісно-нормативних, національно-символічних засад суспільного життя, що неодмінно супроводжується інтенсивним пошуком нових смислових орієнтирів соціального мислення громадянського суспільства

та політичної дії державних структур. В Україні, яка переживає складний і суперечливий етап свого розвитку, цей пошук має багатоплановий характер. Злагода в суспільстві не приходить сама по собі, а є закономірним продуктом цілеспрямованої гуманітарної політики держави. При цьому ментальність народу є фактором, який прискорює цей процес, або, навпаки, значно стримує її досягнення. Гуманітарна політика держави ставить за мету «олюднення», одуховлення всіх сфер та галузей суспільного буття, створення умов для максимальної самореалізації кожної особистості, спрямована на формування, розвиток і збереження фундаментальних загальноцивілізаційних цінностей. Останнє якраз і виступає підґрунтям злагоди в суспільстві.

В цьому контексті необхідно проводити регулярну просвітницьку роботу для розуміння спільного історичного минулого та соціокультурної специфіки кожної спільноти на територіях країни, розтлумачувати тоталітарні символи минулого для поступової їх заміни сучасною символікою націотворення, єднання. З одного боку, державні органи влади мають надавати всебічну підтримку заходам, які формують і закріплюють в свідомості громадян Пантеон Слави національних героїв. З іншого – інформаційний простір має бути насичений змістом, який сприяє спільному розумінню історичного минулого, подій і їх наслідків для населення різних регіонів країни. Відтак, і гуманітарна політика і інформаційна політика повинні сприяти впровадженню різноманітних соціокультурних і мистецьких заходів, комеморативних практик, освітніх програми, з використанням засобів монументальної пропаганди.

Важливе місце в процесах консолідації суспільства належить практикам, традиціям, символам, що утверджують почуття громадянської солідарності, патріотизму. Це передбачає, зокрема, інформування та систематичну реалізацію державною владою певних програм, проектів високого пропагандистського спрямування – дійсно загальнонаціонального змісту, які не можна зводити до організації формальних церемоній, урочистостей, ювілейних заходів. Держава повинна докладати систематичних зусиль до формування і підтримки в суспільстві, особливо у критичних кризових ситуаціях – позитивної морально-психологічної атмосфери, відчуття значущості сучасних здобутків і визначення майбутніх перспектив розвитку, зміцнення солідарності, згуртованості громадян навколо загальнолюдських цінностей та моральних норм, кращих традицій.

Ефективною формою формування Національного Пантеону Слави є видання відповідних книг та альбомів, створення їх електронних версій (CD-DVD). Такі книги повинні видаватися масовими тиражами і безкоштовно розповсюджуватися у бібліотеки, освітні та культурні установи, активно поширюватися серед населення через книготорговельну мережу. Недостатньою мірою, але в Україні останнім часом друкуються видання про найбільш відомих діячів нашого народу. Варто було б створити цикл фільмів про видатних українців минулого і сьогодення, проте робити це необхідно обережно – з врахуванням специфіки сприйняття тих чи інших героїв в різних регіонах країни. Це значно підвищить пізнавальну, просвітницьку та виховну функції віртуального Пантеону, формуватиме почуття патріотизму та гордості за свою

країну [Український пантеон як чинник формування національної ідентичності: аналітична записка / Л. Чупрій. – НІСД, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Juli2009/35.htm>].

Не менш дієвим засобом формування колективної історичної пам'яті є висвітлення життя та діяльності видатних українців через ЗМІ, через Інтернет-мережі, пресу, радіо, телебачення. Досить актуальною, цікавою і малозатратною формою кристалізації національного Пантеону є створення його віртуальної версії у мережі Інтернет. На сьогодні вже існує декілька віртуальних пантеонів визначних українців, створених громадськими організаціями.

4.1.3. Пантеон слави та ганьби в уявленнях українських громадян

Кожна історична епоха потребує й народжує свого лідера. Випадкового провідника нації – не буває, оскільки він завжди «дітище свого часу», своєрідний «відгук на його запит» [Андреев С.С. Политический авторитет и политическое лидерство // Социально-политический журнал. – 1993. – №1-2. – С. 24-37., С.31]. Головним критерієм політичного лідерства є ефективність його дії, результативність, задоволення запитів та інтересів тієї спільноти, яка бачить власну перспективу у його існуванні. Без широкої соціальної підтримки політичне лідерство не може відбутися. І політичне лідерство стає однією з форм влади за умов, коли лідери набувають суспільного визнання, а рухи або партії, їх лідери отримують право на владу. [Дзюбко І.С. Політологія. Курс лекцій / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vpolitike.com.ua/pages/view/375>]. В Україні роль політичних лідерів особливо значна, підкреслює С. Кузнецова, оскільки вони виступають потужним державостверджуючим (чи то гальмуючим) чинником перехідного часу і водночас прикладом закономірностей розвитку правлячого прошарку посттоталітарного типу в цілому, його реальної спроможності виконувати політико-управлінську роль в умовах ринкових відносин й реформаційних змін [Кузнецова С. В. Політичне лідерство: сутність та механізм формування в Україні. Автореферат дис. ... канд. політ. наук. / С. В. Кузнецова. – К., 2002. – 18 с., с. 1].

В ході опитувань громадської думки ІСПП НАПН України у 2011, 2012, 2015 рр. респондентам була надана можливість дати відповіді на питання анкети: «Нижче наведено відомі прізвища колишніх лідерів України різних часів. Хто з них, на Вашу думку, гідний найбільшій слави, а хто, навпаки, вкрив себе найбільшою ганьбою?». Ми виокремили десятьох Топ-діячів, які увійшли у першу десятку національного пантеону слави і пантеону ганьби, а також порівняли оцінки опитаних в різні періоди життєдіяльності суспільства – у період передреволюційних і постреволюційних змін (таблиця 1)

Таблиця 1

**Пантеон слави в уявленнях громадян України. Перша десятка
2011-2015 рр., (% до тих хто відповів, рейтинг)**

Історичні діячі	Грудень 2011 р.	Грудень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
<i>Динаміка змін, % тих, хто відповів, рейтинг</i>			
Серцевина Пантеону слави			
Богдан Хмельницький	77,0 % (1)	77,2 % (1)	61,2% (1)
Михайло Грушевський	47,8 % (2)	47,1 % (2)	42,6% (2)
Іван Мазепа	27,7% (3)	27,1% (3)	28,5% (3)
Петро Дорошенко	15,3% (4)	15,8% (4)	15,6% (4)
Основна частина Пантеону слави			
Павло Скоропадський	10,8% (6)	12,0% (6)	13,0% (5)
Іван Виговський	9,2 % (7)	9,6% (8)	9,4% (6)
Симон Петлюра	7,9 % (9)	9,4% (9)	8,9% (7)
Леонід Кравчук	8,9 % (8)	10,0% (7)	8,9% (7)
Володимир Щербицький	11,8 % (5)	12,2% (5)	8,7% (8)
Леонід Кучма	6,9 % (10)	8,8% (10)	6,5% (9)

Результати наших досліджень показують зміни в оцінках опитаних в ситуаціях передреволюційних і постреволуційних змін. Характерним виявився факт стабільного вибору респондентами таких постатей, як Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський, Іван Мазепа, Петро Дорошенко при визначенні складу національного Пантеону слави української держави. Події не вплинули на рейтингову пріоритетність цих чотирьох стабільно перших діячів. Також у 2015 р. простежується ситуація підвищення рейтингових позицій на фоні зменшення деяких кількісних показників при оцінці І. Мазепи, С. Петлюри, П. Скоропадського, І. Виговського, Л. Кучми – тих діячів, які увійшли до основної частини Пантеону слави.

Очолює Пантеон слави *Богдан Хмельницький*. У дореволюційний період – у 2011 р. (77,0%) та 2012 р. (77,2%) – наші співвітчизники віднесли постать цього історичного діяча до верхівки Пантеону слави. Результати опитувань того часу свідчать про те, що максимальна більшість тих, хто вважав цього діяча гідним слави – у Південному регіоні – 92,1%. В Західному, Центральному, Східному регіонах – оцінки були рівномірними – від 74 до 76%. Максимально високі показники спостерігаються у відповідях молоді – 82,7%, мінімальні – у респондентів середнього віку – 77,9%. Тоді як у постреволуційному 2015 рр. оцінки цього історичного діяча значно знижуються – до 61,2% при збереженні першого рейтингового місця. У 2015 р. найвищими є оцінки молоді від 18 до 29 років – 65,7%, респондентів Центрального регіону України – 66,8%, мінімальними виявилися показники на Заході країни – лише 51,7%.

Другою постаттю, яка увійшла до Пантеону слави української держави і міцно закріпилися в ньому став *Михайло Грушевський*. У 2011 р. його високо оцінювала майже половина опитаних в Україні – 47,8%. Переважна більшість населення Західного регіону – 64,9% відносили М. Грушевського до тих, хто прославив Україну. На той період значно скромніше оцінювали його внесок в історію респонденти Центрального, Східного і Південного регіонів – від 41 до 45%. Чим молодший рік респондентів, тим діяч оцінювався вище. Більшість молоді – 58,1% і лише 43,8% опитаних старшого покоління обирали цього діяча до складу Пантеону слави. У постреволуційному 2015 р. 42,6% опитаних в

Україні обирають М.Грушевського до лідерів Пантеону слави, що майже на 5% менше, ніж показник 2012 р. На сьогодні рівень визнання цього історичного діяча є високим серед респондентів Центру (49,7%) та Заходу (47,9%), а також тих, кому від 30 до 55 років (44,1%).

Третьою постаттю Пантеону слави став *Іван Мазепа*. Середня оцінка вибору респондентів по Україні цього історичного діяча у 2011 р. дорівнювала 27,7%. На той час постать Івана Мазепи отримала максимально високі оцінки у Західному регіоні – 36,9%, тоді як в Південному – лише 17,7%. Зберігається і на сьогодні стабільна тенденція позитивного ставлення молоді до цієї історичної постаті (по 35,1% у 2011 та 2015 рр.). Оцінки респондентів старшого покоління стабільно нижчі за середні – не більше 22%. У постреволуційному 2015 р. відбулися позитивні зміни – тих опитаних, які віднесли І. Мазепу до Пантеону слави стало більше, ніж у 2012 р. (28,5% проти 27,1%). Традиційно респонденти Заходу оцінюють цього діяча високо (46,4%, що на 15% вище середніх оцінок по Україні), мінімальні оцінки – на Півдні і на Сході (17,9 та 17,5% - відповідно).

Петро Дорошенко займає стабільно 4-у позицію в Пантеоні слави. Оцінки цього діяча в періоди передреволюційних і постреволуційних змін в країні майже не змінюються – 15,3%-15,8%. У 2011 р. мінімальні оцінки прихильності до постаті П.Дорошенка спостерігалися у відповідях населення зі Східного регіону (7,0%) – оцінки більш ніж втричі нижчі, порівняно з Центральним регіоном (24,3%). На Заході цю постать високо оцінювали 16,4%, на Півдні – лише 11,8%. У віковому розрізі виявився значний контраст в оцінках молоді і старшого покоління – у межах 10%. Для п'ятої частини молоді – 24,8% і лише для 14,7% цей діяч – гідний слави. У 2015 р. традиційно високо цінується в Центральних регіонах країни – 19,4%, тоді як на Півдні цю постать обрали лише 8,9%. У віковому розрізі максимально високі оцінки зафіксовано у респондентів від 30 до 55 років – 17,9%.

Рейтинг гетьмана *Павла Скоропадського* з 2011 по 2015 рр. поступово зростає. Привертає увагу той факт, що у 2011 р. цього діяча найбільш високо оцінювали опитані на Заході (13,2%), тоді як у постреволуційному 2015 році як гідного слави його постать обирають передусім респонденти Сходу (15,4%) та Центру (14,9%), тим, кому від 30 до 55 років (15,9%), мінімальні оцінки – на Заході (8,3%), у старшого покоління (9,2%). *Іван Виговський* в сприйнятті сучасників зберігає стабільні оціночні показники (9,2-9,6%), проте спостерігаються значні контрасти в оцінках респондентів із Заходу (17,4%) та Півдня (0,9%); в меншій мірі – між оцінками молоді (13,2%) і старшого покоління (9,2%). В динаміці з 2011 р. його постать стабільно високо оцінюють мешканці Західного регіону. *Симон Петлюра* – ще один діяч, який сприймається неоднозначно респондентами Заходу і усіма іншими регіонами, особливо Півдня. Різниця в оцінках – семикратна. 21,5% респондентів Західного регіону його вшановує, тоді як відповідне ставлення висловили лише 3,6% респондентів Півдня. Для респондентів Західного регіону значущість цього діяча значно зростає – з 13,7% у 2011 р. до 21,5% у 2015 р.

Леонід Кравчук – перший Президент незалежної України в більшій мірі цінується знов таки опитаними на Заході (13,6%), і старшим поколінням (10,2%), в меншій мірі – тими, хто мешкає в Центрі і на Півдні (по 7,1%), молоддю (6,6%). Тоді як у 2011 р. максимально високі оцінки державного діяча зосереджувалися на Заході (12,4%) і Півдні (11,4%). *Леонід Кучма* замикає десятку Пантеону слави. У 2015 р. прихильність до сучасного державного діяча висловили респонденти Півдня (8%), мінімальні оцінки – на Сході країни (4,7%), тоді як у дореволюційному 2011 р. рекорд високих оцінок фіксувався на Сході (11%), мінімальні – в Центрі (3,5) і на Заході (5%).

Наші дослідження дозволяють виявити тих історичних і сучасних діячів, які сприймаються населенням країни негативно і фіксуються в масовій свідомості як такі, що вкрили себе ганьбою. Пантеон антигероїв утворюють ті діячі, які, на думку населення країни, не відповідали на сподівання українського народу. У 2015 р. до так званого «Пантеону ганьби» ввійшли экс-президенти України – В. Янукович, В. Ющенко, Л.Кучма, Л. Кравчук, а також історичні постаті (таблиця 2)

Таблиця 2

**Пантеон ганьби в уявленнях громадян України. Перша десятка
2011-2015 рр. (% до тих хто відповів, рейтинг)**

Історичні діячі	Грудень 2011 р.	Грудень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
Серцевина Пантеону ганьби			
<i>Динаміка змін, % тих, хто відповів, рейтингова позиція</i>			
Віктор Янукович	не було у списку	не було у списку	84,0 (1)
Віктор Ющенко	59,5% (1)	59,5% (1)	44,9 (2)
Леонід Кучма	43,3% (2)	36,6% (2)	31,1% (3)
Леонід Кравчук	24,9% (4)	25,6% (3)	20,9% (4)
Основна частина Пантеону ганьби			
Станіслав Косіор	13,2% (6)	13,8% (6)	12,5% (5)
Симон Петлюра	30,0% (3)	24,3% (4)	10,6% (6)
Іван Мазепа	15,1% (5)	16,5% (5)	7,2% (7)
Володимир Щербицький	7,9% (7)	8,7% (8)	6,4% (8)
Юрій Хмельницький	2,1% (12)	10,2% (7)	5,0% (9)
Петро Шелест	4,4% (10)	4,6% (10)	3,1% (10)

Після подій 2013-2014 рр. першим у списку і «абсолютним» його лідером стає біглий президент країни *Віктор Янукович*, який вкрив себе ганьбою на думку 84% опитаних в Україні. Максимально високі оцінки зафіксовано в Центрі (88,9%) і на Заході (86%), серед тих, кому від 30 до 55 років (85,7%), мінімальні – на Півдні (73,5%), у респондентів, старших за 56 років (81,4%). На Сході країни 79,5% респондентів вважають, що В. Янукович вкрив ганьбою себе. Населення Донбасу у 2014 р. після його втечі відчувало себе обдуреним і скривдженим, адже на виборах завдяки голосам багатьох виборців з Донбасу – найбільшого за кількістю населення регіону країни, він обирався Президентом України.

За результатами проведених нами досліджень, у постреволюційному 2015 році другою постаттю, що очолює Пантеон ганьби стає третій Президент

України – *Віктор Ющенко*, який до 2015 р. був першим в цьому списку. Третьою – *Леонід Кучма* (31,1%), четвертою – *Леонід Кравчук* (20,9%). Це – дуже тривожний факт, який вказує на відсутність довіри і поваги з боку населення до перших осіб держави. До складу «пантеону антигероїв» увійшли також відомі історичні постаті – Станіслав Косіор (12,5%), Симон Петлюра (10,6%), Іван Мазепа (7,2%), Юрій Хмельницький (5%) та ін. Таким чином, результати всеукраїнських соціологічних досліджень, що проводяться ІСПП НАПН України, засвідчують загальну тенденцію – негативне ставлення населення країни до її сучасних керманів – екс-президентів України.

Результати нашого досліджень передреволюційного періоду, довоєнних часів показують, що у 2011 р. більше половини опитаних в цілому по Україні – 59,5% сприймали В. Ющенка як Президента, який вкрив себе ганьбою. Максимально високі негативні оцінки прийшлися на Південний регіон – 72,8%, а також на Східний – 63,7%. Більша половина населення Центру – 55,3% і половина опитаних на Заході країни (50,3%) – такої ж думки. Високими є негативні оцінки тих, хто старший 30 років – однодумцями виявилися середнє і старше покоління. У постреволюційний період (2015 р.) різко знижуються негативні оцінки В. Ющенка – до 44,9%, проте оцінки респондентів Півдня – набагато вищі за оцінки опитаних на Заході – 55,6% проти 34,8%. В більшій мірі, ніж молодь вважають, що він вкрив себе ганьбою ті, хто старший за 56 років (45,2% проти 41,5%).

Другий Президент України *Леонід Кучма* став другою персоною, яка очолила пантеон антигероїв України у 2011 р. На той час менша половина населення країни – 43,3% віднесли цього діяча, до тих, хто вкрив себе ганьбою. Образ цієї постаті в масовій свідомості населення України вкрай суперечливий. Так, у регіональному розрізі діапазон розбіжностей становив більше 30%. Максимально негативні оцінки надавали екс-президенту респонденти Західного регіону – 59,0%. Цей показник вище середніх оцінок по Україні на 16%, що є значимим фактом існування протиріч у розумінні населенням результатів діяльності цього державного діяча. Лише чверть опитаних на Сході країни (27,4%) і третина опитаних на Півдні (33,5%) сприймали Л. Кучму як національного антигероя. Враховуючи таку неоднозначність називати Л. Кучму антигероєм України – не зовсім коректно. У віковому розрізі розбіжності виявлено, але вони були утричі менші. Діапазон між мінімальними і максимальними оцінками становив 12%. Молодь від 15 до 17 років надавала мінімальні (32,1%), а респонденти середнього віку – максимально негативні оцінки другому екс-президенту.

Що ж відбувається у постреволюційному 2015 р.? По-перше, негативні оцінки з 2011 р. стабільно знижуються – до 31,1%. По-друге, відбулася різка зміна в уявленнях громадян різних регіонів цього державного діяча. На сьогодні вважають Л. Кучму антигероєм в найбільшій мірі – респонденти Центру (34,2%) і, як не дивно, Сходу (33,2%), тоді як мінімальні показники фіксуються на Заході (25,4%) і Півдні (25,6%).

До «пантеону ганьби» потрапив і Перший президент України *Леонід Кравчук*. Негативні оцінки респондентів поступово знижуються (з 24,9% у 2011

р. до 20,9% у 2015 р.). У 2011 р. він був на 4-му рейтинговому місці серед національних антигероїв, проте його рейтинг виглядав на той час найкраще серед інших сучасних президентів. Найбільш високі оцінки тих, хто вважав, що Л.Кравчук вкрив себе ганьбою, були у респондентів Півдня – 31,9% і Центру – 28,6%, мінімальні – у респондентів Сходу (20,4%) і молоді (20,1%). Можливо, що ставлення до В. Ющенка було більш негативне, чим до Л. Кравчука, через те, що після Помаранчевої революції саме з фігурою В. Ющенка був пов'язаний надзвичайно високий рівень нездійснених очікувань і сподівань громадян країни. У 2015 р. кількість тих, хто відносить Л.Кравчука до антигероїв України стає меншою. Проте контраст в оцінках респондентів різних регіонів країни – є значим – більше 10%. Максимально негативно оцінюють Л. Кравчука респонденти Центру (27,1%) і Півдня (23,9%), мінімальні оцінки на Сході (14,8%) і на Заході (16,7%)

Отже, неприємним, але очевидним фактом є те, що сучасні політики, які були президентами України протягом 20-ти років незалежності України, очолили тих, хто увійшов до пантеону ганьби. Тому український народ сьогодні більш пишається видатними діячами історичного минулого, ніж сучасниками.

До пантеону ганьби у постреволюційному 2015 р. увійшов *Станіслав Косіор*, який з 6-ї позиції перемістився на 5-ту. Постать Станіслава Косіора репрезентує період радянського минулого української держави. Цілком природно, що максимально високі негативні оцінки спостерігаються у респондентів Західного регіону: у 2011 році 18,5% опитаних включали С. Косіора до складу пантеону ганьби. В Центрі таких було – 16,8%, на Сході – 10,4%, на Півдні взагалі – 3,4%. У 2015 р. оцінки цього діяча стали ще більш контрастними, суперечливими. Так, 22,7% респондентів Заходу вважають С. Косіора національним антигероєм, тоді як на Півдні таких взагалі майже не виявилось – лише 0,9%. Оцінки на Сході дорівнюють 13,9%, у Центрі – 8,4%. Така різниця в оцінках свідчить про те, що населення Півдня взагалі не сприймає цю історичну постать як національного антигероя. Показово, що в динаміці з 2011 до 2015 рр. відбулася зворотна тенденція – якщо у віковому розрізі максимально високі негативні оцінки – у 2011 р. фіксувалися у молоді від 15 до 17 років – 18,6%, і чим старшим був вік респондентів, тим нижчими негативні оцінки, то у 2015 р. мінімально негативні показники зафіксовано у молоді від 18 до 29 років – 10,6%, максимально високі – у старшого покоління – 14,1%.

У 2015 р. *Симон Петлюра* зайняв 6-ту рейтингову позицію в національному Пантеоні ганьби, тоді як у дореволюційному 2011 році, він посідав на 3-му рейтинговому місці серед національних антигероїв. Діяльність цієї історичної постаті, передусім як головного отамана військ Української народної республіки (УНР), безумовно, не могла оцінюватися однаково населенням різних регіонів країни. Так, у передреволюційний період фіксувався значна диференціація в оцінках опитаних – 46,9% респондентів Півдня і лише 9% опитаних на Заході вважали С.Петлюру національним антигероєм. У 2015 р. оцінки різко знижуються – на Півдні 21,4%, на Заході – 5,7% респондентів його віднесли до пантеону ганьби. У віковому розрізі – мінімальні

негативні показники спостерігаються серед молоді – як у 2011 р., так і в 2015 р. (21,1% та 7,9%, відповідно). Це свідчить про зовсім різне розуміння результатів діяльності державних діячів України, історії України та різні наслідки історичних подій для населення різних територій. У 2011 р. достатньо значущими були розбіжності оцінок у респондентів різних вікових груп – у межах 11%. У 2015 р. розбіжності майже не виявлено мінімальні показники – у молоді (7,9%), максимальні – у респондентів від 30 до 55 років (9,6%). Враховуючи таку неоднозначність в оцінках, називати С. Петлюру, як і Л. Кучму, абсолютним антигероям всієї України – не зовсім коректно. Отже, в динаміці з 2011 до 2015 р. відбулися значні зміни в оцінках опитаних постаті Симона Петлюри – якщо у 2011 р. до антигероїв його відносило 30% опитаних в Україні, то у 2015 р. таких стало втричі менше – лише 10%.

Вкрай суперечливо оцінювалася постать *Івана Мазепи* у 2011 р.. Цей діяч увійшов одночасно і до пантеону слави, і до пантеону ганьби. У 2011 р. сприймали І. Мазепу як національного героя – 27,7%, як антигероя – 15,1% населення країни в цілому. Позитивні оцінки домінували з боку опитаних в Західному регіоні і молоді, негативні – з боку Південного регіону і старшого покоління. У 2015 р. І. Мазепа як національний антигерой оцінюється лише 7,2% респондентів по Україні в цілому. В регіональному розрізі максимально високі негативні оцінки спостерігаються в Східному регіоні (13,6%), мінімальні – в Західному (1,9%) і на Півдні (4,3%). У віковому розрізі тенденції зберігаються – лише 5,3% молоді і 8,9% респондентів старшого віку ставляться до І.Мазепи як до національного антигероя.

Лише 11,8% по Україні вважають, що *Володимир Щербицький* – партійний і державний діяч, який уособлює радянську добу, гідний слави. У дореволюційному 2011 р. включення до Пантеону слави цього діяча відбулося завдяки високим оцінкам респондентів Півдня (17,3%) і Сходу (16,3%) країни, а також старшого покоління (17,3%). Тут виявлялася зворотна тенденція – чим молодше вік респондентів, тим нижчою є оцінка: 5,3% у молоді, віком від 15 до 29 років, також мінімальні оцінки фіксувалися в Центральному регіоні (8,8%). У постреволюційному 2015 р. вдвічі менша кількість опитаних в Україні (6,4%) віднесли В. Щербицького до національного антигероя. В Західному регіоні спостерігаються максимально високі негативні оцінки – 15,2%, мінімальні – на Півдні – лише 1,7%, респонденти Центру і Сходу сприймають діяча ідентично (по 4,2%). У віковому розрізі збереглися виявлені тенденції повністю – у молоді – 7,7%, у старшого покоління – 5,2%.

Інші державні діячі, що були включені до списку, в незначній мірі сприймаються населенням країни як антигерої. Це Ю. Хмельницький (5%), П. Шелест (3,1%), І. Брюховецький (2,9%), І. Виговський (2,7%), П. Скоропадський (2,3%).

Виявлена неоднозначна картина свідчить про наявність значних розбіжностей в соціокультурному, ідеологічному, ціннісному плані між різними територіальними спільнотами України. У постреволюційному 2015 р. у зв'язку з бурхливими подіями 2013-2014 рр. фокус уваги громадян країни при визначенні складу пантеону ганьби, перемістився на постаті діючих державних

діячів – экс-президентів України, що значно врівноважило сприйняття інших історичних постатей, які були у списку. Характерно, що пантеон ганьби очолили экс-президенти України – Віктор Янукович, Віктор Ющенко, Леонід Кучма і Леонід Кравчук. Серцевиною Пантеону слави, навпаки, виступили історичні постаті – керманічі часів Гетьманщини – Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Петро Дорошенко і видатний український діяч XIX ст. – Михайло Грушевський. Заспокоює той факт, що колишні экс-президенти України – Л.Кравчук і Л.Кучма все ж таки потрапили у десятку національних героїв.

Наші дослідження фіксують значний розрив в тканині національно-символічного простору, що сформувався в масовій свідомості громадян країни. Це виступає значною перешкодою до формування спільного узгодженого розуміння населенням різних регіонів країни своєї історії, свого сьогодення, свого майбутнього у форматі єдиної нації, що обов'язково має враховуватися при формуванні державних стратегій розвитку України в умовах децентралізації.

Ситуація ускладнюється тим, що в Україні відсутній державний лідер, якого б сприймали як справжнього керманіча населення усіх регіонів країни. У 2015 р. на питання: «Хто, на Вашу думку, є сьогодні в Україні лідером нації?», 53,8 % населення України відповіли, що лідера нації у нас немає. У дореволюційному 2009 р. таких було трохи менше – 52,6%, все одно – кількість значна – це більше половини населення країни в цілому. На жаль, революція Гідності не народила такого керманіча, який би поклювався б про інтереси народу і дбав про процвітання країни.

У вересні 2015 р. Петро Порошенко сприймався лідером нації лише п'ятою частиною опитаних в Україні (18,8%). В регіональному розрізі виявлено значні розбіжності в оцінках респондентів постаті діючого Президента України. Так, 27,7% опитаних на Заході, 21,7% – у Центрі вважають його лідером нації. Мінімальні показники фіксуються на Сході – 10% і Півдні – 13,3%. Інші державні діячі, серед яких Дмитро Ярош (3,3%), Олег Ляшко (2,7%), Юлія Тимошенко (2,4%), Олег Тягнибок (1,2%), Арсеній Яценюк (1,2%), не сприймаються як впливові державні лідери – оцінки респондентів по Україні коливаються від 3,3% до 1,2%. показовим є факт значної кількості тих респондентів, кому важко було відповісти на питання з тенденцією до зростання їх кількості – з 10,3% у 2009 р. до 13,9% – у 2015 р. В Західному регіоні виявилось найбільше тих, хто не зміг визначитися з відповіддю – 18%, найменше таких на Півдні – 10,4%, на Сході – 14,2%, у Центрі – 12,4%.

* * *

Суспільна потреба в оновленні політичних й економічних структур потребує здорового культурного й морального підґрунтя. Подолати кризу цінностей можливо лише за умови виходу за межі економічних і раціональних роздумів у сферу моральності й духовності. У духовно хворому суспільстві, характерними рисами якого є деморалізованість, моральне спотворення політичної еліти, неможливі політична і економічна стабільність. Тому розв'язання політичних, соціальних, духовних проблем пов'язане з поступовим

позбавленням владних структур від деформацій і спотворень. Це потребує не лише надання національній бюрократії рис сучасної цивілізованості, а й зміни її суті та духу.

Революція Гідності відкрила новий етап розвитку українського громадянського суспільства і країни в цілому, з'явилися нові форми самоорганізації, проявилися справжні патріоти країни, проте революційні події стали поштовхом до воєнної агресії з боку Росії і анексії Криму. Влучно звучать слова Святослава Вакарчука – ми маємо перемогти, а для цього, «... нам потрібні герої – герої в українській політиці і владі.. Пам'ятаєте захисників Донецького аеропорту – кіборгів? Нам потрібні кіборги в політиці! Сьогодні країну врятують тільки ті, кому будуть ставити пам'ятники після смерті, а не ті, хто будує собі золоті пам'ятники при житті. Сьогодні нам потрібні люди, здатні на подвиги. Надлюди, щоб Україна не загинула, щоб вона відновилася, відродилася». [Звернення С. Вакарчука до Президента П.Порошенка. Нам потрібні кіборги в політиці / С.Вакарчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/opinion/vakarchuk/pane-prezident-de-zh-zmini-v-krajini-92986.html>]. Саме такі стають сьогодні людьми-символами України.

4.2. Контраверсійні питання національного самовизначення: тенденції динаміки суспільної свідомості

Проблема загальнонаціональної єдності (злагоди) важлива для будь-якої країни. В Україні ця проблема завжди була надзвичайно складною. Від часу здобуття незалежності розвиток українського суспільства і держави характеризується істотним переважанням процесів диференціації над процесами соціальної та політичної інтеграції, домінуванням деконсолідаційних тенденцій над консолідаційними, розбалансованістю ціннісно-нормативної системи та амбівалентністю масової свідомості тощо. Саме від браку єдності в сучасній Україні найбільше потерпають усі суцї в нїй громадяни, справедливо зауважує М.Слюсаревський [Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз / за ред. В.О.Васютинського. – Кіровоград: Імекс-ТД, 2012. – 336 с.]. Згадана проблема ускладнюється й тим, що політика незалежної Української держави довгі роки характеризувалася «недооцінкою» гуманітарного чинника консолідації нації та його безпекового виміру. Внаслідок тривалої політики фрагментизації гуманітарного простору за мовною, етнокультурною, конфесійною ознаками, та взаємної культурно-інформаційної ізоляваності різних регіонів гуманітарна мапа України набула чітко окресленого просторового виміру [Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – НІСД, 2015. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/14/>].

Така ситуація склалася в Україні під впливом низки факторів, що мають як об'єктивний, зумовлений конкретними історичними обставинами, так і

суб'єктивний, у тому числі пов'язаний з дією соціально-психологічних чинників, характер.

Поліетнічна структура населення України. Сучасна українська нація, у вузькому значенні, – це етнічно однорідна спільнота громадян української національності, що проживають в Україні, в широкому значенні – відкрита поліетнічна спільнота, що історично склалася на території України, яка усвідомлює себе українським народом [Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – 656 с., с.12-87]. За даними всеукраїнського перепису населення України 2001 року на території України проживають представники 130 етнічностей. Домінуючим серед них є український етнос – 77,8%. Найбільшою за чисельністю та другою в країні, після українців, групою є росіяни – 17,3 %. Українці та росіяни разом становлять 95,1% усього населення. Шість наступних за величиною груп – білоруси, молдавани, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї – разом складають 3,1% населення. Разом з росіянами та українцями ці вісім етнічних груп становлять понад 98% населення. За ними йдуть вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи. Кожна з цих груп становить близько 0,1 – 0,2% в населенні країни, а усі вісім – 1,1%. Нарешті, «інші» становлять ще 0,4% [Всеукраїнський перепис населення України 2001 року / Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>].

Регіональна поділеність України. Географічні та історичні особливості України, специфіка її економічного, політичного та соціокультурного розвитку зумовили неоднорідну регіональну структуру країни. Насамперед, територію України можна представити як складену із двох великих груп регіонів. Перша – це «історична Україна» і регіони, на території яких, власне, і формувався український етнос, друга – це «переселенські» регіони, які заселялися протягом останніх кількох століть: Слобожанщина, Причорномор'я, Донбас, Крим [Міщенко М. Така дивна єдність / М.Міщенко // Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=486]. Поряд з тим, традиційно умовно виокремлюють чотири макрорегіони України. Захід України, де переважає україномовне населення, активне в політичному житті. Великою мірою це зумовлено тим, що в політичній культурі регіону зберігається вплив історичної спадщини, пов'язаної з перебуванням у складі Австро-Угорщини та Польщі (традиції багатопартійності, приватної власності, громадянського суспільства, високий ступінь релігійності населення). Схід України – високоурбанізований регіон з переважаючим російськомовним населенням. Саме тут сконцентрована важка промисловість, яка найгірше за роки незалежності піддавалася реформуванню. Центр України, для якого характерні досить велика частка україномовного населення в містах та україномовне село, яке не є, однак, політично активним. Південь України –

російськомовні міста й політично пасивне українське село¹⁹ [Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М.: «Три квадрата», 2003. – С.178.].

Соціокультурні відмінності. Від радянського минулого Україна успадкувала вкрай строкате етнонаціональне суспільство, «елементи» якого дотепер перебувають у різних цінно-смыслових горизонтах, у різних часових паралелях, користуються різними засобами комунікації, різними семантичними категоріями, живуть різними минулими, перебувають в орбіті влади різних міфологем [Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – 656 с.]. Попри те, що незалежність України була підготовлена великим історичним періодом становлення національної самосвідомості, однак відновлення незалежності України не лише дало поштовх процесу українського культурно-національного відродження, але й висунуло на порядок денний питання «конфлікту інтересів» між цим політико-культурним процесом і правом інших етнічних груп на національне самовизначення та розвиток власної культури.

Геополітичні орієнтації та криза національної ідентичності. Історично обумовлені відмінності, що мають культурний, релігійний, мовний, ідеологічний, етнічний та регіональний характер, будучи усебічно відрефлексовані вітчизняними інтелектуалами, за відсутності чіткої стратегії розвитку країни склали підґрунтя для конструювання міфу про «дві України» з полярними ціннісними пріоритетами та цивілізаційними орієнтирами, що врешті-решт не могло не призвести до кризи національної ідентичності в Україні. Переважно україномовне населення Західної України, що безпосередньо межує з Західною Європою, а також, частково, Центрального регіону історично орієнтовано на європейську цивілізацію, відповідно вбачає себе часткою Європейського демократичного світу. Натомість населення Східного та Південного – прикордонних з Росією та переважно російськомовних – регіонів, а також Криму, утримує орієнтацію на євразійську (російську) цивілізацію, тяжіючи до союзу з Росією. Попри те, що обидві частини населення політично ототожили себе з Україною, проте їхнє розуміння, чим була, є й має бути Україна, виявилось кардинально відмінним [Рябчук. Автореферат].

Маніпулювання суспільною свідомістю. Упродовж усіх років незалежності карта соціокультурних та регіональних розбіжностей цілеспрямовано розігрувалася в українському політикумі, культивування цих міфів у масовій свідомості та фрагментація суспільства були в інтересах різних кланово-олігархічних (у тому числі – кримінальних) груп. Політичні сили, що за роки незалежності так і не заручилися підтримкою переважної більшості населення, найбільш активно використовували зв'язок між культурно-мовними та політико-ідеологічними уподобаннями у передвиборчій боротьбі та робили

¹⁹ Деякі дослідники оперують цифрами від 5 до 13 регіонів, зважаючи як на історико-культурні особливості їх розвитку, так і на характерні ознаки регіональних політичних режимів, що за роки незалежності сформувалися шляхом поділу регіонів на сфери впливу фінансово-промислових груп з політичними надбудовами – партіями [Римаренко С. Соціокультурні розбіжності регіонів України / С.Римаренко // Публічна політика: теорія і практика. – 2010. – Вип. 3-4. – С. 375–378.].

ставку або на російськомовні регіони, або на україномовні. Політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин, проблем вживання мови на нерві ціннісного розколу дозволяло використовувати традиційне ідейно-політичне протистояння російськомовних і україномовних регіонів країни як технології маніпулювання масовою свідомістю. Результатом політико-економічної єдності олігархічних кланів та партійних лідерів, які разом борються за владу і реалізують матеріальні вигоди від перебування при владі, став негласний «пакт еліт» щодо розподілу її регіональної структури на певні територіальні анклавні, як наслідок – «регіоналізація» політичних партій, регіональний лобізм. Спекуляції на регіональних відмінностях, «гра на комплексі приниження» стали постійними засобами політичної боротьби. Зрештою, міжрегіональна відчуженість та штучне нагнітання сепаратистських тенденцій стала причиною відцентрових явищ в українській державі, створивши значну загрозу національній безпеці України.

Новітні зовнішні загрози та внутрішні виклики. Поляризація українського соціуму не стільки відволікала увагу від нереалізованих реформ у країні, корупції, соціальної нерівності та несправедливості, скільки створювала нові лінії потенційної конфліктності, поглиблювала психологічну відчуженість значного сегменту громадян від національних символів, мовно-культурних кодів, історичних наративів та комеморативних практик. Зважаючи ж на те, що мобілізація відбувається не після оголошення війни, а непомітно, поступово проводиться задовго до цього, репродукування соціокультурних та регіональних розбіжностей сприяло етнокультурному розмежуванню, створювало передумови для регіональної сепаратизації, зрештою, дало поштовх спробам втілити у життя сценарії розколу України. Події останніх двох років – анексія Криму, війна на Донбасі – докорінно змінили соціо-психологічну ситуацію в Україні, по тілу якої прорізалися низка нових потенційних й небезпечних ліній розмежувань. Нині суспільство значною мірою поділилося вже за ставленням до цих подій, до ролі в них місцевих жителів, регіональних еліт і Російської Федерації [Лібанова Е. «Україна єдина» – це мета, а не гасло / Е.Лібанова // Дзеркало тижня. – 2016. – №11 (26 березня-1 квітня) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-yedina-ce-meta-a-ne-gaslo-.html>].

Зважаючи на ту етнополітичну реальність, яка склалася на момент здобуття Україною незалежності, та виражену дихотомічність української ідентичності, котра має складні соціально-історичні причини, а нині – драматичні соціально-політичні наслідки, ціна питання досягнення загальнонаціональної єдності й злагоди в Україні, на основі ототожнення українського народу з українською політичною нацією, з одного боку, та збереження його унікального культурного різноманіття – з іншого, вимірюється цілком реальною можливістю втрати державного суверенітету та, взагалі, державності. Щоб дати гідну відсіч цій загрозі потрібно чітко усвідомлювати, що впродовж чверть сторіччя незалежності України досягненню національної злагоди протистоїть інерція конфронтаційності, без подолання якої неможливе ані консолідація нації і суспільства, ані утвердження єдності поліетнічної

спільноти навколо розв'язання загальнонаціональних завдань та реалізації національних інтересів, ані досягнення загальнонаціонального примирення.

Водночас, щоб процес пошуку та винайдення спільної консолідаційної основи мав цілісний та системний характер, варто зважити на деякі особливості націодержавотворчих процесів. По-перше, процеси національної консолідації (згуртування) та національного розмежування завжди супроводжували і супроводжують розвиток сучасних націй. Ці процеси хоч і є суперечливими, але взаємопов'язані та взаємозалежні [Картунов О.В. Вступ до етнополітології : Наук.-навч. посіб. / О. В. Картунов; Ін-т економіки, упр. та госп. права. – К., 1999. – 300 с., с. 87]. По-друге, у суспільствах перехідного типу проблема консолідації має важливе значення, оскільки сам процес трансформації так чи інакше зумовлює зіткнення принаймні двох систем цінностей – отриманої від попереднього соціуму, з одного боку, та нових стратегічних орієнтирів і пріоритетів подальшого розвитку – з іншого [Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М.Т.Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Ident-62307.pdf>, с.101]. По-третє, консолідація суспільства може бути не тільки загальнонаціональною, але й ситуативною. Ситуативні консолідації є найбільш розповсюдженим та ефективним засобом зосередження колективної енергії на реальній чи надуманій проблемі [Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М.Т.Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Ident-62307.pdf>, с.101-102]. Те, що консолідація може бути ситуативним феноменом різного походження, спрямування й тривалості, власне, й пояснює, чому процеси національного згуртування та національного розмежування найвразливіші й найчутливіші щодо впливів як внутрішніх, так і зовнішніх політичних сил.

Варто відзначити, що дихотомічна картина України не відображає весь масив причинно-наслідкових зв'язків між якістю суспільних трансформацій, загальною атмосферою в країні та станом масової свідомості її громадян. Дійсно, якщо міркувати у макрорегіональних та макрокатегоріальних термінах, міф про дві України являє собою «зіткнення цивілізацій» (за визначенням С.Гантінгтона) – протистояння європейського та російського цивілізаційних кодів, автократичного і демократичного світів, «відкритого» та «закритого» типів культури. Однак, ця проблема не така однозначна, якою видається на перший погляд. Якщо прискіпливіше придивитися на проблему біполярності сучасного українського суспільства, спираючись на результати багаторічних соціологічних досліджень думок та оцінок громадян щодо ситуації в країні, у тому числі здійснюваних ІСПП НАПН України, виявляється, що зовнішньополітичні орієнтації громадян нашої країни протягом багатьох років хоч і були прямо протилежними, проте розбіжності в їх оцінках соціально-економічних та політичних реалій були почасти мінімальними.

Відтак, зважаючи на окреслені особливості майже чвертьсторічного поступу незалежної України, перелік яких є далеко не вичерпним, пропонуємо звернутися та уважніше придивитися до окремих контроверсійних питань, що

впродовж цього часу спричиняли дестабілізацію громадського та політичного життя та створювали передумови для зростання напруження у суспільстві.

Засадничим чинником у справі національної ідентифікації вважається мова. В сучасній історії національних держав мовна єдність стала могутнім засобом консолідації населення в межах однієї країни. І хоч в сучасному європейському просторі державно-політичні кордони не скрізь збігаються з культурно-мовними, практика більшості національних держав орієнтована на те, щоб створити гомогенну мовну культуру на спільній державній території²⁰.

В незалежній Україні мовна проблема набула великого резонансу. Приводом для виникнення запеклої полеміки слугувало домінування у мовному просторі України фактично двох мов – української та російської. Відповідно впродовж численних «суперечностей» і «непорозумінь» постали дві протилежні точки зору: прибічники першої відстоювали необхідність наполегливої і незворотної українізації усіх сфер суспільного життя, прибічники другої наполягали на недопущенні «примусової українізації» та збереженні мовної сфери України у тому вигляді, як вона склалася історично [Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с., с.206]. Дотепер наявність саме цих двох складових лишається одною з головних ліній розколу українського суспільства та поширення відцентрових явищ в українській державі, а тому немає нічого несподіваного в тому, що питання державної мови не локалізується у сфері суто мовних явищ і відносин, а охоплює комплекс соціальних, культурних, політичних, соціопсихологічних проблем. До того ж, **всі роки незалежності вектор мовної політики в Українській державі (а відтак, і градус суспільного напруження навколо цього питання) залежав від політичної сили, яка вигравала президентські або парламентські вибори, тобто мовна політика була заручницею поточної політичної ситуації**²¹.

²⁰ У цьому плані показовим є досвід Франції, яка вже не одно століття була і залишається прикладом послідовного запровадження твердої мовної політики, спрямованої на захист своєї мови – мови, яка не тільки стала невіддільною частиною концепції сучасної нації, а й однією з підвалин її політичної єдності. Зокрема, з 1994 р. у Франції діє закон Тубона – про вживання французької мови, згідно якого французька мова «є мовою освіти, праці, торгівлі та публічних послуг. Вона – привілейований засіб зв'язку між державами франкомовної спільноти». Закон Тубона чітко регламентує статус французької мови в освіті та в засобах масової інформації. Щороку до 15 вересня уряд повинен подавати парламенту звіт про стан французької мови. Цим законом детально врегульовано різні сфери суспільного життя, порушенням вважається навіть вживання слова іншомовного походження, якщо для нього є французький відповідник. Декретом 1995 року, ухваленим на виконання закону про вживання французької мови, запроваджено штрафи різного класу за невиконання положень закону Тубона. Більшість порушень караються штрафом четвертого класу – до 750 євро. Під жорсткі санкції підпадають підприємства-порушники, а також засоби масової інформації, які не виконують цього закону. Так, у березні 2006 року американському підприємству Gems було присуджено 570 тис. євро штрафу за неперекладені французькою мовою для французьких працівників документи. *Детальніше див.:* [Марусик Т. Мовне законодавство і мовні відносини у Франції: погляд крізь віки / Тарас Марусик // Дзеркало тижня. – №31. – 2 вересня 2011 р.].

²¹ Не стали винятком й останні позачергові президентські вибори в Україні, які вкотре спровокували так зване мовне питання. Під час передвиборчих перегонів, зокрема, очільники Партії регіонів і пов'язані з нею кандидати у президенти заявляли, що лише надання російській статусу державної, мовляв, єдине, що може втихомирити "масові протести" жителів Донбасу [Балушок В. Мова державна, мова офіційна й інформаційна безпека / В.Балушок //Дзеркало тижня. – №20. – 6 червня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/socium/mova-derzhavna-mova-oficiyna-y-informaciyna-bezpeka_.html].

Отже, у суспільного загалу одностайної думки щодо цього питання дотепер немає. У грудні 2015 р. кількість прибічників того, що у незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська, вдвічі перевищила їх супротивників – 57,4% проти 26,1%. За останні два роки майже на 8% стало більше тих, хто з цим згоден (у 2013 р. – 50%, у 2014 р. – 53,3%), і майже на стільки ж стало менше тих, хто з цим не згоден (у 2013 р. – 33,2%, у 2014 р. – 28,4%).

Однак подібна одностайність громадської думки в цьому питанні спостерігалася не завжди. Наприклад, у 2004-му, 2006-му і 2009-му роках кількість прибічників і супротивників цієї думки була майже рівною й коливалась в межах 40-45%. І хоч у 2004 р. це співвідношення було не на користь єдиної державної української мови (42,1% проти 44%), що можна віднести й на рахунок статистичної похибки, тим не менш впродовж останніх 10-ти років кількість громадян, що визнають статус української мови як єдиної державної, перебільшує тих, хто з цим не згоден. При цьому спостерігаємо й зворотну тенденцію – поступове зменшення кількості громадян, що відстоюють протилежну позицію. Так, впродовж 2004-2009 рр. майже кожен другий опитаний респондент був супротивником єдиної державної української мови, у 2010-2014 рр. це був вже кожен третій опитаний респондент, у 2015-му – кожен четвертий. Також, стабільною лишається частка тих, хто не має чіткої позиції щодо цього питання (близько 16-18%).

Поряд з тим майже незмінним лишається регіональний розподіл думок громадян. Традиційно різняться позиції мешканців Західного і Центрального та Східного й Південного регіонів. Так, згідно даних 2015 р. лише кожен третій мешканець Сходу та Півдня (38,2% і 35,8%, відповідно) бачить єдиною державною українську мову. На Заході та в Центрі – набагато більше (відповідно 84% та 62,5%).

Попри те, що такий розподіл лишається майже незмінним впродовж багатьох років, в сучасних умовах було б помилково наголошувати на поглибленні ментальних суперечностей між громадянами зі Сходу та Заходу країни. Так, у 2015 р. на Сході країни (на підконтрольних територіях) співвідношення згодних і незгодних фактично зрівнялося та становить 38,2% проти 39,1%, відповідно (кожен п'ятий – 22,6% – вагається з відповіддю). При цьому за останні 5 років на 23% поменшало супротивників єдиної державної української мови та, відповідно, майже на 17 % побільшало тих, хто бачить єдиною державною українську мову (у 2011 р. – 21,5%), і тих, кому важко відповісти (16,2% – у 2011 р.).

Трохи іншу динаміку спостерігаємо на Півдні країни. Тут супротивники єдиної державної української мови впродовж останніх п'яти років хоч і незначно (близько 5-8%), але переважали своїх проукраїнських опонентів. При цьому показовим, на наш погляд, став різкий сплеск показників у грудні 2013 р., коли тільки-но розпочався Євромайдан. Тоді число супротивників єдиної державної української мови втричі (!) перебільшило її прибічників (65,4% проти 20,3%, відповідно). І хоч у наступні два роки показники майже повернулися, так би мовити, на позаминулорічні позиції, втім такі коливання

свідчать, що південний регіон може у будь-який момент виступити адептом «руського мира» в мовному питанні та виявити потенцію до актуалізації сепаратистських ідей і гасел.

В цілому, спостережувана позитивна динаміка сприйняття статусу та функціонування державної української мови в сучасному українському суспільстві дає підстави зробити обережний висновок, що українські громадяни йдуть до розуміння мови як основи формування політичної нації, що свідчить про зміцнення їх національної свідомості. На підтвердженням такого висновку можна навести дані щодо розподілу думок громадян з питання запровадження всупереч Конституції України офіційної двомовності, тобто надання статусу другої державної мови поряд з українською російській.

Впродовж 2005-2015 рр. ми просили респондентів висловити свою думку («згоден», «не згоден», «важко сказати») щодо судження *«Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції»*. За цей час у відповідях респондентів спостерігається дзеркальна динаміка: зростання кількості респондентів не згодних з цією тезою (з 32% у 2005 р. до 46,7% у 2015 р.), з одного боку, відповідне поменшення кількості респондентів згодних з нею (з 51,4% у 2005 р. до 28,1%), з іншого, на тлі збільшення тих, хто не зміг визначитися з власною позицією (з 16% у 2005 р. до 25% у 2015 р.). Іншими словами, якщо у 2005 р. половина українських громадян підтримували надання статусу другої державної мови поряд з українською російській, то у 2015 р. їх частка складала трохи менше третини суспільного загалу. Відповідно, якщо у 2005 р. частка супротивників офіційної двомовності дорівнювала третині суспільного загалу, то у 2015 р. проти російської як другої державної мови або надання їй офіційного статусу висловилося майже половина українських громадян. І хоч зараз в цілому по Україні кількість не згодних з офіційним закріпленням двомовності перебільшує тих, хто двомовність підтримує, жодна з позицій не має переконливої більшості.

Попри спостережувану спадну динаміку в рядах прибічників двомовності на момент останнього опитування (2015 р.) кожен другий мешканець Півдня та Сходу України (49,3% і 45,7%, відповідно) хотів би, щоб українсько-російська двомовність була закріплена в Конституції України, тоді як кожен третій з них мав протилежну думку (28,4% і 27,4%, відповідно). Кардинально протилежної думки дотримуються мешканці Західного і Центрального регіонів: більше половини з них – супротивники закріплення в Конституції українсько-російської двомовності (65,1% і 55,9%, відповідно). Однак кожен десятий з опитаних на Заході (10,9%) і кожен п'ятий у Центрі (18,9%) має протилежну думку. Проте, найдивовижнішим є те, що близько чверті мешканців в кожному регіоні (22-27%) та, відповідно, у країні в цілому (25%) не має сформованого ставлення до цього важливого для України питання.

Не дивно, зважаючи на неоднозначність суспільної думки з мовного питання, що розпочатий після отримання суверенітету (1991р.) процес «українізації» суспільства отримав повну й безумовну підтримку з боку національно найсвідомішого «Галицького П'ємонту», натомість з боку зрусифікованого населення Сходу й Півдня він мав кардинально інше

сприйняття. Більше того, обмежені й обережні спроби уряду ввести в дію закон 1989р. про державний статус української мови, викликав серед них хвилю обурення й страху перед наступом «українського націоналізму» [http://ukr-history.com/ukrana_v_umovah_komandno-adminstrativno_sistemi_srsr_19451985rr-ukrana_nezalejna_derjava_problemi_stanovlennya.html].

При цьому роздмухуванню ситуації сприяло й поширення міфів і легенд про «страшний український націоналізм», який також сприймається абсолютно неоднозначно в українському суспільстві: у ході численних політичних баталій одні називають себе патріотами-націоналістами, інші, навпаки, прагнучи скомпрометувати й навіть засудити опонентів, називають їх націоналістами, проводячи аналогію з нацизмом і фашизмом, а на Сході України згадують ще й «бандерівщину». Розвіяти спекуляції навколо теми українського національного руху, який в останні роки особливо активно намагаються дискредитувати кремлівські пропагандисти, не так вже й просто, адже в українському зденаціоналізованому суспільстві немає усталеної думки щодо того, чим є націоналізм – ідеологією роз'єднання чи ідеологією об'єднання.

Впродовж останніх десяти років (2004-2015) під час всеукраїнських репрезентативних опитувань громадської думки ІСПІ НАПН України з актуальних питань суспільно-політичного життя респондентів просять висловити власну думку щодо судження *“Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм”*. Майже всі роки спостереження (до 2013 р. включно) спостерігається приблизно однаковий розподіл думок: трохи більше третини опитаних громадян погоджуються з цією тезою (від 37,8 у 2004 р. до 39,3% у 2013 р.), майже стільки ж – вагається з відповіддю (від 37,5% у 2004 р. до 30,8% у 2013 р.) і трохи менше не погоджується (від 24% у 2004 р. до 29,7% у 2013 р.). Тобто з незначним відривом в українському суспільстві домінувало негативне сприйняття націоналізму. В останні два роки у суспільній свідомості з цього питання відбулися певні зміни: вперше, кількість громадян не згодних з думкою про «небезпечність» націоналізму для української держави, перевищила їх опонентів. Так, у 2014 р. 45,3% громадян вже не вважають націоналізм найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії. Таких респондентів на 15,6% більше, ніж у 2013 році. Втім, майже кожен третій опитаний (29,8%) має протилежну думку, кожен четвертий (24,8%) – вагається з відповіддю. Таким чином, спостережуваний розподіл думок говорить про те, що в масовій свідомості ще не сформувалося однозначного ставлення до українського націоналізму, оцінки його передусім як символу боротьби за незалежність і національну свободу України. І це помітно при аналізі розподілу відповідей у регіональному розрізі: на Сході та Півдні, де за радянських часів населенню було найбільшою мірою прищеплено відповідні стереотипи негативного плану, кожен другий респондент побоюється націоналізму (41,1% і 50%, відповідно).

На цьому тлі, з кожним роком збільшується частка громадян, переконаних у тому, що саме українські патріоти здатні вивести країну з кризи, тож відродження національної свідомості дасть їй змогу стати могутньою

державою. З цією тезою згодні наприкінці 2014 р. 60,6% опитаних (у грудні 2013 р. з нею погоджувалися 52,1%). Це найкращий показник за всі роки опитувань – з 1998-го по кінець 2014-го. Традиційно більшу переконаність демонструють мешканці Західного і Центрального макрорегіонів України (відповідно 74,7% і 62,9%), хоча й на Півдні та Сході їх більше половини (відповідно 55,1% і 52%). Особливо варто наголосити, що незважаючи на суттєве погіршення ситуації в країні, за рік після Революції Гідності кількість респондентів, які вірять у конструктивну силу патріотизму та національної свідомості, зросла на 8,5%.

Розмірковуючи над питаннями – «чи можуть українські патріоти вивести країну з кризи?», «чи стане відродження національної свідомості спонукальною силою для зміцнення Української держави?» – можна було б зауважити, що націоналізм взагалі і зокрема політичний націоналізм не є синонімом патріотизму. Бо патріотизм – це любов до батьківщини, а любов, як відомо, почуття спонтанне і не завжди усвідомлене. Націоналізм – це усвідомлення приналежності до нації, свідоме прагнення до вирішення завдань, які стоять перед нацією, сповідування ідей, які є національними тощо. У зв'язку з цим, не позбавлене сенсу зауваження українського політолога О.Дергачова, що в Україні маємо багато «фактів, які доводять штучність загрози націоналізму, натомість виявляють, мабуть, небезпечнішу загрозу – брак патріотизму» [Дергачов О. Загроза патріотизму [Електронний ресурс] / О.Дергачов // Львівська Газета — 29 грудня 2003 р. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/2003/12/29/NewspaperArticle.2003-12-29.3028>].

Однак, відсутність упродовж багатьох століть української державності глибоко відбилася на розумінні патріотизму, який нерозривно пов'язувався із боротьбою за незалежність України – патріотизм починають пов'язувати з єдністю нації та її змаганнями за державність. Більше того, патріотизм в сучасному світі нерозривно пов'язаний з проблемами статусу і престижу національної політики, культури, економіки [Рафальський І.О. Феномен українського національного самовизначення / І.О.Рафальський. – К.: ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 240 с., с.183]. Тож, чи можна, будучи націоналістом, не бути патріотом своєї національної держави і навпаки? Думаю, важливо, щоб кожен українець сам дав відповідь на це питання.

Ми ж, повертаючись до мовного питання, нагадаємо, що напередодні президентських виборів 2014 р. прем'єр-міністр Арсеній Яценюк висунув ідею проведення всеукраїнського консультативного опитування з двох питань: про цілісність України і статус російської мови. У парламенті України було зареєстровано проект постанови Про питання всеукраїнського консультативного референдуму 25 травня 2014 року, поданий народними депутатами А.Кінахом, Б.Тарасюком та С.Пашинським. Верховна Рада ідею не підтримала. Але чи можна вважати цю тему вичерпаною?

Оскільки наше опитування репрезентує все доросле населення України, воно дає змогу змоделювати результати цього опитування, якби воно відбулося. Зокрема дізнатися, чи підтримують громадяни введення за рішенням відповідних місцевих рад на окремих територіях поряд з державною мовою

російської чи іншої мови, якою розмовляє більшість населення відповідної території, як регіональних мов, офіційний статус яких визначено законом?

Як і слід було очікувати, чим далі на схід України, тим більше респондентів, які підтримують ідею введення на окремих територіях другої мови поряд з державною: Центр – 63,4 %, Південь – 73 %, Схід – 78,6 %. Не підтримує її понад половину громадян лише в Західному регіоні. Проте й тут вона здобула близько 43 % прихильників. Загалом, і по вибірці в цілому, і серед тих, хто взяв би участь у голосуванні, кількість громадян, які підтримують цю думку майже втричі перевищує тих, хто з нею не згоден.

Така відповідь є надзвичайно показовою: з одного боку вона свідчить про позитивну динаміку сприйняття статусу та функціонування державної української мови в сучасному українському суспільстві, а з іншого – показує, що проблема мовних взаємин залишається і потребує мудрого та виваженого розв'язання.

Вочевидь, розв'язання проблем, що нині становлять загрози державній безпеці, нерозривно пов'язано з питанням гармонізації міжетнічних відносин в Україні, а відтак – потребують формування цілісного гуманітарного простору України. Зміцнення національної єдності, суспільна реконсолідація та регіональна реінтеграція мають стати базовими умовами гарантування безпеки та незалежності держави. Діяльність щодо виконання цих завдань необхідно вивести на рівень довгострокового стратегічного пріоритету гуманітарної державної політики. З огляду на існуючі та потенційні загрози щодо цілісності України, потрібні спільні зусилля щодо започаткування процесу національного примирення і національної єдності, що вимагають підвищеної уваги як з боку держави, як і всього суспільства. Наразі українським політикам необхідно припинити оперувати категоріями території та протиставленням її частин, припинити дискусії про мову, не створювати з неї інструмент провокації. Україну як цивілізовану, європейську країну необхідно мислити й репрезентувати через категорію Батьківщини. Для повернення собі власного простору Україна має керуватися інструментами культури. Збереження міжетнічної злагоди та зміцнення полікультурного характеру українського суспільства, з одного боку, консолідація етнічних українців та ідентифікація представників етнічних спільнот з українською державністю, з другого, та нормалізація відносин між центром і регіонами, міжрегіональне співробітництво, з третього – ці засоби духовної, політичної, територіальної єдності країни мають стати бар'єром на шляху до дезінтеграції в умовах системної кризи та збройного конфлікту на території України.

4.3. Оцінка громадянами стану освітньої галузі та процесів її реформування

4.3.1. Проблеми освітньої галузі

Реформи освітньої галузі, що розпочалися із набуттям Україною незалежності, будучи одним з найважливіших пріоритетів суспільного розвитку, не просто повинні були змістовно змінити систему освіти та вирішити численні проблеми галузі, вони мали кардинально змінити ставлення держави до освіти. Стратегічний напрям реформ був визначений Національною доктриною розвитку освіти [Указ Президента України «Про національну доктрину розвитку освіти» від 17 квітня 2002 року N 347/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>] та конкретизований «Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» [Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» від 25 червня 2013 року №344/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>].

Освіта, як визначається в доктрині, є основою розвитку особистості, суспільства, нації та держави. Вона відіграє роль визначального чинника політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства; відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства за рахунок відповідного ставлення до суб'єктів освітнього процесу; а відтак – виступає стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави в світі. Цілком справедливо характеризуються в доктрині реальний стан справ галузі та виклики, що стоять перед нею. Наприклад, темпи та глибина реформаційних процесів вказують на відставання в задоволенні потреб особистості, суспільства і держави. Тоді як глобалізаційні процеси, що супроводжуються швидкою зміною технологій, переходом до постіндустріального, інформаційного суспільства, утвердженням пріоритетів сталого розвитку тощо, зумовлюють розвиток людини як головну мету, ключовий показник і головний аргумент сучасного прогресу, висувають перед державою та суспільством завдання забезпечити пріоритетність розвитку освіти і науки [Указ Президента України «Про національну доктрину розвитку освіти» від 17 квітня 2002 року N 347/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>].

Проблеми сучасної української системи освіти та необхідність її реформування постали через невідповідність тенденцій загальносвітового розвитку, у тому числі розвитку європейських держав, та реального розвитку України, де за багатьма показниками якість освіти і життя лишаються на низькому рівні. Як не прикро це констатувати, більшість з цих проблем зумовлені суто внутрішніми загальносуспільними процесами: перманентною політичною та економічною кризою, гальмуванням процесів подолання корупції, залишковим принципом фінансування освіти і культури, що врешті-

решт знижує соціальний престиж освіченості й інтелекту у кризовому соціумі, яким залишається українське. Водночас, ускладнення процесів реформування освіти відбувається на тлі макроекономічних, глобалізаційних, інтеграційних процесів в світі, що має свій відбиток на ставленні українців до реформ в цілому, до управління державою та, відповідно, до рівня життя. Стрімкість вищезазначених процесів спонукає громадян реально оцінювати динаміку світових змін у порівнянні з українськими реаліями та більш гостріше усвідомлювати, що країна наближається до Європейського освітнього простору, а підготовка людей до вимог життя в європейській реальності значно відстає, що позначається на низькій конкурентній спроможності країни та її громадян.

Сутнісна проблема освіти полягає в тому, що формально система спрямована на передавання знання та формування навичок їх застосування в реальному житті, однак створення атмосфери, яка спонукала би людей активно використовувати набуті компетенції, не відбувається. Тобто людина може мати певну кількість затребуваних компетенцій, а сенсу їх використовувати не матиме, або знецінюватиме, тільки тому, що споживацька та/або несуб'єктна позиція їй видається більш вигідною психологічно.

Проблеми освіти дотичні до більшої частини суспільства, оскільки вона супроводжує людину від народження до самої смерті. За даними опитувань громадської думки Інституту соціальної та політичної психології НАПН України більше половини респондентів, це – представники родин, де є учень або студент (50-60%), відтак щонайменше 60% населення відчувають вплив освіти на власне життя. Враховуючи ж те, що і якість і задоволеність життям вагомою мірою залежить від фахового рівня оточуючих професіоналів та їхніх особистісних цінностей, що спонукають до надання якісних послуг в життєво важливих сферах буття: медицині, освіті, безпеці, комунальній галузі тощо, цілком правомірно стверджувати, що якість освіти опосередковано впливає на задоволеність життям громадян усієї країни.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України протягом багатьох років проводить моніторинг громадської думки з актуальних питань суспільного життя, у тому числі проблем освітньої галузі та заходів з її реформування. Слід зазначити, що моніторингові дослідження громадської думки ІСПП НАПН України стосовно освітніх реформ в цілому вказують на тенденцію позитивного ставлення громадян і суб'єктів освітнього середовища до більшості інновацій, проте існують й такі, що викликають негативне ставлення. Власне в цьому розділі ми зосередимо увагу саме на проблемах освітньої галузі, а у наступному – розглянемо ставлення освітян і громадян до проміжних результатів освітньої реформи в цілому.

Проблеми освітньої галузі мають щонайменше чотири сутнісних аспекти:

- психологічний, обумовлений процесами, механізмами, властивостями особистісних проявів суб'єктів освітнього процесу;
- соціально-психологічний, детермінований процесами взаємодії суб'єктів, співвіднесенням цінностей, груповими процесами;

– суспільний, притаманний широкому колу громадян, що створює передумови та наслідки суспільного розвитку;

– економічний, зумовлений економічним статусом країни або може позначитися на економічному становищі держави в майбутньому.

Межі зазначених аспектів проблем освіти умовні, усі вони пов'язані між собою. Наприклад, проблема поширення негативних явищ серед шкільної молоді в вигляді вживання наркотиків, спиртних напоїв, аморальності, бездуховності, ранніх сексуальних стосунків тощо розглядається як психологічна, бо свідчить про особистісний дефіцит школярів та їхніх батьків, є одночасно й соціально-психологічною проблемою, адже дефіцит стосунків і продуктивної взаємодії заповнюється учнями псевдо дорослими атрибутами, що, в свою чергу, в існуючій кількості переводить проблему на рівень суспільної, оскільки робить «хворою» значну частину суспільства, а відтак і економіка країни позбувається повноцінних робітників, які можуть створювати національний валовий продукт. Таким чином, аналізуючи проблеми сучасної української освіти та заходи з її реформування на будь-якому рівні ми створюємо об'ємну багат шарову картину, що відображає як ситуацію у сфері освіти, так і ситуацію в країні загалом.

Проблеми загальноосвітньої школи

Розпочнемо наш аналіз проблем освітньої галузі, так само як зазвичай розпочинається навчальний процес, – з початку нового навчального року та поглянемо, як громадяни оцінюють стан готовності навчальних закладів до нового навчального року.

Попри економічну кризу в Україні, позитивна оцінка стану готовності навчальних закладів до нового 2015-2016 навчального року дана двома третинами громадян (59,7%), решта опитаних умовно розділилася на тих, хто негативно оцінив стан освітніх закладів (16,3%), тих, хто не зміг визначитися з оцінками (18,1%) і незначну частину байдужих до цієї теми (5,8%). Моніторинг цього питання впродовж 2005-2015 років свідчить про поступове збільшення частини людей, які в цілому позитивно («цілком позитивно» + «скоріше позитивно») оцінюють стан підготовки освітніх закладів. Так, протягом 10-ти років їх частка зросла майже вдвічі – з 36,5% у 2005-му до 59,7% у 2015-му році. Відповідно, спостерігається й зменшення на 11% тих, хто негативно («скоріше негативно» + «зовсім негативно») оцінює готовність навчальних закладів до нового сезону.

Активні учасники освітнього процесу – освітяни, батьки учнів і студентів, самі учні й студенти – більшою мірою позитивно оцінюють готовність закладів освіти до нового навчального року, ніж звичайні громадяни: від 63,3% освітян до 82,5% учнів/студентів, станом на вересень 2015 р. В середині цієї категорії респондентів також спостерігається загальна тенденція зростання задоволеності станом підготовки навчальних закладів до нового навчального року та зменшення частки респондентів, незадоволених станом справ у цьому питанні.

Приблизно чверть громадян (24,9%) знаходяться поза межами освітнього процесу, вони вагаються із визначенням свого ставлення, а кожен десятий – байдужий до цієї теми. Серед суб'єктів освітнього процесу значно менше ніж серед всіх опитаних тих, кому важко визначитися з власним ставленням до підготовки закладів освіти до нового навчального року. Зокрема, батьків з невизначеними оцінками стану готовності закладів до нового навчального року на 11 відсотків менше (13,6%), в порівнянні з всіма респондентами, освітян – втричі менше (8,2%), а учнів і студентів в 10 разів менше (2,5%). Ці цифри свідчать про здатність учасників освітніх процесів об'єктивно оцінювати результати зусиль управлінців освітніх закладів з підготовки до нового навчального року. Найменша частина байдужих виявилася серед освітян, їх вп'ятеро менше (2%) ніж 10% всіх байдужих по вибірці, втричі менше байдужих серед батьків (3,1%), в четверо менше серед учнів й студентів (2,5%).

Жителі Західної України більш позитивно оцінюють стан підготовки навчальних закладів до нового сезону, ніж жителі інших регіонів, зокрема: 64,5% проти 37,% на Півдні. Найбільше негативних оцінок було на Півдні (21,4%). Менше всього байдужих спостерігалось серед жителів західної частини країни (3%), більше на Півдні, Сході і Центрі (відповідно 8,1% й 6,5%, 6,3%, станом на вересень 2015 р.). Кожен десятий мешканець західної і кожен сьомий центральної частини країни (11,3% і 14,5%) виявили власну складність в оцінці стану готовності закладів освіти проти кожного п'ятого і третього на Сході і Півдні країни (22,3% і 33,3%), що свідчить про: низький рівень роботи управління освітою, і позначається на підготовці закладів до нового навчального року, з одного боку, та/або нереалістичне ставлення громадян та їхні завищені очікування, без урахування бюджетних можливостей освітніх закладів, з другого боку.

Вікові особливості учасників опитування впливають на їхні оцінки питання таким чином: із збільшенням віку респондентів зменшується кількість їхніх позитивних оцінок, більшою мірою вони дають невизначені й байдужі відповіді.

Міру особистої залученості громадян до проблем середньої школи ми відстежуємо за даними дев'ятирічного моніторингу питання *“Які з перелічених нижче проблем загальноосвітньої школи турбують Вас особисто?”*, де наведено 24 проблеми загальноосвітньої школи, вибір яких для респондентів не обмежувався. Зазначені данні презентують уяву різних груп громадян до проблем середньої школи, а саме: узагальнену картину ставлення всіх учасників опитування, в другу чергу – думку особисто залучених до проблем ЗОШ людей, отриману за допомогою процедури виокремлення відповідей байдужих респондентів. Відразу відзначимо, що серед 24 проблем загальноосвітньої школи, що хвилюють респондентів особисто, зафіксована тенденція до зниження інтенсивності особистісної залученості респондентів до проблем загальноосвітньої школи, а також збільшення кількості людей, яких особисто не турбує жодна з перелічених проблем. Актуальними були і лишилися ті й самі проблеми ЗОШ, але інтенсивність їх вибору респондентами,

і відповідно, особистісна залученість громадян до перерахованих проблем зменшилася.

Загальна картина ставлення всіх респондентів до проблем середньої школи вказує, що *першою значущою проблемою за частотою її вибору була і залишається проблема «поширення негативних явищ серед школярів, зокрема вживання алкоголю, наркотиків, ранні сексуальні стосунки тощо»*. В 2006 році частота її вибору респондентами була – 59,7% , а в 2014 році – 37,4%, тобто інтенсивність особистісного залучення громадян зменшилася в 1,6 раз. *Зазначена тенденція до зниження особистої залученості респондентів до проблем загальноосвітньої школи простежується по 20 варіантах відповідей.*

Поряд з цим, такі проблеми, як: якість освіти, ускладненість навчальних програм і перехід на 12 річний термін навчання не тільки лишилися актуальними, але й стали обиратися респондентами частіше, їхня актуальність зросла. Наприклад, якість освіти – з 30,6% у 2006 р. до 32,2% у 2014 р., надмірна ускладненість програм, перевантаження учнів – відповідно, з 20,2% до 26,3%, перехід до 12 річного терміну навчання – з 27,3% в 2005 р. до 38% в 2009 р. (далі формулювання не пропонувалося в якості альтернативи).

Є низка проблем середньої школи, яка має *несуттєво меншу інтенсивність вибору респондентами*, зокрема: слабка підготовка учнів до життя, руйнування зв'язку школи із життям (23,6% в 2006 р. та 23,4% в 2014 р.), упереджене ставлення вчителів до учнів, необ'єктивне (несправедливе) оцінювання їхніх знань (17,4% в 2006 р. та 16,3% в 2014 р.), можливі негативні наслідки профілізації старшої школи (5,8% та 5,3%, відповідно), запровадження зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників у формі тестування (8,8% та 7,4%, відповідно). Можна припустити, що, з одного боку, за 9 років моніторингу гострота вказаних проблем зменшилася, вони поступово вирішувалися, а з іншого – фінансові показники життя людей знизилися, як і рівень задоволеності якістю життя, тому рівень особистісної залученості до проблем ЗОШ ймовірно знизився.

Є такі проблеми школи, які особисто хвилюють респондентів, але в 1,5-2 рази менш інтенсивно обираються ними під час опитувань, ніж на початку моніторингу. Серед них, зокрема, такі: занижені вимоги до учнів, падіння дисципліни (26,5% у 2007 р. і 19,4% у 2014 р.), поширення серед педагогічних працівників хабарництва та корупції (45,6 % і 32,5%, відповідно), випадки приниження вчителями учнів і фізичного насильства над ними (27,9% і 17,7%, відповідно), поширення в учнівському середовищі негативних явищ (вживання наркотиків, спиртних напоїв, аморальність, бездуховність, ранні сексуальні стосунки тощо) (59,7% і 37,4%), занепад матеріально-технічної бази шкіл, відсутність (нестача) комп'ютерних та інших сучасних засобів навчання (55,4% і 34,7%), характер взаємин між учнями, їхня майнова нерівність (32,4% і 20%), часті перевірки шкіл, бюрократичний стиль керівництва освітою (11,0% і 6,6%), малі зарплати вчителів, зниження їхнього суспільного статусу і фахового рівня (43,1% і 24,8%), неефективна взаємодія батьків і вчителів, брак порозуміння між ними (20,7% і 11,8%), дотримання історичної правди під час вивчення вітчизняної історії (25,7% і 14,1%). До проблем середньої школи, інтенсивність

вибору яких респондентами знизилася за роки моніторингу вдвічі і більше разів, належать: нестача підручників, навчальних посібників, застосування 12-бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів, посилення впливу релігії на освіту та школу, мова навчання тощо.

Можна припустити, що більшість із зазначених проблем ЗОШ певним чином розв'язуються, тому зменшення інтенсивності залученості громадян до них видається зрозумілою. З іншого боку, можна говорити про «хронічну втому» громадян від серйозних проблемних питань, які в силу об'єктивних підстав тривалий час не вирішуються не тільки в освіті, але й в державі. Зокрема, питання психологічного і соціально-психологічного змісту – зниження вимог до учнів, падіння дисципліни, поширення негативних явищ, пов'язаних із вживанням психоактивних речовин (ПАР), ранні сексуальні стосунки в шкільному віці, а також неефективна взаємодія вчителів та батьків. Інша частина проблем ЗОШ матеріально-технічного характеру відома всім: або ці проблеми не вирішуються за рахунок бюджету, або вирішуються за рахунок батьківських та/або спонсорських коштів. На нашу думку, для ефективного вирішення проблем бракує системної моделі взаємодії громадськості і суб'єктів освітнього процесу, а також відповідного соціально-психологічного супроводу освітніх реформ. Адже реформування освіти потребує ефективних процесів, часу та спільних зусиль управлінців освітніми закладами, педагогів, учнів і батьків.

На тлі зниження особистої залученості респондентів до проблемних питань ЗОШ, майже вдвічі зросла інтенсивність вибору громадянами відповіді «жодна з проблем загальноосвітньої школи мене особисто не турбує» – з 12,6% у 2006 році до 22,3% у 2014. Таке специфічне ставлення респондентів ймовірно зросло під впливом подій в Україні, пов'язаних із загалом нетиповою для України ситуацією та подіями останніх двох років.

Варто зазначити, що *зниження інтенсивності вибору проблем ЗОШ серед зацікавлених громадян менше на 0,3-0,5 бали ніж серед всіх учасників опитування*. Особисто залучені до проблем середньої школи респонденти, найчастіше обирають твердження з психологічним і соціально-психологічним змістом. Зокрема: 1) упереджене ставлення вчителів до учнів, 2) необ'єктивне (несправедливе) оцінювання їхніх знань, 3) можливі негативні наслідки профілізації старшої школи, 4) слабка підготовка учнів до життя і руйнування зв'язку школи із життям, 5) якість освіти, 6) надмірна ускладненість навчальних програм, перевантаження учнів, 7) перехід до 12-річного терміну навчання. Вони вказують на потребу суб'єктів освітнього процесу в людиноцентрованому підході, в прозорих і зрозумілих суб'єкт-суб'єктних стосунках, на пріоритеті людини в системі знань.

На детальну презентацію заслуговує *аналіз уяви респондентів відповідно до їхнього місця проживання*. Так, мешканці західної частини країни інтенсивніше за мешканців усіх інших регіонів стурбовані такими проблемами, як: 1) поширення в учнівському середовищі негативних явищ (вживання наркотиків, спиртних напоїв, аморальність, бездуховність, ранні сексуальні стосунки тощо) (41,5% проти 27,5% на Півдні, станом на 2014 рік); 2) занепад

матеріально-технічної бази шкіл, відсутність (нестача) комп'ютерних та інших сучасних засобів навчання (46,2% проти 23,1% на Сході); 3) поширення серед педагогічних працівників хабарництва та корупції (40,9% проти 25,7% на Сході); 4) якість освіти (40,7% проти 24,5% на Сході); 5) малі зарплати вчителів, зниження їхнього суспільного статусу і фахового рівня (36% проти 13,7% на Сході країни); 6) слабка підготовка учнів до життя, руйнування зв'язку школи із життям (37,8% проти 14% на Сході); 7) упереджене ставлення вчителів до учнів, необ'єктивне (несправедливе) оцінювання їхніх знань (23,9% проти 8,2% на Півдні). У мешканців Заходу більші очікування від якості освітніх послуг, більше оптимізму стосовно соціального статусу освічених співвітчизників і водночас, занепокоєння питаннями глибинного змісту, зокрема: бездуховності, корупції, несправедливого ставлення до учнів ніж у жителів Сходу і Півдня країни.

Натомість, жителі центральної частини України більшою мірою хвилюють такі проблеми загальноосвітньої середньої школи, як: 1) надмірна ускладненість навчальних програм, перевантаження учнів (29,2% проти 21,3% на Сході); 2) характер взаємин між учнями, їхня майнова нерівність (23,3% проти 15,3% на Сході); 3) випадки приниження вчителями учнів і фізичного насильства над ними (22,3% проти 10,5% на Сході); 4) дотримання історичної правди під час вивчення вітчизняної історії (19,2% проти 8,4% на Сході); 5) запровадження зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників (у формі тестування) (10,2% проти 3,1% на Сході); 6) неефективна взаємодія батьків і вчителів, брак порозуміння між ними (14,6% проти 7,6% на Сході); 7) часті перевірки шкіл, бюрократичний стиль керівництва освітою (8,8% проти 4,1% на Сході); 8) можливі негативні наслідки профілізації старшої школи (9,2% проти 1% на Сході); 9) інші проблеми (2,7% проти 0% на Півдні). Жителі Центру країни більше стурбовані питаннями морально-етичного змісту стосунків педагогів й учнів та якістю управління освітою.

Для мешканців Півдня серед проблем загальноосвітньої школи більш значущими є: 1) постійні побори з батьків (на ремонт школи тощо) (39,1% проти 25,4% на Сході); 2) нестача підручників, навчальних посібників (36,7% проти 11,5% на Сході); 3) занижені вимоги до учнів, падіння дисципліни (25,6% проти 10,9% на Сході); 4) застосування 12-бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів (18,4% проти 3% на Сході); 5) мова навчання (15% проти 4,6% на Сході); 6) запровадження зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників (у формі тестування) (10,1% проти 3,1% на Сході).

А ось мешканців Сходу України характеризує нижча частота вибору проблем ніж у жителів інших регіонів. Тільки проблема поширення в учнівському середовищі негативних явищ (вживання наркотиків, спиртних напоїв, аморальність, бездуховність, ранні сексуальні стосунки тощо) була обрана більш інтенсивно ніж жителями Центру та Півдня і не суттєво менша ніж на Заході (39,7% на Сході проти 27,5% на Півдні, і 41,5% на Заході). Також більш інтенсивно обиралася відповідь про відсутність особистісної турботи жодною з перелічених проблем ЗОШ (35,6% проти 10% на Заході країни).

Як бачимо, попри те, що населення всієї країни переживає кризу в системі освіти, вболіваючи за долю тих, хто здобуває освіту і тих, хто її створює, але мешканці різних регіонів мають власні пріоритети. Зокрема, в західній частині особлива увага приділяється подоланню негативних явищ в шкільному середовищі: бездуховності, вживанню алкоголю і наркотиків молоддю, корупції, зниженню соціального статусу педагогів, хабарництва серед них і меншою мірою виявляється стурбованість матеріальним оснащенням освітніх закладів. Жителі Західної України більшою мірою інтенсивно залучені до проблем середньої школи, що простежується за більшими кількісними показниками в порівнянні з представниками інших регіонів. В центральній частині країни на передній план висуваються проблеми етичного характеру стосунків педагогів, учнів й батьків, ускладненість навчальних програм, перебіг реформ і якість управління освітою. В Південній Україні увага зосереджується здебільшого на матеріальному забезпеченні освітнього процесу, зниженні вимог до учнів, реформаційних процесах і мові навчання. На Сході найменша залученість людей до проблем середньої школи, окрім стурбованості негативними явищами серед шкільної молоді, і більш високою кількістю байдужих до проблем ЗОШ, що може бути зумовлено специфікою розвитку регіону і трагічними подіями останніх двох років, коли на перший план висувається проблема виживання, а не розвитку.

Додамо, що серед представників трьох вікових груп учасників опитування, старші люди (56 років і старших) менш інтенсивно реагували на проблеми ЗОШ, більшої інтенсивності вибору набула відповідь, про незацікавленість жодною проблемою (31,9% проти 16,4% середньої вікової групи). Інтенсивність вибору проблем школи представниками середньої (30-55 років) і молодшої (18-29 років) вікових груп приблизно однакова. Проте, є такі проблеми, які вказують на більшу залученість представників вікової групи 30-55 років, серед яких, вочевидь, є і батьки і працівники освіти. Зокрема: 1) поширення в учнівському середовищі негативних явищ (вживання наркотиків, спиртних напоїв, аморальність, бездуховність, ранні сексуальні стосунки тощо); 2) занепад матеріально-технічної бази шкіл, відсутність (нестача) комп'ютерних та інших сучасних засобів навчання; 3) постійні побори з батьків (на ремонт школи тощо); 4) занижені вимоги до учнів, падіння дисципліни; 5) дотримання історичної правди під час вивчення вітчизняної історії; 6) застосування 12-бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів; 7) неефективна взаємодія батьків і вчителів, брак порозуміння між ними; 8) часті перевірки шкіл, бюрократичний стиль керівництва освітою.

Цілком очевидно, що процес вирішення проблем освітньої галузі безпосередньо пов'язаний із пошуком, створенням і запровадженням комплексних ефективних рішень. Фактично всі реформаторські кроки є виваженою відповіддю на проблеми суспільства і освіти, вони розроблялися з урахуванням українських реалій і потреб, ретельно дослідженого вітчизняного і зарубіжного досвіду. Процедура зовнішнього незалежного оцінювання, 12-тибальна система оцінювання знань, профілізація старшої школи, 12-тирічний термін навчання, кредитно-модульна система вищої освіти – ці інновації стали

першими кроками на шляху якісного оновлення вітчизняної системи освіти та її інтеграції до світового освітнього простору. Власне, сьогодні вже можна оцінити деякі проміжні результати цих зрушень, дізнатися наскільки ефективно просуваються реформаційні процеси, спрямовані на подолання закорінених в освітньому просторі проблем.

Проблеми якості, рівного доступу до освіти, подолання корупції під час вступної кампанії вирішуються шляхом уведення *зовнішнього незалежного оцінювання* (ЗНО) рівня знань випускників, покликаного (згідно результатів ЗНО) забезпечити справедливий та рівний доступ по вищій освіти. Відтоді як в Україні було запроваджено ЗНО ставлення громадян до цієї освітньої новації ми відстежуємо, запитуючи в них: *„Як Ви ставитеся до запровадження в Україні ЗНО – зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх шкіл у формі тестування, результати якого є підставою для зарахування до ВНЗ (вищих навчальних закладів)”?*

Зовнішнє незалежне оцінювання

За 11 років моніторингу цього питання кількість позитивно налаштованих до ЗНО респондентів вчетверо перевищує їх супротивників: так у 2003 р. їх співвідношення становило 65,1% проти 16,8%, у 2014 р. – 56,7% проти 12,9%. І хоч за цей час кількість позитивно налаштованих громадян незначною мірою зменшилася (на 8,4%), однак восени 2008 і 2009 років їх число знижувалося майже вдвічі (30,4% і 33,4%, відповідно), і саме в ці роки кількість супротивників ідеї ЗНО перевищила їх прихильників (33,8% і 36%, відповідно). В цілому з 2003 по 2014 рік частина людей, хто негативно ставився до ЗНО зменшилася на 3,9%, а кількість невизначених з цього питання зросла на 6,6%. Кількість необізнаних про ЗНО фактично не змінилася (перебуваючи на рівні 5-7%), хоча в період 2005-2007 років набувала свого апогею – 15,6%.

Незважаючи на окремі різноспрямовані сплески, зафіксовані впродовж нашого моніторингу в оцінках громадян, про успішність просування запровадженої реформи у цілому свідчить те, що серед респондентів, чий член родини на момент останнього опитування проходили ЗНО, позитивну оцінку дало майже 70%, а негативну – 15%. При цьому в останні п'ять років ми фіксуємо переконливе зміцнення впевненості цієї категорії респондентів у об'єктивності та результативності ЗНО.

Загальна картина відбивається і в регіональному розподілі відповідей респондентів, з поправкою на те, що найбільша кількість позитивно налаштованих до ЗНО респондентів проживає на Заході (76,1%), а менша їх частина на Півдні (49,5%), найменша частка негативно налаштованих до ЗНО громадян зосередилася на Заході (7,5%), а найбільша – в Центрі країни (16,4%). Тих, хто не зміг однозначно визначити власне ставлення до ЗНО найменше в західній частині (12,4%), а найбільше – в східній (30,7%), необізнаних в цьому питанні громадян найменше на Заході (4%) і найбільше на Півдні (9,7%).

Цікава тенденція спостерігається серед респондентів за рівнем освіченості: *із зниженням рівня освіти зменшується кількість позитивно налаштованих до ЗНО громадян, і відповідно, збільшується кількість*

скептиків, невизначених в своєму ставленні до тестування і необізнаних. При цьому, найменш негативно налаштованих респонденти у віці 30-55 років (12,6%) проти 13,2% (18-29 років) і 13,1% (старше 55 років), кожен третій пенсіонер не може визначити свого ставлення до введення ЗНО (32,3%) і кожен десятий байдужий до цього питання (11,5%). Молодих учасників опитування двічі менше серед невизначених респондентів і в сім разів серед необізнаних.

У 2015 році в зв'язку зі змінами в процедурі зовнішнього незалежного оцінювання в формі тестування було запроваджено низку нововведень. Зокрема: 1) поєднання державної підсумкової атестації з української мови із зовнішнім незалежним оцінюванням; 2) застосування критерію “склав/не склав” для визначення мінімального прохідного балу за результатами тестів ЗНО; 3) спроба введення тестів ЗНО двох рівнів складності та надання вищим навчальним закладам права визначати, який саме рівень потрібен для вступу на певний напрям підготовки; 4) обмеження терміну дії сертифіката ЗНО одним роком, відмова від практики використання сертифікатів минулих років; 5) встановлення вагових коефіцієнтів складових конкурсного бала, що передбачає, зокрема, не менше 20% за кожен сертифікат ЗНО і від 0 до 10% – за шкільний атестат; 6) надання вищим навчальним закладам права самостійно обирати перелік конкурсних предметів та визначати (у встановлених законом межах) ваговий коефіцієнт кожної складової конкурсного бала; 7) запровадження принципу пріоритетності обраних вступником спеціальностей і ВНЗ (якщо конкурсний бал дозволяє зарахування за найвищим із пріоритетів, решта заяв автоматично не бере участі в конкурсі); 8) новий механізм розподілу місць державного замовлення, згідно з яким більшу кількість місць державного замовлення мають отримати ВНЗ, що користуються найбільшою популярністю серед абітурієнтів.

Одразу відзначимо, що всі нововведення, крім обмеження терміну дії сертифіката ЗНО одним роком та відмови від практики використання сертифікатів минулих років, були підтримані учасниками репрезентативного опитування громадської думки з приводу ситуаційних змін, що свідчить про підтримку обраного напрямку реформування освітньої галузі.

Поєднання державної підсумкової атестації з української мови із зовнішнім незалежним оцінюванням більшість учасників опитування оцінили позитивно (44,3%), більшою мірою родичі випускників-абітурієнтів (59,7%). Цікаво, що серед всіх учасників було супротивників менше (12,2%), ніж серед родичів абітурієнтів (16,9%). А невизначених (19,0%) і непоінформованих з цього нововведення громадян (24,5%) було більше, ніж в родинях випускників (14,0% і 9,5% відповідно).

Вищезгадане нововведення було позитивно сприйняте на Заході (53,2%), Сході (45,4%) й Центрі (40,6%) країни більшою мірою ніж на Півдні (36,3%). Супротивників менше виявилось на Сході (8,8%) і Півдні (10,4%) ніж у Центрі (40,6%) і Заході (53,2%). Невизначеними більшою мірою опинилися жителі південних і центральних областей (32,6% та 23,9%), не чули про нововведення на Сході (37,5%), що можна пояснити актуальною ситуацією виживання.

Приблизно, кожен п'ятий у Центрі і Півдні та кожен сьомий на Заході не чули про нові нюанси зовнішнього незалежного тестування.

Кожен другий житель західної України підтримав нововведення з поєднання державної підсумкової атестації з української мови із зовнішнім незалежним оцінюванням (53,2%), кожен шостий був проти такого заходу (15,4%) і не чув про таке (14,2%), а кожен сьомий громадянин не визначив свого ставлення до нового правила. В центрі країни прихильників нововведення виявилось 40,6%, супротивників було 13,4% і це значно менше ніж невизначених (23,9%) і непоінформованих громадян (22,1%). На Сході країни є вагома частина прихильників нової процедури (45,4%) і тих, хто не чув (37,5%), що не дивно, бо люди знаходяться в ситуації виживання, а не розвитку; є незначна частина супротивників (8,8%) і невизначених (8,3%). На Півдні майже порівну прихильників нової ідеї (36,3%) і невизначених до неї (32,6%), супротивників (10,4%), що вдвічі менше ніж непоінформованих (20,7%).

Другим нововведенням було *застосування критерію “склав/не склав” для визначення мінімального прохідного балу для вступу у ВНЗ за результатами тестів ЗНО*. Воно мало полегшити процес прийняття рішення про зарахування до вишу. В цьому питанні цікаво простежити, чи відрізняється ставлення всіх учасників опитування і членів родин, де є випускники-абітурієнти.

Більша частина людей схвально поставилася до запровадження цієї процедури (39,3%), серед родичів випускників й абітурієнтів прихильників виявилось несуттєво більше (47,7%), що свідчить про уявлення стосовно оптимізації вступної кампанії. Супротивників нововведення менше в загальній групі опитаних (12,1%) ніж в групі родичів випускників-абітурієнтів (18,5%), невизначених в першій групі незначною мірою більше (20,3% проти 18,1%), а непоінформованих в загальній групі майже вдвічі більше (28,4% проти 15,6% родичів випускників-абітурієнтів). Можна сказати, що родичі випускників-абітурієнтів більшою мірою залучені до процесу завершення школи і вступу до вишів, відповідно серед них менше невизначених і непоінформованих осіб.

Прихильників нововведення на заході країни виявилось більше половини, стільки ж (51,7%) скільки разом взятих супротивників (12,5%), невизначених (18,5%) і непоінформованих (17,4%). Найменше супротивників нововведення було на Сході (6,5%), як і невизначених (12,7%) на противагу Центру (16,1% та 24,1%) і Півдню країни (11,9% та 29,6%). Непоінформованих про нову процедуру ЗНО більше на Сході (41%), а менше в Центрі (27,5%) і Півдні (21,5%). Імовірно, що жителям Сходу не актуальні ці питання, оскільки виші переїхали у центральну частину України, а тим мешканцям, що лишилися потрібно вирішувати проблеми виживання.

Більшою мірою громадяни підтримали *введення тестів ЗНО двох рівнів складності та надання вищим навчальним закладам права визначати, який саме рівень потрібен для вступу на певний напрям підготовки* (35,5% всіх опитаних людей і 47,3% серед батьків випускників-абітурієнтів). Два рівні складності тестів: простіший і складніший націлені на диференціацію відбору до різних спеціальностей відповідно до вимог. Тенденція оцінки громадянами нововведення зберігається як і в двох попередніх: *переважно позитивне*

ставлення, яке вагомніше серед родичів абітурієнтів. Є нюанс: невизначених до цього нововведення серед родичів абітурієнтів більше ніж в попередніх (21%) запитаннях, а непоінформованих більше серед всіх учасників опитування. Це може свідчити про невизначеність останніх або про нерозуміння системи, за якою вищі будуть визначати необхідний рівень підготовки для вступу. В регіональному розрізі ця тенденція зберігається.

А ось новація щодо обмеження терміну дії сертифікату ЗНО одним роком, відмова від практики використання сертифікатів минулих років знайшла підтримку тільки у п'ятій частини всіх учасників опитування і третини родичів абітурієнтів (21,6% та 29,6% відповідно). Супротивників виявилось значно більше, зокрема: 42,4% всіх опитаних і 52,7% родичів випускників-абітурієнтів. Приблизно така ж частина опитаних знаходиться у не визначеній позиції (42,4% і 52,7%), менше за всіх – це непоінформовані родичі вступників у вищі (6,6%) і тричі більше їх серед всіх респондентів (22,0%). Відповідно до місця проживання учасників опитування, більша частина супротивників мешкає на Заході (51,9%) і Сході (43,1%) і несуттєво менша – в центрі (38,8%) і півдні (34,1%). Кожному десятому жителю заходу і сходу країни (10,5% і 10,10% відповідно) важко визначитися зі ставленням до нововведення, на Півдні (20,7%) і в Центрі (16,9%) таких майже вдвічі більше. Можна стверджувати, що респонденти ясніше визначають власне ставлення до питань, які їм не до вподоби, і саме в цих питаннях спостерігається значно менша частина невизначених і непоінформованих. Виключенням є східна частина України (34,8%) із зрозумілих причин. Всі решта жителів, які не чули про це нововведення не перевищують п'ятої частини респондентів.

Також лише п'ята частина всіх громадян (20,3%) і третина родичів абітурієнтів (30,9%) підтримали встановлення вагових коефіцієнтів складових конкурсного бала, що передбачає 20% за кожен сертифікат ЗНО і від 0 до 10% – за шкільний атестат. Супротивників цього нововведення було трохи менше серед всіх опитаних (11,3%), ніж серед родичів вступників до вищів (14%). Більшість опитаних зосередилася в частині невизначених і непоінформованих (відповідно 29,6% та 38,8%). В групі родичів випускників-абітурієнтів також третина невизначених (29,6%), проте – чверть непоінформованих (25,5%). Невизначених приблизно однакова кількість, в той час, як непоінформованих менше серед членів родин, залучених до вступної кампанії. Людям незрозуміло, буде нововведення полегшувати або обтяжувати вступ до вищів. Кількість невизначених респондентів в південній частині України (40,7%) більша ніж в інших регіонах, менше в східній частині (23,0%). Більше половини непоінформованих мешкає на Сході (55,5%), і менше - на Півдні (21,5%), приблизно третина жителів зосереджена в західних (30,8%) і центральних (36,3%) областях.

Надання вищим навчальним закладам права самостійно обрати перелік конкурсних предметів та визначати (у встановлених законом межах) ваговий коефіцієнт кожної складової конкурсного бала зустріло підтримку серед 40,8% респондентів по всій вибірці і половини родичів випускників-абітурієнтів (51,0%). Жителі Півдня лідирували в підтримці цього нововведення (61,5%), що

вказує на особливу значущість цього кроку. Майже половина жителів Сходу (49,6%) була непоінформована про таке нововведення, там тільки третина прихильників (28,6%) – найнижчий відсоток порівняно із кількістю позитивно оцінюючих респондентів (47,9% на Заході, 39,6% в Центрі).

Запровадження принципу пріоритетності обраних вступником спеціальностей і ВНЗ (якщо конкурсний бал дозволяє зарахування за найвищим із пріоритетів, тоді решта заяв автоматично не бере участі в конкурсі) зустріло підтримку респондентів (37,8%) і більше серед родичів випускників-абітурієнтів (45,7%). Необізнаних в цьому питанні було більше в загальній групі опитаних (27,1%) вдвічі ніж в групі родичів (12,8%), а супротивників майже вдвічі менше (14,3% проти 24,3%). В регіональному розрізі картина схожа на попередню, на Сході частина непоінформованих громадян (45,7%) перевищила частину прихильників (34,2%). В інших областях частина прихильників була більшою ніж супротивників, невизначених і непоінформованих громадян.

Новий механізм розподілу місць державного замовлення, згідно з яким більшу кількість місць державного замовлення отримують найбільш популярні серед абітурієнтів ВНЗ, отримав підтримку значної частини респондентів (42%) і половини родичів випускників-абітурієнтів (50,6%). Принципова відмінність між представниками двох груп в тому, що супротивників нововведення більше серед родичів абітурієнтів (23% проти 15,2%), а непоінформованих більше серед всіх респондентів (24,3% проти 13,2% серед родичів). Серед активних прихильників цього кроку – жителі південних областей України (60%), жителі інших областей, також підтримали цю ідею, але меншою кількістю (44,8% на Сході, 42,5% на Заході, 34,3% у Центрі).

Підсумовуючи ставлення учасників опитування стосовно нововведень 2015 року в царині завершення навчання в школі та вступу до вишів, можна говорити про позицію підтримки абітурієнтами, родичами випускників та громадянами в цілому більшості нововведень. Серед прихильників інновацій більше налічується членів родин, які безпосередньо залучені до випускно-вступного процесу порівняно із всіма опитаними. Менше серед них невизначених і непоінформованих. Нововведення, які показали найменшу підтримку громадян і родичів абітурієнтів – це обмеження дії сертифіката ЗНО одним роком та встановлення вагових коефіцієнтів складових конкурсного бала. Саме в цьому питанні було найменше невизначених і непоінформованих, нібито люди краще орієнтуються в тому, що їм не до вподоби, ніж навпаки. В ставленні людей до освітніх інновацій за місцем їхнього проживання виявлено два нововведення, які видалися особливо значущими для жителів Півдня, зокрема: право вишів самостійно обирати перелік конкурсних предметів та розподіл місць державного замовлення для ВНЗ, які користуються найбільшим попитом у абітурієнтів. Жителі Сходу були непоінформовані стосовно більшості нововведень і мали низький відсоток прихильників. Мешканці Західної України переважно лідирують в підтримці нововведень, що відображується на загальному тренді ставлення населення до питань освіти.

Узагальнюючи в цілому позитивне сприйняття учасниками опитування нововведень цьогорічної вступної кампанії, варто все ж вточнити – *чи зробили цьогорічні правила вступу кампанію більш зрозумілою і структурованою?*

Якщо поглянути на цей процес очима трьох груп учасників опитування, то можна побачити три різні картини вступної кампанії 2015 року. Перша група – це родичі новоспечених студентів, друга – це члени родин, в яких абітурієнти студентами не стали і третя – громадяни, які не мають в родині учнів й студентів.

Оцінки респондентів, які є родичами новоспечених студентів, майже однаково розділилися між тими, хто згоден (38,9%) і супротивниками твердження, що вступна кампанія стала зрозумілою і прозорою, завдяки цьогорічним правилам (40,6%). Кожен п'ятий із родичів вступників (19,7%) не визначився із ставленням до кампанії, а 0,9% – виявилися байдужими.

Майже протилежна картина вступної кампанії спостерігалася в сім'ях респондентів, чиї діти вступали до вишів і студентами не стали. Тільки 9,1% погодилися із прозорістю і зрозумілими правилами вступу, а решта 63,7% – це заперечили. Невизначених було приблизно стільки ж як у батьків студентів (18,2%), а байдужих виявилось в 10 раз більше (9,1%).

Інша картина вступної кампанії спостерігалася серед тих громадян, в сім'ях яких немає молодих людей, що цього року вступали до ВНЗ і, відповідно, в них відсутня особиста залученість до питань вступної кампанії. Зокрема, 26% з них погодилися із твердженням, що цьогорічна вступна кампанія була структурованою і зрозумілою завдяки новим правилам, і 23,2% не погодилися. Проте 39,5% лишилися невизначеними, а 11,3% байдужими до цього процесу.

З огляду на відмінності в оцінці твердження стосовно прозорості і зрозумілості вступної кампанії серед представників зазначених груп, можна припустити, що у представників другої групи учасників опитування, в родинях яких абітурієнти не стали студентами, ймовірно реалізувався механізм зсуву агресії на правила цьогорічної вступної кампанії, що виявився в позиції відстороненої байдужості. Кожен другий або третій з групи незалучених до цьогорічної вступної кампанії, не міг визначити власну оцінку освітніх інновацій і кожен дев'ятий лишилися байдужим до них.

В цілому ж, майже третина респондентів погодилася з тим, що вступна кампанія 2015 року була зрозумілою і структурованою, завдяки логічним і прозорим правилам (28,4%), фактично стільки ж (26,9%) не погодилися, бо вважали кампанію не зрозумілою. Більша частина громадян не визначилася (35,5%) з власним ставленням, а 9,2% лишилися байдужими до цього питання.

Таким чином, порівнюючи дані щодо оцінок громадян нововведень цьогорічної вступної кампанії, з одного боку, та сприйняття громадянами цьогорічних правил вступної кампанії, зауважимо, що відсутність усталених правил проведення ЗНО, їх щорічна зміна є одною з вагомих вад цієї реформи, оскільки для більшості учасників вступна кампанія не повністю зрозуміла і рік від року ставить більше запитань, ніж дає відповідей.

Водночас, одна з головних переваг прозорості та зрозумілої процедури ЗНО, яка щорічно вдосконалюється, полягає в тому, що вона сприяє зниженню рівня корупції під час вступної кампанії до вищих навчальних закладів. Про це також свідчать дані всеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України, зокрема, відповіді на запитання *“Чи згодні Ви з тим, що завдяки заходам, які вживалися державою, нинішній рік став роком без корупції на вступних іспитах до вищих навчальних закладів?”*.

За час моніторингу цього питання (2006-2015 роки) прослідковується тенденція поступового зростання оптимістів з 9,1% до 21,9% та зменшення кількості песимістів з 57,7% до 46,4%, хоч і з періодичними коливаннями в обох напрямках. Проте жодного разу кількість оптимістів не перевищила кількість песимістів.

Протягом дев'яти років моніторингу, найбільша кількість скептично налаштованих громадян була зафіксована з 2006 року по 2009 рік. В наступні 2011-2012 роки кількість незгодних зменшилася, але не стільки в бік прихильників, скільки в бік невизначених і байдужих, в подальші роки знов зросла. Після революції Гідності надія людей на звільнення суспільства від корупції зросла і відповідні дії нової влади призвели до того, що у вересні 2014 року кількість не згодних із тим, що корупція полишила вступну кампанію знизилася до 36,4%. Однак скандал влітку 2015 року навколо центру з зовнішнього незалежного оцінювання похитнув впевненість людей у зниженні рівня корупції під час вступної кампанії, що, відповідно, позначилось зростанням скептиків за рахунок зменшення кількості невизначених в оцінці твердження. Лише п'ята частина опитаних громадян погодилася з тим, що 2015 рік став роком без корупції на вступних іспитах до вищих навчальних закладів (21,9%) і майже половина населення країни не погодилася з цим (46,4%), це – на 10% більше ніж у 2014 році. Схоже, що частина невизначених громадян (9,4%) поповнила табір скептиків. Кількість байдужих за останній рік дослідження зросла на 1% і склала 5%.

Цікаво простежити відмінності в оцінках представників трьох груп учасників опитування, зокрема серед: 1) громадян, в сім'ях яких є випускники, що цього року вступали до ВНЗ і стали студентами; 2) респондентів, в сім'ях яких є молоді люди, які цього року вступали до ВНЗ, але не стали студентами; та 3) людей, в родинях яких немає молоді такого віку. На момент останнього опитування більшою мірою погодилися з пропонованим твердженням опитані першої групи, чиї діти стали студентами (32,2%), меншою мірою ті, чиї діти не вступили до ВНЗ (18,2%). Приблизно стільки ж, як і в першій групі було представників третьої групи родин, де не було абітурієнтів (19,3%). Такі оцінки, з одного боку, вказують на суб'єктивне ставлення до процесів реформування освітньої галузі людьми, які безпосередньо залучені до вступної кампанії, та, відповідно, до результативності вступу абітурієнтів. З іншого боку, можливо бракує чітких критеріїв оцінки питання, зрозумілих всіх для громадян.

Не погодилися з твердженням, що корупція залишила вступну кампанію більша частина опитаних від 45,2% третьої групи опитаних до 54,6% другої і

50,4% першої. Тобто супротивників твердження більше ніж прихильників в усіх трьох групах, проте різниця між оцінками членів родин, де є студенти і де діти ними не стали несуттєва, всього 4,2%. В той час, як в третій групі супротивників менше на 5-9%. Цікаво, що серед родин, в яких молоді люди стали студентами, в рік опитування, менш за всіх інших невизначених респондентів (17,4%) і відсутні байдужі. А серед представників другої і третьої груп, відповідно 18,2% і 29,3% – невизначених та 9,1% і 6,1% байдужих.

Більше ентузіастів стосовно звільнення вступної кампанії від корупції є серед жителів Заходу країни (27,1%), і в Центрі (22%), а більше скептиків теж на Заході (50,7%) і найменше на Сході (40%). Більшість невизначених стосовно цього запитання мешкає на Сході (35,2%) і найменше таких на Заході – 20,3%. Байдужих більше в центральній і південній частині країни (6,5% і 6,1%).

Слід зазначити, що впродовж 2008-2015роки кількість родин, в яких є абітурієнти зросла на 1,9%, а тих, де немає – зменшилася на 5,6%. У 2015 році була додана альтернатива «хотів, але не склав ЗНО» і таких респондентів виявилось 1,4%. З 2009 року по 2015 збільшилася кількість родин, де діти стали студентами бюджетної форми навчання і потрапили на бажані факультети і ВНЗ (48,8%). Також збільшилася частина тих, хто вступив до ВНЗ, але не туди, куди хотів (16,9%), порівняно із попередніми роками зменшилася кількість тих, хто став студентами на контрактній основі (з 30,4% до 22,7%), і відсоток тих, хто платитиме за навчання і буде навчатися не там, де хотів становить 7%. Зменшилася кількість тих, хто не потрапив до ВНЗ з 6,8% до 4,5%.

Моніторинг стосовно масштабу і форм корупційних дій людей під час вступу до ВНЗ з 2008 по 2014 рік показав, що є сталою тенденція зниження корупційних дій, зокрема: 60,9% респондентів відповіли, що вступ до вишів обійшовся без сторонньої допомоги і грошей проти 38,9% у 2008 році. Відповідно зменшився відсоток тих дій, які батьки застосовували, аби гарантувати дитині вступ до ВНЗ. Зокрема: тих, хто «вирішував питання» грошима стало на 13,7% менше; тих, хто розраховувався серйозною послугою зменшилося на 4,6%; тих, хто скористався зв'язками впливових людей поменшало на 11,4%. Проте збільшилася частина людей, які про це нічого не знають на 7,6%. Можна стверджувати, що *реформування системи освіти, завдяки прозорості процедур вступної кампанії, знижує потребу громадян звертатися до корупційних дій*.

Учасники опитування, які вдавалися до неофіційних засобів заради вступу дітей до ВНЗ, зазначали наступні форми корупційних дій: 1) сплата за шкільний атестат з кращим середнім балом (2,9% в 2014 проти 8,3% у 2010 році); 2) поліпшення балів у сертифікаті ЗНО (3,9% проти 5% у 2009 році); 3) за довідку, яка давала право на вступ до ВНЗ на пільгових умовах (2,3% проти 36% в 2009 році); 4) за додаткові бали, які дають підготовчі курси при ВНЗ (0,3% проти 3,9% у 2011 році); 5) безпосередньо за саме зарахування до ВНЗ (крім внесення офіційної плати за контрактом) (6,5% у 2014 році проти 20,3% в 2009 р.). Зазначені відсотки стосуються тих респондентів, діти яких стали студентами в рік опитування. В таблиці подано також цифри тих респондентів, які вдавалися до неофіційних дій, і ці дані більші у кількісному вираженні. З

всього переліку неофіційних дій, майже всі відсотки вказують на тенденцію зниження, окрім одного – поліпшення балів у сертифікаті ЗНО, він становив у 2009 році – 13,8%, а в 2014 році зріс до 20%. Тож є напрям руху в процесі реформування процедур вступної кампанії зокрема і освітньої галузі в цілому.

12-ти бальна система оцінювання знань

Ще одним з важливих елементів реформування навчального процесу стала зміна системи оцінювання якості освоєння освітніх програм учнями. Восени 2000 року в українських загальноосвітніх школах на зміну 5-тибальної системи оцінювання знань була уведена 12-бальна оціночна шкала, яка націлена на інтегральний результат засвоєння учнями всіх компонентів змісту шкільної освіти та покликана забезпечити формування компетенцій, здатності використовувати в реальному житті набуті знання, навички, досвід, цінності, що суттєво наближує освіту до розв'язання життєвих завдань. Система побудована за принципом сумування набутих знань, умінь і навичок з урахуванням зростання рівня особистих досягнень учня. Передбачається, що запровадження 12-тибальної системи оцінювання дозволить відстежувати процес здобуття знань та проблемні зони, допоможе диференціювати їхню якість, своєчасно реагувати на мотивацію учнів. Відповідно, ефективно виконання функцій 12-тибальної системи забезпечується диференційованими критеріями оцінки ступеню оволодіння учнями навчальним матеріалом, зокрема: початковим, середнім, достатнім і високим [[НАКАЗ від 4 вересня 2000 року N 428/48 Про запровадження 12-бальної шкали оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти - http://pobschool.at.ua/load/informacija_dlja_batkiv/sistema_ocinjuvannja/3-1-0-2](#)]. Отже, дванадцятибальна система оцінки знань переводить процес навчання на якісно вищий рівень, формуючи важливі компетенції, що пов'язують освіту із вирішенням життєвих і суспільних завдань.

ІСПП НАПН України відстежує ставлення учасників опитування до 12-бальної системи оцінювання знань у школах серед таких груп людей: 1) серед всіх респондентів, які брали участь в опитуванні; 2) серед працівників освіти; 3) серед родичів учнів та/або студентів. Одразу відзначимо, що станом на вересень 2015 року, більшість громадян позитивно поставилися до 12-бальної системи оцінки знань у школах. Вища позитивна оцінка виявилася у освітян (62%), трохи нижча – у родичів учнів та/або студентів (52,2%) і майже у половини всіх опитаних (48,8%).

За 15 років моніторингу цього питання громадська думка поступово зростала від скепсису до оптимізму: від 26,2% у 2000 році до 48,8% у 2015. Серед супротивників ідеї 12-бальної системи можна спостерігати коливання кількості від 37,6% у 2000 році до 58,6% у травні 2005 року, потім зменшилася до 26,1% у жовтні 2014 року і знов зросла на 10,3%. Тож кількість скептиків на початку моніторингу і станом на вересень 2015 року суттєво не змінилася. Проте зменшилася кількість респондентів, які не визначилися зі ставленням до 12-бальної системи оцінювання знань у школі, з 29,1% у 2000 році до 12,7% станом на вересень 2015 року. Кількість невизначених респондентів перейшли

до табору супротивників і частково до табору прихильників, а тих, хто примудрився за 15 років не почути про 12-бальну систему оцінювання знань поменшало на 1,3%, і лишилося всього 2%.

Переважну частину прихильників 12-тибальної шкали оцінювання знань складають мешканці західного і центрального регіонів (66,3% і 50,1%), меншою мірою оптимізм висловлюють мешканці сходу і півдня (37,8% і 37,8%). Відповідно, жителі сходу і півдня (47,8% та 45,2%) поповнюють табір супротивників реформи і меншою мірою скептики заходу і центру (20,6% та 34,7%). Невизначених менше на заході (10,5%) і найбільше на Півдні (14,8%), а необізнаних більше на Заході (2,6%), менше на Сході (1,2%) і порівну в Центрі та Півдні (по 2,2%).

Відповідно до вікових категорій опитаних, високий рівень визначеності спостерігався у молодих та середнього віку громадян, веред них більшість прихильників 12-бальної системи оцінки знань (56,5% та 53,5% відповідно) проти 38,5% у людей, старших 56 років. І приблизно по третині супротивників нараховується серед молодих та середньовічних респондентів, а у старшої вікової групи їх на 9% більше. Невизначених респондентів в групах молодих і середнього віку людей приблизно по п'ятій частині, а у старших 56 років таких налічується третина. Необізнаних серед двох зазначених груп від 1,2% до 1,6%, в той час як у старших людей він складає 6,7%. Схожа тенденція спостерігається серед людей за рівнями освіти, а саме: чим нижчий рівень освіченості опитаних, тим менша частина прихильників, і навпаки.

Профілізація старшої школи та 12-ти річна система освіти

Профільне навчання старшої школи має вирішувати системні завдання освіти для старших підлітків та учнів юнацького віку. Основним завданням цього етапу особистісного розвитку є вибір професії і створення життєвих завдань, пов'язаних із подальшим дорослим життям. Запровадження профілізації надає можливість враховувати індивідуальність учнів, їхні компетенції у контексті соціального та професійного самовизначення й відповідності вимогам сучасного ринку праці. Цей підхід найповніше реалізує принцип особистісно орієнтованого навчання, дає змогу створити найоптимальніші умови для їхнього професійного самовизначення та подальшої самореалізації [Про затвердження Концепції профільного навчання у старшій школі – режим доступу http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/37784/]. Важливим кроком на шляху профілізації старшої школи і освіти загалом стало прийняття Національної рамки кваліфікацій в Україні, що повинна сприяти національному і міжнародному визнанню кваліфікацій, здобутих в Україні [Про затвердження Національної рамки кваліфікацій - <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011>].

Ставлення до профілізації старшої школи, що передбачає поділ учнів після дев'ятого класу за успішністю для поглибленого вивчення певних предметів, виявилось позитивним у більшості респондентів трьох груп учасників опитування, а саме: працівників освіти, родичів учнів й студентів, і всіх опитаних загалом. На момент останнього опитування найбільшу підтримку

профілізація старшої школи отримала у освітян (68%), у родичів учнів та/або студентів приблизно однакова кількість в порівнянні із всіма опитаними (57,7% та 55,2%).

Моніторинг ставлення громадян до запровадження профілізації старшої школи проводився впродовж 12 років, починаючи з 2003 року. Протягом зазначеного періоду кількість прихильників цього реформаторського кроку була більшою ніж кількість супротивників, хоча зафіксовані коливання в бік зниження протягом 2006-2008 років, але вони суттєво не вплинули на загальну картину. Варто зазначити, що кількість прихильників дещо зменшилася порівняно із 2003 роком приблизно на 7,8%, але вона втримується в межах загального тренду, збільшується. За останній рік моніторингу 2015 року зросла кількість супротивників цієї ідеї (на 14%), ймовірно за рахунок зменшення кількості невизначених (було 20,5% в 2014, а стало 11,4% в 2015) і необізнаних (відповідно 10% та 5,0%) учасників опитування. Можна припустити, що люди, які раніше не займали позиції стосовно якогось питання скоріше перейдуть в бік супротивників, аніж прихильників реформи.

Прихильниками ідеї профілізації старшої школи виявилися жителі всіх областей, окрім східних, там більше скептиків, вірогідно за рахунок обмеженого спектру спеціальностей. Скоріше йдеться про уяву громадян з приводу реального працевлаштування і браку всього спектру спеціальностей в регіоні. На думку жителів східних областей «якою б не була профілізація старшої школи, все одно окрім гірничих спеціальностей реально влаштуватися на роботу складно». тому ідея вбачається формальною. Відповідно до вікових груп і рівня освіченості учасників опитування загальна тенденція зберігається, зокрема: чим молодші учасники опитування і чим вищий рівень їхньої освіченості, тим більшою мірою вони підтримують реформу, і навпаки – чим старші люди, і чим нижчий рівень їхньої освіти, тим більш скептично вони ставляться до інновацій та більшою мірою мають складність визначення до питання, або меншою мірою обізнані з досліджуваною темою.

Дванадцятирічний термін навчання в середній школі логічно продовжує розпочаті реформаторські зусилля. Оскільки вся система освіти перебудовується у відповідності до пріоритетів людського розвитку, з урахуванням сучасних викликів, логічно продовжити термін навчання за рахунок повільного і якісного здобуття знань, формування важливих для життя компетентностей, формування сенсу навчання протягом життя. В 2002 році було прийняте рішення про запровадження дванадцятирічного терміну навчання, але в 2010 році парламент прийняв рішення про повернення до одинадцятирічного терміну. Нині знову точаться дискусії з приводу переходу української середньої школи на систему дванадцятирічного навчання, яку планують запровадити із 2018 року.

Цей напрям реформи викликає скепсис і негативні оцінки громадян впродовж 9 років моніторингу громадської думки. Динаміка ставлення громадян вказує на зменшення кількості прихильників цього питання і збільшення супротивників. Зокрема, кількість супротивників зросла майже на 20% (з 44,8% у 2001 році до 65,4% у 2009), а кількість прихильників 12-річної

системи зменшилася за цей же період на 12,3%. Поступово зменшувалася кількість невизначених громадян (на 4,8%) і необізнаних (на 3,4%). Жителі Південної частини України лідирували серед супротивників 12-річної системи навчання (80%), жителів інших областей на 12-15% менше. Варто наголосити, що невизначених і необізнаних громадян менше в ситуації переважного негативного ставлення до ідеї, ніж в ситуації її підтримки. Серед жителів південних областей найменша кількість прихильників, невизначених і необізнаних громадян, в інших областях протилежна картина. Зокрема, на Заході 65,2% супротивників, 9,4% прихильників, 19,9% невизначених і 5,6% необізнаних проти 7,4% прихильників на Півдні, 11,1% невизначених і 1,5% необізнаних.

Під час опитування у 2015 році представники вищезазначених трьох груп учасників опитування, а саме: освітяни, члени родин, де є учні й студенти, всі учасники опитування громадської думки, поставилися негативно до запровадження 12-річного терміну навчання. Зокрема: працівники освіти (72%), родичи учнів та/або студентів (70,8%) і всі опитані загалом (69,3%). Прихильників цього реформаторського кроку значно менше: до 14% серед освітян, 12,7% серед родичів учнів/студентів і 12,4% серед всіх респондентів, приблизно така ж кількість серед невизначених всіх трьох категорій (освітяни - 10%, родичі -10,5%, всі опитані – 12,7%) і незначний відсоток серед необізнаних, зокрема 2% серед всіх опитаних, 1,1% серед членів сімей учнів. Всі опитані освітяни поінформовані з цього запитання.

Стосовно вікових груп простежується загальна тенденція до *зниження кількості супротивників ідеї в бік невизначеності і необізнаності зі збільшенням віку*. Серед представників середньої освіти лідирували супротивники 12-річної системи навчання у школі (71,7%), спостерігалася найменша кількість прихильників (11,5%), невизначених (12,3%) і середня кількість необізнаних (4,5%), в інших категоріях респондентів відповідно до їхньої освіченості спостерігалася загальна тенденція, зокрема: зі зниженням рівня освіти кількість прихильників ставала меншою і збільшувалася кількість невизначених (17,1% серед громадян з неповною середньою освітою) і необізнаних (7,6%).

В уявленні людей існують різні переживання з приводу дванадцятирічного терміну навчання: від інфантилізації учнів, за рахунок довгого перебування в школі до ризиків ранніх сексуальних стосунків в шкільному середовищі, від обов'язкової військової служби одразу після закінчення школи до нездатності учнів зробити самовизначення стосовно професії. Всі ці побоювання та переживання варто ретельно досліджувати, компетентно відповідати на зміст негативного ставлення, системно роз'яснювати позитивні аспекти нововведень, організувати діалогічні формати спілкування, ефективний соціально-психологічний супровід освітніх реформ для всіх людей, залучених до освітнього процесу.

Дошкільна освіта

Цілком очевидно, що реформування системи освіти в Україні активізувало й загострило проблему готовності дітей до школи, тобто набуття ними певних теоретичних знань, практичних умінь та навичок, які ляжуть в основу подальшого навчання в школі. В Україні законодавчо закріплено обов'язкове охоплення дошкільною освітою 5-ти річних дітей Законом України «Про дошкільну освіту» [Закон України «Про дошкільну освіту» - <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2628-14>], а освітній процес організовується відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти, як державного освітнього стандарту [Савченко О. Я. Новий Держстандарт для початкової школи: від задуму до реалізації. – Пед. газета. - № 1 (210) – січень, 2012.]. [наступність і перспективність державних стандартів початкової та дошкільної освіти - <http://www.ird.npu.edu.ua/files/bogush.pdf>].

За останні п'ять років моніторингу ставлення населення до запровадження обов'язкового року передшкільного навчання для дітей 5-річного віку (2010-2015 рр.) кількість оптимістично оцінюючих респондентів знизилася на 3,2%, в той час як кількість супротивників значною мірою зростає (на 11,9%), кількість невизначених зменшилася на 2,7%, а необізнаних – на 9,3%. Виглядає так, що невизначені та необізнані громадяни визначилися в бік супротивників ідеї запровадження обов'язкового року передшкільного навчання для дошкільників 5-річного віку.

Загальний тренд відобразили жителі всіх регіонів, окрім Центру. Жителі центральних областей мали більше прихильників ідеї обов'язкового року передшкільного навчання для дошкільників 5-річного віку, ніж супротивників. На Півдні спостерігалася протилежна картина, зокрема: найменший відсоток прихильників (17,8%) і найбільший – супротивників (71,9%). Невизначених громадян виявилось більше в західній частині України (21,7%), а найменше в південній (6,7%), непоінформованих найбільше в центрі (7,8%) і найменше на півдні (3,7%).

Серед респондентів різних вікових груп спостерігається наступна картина загального тренду, зокрема: кількість прихильників запровадження обов'язкового року передшкільного навчання для дошкільників 5-річного віку більше в молодіжній і середній вікових групах (34,8% і 24,5%), а супротивників більше в середній та старшій вікових групах (56,1% і 54,5%). Кількість невизначених і необізнаних зростає із віком респондентів, зокрема: невизначених з 10,1% в молодіжній групі до 16% в старшій, а необізнаних з 4,9% до 8,1%.

Жінки і чоловіки майже однаково налаштовані в позитивному і негативному ставленнях, але жінок менше серед невизначених і необізнаних.

Відповідно до рівня освіти респондентів збігається кількість супротивників серед всіх категорій респондентів (близько 53-55%), кількість прихильників найбільша серед представників неповної вищої і середньої спеціальної освіти (30,3%), а найменша серед представників неповної середньої освіти (19%). Найбільша кількість невизначених (17,6%) і необізнаних (8,6%) респондентів серед респондентів з меншим рівнем освіти.

Станом на вересень 2015 року чверть всіх опитаних (25,4%) і п'ята частина освітян (22%) поставилися позитивно до запровадження обов'язкового року передшкільного навчання для дошкільників 5-річного віку. Більше половини – супротивники цього нововведення, зокрема: 54,3% учасників опитування і 56% освітян. Тих, хто не зміг визначитися з оцінкою: серед освітян більше 20%, ніж серед всіх опитаних (13,8%). Необізнаних в цьому питанні 6,3% і 2% серед освітян.

Слід зазначити, що обов'язковість дошкільної освіти для дітей п'ятирічного віку не означає заміну дошкільної освіти шкільною. Провідною діяльністю у житті дитини залишається гра, за допомогою якої у них формуються передумови навчальної діяльності (виконання правил, вміння стримувати чи корегувати власні бажання, дослухатися до думки інших, вміння поводитися в колективі тощо). Крім цього, одним із основних завдань педагогічних колективів, які працюють з дітьми віком від 1,5 до 7 років, є створення розвивального середовища, що передбачає наявність сприятливого простору для розгортання дітьми активної, творчої поведінки у ігровій, пізнавальній, самостійній художній діяльності, спілкуванні з дорослими і однолітками. Обов'язковість такої освіти не вимагає, аби вихованці обов'язково перебували у дитячому садку кожного дня та протягом цілого дня. Батьки мають право вибирати різні форми здобуття дітьми освіти. У разі відсутності дошкільної установи можуть відкриватися групи (консультаційні пункти) на базі навчальних закладів або інших приміщень, а для дітей з особливими потребами організовується соціально-педагогічний патронат [Освітні аспекти виховання дітей п'ятирічного віку- http://boryspil-dnz-teremok.edukit.kiev.ua/metodichna_sluzhba/robota_z_ditjmi_pyatirichnogo_viku].

* * *

Узагальнюючи наш аналіз деяких проблем сучасної української освіти та реформаційних заходів, спрямованих на розв'язання цих проблем, зазначимо, що освіта – одна з небагатьох галузей, яка має очевидні результати щодо заходів з її реформування.

Зусилля держави, освітян, батьків учнів й студентів стосовно впровадження нових підходів позитивно оцінюються громадянами під час дослідження громадської думки. Динаміка оцінок респондентів вказує на поступове зростання кількості прихильників і зменшення кількості супротивників основних освітніх нововведень, серед яких: зовнішнє незалежне тестування, дванадцятибальна система оцінювання знань учнів в середній школі, профілізація старшої школи. Так, завдяки прозорим, зрозумілим процедурам зовнішнє незалежне оцінювання в формі тестування виявляє якість засвоєного матеріалу, на основі визначених вузами балів – забезпечує рівний доступ до освіти, як наслідок – зменшує потребу родичів абітурієнтів в корупційних діях під час вступної кампанії.

Тенденції динаміки вказують на пріоритетний розподіл учасників опитування в їхньому ставленні до освітніх реформ: позитивному або негативному, виявляє міру складності у визначенні оцінки, не

поінформованості з зазначеної теми, байдужості. Зафіксовано тенденцію позитивного ставлення респондентів до освітніх реформ, яка спостерігається серед молодших за віком респондентів з вищим рівнем освіти і місцем проживання переважно у західній частині країни. Є також і протилежна тенденція: серед старших людей з нижчим рівнем освіти, які мешкають в південних і східних областях зменшується кількість позитивних оцінок освітніх реформ і збільшується частина тих, кому складно визначити позицію, не обізнаних або байдужих до досліджуваної теми.

Водночас, існують напрями реформ, які викликають скептичне ставлення і негативні оцінки учасників репрезентативних опитувань, зокрема: дванадцятирічний термін навчання в середній школі і обов'язковий рік дошкільної освіти для дітей п'ятирічного віку. Серед супротивників освітніх реформ виявлено таку тенденцію: в ситуації скепсису більшості опитаних громадян, частина людей, які обирають невизначену позицію, непоінформованість і байдужість нижча, ніж в ситуації переважної підтримки інновацій, ніби супротив має більшу психологічну цілісність і в цьому випадку громадянам легше здійснити вибір, негативне ставлення менше викликає сумнівів, коливаний тощо. Стосовно дванадцятирічного терміну навчання в середній школі, динаміка негативних оцінок мала зростаючий характер, а позитивних – спадаючий. Скептиків цього кроку серед освітян незначною мірою більше, ніж серед всіх опитаних (більше двох третин). Негативне ставлення притаманно людям з вищим рівнем освіти, молодшим за віком, мешканцям центральних і південних областей України.

З приводу обов'язкового року дошкільної підготовки дітей п'ятирічного віку супротивників менше приблизно на 20%, ніж з приводу 12-річного терміну навчання в середній школі. Серед освітян кожен п'ятий має невизначену позицію стосовно цієї реформи, в порівнянні з кожним восьмим від усіх учасників опитування. Кількість негативно оцінюючих це нововведення збільшується із збільшенням віку громадян і із зниженням рівня освіченості. Найбільша кількість скептиків обов'язкового передшкільного року навчання дітей мешкає в східних і південних областях країни.

Значна кількість освітян серед негативно оцінюючих реформи громадян вказує на їхні психологічні й інші вагомні резони з цього приводу, які лишилися поза межами рефлексії управлінців освітньої галузі. Бюрократи виходять з того, що закон України «Про освіту» має виконуватися, незважаючи на їхнє ставлення. З точки зору психологів зміст негативного ставлення має бути дослідженим, усвідомленим, конструктивно обговореним і опрацьованим. І це може бути корисним для всіх суб'єктів освітнього процесу: освітянам, батькам, учням середніх шкіл. Виходячи з рефлексивної позиції, можна припустити, що зміст супротиву містить різні погляди, позиції, ставлення людей, вказує на їхні неусвідомлені потреби, і дефіцит бачення з приводу прийнятних шляхів їх задоволення. Цю низку завдань має вирішити соціально-психологічний супровід освітніх реформ.

Існують суттєві ризики на шляху реформування освіти, а саме: несуб'єктна позиція учасників освітнього процесу, зниження зацікавленості

громадян проблемами середньої школи, корупція і хабарництво, негативне ставлення громадян до перебігу реформ. Так, виявлено тенденцію до зниження особистісної залученості громадян до проблем середньої школи з одного боку, і збільшення вибору опитаними позиції незацікавленості жодною з проблем майже вдвічі. Першою значущою проблемою за частотою її вибору була і є проблема поширення негативних явищ серед школярів, зокрема вживання алкоголю, наркотиків, ранні сексуальні стосунки тощо. Частота вибору цієї проблеми налічує найбільшу кількісну величину на початку моніторингу і в останній рік його проведення, проте інтенсивність її вибору респондентами зменшилася в 1,6 разів. Така тенденція притаманна 20 проблемам з 24 запропонованих. Проте, є проблеми загальноосвітньої школи, частота вибору яких зросла за період моніторингу, але не настільки аби вищезазначена проблема поступилася першим місцем в рейтингу. Зокрема: якість освіти, ускладненість навчальних програм і перехід середніх шкіл на 12-річний термін навчання. Що вказує на їхню особливу актуальність і потребу в продуктивному подальшому вирішенні.

Мешканці різних регіонів країни мають специфічні пріоритети вирішення проблем середньої школи. В західній частині особлива увага приділяється подоланню негативних явищ в шкільному середовищі: бездуховності, вживанню алкоголю і наркотиків молоддю, корупції, зниженню соціального статусу педагогів, хабарництва серед них і меншою мірою виявляється стурбованість матеріальним оснащенням освітніх закладів. Жителі західної України більшою мірою інтенсивно залучені до проблем середньої школи, про що свідчать більші кількісні показники порівняно з мешканцями інших регіонів. В центральній частині країни на передній план висувуються проблеми етичного характеру стосунків педагогів, учнів й батьків, ускладненість навчальних програм, перебіг реформ і якість управління освітою. В Південній Україні увага зосереджується здебільшого на матеріальному забезпеченні освітнього процесу, зниженні вимог до учнів, реформаційних процесах і мові навчання. На Сході найменша залученість людей до проблем середньої школи, окрім стурбованості негативними явищами серед шкільної молоді на фоні високої кількості байдужих до проблем школи, що зумовлено трагічними подіями останніх двох років і потребою виживання, а не розвитку.

Наукова психологічна спільнота запропонувала освітянам, учням і їхнім батьками соціально-психологічний супровід освітніх реформ, в якості «механізму “тонкого” налаштування здійснюваних перетворень, який враховує соціально-психологічні особливості людей, залучених у процеси взаємодії; за формою – комплексну діяльність широкого кола фахівців, спрямовану на спрощення та прискорення бажаних змін» [Модернізаційні процеси в освіті та суспільстві: психотехнології супроводу : [монографія] / за ред. П. Д. Фролова ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 312 с., с.156, 158]. Основою ефективної співпраці науковців, освітян й зацікавлених громадян є соціально-психологічні технології, спрямовані на широке й коректне інформування людей з приводу суті, сенсу і змісту освітніх реформ, збагачення

громадської думки й плідних обговорень, впровадження соціального співробітництва, використання основ рефлексивного управління складнокоординованими процесами, застосування акціональних методів, а саме: дослідження дією, надання повноважень, розвиток спроможності тощо.

4.3.2. Реформи у сфері освіти

Від часу здобуття незалежності української держави минуло майже 25 років. За цей період «здійснено низку заходів щодо реформування освіти, підвищення її якості, доступності та конкурентоспроможності». Водночас «нинішній рівень освіти в Україні не дає їй змоги повною мірою виконувати функцію ключового ресурсу соціально-економічного розвитку держави і підвищення добробуту громадян. Залишається низькою престижність освіти і науки в суспільстві». Озвучені тези не є новими для представників освітньо-наукового середовища, вони є основними меседжами Національної доктрини розвитку освіти (2002 р.) [Про Національну доктрину розвитку освіти / Указ Президента України від 17.04.2002 № 347/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.], Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2012 р.) [Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року / Указ Президента України від 25.07.2013 № 344/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.], інших документів [Біла книга національної освіти України / Акад. пед. наук України; за ред. В. Г. Кременя. – К., 2009. – 185 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukraine3000.org.ua/img/forall/APN.pdf>; Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / НАПН України; за заг. ред. В.Г. Кременя. – К.: Пед. думка, 2011. – 304 с.], в яких окреслено перспективи стратегічного розвитку освіти і науки в контексті європейської інтеграції України.

25 років – чи достатньо пройшло часу, щоб побачити та оцінити результати реформаторських зусиль? На це риторичне питання немає одностайної відповіді. За роки незалежності Міністерство освіти і науки України очолювали 9 міністрів, кожен з яких шукав власний шлях розвитку української освіти, та й само Міністерство не раз змінювало самоназву і функції. І майже чверть століття поспіль, незважаючи на окремі зрушення, в освітньо-науковій сфері накопичувалися численні проблеми системного характеру, внаслідок яких високоякісна освіта й ефективна наука в незалежній Україні залишається недосяжною метою, ідеалом майбутнього суспільного ладу в Україні.

Громадську думку по праву називають відображенням реального «соціального настрою» суспільства, спільноти, людини, що концентровано виражає суспільні погляди, настрої та очікування. Тому, прагнучи відшукати відповідь на питання «Чому ж, попри сміливі реформаторські ініціативи та амбітні модернізаційні проекти, ситуація в освітньо-науковій сфері України

досі вимагає рішучих заходів щодо розвитку вітчизняної системи освіти та її інтеграції до європейського освітнього простору?», пропонуємо дізнатися як, на думку громадян, змінилися за роки державної незалежності України вітчизняна система освіти та освітній рівень населення України. Пропонований аналіз думок та оцінок громадян щодо ситуації у сфері освіти, здійснюваний за результатами репрезентативних опитувань Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, виступає своєрідним інтерпретаційним фільтром стану освітньої галузі та реформаційних зрушень у освітньо-науковій сфері.

У 2014 р., за даними ІСПП НАПН України, лише кожен п'ятий громадянин, відповідаючи на питання *“Як змінилася, на Вашу думку, за роки державної незалежності України вітчизняна система освіти?”*, вважав, що вітчизняна система освіти зазнала кардинальних змін на краще, тоді як кожен третій громадянин вважав, що вітчизняна система освіти не тільки не зазнала суттєвих змін, але й погіршилася (також кожен п'ятий опитаний вагався з відповіддю). Однак, порівнюючи ці дані з результатами попереднього опитування 2013 р., спостерігаємо позитивну динаміку: частка громадян, які відчують кардинальні зміни системи освіти, збільшилася протягом року на 4,3% (з 13,4% у 2013 р. до 17,7% у 2014 р.). Водночас трохи менше, але також зросла частка респондентів, що не помітили суттєвих змін (з 29% до 32,3%). Обидва зростання відбулись за рахунок істотного зменшення – на 9,4% – частини опитаних, які вважали, що система освіти погіршилася (з 36,9% у 2013 р. до 27,5% у 2014 р.). Кількість байдужих до цього питання не змінилася, а тих, хто вагався з відповіддю – несуттєво зросла на 1,7% (з 17,9% у 2013 р. до 19,6% у 2014 р.).

Мешканці Західного регіону здебільшого вважають вітчизняну систему освіти як таку, що не змінилася суттєво (36,2%). В цьому вони схожі на мешканців Сходу (36,6%) і Півдня (34,5%). А більшість опитаних мешканців Центрального регіону України вважають, що система освіти погіршилася (32,2%). В Східному і Південному регіоні таких респондентів трохи менше (26,9% і 27,6%, відповідно), однак їх більше порівняно з позитивно налаштованими (17,2% і 14,3%, відповідно). Цікаво, що кількість людей, яким важко визначитися з оцінками змін в Центральному регіоні теж більше (24,6%), ніж в інших (Південь – 18,2%, Захід – 17,2%, Схід – 16,6%). Попри те, що освітнє питання є надважливим для кожної людини, оскільки дозволяє обирати кращі життєві перспективи, є й байдужі до освітніх змін – більше в Південному регіоні – 5,4%, в Центрі таких 3,6%, на Сході – 2,8%. І менше за всіх байдужих на Заході – всього 0,2%.

Схожа картина спостерігається в оцінках громадян загального освітнього рівня населення, що відстежується за відповідями на питання *“Як змінився за роки незалежності загальний освітній рівень населення України?”*. Так, протягом 2013-2014 років майже на 5% зросла частка людей, які вважають що він підвищився (з 17% до 21,9%) і на 4% тих, хто вважає, що нічого не змінилося (з 27,7% до 31,7%). Відповідно, на 10% знизилася кількість респондентів, як вважали, що освітній рівень впав (з 39,3% до 29,4%). Неістотно збільшилася частка людей, які не займають позиції в цьому питанні, і

байдужих.

Оптимістів найбільше на Заході – більшість опитаних вважає, що освітній рівень громадян виріс (35%), трохи менше тих, хто вважає, що він лишився на тому ж рівні (31,3%), ще менше – що рівень освіченості впав (20,3%). Більшість мешканців Сходу і Півдня вважають, що не зазнав суттєвих змін (38,6% і 34,1%, відповідно) і навіть знизився (32,6% і 28,8%, відповідно), оптимістів серед них найменше – близько 16%. Схожу думку поділяють й мешканці Центру – 31,5% опитаних вважає, що освітній рівень знизився, 24,3% – лишився на тому ж рівні, 22% – покращився. Тих, хто не визначився – найменше на Сході (9,8%), трохи більше на Заході (12,7%), найбільше – на Півдні та у Центрі (16,6% і 17,8%, відповідно). Байдужих до цього питання найменше на Заході (0,7%), порівняно з Півднем (4,9%), Центром (4,3%) і Сходом України.

Як бачимо, оцінки громадян хоч і не дуже втішні, але все ж таки вони вказують на позитивні зрушення в уяві громадян стосовно змін освітньої галузі. Протягом останніх років це підтверджує відповіді респондентів на питання “*Чи вважаєте Ви, що вітчизняна система освіти розвивається у правильному напрямі?*”, зокрема позитивна динаміка в показниках зростання (майже на 15%) кількості громадян, переконаних в тому, що вітчизняна система освіти розвивається у правильному напрямі – 31,5% у 2011 р., 38,9% у 2012 р., трохи менше – 37,7% у 2012 р. і 45,6% у 2014 р. Дещо повільніше відбувається, відповідно, поменшання кількості громадян, що вважають навпаки – з 41,4% у 2011 р. до 35,5% у 2014 р., тих, хто вагається з відповіддю – з 23,3% до 17,6% і байдужих – з 3,9% до 1,3%. Особливо прикметне те, що на момент останнього опитування переважна більшість освітян (61,1%) поділяли думку про правильний напрям розвитку вітчизняної системи освіти, а їх опонентів було вдвічі менше (27,8%).

У запалі реформаторства почасти з поля зору випадає важливий фактор, що дозволяє визначати успіх будь-якого перетворення в умовах започаткованих реформ, а саме – довіра населення до цих перетворень. І це – ключова проблема усіх реформ в Україні. Багаторічне накопичення недовіри й соціального невдоволення через невиконання планів та обіцянок на державному рівні, відсутність своєчасних і адекватних дій там, де вони назріли, призвело до ситуації, коли будь-які реформи викликають активне неприйняття й саботаж на місцях. Криза довіри – так характеризують експерти стан не тільки вітчизняної системи освіти, а й українського суспільства загалом [Імператив якості: вчимося цінувати і оцінювати вищу освіту: навч. посіб. / За ред. Т. Добка, М. Головянко, О. Кайкової, В. Терзіяна, Т. Тіхонена. – Львів: Видавництво «Компанія "Манускрипт"», 2014. – 572 с.; Від контролю до культури якості: перезавантаження процесів забезпечення якості в українській вищій школі: практич. посіб. / За ред. С. Гришко, Т. Добка, О. Кайкової, В. Терзіяна, Т. Тіхонена. – Львів: Видавництво «Компанія "Манускрипт"», 2014. – 168 с.]. А найбільша небезпека для будь-якої реформи, і особливо для освітньої реформи, як відомо, – це недовіра до неї.

Поняття «довіра», яке добре розуміється інтуїтивно, належить до тих особливих категорій, які в науковому плані не мають чіткого операціонального

визначення. Довіра (як і недовіра) виникає та проявляється, насамперед, у взаєминах і взаємодії людей, її різноманітні прояви залежать від того, хто довіряє, кому і чому, і з якого приводу. Це явище має психосоціальну природу, традиційно відноситься до категорії соціально-психологічних [Купрейченко А.Б. Психология доверия и недоверия. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 571 с.]. Поряд з цим, довіра може бути і деперсоніфікованою, спрямованою на надіндивідуальні інституціональні структури. При переході з мікрорівня на макрорівень довіра із суб'єктивного переживання перетворюється на функціонал, який впливає на соціальну сферу і систему суспільних відносин, наповнюється ціннісним і смисловим змістом, пов'язаним з відповідним інститутом [Горина Т.С. Роль коллективного признания в формировании доверия к институту образования / Т.С.Горина, Н.А.Калашникова // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. – Сер. 7, Филос. – 2014. – №4(24). – С. 36-41.]. Таким чином, довіра виражається в стійких очікуваннях виконання певних функцій, обов'язків або зобов'язань усіма сторонами процесу – людьми, соціальними інститутами чи суспільством в цілому.

Чи не найбільшою мірою сказане стосується реформи освітньої галузі, оскільки вона в силу своєї всезагальності, з одної сторони, впливає на особистісний розвиток кожної людини, а з іншої – безпосередньо охоплює великі групи населення: це і працівники освіти, і батьки, і самі студенти та учні. Класичне розуміння освіти як одного з найдавніших і найважливіших інститутів суспільства полягає у визнанні її основою соціального порядку та безпеки країни, моделлю соціальної інтеграції та самоорганізації. Іншими словами, це – ключовий компонент культурного, економічного, соціального прогресу держави, що, загалом, складає основу для всебічного сталого розвитку держави й суспільства. І оскільки система освіти певною мірою виступає ретранслятором соціальної системи, довіра до вітчизняної системи освіти – не лише показник ефективності започаткованої докорінної реформи, а й віддзеркалення стану соціальної системи як такої.

Отже, *чи довіряють громадяни вітчизняній системі освіти?* Якщо поглянути в цілому, більше половини опитаних респондентів довіряють вітчизняній системі освіти: за результатами опитування ІСПП НАПН України²², у 2015 р. кількість тих, хто цілком довіряє та скоріше довіряє, сумарно складає 56,6%. На сьогодні – це найвищий показник довіри до системи освіти за всі роки спостереження цього питання, зокрема за останні п'ять років довіра людей зросла майже на 10%. Однак викликає занепокоєння те, що третина опитаних висловлює недовіру вітчизняній системі освіти: сумарно – 31,6% скоріше не довіряє та зовсім не довіряє їй.

Подібний розподіл колективного визнання та невизнання української системи освіти громадянами (припустимо, щонайменше з міркувань щодо її відповідності викликам сьогодення й ефективності заходів з її реформування) спостерігається серед представників усіх вікових категорій, при цьому за такою

²² Інститут соціальної та політичної психології НАПН України – єдина в Україні наукова установа, у тому числі й серед соціологічних центрів, яка регулярно відстежує довіру до вітчизняної системи освіти та діючого очільника Міністерства освіти і науки України.

тенденцією: чим більше вік респондента, тим вище рівень довіри й, відповідно, нижче поріг недовіри. Відповідно, серед молодих людей віком 18-29 років розрив між полюсами довіри/недовіри є найменшим і складає трохи більше 10%: тих, хто довіряє – 51,7%, тих, хто не довіряє – 38,6%. І саме останній показник недовіри (на рівні майже 40%) має насторожити, адже ці молоді люди представляють один з головних сегментів української системи освіти – її здобувачів, безпосередньо зацікавлених в якості навчання, й, відповідно, молодих спеціалістів, які здобувши освіту вийшли на ринок праці.

Трохи інший розклад спостерігаємо серед представників освітнього середовища – тут кількість тих, хто довіряє, й тих, хто не довіряє, поділилася майже навпіл (46% vs 42%). При цьому викликає здивування вже те, що самі освітяни мають сумніви щодо форми, змісту та результативності освітнього процесу. А чи можливо взагалі реформувати освітньо-наукову сферу у ситуації браку довіри між учасниками цього процесу та нігілізму, що панує в суспільстві, стосовно освітнього реформаторства?

Слід зазначити, що громадська думка може бути ключовим чинником як прискорення, так і гальмування реформ в освіті. Це залежить як від доцільності та обґрунтованості політики реформ, так і від обізнаності та розуміння громадян щодо перетворень, які вже здійснені, нині відбуваються та плануються на перспективу [[Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / НАПН України ; за заг. ред. В.Г. Кременя. – К.: Пед. думка, 2011. – 304 с., с.24](#)]. І оскільки громадська думка вельми чутко реагує на будь-яку запроваджувану інновацію, особливо – в освітній сфері, свою належну оцінку цих перетворень вона дає, висловлюючи вотум довіри або недовіри.

Утім, як відомо, реформи не робляться за один рік, це набагато складніший і значно триваліший шлях. Тому спроби оцінити хід реформування в цілому більше виступає кількісним виявом суспільних очікувань від реформаційних змін, ніж їх якісним вираженням. Тим не менш, суто для об'єктивності, ми попросили громадян відповісти на питання: «*Як Ви оцінюєте хід реформування системи освіти в Україні?*».

На тлі позитивної динаміки рейтингу довіри до вітчизняної системи освіти у розподілі відповідей громадян на це питання протягом останніх років також спостерігаємо поступове зростання й переважання позитивних оцінок над негативними. Так, у серпні 2013 р. негативне сприйняття громадянами процесу реформування освіти переважало над позитивним – 35,6% vs 27,5%, вже через рік у жовтні 2014 р. картина була діаметрально протилежною – позитивне сприйняття ходу реформ (пов'язане, вочевидь, й з призначенням нового Міністра освіти і науки) на 12% перевищувало негативне – 34,4% vs 22,2%, у вересні ж наступного 2015 р. ці оцінки майже зрівнялися – 37,1% vs 32%, хоч позитивна динаміка збереглась за рахунок незначного збільшення на 3,7% позитивних оцінок. Однак паралельно більш виразно відбувається й негативна динаміка. Так, у 2013-му і 2014-му роках кількість респондентів, яким було важко визначитись з відповіддю, становила, відповідно, 31,3% і 35,8%, однак у 2015 р. респондентів з невизначеною власною позицією

поменшало до 24,9%, відповідно за останній рік відбулось зростання на 10% негативних відповідей.

Необхідність реформування освіти та науки була і залишається очевидною для всіх. Однак, започаткування процесу оновлення змісту і стандартів освіти за західноєвропейськими стандартами вимагало і вимагає від профільного Міністерства більш тісної співпраці з науково-експертним середовищем, системної роботи з освітянами, з учнівською молоддю та їх батьками, пояснення того, з якою метою і заради чого та кого ці перетворення проводяться. Освітня реформа, як справедливо підкреслює Лілія Гриневич, має шанс на успіх тільки тоді, коли її підтримують вчителі, директори шкіл, а також батьки [Успішність реформи залежить від підтримки вчителів // Osvita.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/reform/47853/>], і особливо важливо це тоді, коли у процесі реформування освіти в Україні доводиться робити непопулярні кроки для того, щоби зробити її якіснішою і доступною [У Львові дебатовали про реформу освіти в умовах децентралізації / Новини // Львівська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.loda.gov.ua/news?id=17375>]. Іншими словами, до кожного нового кроку з реформування освіти громадську думку треба спершу підготувати, а тоді вже, заручившись її підтримкою, робити цей крок.

Однак, чи слід дивуватися наріканням, буцімто менш очевидними – як для професійної спільноти, так і для широкого загалу – виявилися конкретні напрями та методи, в яких реалізується реформа? Хоч ця теза певною мірою правомірна, втім сумнозвісний «супротив освітнім реформам» несподіваний тільки на перший погляд, а по суті в ньому немає нічого несподіваного.

В рамках моніторингових досліджень, що регулярно проводяться ІСПП НАПН України, ми неодноразово запитували у громадян «Який з перелічених нижче шляхів дальшого розвитку освіти в Україні Ви вважаєте найкращим?». Респондентам було запропоновано три шляхи розвитку освіти в Україні, зокрема: перший – система освіти як ринкова послуга і здобуття освіти є особистою справою кожної окремої людини; другий – доступна громадянам система освіти гарантована державою; третій – система освіти, що поєднує гарантії держави і ринкові принципи її організації. Прикметне те, що впродовж 6-ти років моніторингу цього питання розподіл показників відповідей з незначними коливаннями залишався незмінним (2008-2013 роки): переважна більшість громадян (від 56,7% до 59,1%) вважає, що відповідальність за освіту громадян має бути покладена на державу, яка повинна гарантувати доступність освіти всім без винятку; вдвічі менше опитаних (від 21% до 24,4%) віддає перевагу поєднанню державних гарантій доступності освіти з ринковими принципами її організації; і найменше (від 6,5% до 7,9%) прибічників того, щоб система освіти стала звичайною сферою ринкових послуг, у якій здобуття освіти буде виключно особистою справою кожної окремої людини.

Отже, попри те, що громадяни зазвичай добре усвідомлюють стан справ у освітній галузі та необхідність глибоких змін, ті ж самі громадяни переважно не вважають себе якимось чином дотичними до подолання труднощів та перепон, що стоять на шляху вітчизняної системи освіти, перекладаючи на державу

відповідальність за вирішення завдань удосконалення навчально-виховного процесу, очікуючи від неї гарантій щодо доступності та якості освіти, її інтеграції у європейській освітній простір. Таким чином, можна погодитись з думкою М.Слюсаревського, що довіра до освіти часом ґрунтується на застарілих, консервативних уявленнях про те, якою вона має бути в ідеалі, парадоксально поєднується з недовірою до будь-яких заходів, спрямованих на вдосконалення освітнього процесу, його модернізацію [Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / НАПН України ; за заг. ред. В.Г. Кременя. – К.: Пед. думка, 2011. – 304 с., с.25].

І все ж таки, спробуємо розібратися, що спричинює недовір'я до вітчизняної системи освіти з боку учасників – суб'єктів навчального процесу й громадян?

За роки утвердження української національної системи освіти вітчизняні експерти неодноразово наголошували на тому, що забезпечення якості освіти – головна умова як для встановлення довіри до вітчизняної системи освіти, так й для її інтеграції в єдиний європейський освітній простір. При цьому мова йде не тільки і не стільки про підвищення якості освіти згідно цінностей та критеріїв, що використовувалися в минулому, скільки про перехід до принципово нової самодостатньої освітньої системи, яка б сприяла всебічному розкриттю задатків і здібностей людини, задоволенню її прагнень та інтересів і відповідала високим сучасним міжнародним стандартам [Аналітична доповідь про стан моніторингу якості освіти в Україні / за заг. ред. І.Л.Лікарчука. – К.: МБО «Центр тестових технологій і моніторингу якості освіти»; Х.: Факт, 2011. – 96 с.]. На превеликий жаль сучасні освітні реалії, які кореспондуються з загальноукраїнською дійсністю, спрацьовують як ефект «вимивання мізків», коли найкращі студенти, викладачі, науковці намагаються реалізувати свій інтелектуальний потенціал за кордоном, про що теж свідчать наші дослідження.

Цілком підтримуючи думку, що саме людиноцентрична парадигма має бути основою для формування новітніх ідей та новітні практик у вітчизняній системі освіти, на чому неодноразово наголошував президент НАПН України Василь Кремень [Кремень В. Філософія людиноцентризму як теоретична складова національної ідеї / В.Кремень // Дзеркало тижня. – 2005. – №31. – 12.08.2005.; Кремень В. Як нам реорганізувати освіту / В.Кремень // Дзеркало тижня. – 2011. – №13. – 8.04.2011.; Кремень В. Чому ми бідні, якщо такі освічені? / В.Кремень // Дзеркало тижня. – 2015. – №6. – 20.02.2015.], поглянемо як громадяни оцінюють якість освіти, яку забезпечує сучасна українська освітня система. Як свідчать дані всеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України, у вересні 2014 р. високою якість освіти вважало лише 10,3% громадян, половина опитаних – 51,5% – назвало якість освіти середньою, а 22,5% – низькою (тих, хто вагався з відповіддю – 12,5%, байдужі – 3,2%). Варто зазначити, що це більш позитивна картина порівняно з серпнем 2013 року. Хоч і не суттєво, але збільшився відсоток тих, хто вважає рівень якості освіти високим (на 0,8%), середнім (на 2,8%). Поряд з цим, зменшився відсоток тих, хто вважає рівень якості освіти низьким (на 2,5%), тих, хто вагався із відповіддю (на 0,6%) і навіть байдужих (на 0,8%). Однак сумарно,

як не прикро це констатувати, переважна більшість громадян (майже 74%) вважає, що сучасна освіта в Україні має низьку та середню якість.

Тенденції розподілу оцінок якості освіти у загальному вигляді зберігаються серед різних категорій респондентів, зокрема у респондентів, які мають в сім'ях школярів та/або студентів, самих учнів і студентів, а також працівників освітньої сфери. Спільним для них є одностайно стримане судження щодо рівня освіти, яку забезпечує сучасна українська освітня система: кожен другий представник озвучених категорій респондентів називає її середньою. Щоправда, учні й студенти вважають, що якість освіти висока (21%), проти освітян (17,8%), батьків студентів (14,1%) і батьків учнів ЗОШ (9,2%). Серед усіх окреслених категорій респондентів – суб'єктів освітнього процесу – низька якість освіти викликає найбільш серйозне занепокоєння в батьків учнів ЗОШ (23,2%), а найменше – у працівників освіти (14,4%).

Під час презентацій результатів всеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України щодо ситуації у сфері освіти неодноразово наголошувалося, що якість освіти входить до п'ятірки проблем, які найбільше хвилюють респондентів. Так, відповідаючи на запитання *“Які з перелічених нижче проблем загальноосвітньої школи турбують Вас особисто?”* у жовтні 2014 р., більше третини опитаних назвали саме якість освіти; при цьому серед тих, кого турбують проблеми ЗОШ, їх частка складає понад 40%. Слід зазначити, що частка респондентів, кого турбує ця проблема, практично не змінюється з 2006 р.

З огляду на невтішну картину оцінок громадян щодо якості освіти, яку забезпечує сучасна українська освітня система, як не погодитися з думкою Міністра освіти і науки України Сергія Квіта, що навіть найпрогресивніші освітні реформи можуть стати згубними в умовах відсутності мотивації до забезпечення якості [Імператив якості: вчимося цінувати і оцінювати вищу освіту: навч. посіб. / За ред. Т. Добка, М. Головянко, О. Кайкової, В. Терзіяна, Т. Тіихонена. – Львів: Видавництво «Компанія "Манускрипт"», 2014. – 572 с., с.9]. Однак, виходячи з відомої тези, що якість освіти – це узагальнений показник розвитку суспільства у певному часовому вимірі, не варто випускати з уваги те, що питання реформування освітньої галузі полягає не просто в тому, щоб підняти планку й запропонувати високу якість освіти [Якість освіти – в основі реформ освітньої галузі, – Сергій Квіт // Міністерство освіти і науки України. – 28.08.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://g.ua/Dpe5>.], а й у тому, в який спосіб буде розкритий той сукупний потенціал, який має українське суспільство.

З цього приводу хотілось би зазначити, що у США більше півстоліття політика у сфері освіти залишається серед пріоритетних напрямів національної безпеки. Наприклад, 1989 р. Р. Рейган, покидаючи Білий дім, заявив, що майбутнє Америки в освіті, а його наступник Дж. Буш у своєму першому зверненні до Конгресу США закликав його стати Конгресом освіти та спрямувати всі зусилля на формування нового покоління американців [Лисичкин В.А. Россия под властью плутократии: История черного десятилетия / В.А.Лисичкин, Л.А.Шелепин. – М.: Алгоритм, 2003. – 478 с.]. Для кожного

Президента США – від Д. Ейзенхауера до Б. Обами – було очевидним, що саме освіта сприяє формуванню свідомого громадянина. Висловлюю впевненість, що освіта в Україні спроможна сформувати людину, громадянина, українця.

Ситуація на ринку освітніх послуг сформувала кардинально новий запит громадськості щодо поліпшення їх якості, передусім – в аспекті розширення доступу широкого загалу до якісної освіти. За даними моніторингу громадської думки з питань якості й доступності освіти ІСПП НАПН України, у жовтні 2014 р., відповідаючи на питання *“Чи є доступною для всіх громадян України якісна освіта?”*, майже дві третини громадян України (60%) назвали якісну освіту скоріше недоступною та зовсім недоступною і тільки 33% мали протилежну думку (доступною для громадян України якісна освіта є лише з погляду 6,1% опитаних, більш чи менш доступною – 27,2%). Порівняно з серпнем 2013 року кількість скептиків поменшало на 14,4% (з 74,4% до 60%) і зросла кількість оптимістів на 9,3% (з 24% до 33,3%). Поряд з цим на 4,3% (з 1,6% до 5,9%) збільшилась кількість тих, хто не може однозначно відповісти на це питання, і з'явилися байдужі – 0,9%. Суб'єкти освітньої діяльності по-різному оцінюють доступність якісної освіти: батьки учнів і студентів доступність якісної освіти оцінюють в меншій мірі, ніж самі учні й студенти і освітяни. І хоч по мірі наближення до царини освіти оптимізм зростає, однак ця частка оптимістично налаштованих складає менше половини представників кожної категорії респондентів.

Зрештою, настав час поглянути, що для українських громадян є найважливішими показниками якості освіти, в чому суть запиту громадськості щодо якості освітніх послуг, що саме наповнює її реальним практичним змістом. За сім років моніторингу питання *“Що з переліченого нижче Ви вважаєте найважливішими показниками якості освіти?”* розуміння громадянами України пріоритетів якості освіти суттєво не змінилося. Можна говорити, що перша десятка показників лишилася тією ж самою, однак зміна позицій всередині ієрархії показників якості освіти говорить про суттєві зрушення в оцінці громадянами тих викликів, що ставить перед людиною сучасність.

На першому і другому місці лишаються такі показники, як: «зв'язок знань із життям, вміння застосувати знання на практиці» (40,2% у 2013 р. vs 37,9% у 2006 р.) і «розвиток самодостатньої особистості» (36,2% у 2013 р. vs 40,3% у 2006 р.). Попри очевидну значущість обох критеріїв, зміна порядку розташування перших двох показників наочно підтверджує існуючу проблему зв'язку отриманих знань з реальною практикою й потребами ринку праці.

Наступними йдуть: «позитивна мотивація і готовність вчитися протягом життя» (34,3% у 2013 р. vs 28,8% у 2006 р.), «технічна оснащеність навчальних закладів» (29,9% у 2013 р. vs 23,9% у 2006 р.), «високий рівень знань» (29,3% у 2013 р. vs 31,9% у 2006 р.). Звернемо увагу, що критерій «високий рівень одержуваних знань», що у 2006 р. займав 3-тю позицію, у 2013 р. поступився місцем «здатності навчатися протягом життя» – одної з найважливіших вимог сучасного світу. Адже нині знання змінюються швидше, ніж змінюються покоління людей, за такої ситуації адаптація до змін у професійній діяльності

набуває ключового значення. Також, спостерігається суттєве зрушення критеріїв: «оздоровче забезпечення навчання, уникнення наслідків перевантажень», що з 5-го місця в 2006 р. (25,7%) перемістилося на 10-те в 2013-му (16,5%), та «визнання документів про вітчизняну освіту за рубежом», яке з 9-го місця в 2006 р. (16,6%) піднялося на 6-е (28,6%) в 2013 р.. Зростання значущості останнього показника свідчить про зацікавленість наших співгромадян в трудовій міграції до інших країн. Майже на 7% спостерігаємо зростання за критерієм «відповідність змісту освіти вимогам часу» (24% у 2013 р. vs 17,6% у 2006 р.), та незначне зниження значущості «рівня успішності учнів» (22,8% у 2013 р. vs 24,9% у 2006 р.), що можна віднести на рахунок статистичної похибки. Завершує цей перелік блок показників щодо якості управління освітніми процесами, професіоналізму фахівців, зв'язку навчання й державних стандартів освіти тощо.

Мешканці різних регіонів України збігаються в своїх поглядах стосовно показників якості освіти, щоправда є деякі особливості сприймання. Так, мешканці Центру, Сходу і Півдня країни вважають пріоритетним показником якості української освіти здатність застосовувати отримані знання на практиці, в той час, як на Заході вважають більш пріоритетним розвиток самодостатньої особистості. Другий показник здатності і готовності навчатися протягом життя збігається у мешканців всіх регіонів, крім Центру. Вони ж вважають, що високий рівень отриманих знань важливіший. І третій пріоритет, що виокремлює виключно Західний регіон серед інших регіонів, стосується проблеми визнання вітчизняних документів про освіту за кордоном, в той час, як мешканці решти регіонів вважають цю проблему менш значущою порівняно зі здатністю застосовувати знання в реальному житті та готовністю навчатися впродовж життя.

Наближення до світових стандартів та інтеграція вітчизняної освіти до європейського освітнього простору є абсолютно необхідним кроком в контексті європейської інтеграції України, важливість якого, припускаємо, ні в кого не викликає сумніву. Власне, започатковані реформи освітньо-наукової сфери мають сприяти наближенню української системи освіти до виконання цього стратегічного завдання. Однак, критично оцінюючи сучасну ситуацію у сфері освіти, мусимо визнати, що виконання цього завдання поки що залишається як мінімум у середньостроковій перспективі. На підтвердження сказаного, зокрема, наведемо відповіді громадян на питання *“Чи вважаєте Ви необхідною інтеграцію вітчизняної освіти до європейського освітнього простору?”*.

Думка респондентів стосовно інтеграції вітчизняної освіти до європейського освітнього простору була представлена наступними варіантами: перший – інтеграція вітчизняної освіти до європейського простору – це першочергове завдання; другий – інтеграція є перспективним кроком; третій – інтеграція до європейського освітнього простору є не потрібною й шкідливою справою. На момент останнього опитування думок громадян з цього питання (у 2014 р.) більша частина респондентів – 40,8% – визнало, що це завдання в перспективі слід розв'язувати, але воно не є найважливішим та першочерговим, серед освітян таку думку поділили 44,4% опитаних. Натомість чверть

респондентів (25,8%) дотримувалося протилежної думки, будучи переконаними, що інтеграція освіти до європейського освітнього простору – вкрай важливе й першочергове завдання, серед освітян таких – 30%. Супротивників ідеї інтеграції, переконаних у тому, що наша освіта краща, ніж на Заході, – 14,6%, серед освітян – 13,3%. Тих, хто вагається з відповіддю – 18%, серед освітян – 12,2%. Моніторинг цього питання розпочався у 2004 р. з приблизно однаковим розподілом між прихильниками обох варіантів інтеграції та її супротивниками (на рівні 20%), й переважаючою часткою громадян (31,1%), яким складно визначитися з позицією. За 10 років вдвічі зросла частка прихильників перспективної інтеграції, на 4,3% – актуальної, частка супротивників зменшилася на 6,1%, і тих, хто не визначився поменшало на 12,1%.

* * *

Підписання та набуття чинності угоди про асоціацію України з Європейським Союзом відриває широкі перспективи для міжнародного співробітництва, зокрема в освітньо-науковій сфері (освітні програми ЄС, стипендії та гранти на навчання, рамкова програма ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020» та ін.). Однак для того, щоб скористатися цими можливостями повною мірою, потрібні спільні зусилля як державних, так і недержавних інституцій, громадянського суспільства, наукового та експертного середовища – зусилля, спрямовані на принципові зміни в організації та змісті освіти в Україні.

Не применшуючи правоту нарікань, що науково-академічна спільнота більше теоретизує й полемізує на тему «європейської інтеграції вітчизняної освіти», ніж виробляє конкретні практичні кроки з реалізації взятих на себе Україною міжнародних зобов'язань в області такої інтеграції, хочу підкреслити, що вихід української освіти на новий якісний рівень, її інтеграція в європейський освітній та науковий простір визначатиме те, в який спосіб буде розкритий той сукупний потенціал, який має українське суспільство. Така освіта повинна перетворитися в процес безперервного розвитку людської особистості, набуття нових знань і навичок, здатності виносити судження та діяти; вона має дати змогу людині зрозуміти саму себе та навколишнє середовище, сприяти виконанню її соціальної ролі в процесі суспільної життєдіяльності. Ці принципи публічно задекларовані та відображені у нормативно-правових актах, що окреслюють стратегічні пріоритети розвитку освіти у контексті європейської інтеграції України, але чи є так насправді?

Узагальнюючи наведені емпіричні дані, що відображають думки та оцінки громадян стосовно ситуації у сфері освіти, спостерігаємо зовсім іншу картину. Освітня галузь в Україні крокує шляхом реформ, практична значущість яких сприймається переважаючою частиною громадян поки що «на загальному рівні» (тобто серединка на половинку): більше третини громадян не довіряє вітчизняній системі освіти, половина посередньо оцінює її якість, переважна більшість вважає недоступною якісну освіту. Поряд з цим у суспільного загалу сформовано чіткий запит на відповідність якості освіти тим

викликам, що ставить перед людиною сучасність, а відтак громадяни очікують на зв'язок отриманих знань з реальною практикою й потребами ринку праці, висловлюють готовність навчатися впродовж життя, вимагають увідповіднення українських дипломів загальноєвропейським стандартам тощо. Водночас незалежно від місця проживання, віку та рівня освіти кожен другий громадянин – покладає відповідальність за доступність та якість освіти виключно на державу та очікує відповідних гарантій від неї, кожен четвертий орієнтується на європейські стандарти і принципи розвитку освіти, і лише кожен 12-й готовий взяти на себе відповідальність за отримання освіти, а відтак – за своє майбутнє. Критично оцінюючи сучасну ситуацію у сфері освіти відносна більшість громадян дотримується думки, що інтеграція вітчизняної системи освіти до європейського освітнього простору на сьогодні є середньостроковим завданням, яке слід розв'язувати в перспективі.

Реформа вітчизняної системи освіти, виведення її на європейський шлях розвитку та забезпечення конкурентоздатності українських випускників на світовому ринку – стратегічне завдання. Його розв'язання потребує комплексного підходу, що передусім повинно знайти відображення в політичних рішеннях і в фінансових інвестиціях. Зафіксоване нами зростання довіри громадян до освіти є важливим індикатором підтримки започаткованих змін, але поки що цю підтримку демонструє не абсолютна, і навіть не переважна, а лише відносна більшість учасників освітнього та наукового процесу. Причини такого ставлення, мабуть, в тому, що за роки незалежності непослідовність проведення реформ у галузі освіти та суттєве скорочення обсягів її фінансування призвели до стрімкого погіршення стану матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, зниження загального освітнього рівня населення, неприпустимого пониження соціального статусу освітянина і науковця [Національна безпека і оборона. – 2002. – №4 (28). – 68 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD28_ukr.pdf; Кошелюк В. Реактивний двигун до... воза / В. Кошелюк // Дзеркало тижня. – №48 (11-18 грудня 2015 р.).].

Власне ініційовані профільним міністерством в рамках заходів з реформування системи освіти новації спрямовані на створення якісно іншої, нової для вітчизняного наукового та освітнього середовища ситуації, що, переконана в цьому, допоможе стати кожному освітньо-науковому закладу науковим, культурним та освітнім осередком у державі, дозволить відчути кожному освітянину та досліднику не лише творче задоволення, але й отримати гідне матеріальне винагородження за свою працю. Ситуації, коли, сподіваємося, батьки не стануть замислюватися над тим, щоб відіслати дитину здобувати освіту закордон, а українські студенти, обираючи навчання за кордоном, повертатимуться в Україну.

На цьому тлі при розв'язанні завдань забезпечення доступності якісної, конкурентноспроможної та безперервної освіти для громадян України зазначимо на важливості:

– конструювання національного освітнього простору з врахуванням соціальних умов та контекстів сучасності, його гармонізації з європейським освітнім простором, яке по суті є полікультурним, соціально-орієнтованим, націленим на формування міжнародного освітнього середовища і переважно – наднаціональним за характером знань і залученню людини до світових цінностей;

– розширення міжнародного міждисциплінарного співробітництва педагогів, дослідників і організаторів системи освіти (від директора школи – до міністра освіти) в сфері безперервної освіти, забезпечення безперервного професійного зростання, вдосконалення професійної компетентності, підвищення конкурентоспроможності педагога – ключової фігури в досягненні нової якості освіти;

– наскрізного упорядкування процесів освітньо-наукової інтеграції та процесів інтеграції освіти з іншими сферами, зокрема ринком праці на рівнях селища – міста – регіону – країни, що передбачає розробку стандартів вищої освіти, покликаних наблизити зміст освіти до вимог ринку праці, комерціалізації наукових розробок, запровадження нових форм і методів співпраці молодих вчених із бізнесом та державою;

– переформатування неконтрольованого процесу «витоку мізків» у компромісний процес «експорту інтелектуального капіталу», започаткування нових науково-освітніх програм, що поступово відновлять престижність фундаментальної науки академічного типу, доречи – прерогативи великих країн (США, Євросоюз, Японія, Китай тощо);

– забезпечення цілісного підходу до виховання особистості в єдиному процесі безперервної освіти, що поєднує формальний, неформальний та інформальний підходи, сприяє соціально-психологічній адаптації особистості до цього процесу, формуванню позитивної мотивації до нових умов навчання та творчої самореалізації;

– збалансування жорстких вимог компетентності та конкурентоздатності в освітньому процесі, спрямованих на формування лідерських якостей особистості, її здатності й спроможності долати ситуаційні та середовищні чинники, і моральних та гуманістичних імперативів як базису розвитку і формування особистості;

– здійснення регулярних моніторингових досліджень проблемних питань освітньої сфери та заходів з її реформування (від часу свого заснування ІСПП НАПН України регулярно проводить такі дослідження), які дають змогу в динаміці простежити ситуацію у сфері освіти, забезпечують своєчасне виявлення викликів і ризиків в освітньому просторі, сприяють взаєморозумінню та злагодженій взаємодії усіх сторін освітнього процесу.

Відповідаючи на запитання «чи стане реформа освіти запорукою успішності започаткованих в країні реформ?», зазначимо – освіта, власне, і є провідником цих змін. Освіта, прищеплюючи молодим людям навички і цінності, що потягнуть за собою глибокі зміни способу мислення та поведінки людей у майбутньому, змінює архітектуру майбутнього суспільства. Власне, на цьому саме наголосив діючий міністр освіти і науки України С. Квіт під час

парламентських слухань на тему «Правове забезпечення реформи освіти в Україні» 9 грудня 2015 р., зазначивши, що реформа освіти ґрунтується на засадах цінності людини і суспільства [Ми закладаємо в реформу освіти цінності людини і суспільства, – Сергій Квіт / Новини // МОН України. – 10.12.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2015/12/10/mi-zakladaemo-v-reformu-osviti-czinnosti-lyudini-i-suspilstva/>].

Відтак, і з огляду на те, що в основу нинішньої й майбутньої освіти в Україні покладено людиноорієнтований освітній імператив, ключовою характеристикою й стратегічним завданням розвитку вітчизняної системи освіти у контексті європейської інтеграції України має бути людина, яка зможе зі впевненістю дати відповідь на три основних питання кантівської філософії: «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?», «На що я можу сподіватися?».

Це – людина, яка знає, людина, яка робить, людина, яка мріє.

Післямова

Проведене дослідження, в основу якого покладено результати всеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України, дало змогу відтворити загальну картину та динаміку розгортання соціальної ситуації в Україні 2011-2015 рр.

В ході дослідження динаміки політичних та психологічних процесів в сучасній Україні емпірично зафіксовано мікро- та макросередовищні параметри нинішньої соціальної ситуації, за якими реконструйовано *двовимірну модель* системної кризи в Україні. Здійснений аналіз засвідчив, що по вертикалі – це криза основних сфер соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної, по горизонталі – криза інституцій (деформація та розпад); криза інтересів (зіткнення та боротьба); криза цінностей (конфлікт та нівелювання), криза ідентичностей (поляризація та розмивання).

Виявлено низку найхарактерніших для сьогодення *тенденцій та закономірностей*:

(а) взаємовпливу і кореляції національної свідомості громадян і сучасної політичної ситуації в Україні, що окреслюють ціннісний вимір загальнонаціональної консолідації (перелому мотиваційної спрямованості суспільної консолідації, піднесення патріотичних настроїв, зростання рівня значущості й загальності національної цінності державного суверенітету, підвищення рівня активістських установок та зростання запиту на реальні механізми взаємодії громадськості з владою, зменшення числа громадян з невизначеною громадянською позицією тощо);

(б) взаємовпливу і кореляції соціальної напруженості та суспільної недовіри до держави та державних інституцій, посилені чинником політичної маніпуляції (перехід протестної активності у якісно новий стан протестної мобілізації), що спрацьовує як ефект «ситуативності сучасності».

Означені тенденції та закономірності мають суперечливу природу та відображають, з одної сторони, емпірично зафіксований у 2014 р. і підтверджений у 2015 р. емоційний підйом суспільних настроїв, пов'язаний з кардинальними зовнішньо- та внутрішньополітичними подіями в Україні; з іншої сторони – уособлюють соціально-психологічні особливості громадянського самовизначення та самовиявлення українців, що має ефект «зсунутого залучення», себто епізодичність, ситуативність політичної та суспільно-громадської активності громадян, її заточеність на певну конкретну проблему.

В ході аналізу ситуаційних та середовищних чинників особистісного і суспільного розвитку у контексті соціально-економічного життя та розвитку громадянського суспільства отримано додаткові факти на підтвердження *гіпотези* про ціннісно-культурну зумовленість оцінок соціально-економічної ситуації як чинника особистісного та суспільного розвитку, зокрема простежено сталі кореляційні *залежності* між ступенем громадянської самоідентифікації (громадянським самовизначенням, потребою у

самовиявленні) та самооцінками громадян України власного матеріального стану й можливостей самореалізації.

Зафіксовано низку *тенденцій*, що відображають динаміку соціально-економічної ситуації як чинника особистісного та суспільного розвитку. Запропоновано поняття «розвиваюче соціально-економічне середовище» та визначено низку критеріїв соціально-економічного середовища, здатних сприяти чи, навпаки, гальмувати розвиток як окремих особистостей, так і суспільства в цілому (широта та надлишковість, спосіб організації, мобільність, ресурсний потенціал, усвідомлюваність і рефлексивність, емоцій- та мотивогенність, агентність та інтерактивність, імерсивність та залученість, векторність та модальність, домінантність, когерентність).

За результатами дослідження динаміки соціального самопочуття населення України в ситуаціях дореволюційних і постреволюційних змін уточнено та поглиблено *критерії* мобілізації внутрішніх ресурсів (держави, суспільства, особистості) на боротьбу із зовнішньою агресією:

- особистісні – через формування, закріплення і реалізацію в поведінці громадян норм правової і політичної культури; затребування і реалізації законодавчо гарантованих прав і свобод, обов'язків перед державою; через самоактуалізацію і розкриття людиною кращих рис самовідданого громадянина;

- громадсько-політичні – через активізацію громадянської активності населення і розгортання волонтерського руху;

- гуманітарні – через внутрішню «людноорієнтовану» політику держави, що потребує врахування соціокультурних і ментальних особливостей населення різних регіонів України;

- соціокультурні – через проведення регулярної просвітницької роботи для розуміння спільного історичного минулого та соціокультурної специфіки кожної спільноти (етнічної, регіональної) на території країни, формування, відновлювання і закріплення сучасної символіки націотворення та єднання;

- соціально-психологічні – через державну політику з формування і підтримки в суспільстві здорової морально-психологічної атмосфери, що особливо важливо для регіонів, де локалізований воєнний конфлікт.

У результатах моніторингових досліджень ІСПП НАПН України (2011-2015 рр.) знайшла підтвердження *гіпотеза* про суттєві зміни в структурі національної символіки суспільно-політичного простору України після революції Гідності. Критичний аналіз уявлень громадян України про національні символи, здійснений в рамках поліпарадигмального підходу, підтвердив, що національний культурний простір України структурується сукупністю різноманітних смислових та символічних форм відтворення культурних кодів, які уособлюються на рівні індивідуальної та колективної свідомості, проявляються у соціальних практиках і моделях соціальної поведінки. Символізація суспільно-політичного простору відіграє в цих процесах провідну роль, про що свідчить простежена стала *тенденція* кодування символічного простору у площині державної національної символіки.

Відстеження динаміки змін в оцінках респондентів в різні періоди опитування дозволило визначити структурні складові національно-символічного Пантеону та розробити *модель* структури національного символічного пантеону України. Два базових сегменти моделі – пантеон слави і пантеон ганьби – виокремлено на підставі визначення провідних історичних діячів і (чи) видатних сучасників, які особисто для респондентів найбільшою мірою символізують Україну в позитивному і негативному сенсі.

У контексті етнонаціонального виміру соціальної ситуації особистісного і суспільного розвитку проаналізовано виклики та ризики у сфері міжетнічної взаємодії в Україні. Показано, що міжетнічні відносини в Україні значною мірою визначалися її внутрішніми регіональними особливостями, однак поляризація українського соціуму не стільки відволікала увагу від нереалізованих реформ у країні, корупції, соціальної нерівності та несправедливості, скільки створювала нові лінії потенційної конфліктності. Так, якщо погляди на розвиток української нації та зовнішньополітичні орієнтації протягом багатьох років були прямо протилежними, то розбіжності щодо соціально-економічних та політичних реалій між населенням регіонів є мінімальними. До того ж маніпулятивне репродукування соціокультурних розбіжностей, будучи дестабілізуючим фактором у поліетнічному середовищі українського суспільства і держави, сприяло тому етнокультурному розмежуванню, яке дало підстави для моделювання сценаріїв розколів України. Попри це, в етнонаціональному аспекті в Україні закладаються позитивні засади динаміки суспільних процесів і участі в них носіїв різноманітних етнокультурницьких традицій; формуються простори (регіональні, локальні) з чітко вираженими етнічними компонентами, де поліетнічність трансформується в соціальний конструкт, котрий відіграє важливу роль у їхній життєдіяльності.

У зв'язку з цим уточнено *критерії* та запропоновано *механізми регулювання міжетнічних відносин* в новітніх українських реаліях, що ґрунтуються на засадах ціннісно-орієнтованої комунікації та спрямовані на реінтеграцію та консолідацію поліетнічних регіонів України. Показано, що збереження міжетнічної злагоди та зміцнення полікультурного характеру українського суспільства, з одної сторони, консолідація етнічних українців та ідентифікація представників етнічних спільнот з українською державністю, з другої, та нормалізація відносин між центром і регіонами, міжрегіональне співробітництво, з третьої, – ці засоби духовної, політичної, територіальної єдності країни мають стати бар'єром на шляху до дезінтеграції в умовах системної кризи та збройного конфлікту на території України.

В ході дослідження громадської думки з питань стану освітньої галузі та процесів її реформування виявлено *тенденції* до оптимістичного сприйняття респондентами напрямку реформування освітньої галузі, підвищення довіри до освіти. Виокремлено загальні *закономірності* розподілу відповідей респондентів, що відображають контурну площину розбіжностей думок та оцінок громадян відповідно до демографічних, регіональних ознак та за рівнем освіти респондентів, де:

(а) питома вага частотного розподілу відповідей представлена мешканцями Західної частини України, молодшими за віком респондентами (18-29 років) і володарями дипломів про вищу освіту;

(б) ієрархія решти відповідей розташовано від оптимістичної позиції в бік песимістичної, до невизначеної і байдужої, відповідно, від центральної частини країни до Півдня, від молодшого до старшого віку, від вищої до неповної середньої освіти респондентів.

ДОДАТКИ

1. ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРЕФЕРЕНЦІЇ ГРОМАДЯН

1.1. ДУМКИ ТА ОЦІНКИ ЩОДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ І ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розподіл відповідей на запитання “*Чи підтверджуєте Ви прийнятий у 1991 році Акт проголошення незалежності України?*” (у %)

	Грудень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	78,4	81,4	85,7	92,4	91,0
ні	21,6	18,6	14,3	7,6	9,0

Довідково. Згідно з даними ЦВК 1 грудня 1991 р. на аналогічне запитання всеукраїнського референдуму відповіли “так” понад 90% його учасників, проте вони становили лише 76,03% усіх громадян, що досягли 18-річного віку. Тому саме з останньою, а не першою цифрою правомірно порівнювати відповідні результати всеукраїнських опитувань дорослого населення.

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Грудень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	90,7	91,9	97,4	97,7	97,8
ні	9,3	8,1	2,6	2,3	2,2

Центральний макрорегіон

	Грудень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	77,2	84,7	88,8	95,1	92,1
ні	22,8	15,3	11,2	4,9	7,9

Східний макрорегіон

	Грудень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	80,0	76,1	82,8	85,5	88,9
ні	20,0	23,9	17,2	14,5	11,1

Південний макрорегіон

	Грудень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	61,2	72,0	70,3	96,6	78,8
ні	38,8	28,0	29,7	3,4	21,2

Розподіл відповідей на запитання “*Як Ви сприйняли святкування 24-ї* річниці незалежності України*” (у %)

	1999 р.	2000 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
це викликало в мене передусім гордість як у громадянина	8,4	7,0	9,9	7,9	15,8	15,3	14,7	12,3	7,9	15,0	14,9	13,5	11,7	22,3	14,8
разом з гордістю я відчував гіркоту втрат і невинуватих сподівань	20,4	23,1	23,2	19,8	22,2	27,0	22,8	19,5	19,3	24,0	23,7	24,7	21,7	30,5	35,8
це була передусім нагода розважитись і відпочити	10,8	9,2	12,6	10,2	12,5	12,4	12,1	13,8	10,8	14,9	18,8	19,3	21,7	5,5	12,2
вважаю цю святкову метушню спробою відвернути увагу суспільства від проблем, які переживає держава	35,9	37,7	35,0	37,9	24,2	23,3	24,7	20,8	34,9	18,8	18,2	17,1	21,7	21,2	21,6
цей день для мене не є святом	15,1	15,6	14,3	16,7	13,9	14,5	19,1	21,7	22,6	21,0	20,2	15,0	17,2	11,5	11,2
важко відповісти	9,4	7,4	5,0	7,5	11,3	7,5	6,7	11,8	4,4	6,4	4,2	10,4	6,0	8,9	4,6

* У попередні роки у формулюванні запитання йшлося про відповідну річницю незалежності України.

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
це викликало в мене передусім гордість як у громадянина	15,1	19,8	19,8	32,2	20,2
разом з гордістю я відчував гіркоту втрат і невинуватих сподівань	30,5	33,1	30,3	41,0	53,6
це була передусім нагода розважитись і відпочити	14,9	9,4	14,0	1,8	7,1
вважаю цю святкову метушню спробою відвернути увагу суспільства від проблем, які переживає держава	21,4	18,5	20,1	11,8	14,2
цей день для мене не є святом	14,1	12,5	10,6	8,8	3,0
важко відповісти	3,9	6,8	5,3	4,5	1,9

Центральний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
це викликало в мене передусім гордість як у громадянина	13,3	15,8	10,6	26,3	18,5
разом з гордістю я відчував гіркоту втрат і невинуваних сподівань	22,2	23,2	26,3	34,2	37,2
це була передусім нагода розважитись і відпочити	15,0	12,9	16,4	2,8	6,1
вважаю цю святкову метушню спробою відвернути увагу суспільства від проблем, які переживає держава	18,9	19,6	23,9	19,1	22,8
цей день для мене не є святом	24,7	14,6	14,3	7,6	9,3
важко відповісти	5,9	14,0	8,5	10,0	6,1

Східний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
це викликало в мене передусім гордість як у громадянина	16,2	8,2	10,1	10,2	6,2
разом з гордістю я відчував гіркоту втрат і невинуваних сподівань	19,7	21,5	13,8	22,8	24,5
це була передусім нагода розважитись і відпочити	23,7	29,7	32,1	9,8	26,0
вважаю цю святкову метушню спробою відвернути увагу суспільства від проблем, які переживає держава	17,0	14,5	18,9	28,5	24,8
цей день для мене не є святом	19,6	14,9	19,7	18,2	16,8
важко відповісти	3,8	11,3	5,4	10,5	1,8

Південний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
це викликало в мене передусім гордість як у громадянина	15,1	13,5	7,1	30,7	12,7
разом з гордістю я відчував гіркоту втрат і невинуваних сподівань	27,1	24,7	17,6	23,9	23,9
це була передусім нагода розважитись і відпочити	21,6	19,3	20,3	7,8	8,2
вважаю цю святкову метушню спробою відвернути увагу суспільства від проблем, які переживає держава	15,1	17,1	25,0	21,5	23,9
цей день для мене не є святом	19,5	15,0	27,0	7,8	19,4
важко відповісти	1,7	10,4	3,0	8,3	11,9

Розподіл відповідей на запитання “*Чи є, на Вашу думку, сьогодні Україна справді незалежною державою?*” (у %)

	Вересень 2004 р.	Вересень 2005 р.	Серпень 2006 р.	Жовтень 2008 р.	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	26,0	21,7	21,3	21,1	34,7	43,5	45,2	44,1	35,3
ні	49,2	53,9	62,7	61,6	48,8	36,3	39,8	35,0	50,0
важко відповісти	24,8	24,4	16,0	17,3	16,5	20,1	15,0	20,8	14,7

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	39,9	27,2	37,9	59,2	58,8
ні	41,8	51,3	41,8	23,9	25,5
важко відповісти	18,3	21,5	20,3	16,9	15,7

Центральний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	25,1	37,6	40,2	36,8	33,6
ні	55,6	36,9	39,4	33,8	47,1
важко відповісти	19,3	25,5	20,4	29,4	19,3

Східний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	40,5	55,2	55,3	38,9	24,2
ні	44,3	25,7	35,2	44,2	68,7
важко відповісти	15,2	19,1	9,5	16,9	7,1

Південний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	35,9	52,4	43,2	56,8	22,2
ні	53,2	39,5	48,3	30,1	61,5
важко відповісти	10,8	8,2	8,4	13,1	16,3

Розподіл відповідей на запитання “*А чи вважаєте Ви, що Україна спроможна існувати як справді незалежна держава?*” (у %)

	Вересень 2004 р.	Серпень 2006 р.	Жовтень 2008 р.	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	66,9	60,0	55,6	59,8	65,8	70,4	74,7	73,9
ні	15,9	24,4	27,8	25,5	17,3	18,3	11,7	14,4
важко відповісти	17,2	15,7	16,6	14,7	16,8	11,3	13,6	11,7

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	72,9	75,7	82,3	92,8	84,3
ні	13,0	11,7	8,1	2,5	10,5
важко відповісти	14,1	12,5	9,6	4,7	5,2

Центральний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	59,6	68,1	75,1	74,7	75,5
ні	24,7	15,1	12,8	9,4	11,6
важко відповісти	15,7	16,8	12,1	15,8	12,9

Східний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	56,6	61,0	68,6	62,9	73,2
ні	28,5	18,9	20,6	19,3	13,3
важко відповісти	14,9	20,1	10,8	17,8	13,6

Південний макрорегіон

	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так	50,3	58,5	48,3	79,5	49,6
ні	37,1	26,2	38,9	11,7	34,8
важко відпо- вісти	12,6	15,3	12,8	8,8	15,6

Розподіл відповідей на запитання *“Як би Ви проголосували, якщо б наступної неділі відбувалося всеукраїнське консультативне опитування, на яке було винесено запитання: «Чи підтримуєте Ви територіально цілісну Україну в межах території, визначеної Конституцією України, як суверенну і незалежну, демократичну, унітарну і європейську державу з широкими повноваженнями регіонів і територіальних громад?»»* (у %)

Травень 2015 р.	По вибірці в цілому	Серед тих, хто голосував би
так	82,9	90,2
ні	9,0	9,8
не пішов би голосувати	8,1	–

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь-ний	Східний	Південний
так	96,4	91,2	64,8	89,3
ні	1,3	3,5	20,4	4,6
не пішов би голосувати	2,3	5,3	14,8	6,1

1.2. Електоральні орієнтації громадян: президентські вибори

Розподіл відповідей на запитання “*Чи маєте Ви намір взяти участь у виборах Президента України 25 травня 2014 року?*” (у %)

	Червень 2012 р.		Серпень 2012 р.		Жовтень 2012 р.		Серпень 2013 р.		Грудень 2013 р.		Березень 2014 р.		Травень 2014 р.	
однозначно так	36,8	74,2	38,4	74,9	36,6	74,6	30,7	68,6	39,2	74,3	45,4	77,6	45,9	74,3
скоріше так	37,4		36,5		38,0		37,9		35,1		32,2		28,4	
скоріше ні	8,6	17,7	6,1	13,0	7,8	15,0	9,9	19,8	8,8	16,5	6,3	10,5	6,3	16,6
однозначно ні	9,1		6,9		7,2		9,9		7,7		4,2		10,3	
важко відповісти	8,2		12,0		10,4		11,6		9,2		12,0		9,1	

Примітка. До березня 2014 р. питання формулювалося так: “*Якби наступної неділі проходили вибори Президента України, чи взяли б Ви участь у голосуванні?*”

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Червень 2012 р.	Серпень 2012 р.	Жовтень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Травень 2014 р.
так	75,8	83,0	86,1	76,3	78,4	79,9	87,6
ні	17,7	13,1	10,9	20,4	18,4	15,4	11,7
важко відповісти	6,5	3,9	2,9	3,4	3,1	4,7	0,8

Центральний макрорегіон

	Червень 2012 р.	Серпень 2012 р.	Жовтень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Травень 2014 р.
так	77,4	76,9	76,6	74,0	77,8	84,3	88,7
ні	15,6	11,7	14,1	15,8	13,0	6,1	5,8
важко відповісти	7,1	11,4	9,2	10,1	9,1	9,7	5,5

Східний макрорегіон

	Червень 2012 р.	Серпень 2012 р.	Жовтень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Травень 2014 р.
так	68,3	66,3	68,4	58,9	70,0	70,8	52,9
ні	20,6	15,3	16,4	22,2	18,3	9,9	29,7
важко відповісти	11,1	18,4	15,2	18,9	11,7	19,3	17,4

Південний макрорегіон

	Червень 2012 р.	Серпень 2012 р.	Жовтень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Травень 2014 р.
так	77,8	79,1	68,5	68,1	70,7	73,0	70,8
ні	15,9	11,0	19,5	21,4	17,9	17,8	19,5
важко відповісти	6,3	9,9	11,9	9,5	11,4	9,2	9,7

Розподіл відповідей на запитання “Які якості, на Вашу думку, мають бути притаманні новообраному Президенту?” (у %)

	Травень 2014 р.
відсутність корупційного “шлейфу” в минулому	37,5
щирий патріотизм	35,3
високий інтелектуальний та освітній рівень	32,6
досвід державного управління	30,6
непричетність до попередньої владної верхівки	26,8
відсутність невідомо як здобутої приватної власності (фабрик, заводів, пароплавів тощо)	25,0
здатність добиватися успіху в житті	14,7
харизма, здатність впливати на оточуючих	12,7
наявність здорового честолюбства	9,1
дбайливе ставлення до власної родини	5,2
привабливий зовнішній вигляд, що викликає довіру	4,0
інше	5,9
важко відповісти	5,9

Примітка. Сума перевищує 100 %, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

<i>У регіональному розрізі:</i>	Регіони			
	Західний	Централь- ний	Східний	Південний
привабливий зовнішній вигляд, що викликає довіру	1,8	5,0	2,3	10,7
харизма, здатність впливати на оточуючих	17,8	14,2	5,6	20,9
досвід державного управління	33,3	32,4	21,8	48,0
наявність здорового честолюбства	13,4	10,4	4,8	10,2
здатність добиватися успіху в житті	19,4	17,8	5,7	25,0
відсутність корупційного “шлейфу” в минулому	42,4	33,3	41,7	27,6
щирий патріотизм	53,5	35,6	26,0	29,1
дбайливе ставлення до власної родини	7,2	6,2	2,8	5,6
високий інтелектуальний та освітній рівень	41,1	34,5	22,1	43,9
непричетність до попередньої владної верхівки	26,9	22,6	33,5	18,4
відсутність невідомо як здобутої приватної власності (фабрик, заводів, пароплавів тощо)	18,6	14,2	41,0	21,4
інше	1,3	2,7	11,7	6,6
важко відповісти	1,0	5,9	9,0	5,6

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону):

<u>Західний макрорегіон</u>	Червень 2012 р.	Серпень 2012 р.	Жовтень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Травень 2014 р.
Петро Порошенко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	8,3	29,0	38,7
Юлія Тимошенко	18,9	12,4	14,3	17,9	17,9	8,9	9,5
Сергій Тігіпко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	1,8	2,1
Олег Ляшко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	9,4	10,3
Анатолій Гриценко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	6,4
Михайло Добкін	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,0	0,8
Ольга Богомолець	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	3,4
Олег Тягнибок	9,1	10,6	14,5	17,1	8,5	8,9	4,1
Вадим Рабінович	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,0
Петро Симоненко	0,8	2,6	1,0	1,3	2,6	1,6	0,0
Дмитро Ярош	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	8,1	1,8
Андрій Гриненко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,8
Валерій Коновалюк	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,3
Юрій Бойко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,3
Василь Куйбіда	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,8
Микола Маломуж	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,5
Віталій Кличко	13,2	11,4	16,1	13,7	22,3	9,9	не було у списку
Віктор Янукович	3,4	6,5	7,8	3,1	4,4	не було у списку	не було у списку
Арсеній Яценюк	13,0	16,6	13,0	11,7	11,9	не було у списку	не було у списку
Інший	5,8	8,0	11,7	3,4	1,9	3,2	не було у списку
Ще не знаю, вагаюся з вибором	22,8	19,9	12,7	15,5	9,8	14,6	16,8
Голосував би проти всіх	6,5	7,3	5,5	6,7	6,2	1,0	не було у списку
Не пішов би голосувати	6,7	4,7	3,4	9,6	6,2	3,7	3,6

Центральний макрорегіон

	Червень 2012 р.	Серпень 2012 р.	Жовтень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Травень 2014 р.
Петро Порошенко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	7,3	25,0	31,3
Юлія Тимошенко	17,1	12,4	14,3	12,2	19,9	11,2	12,2
Сергій Тігіпко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	3,3	3,9
Олег Ляшко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	3,3	5,3
Анатолій Гриценко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	5,7
Михайло Добкін	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,6	1,2
Ольга Богомолець	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	3,6
Олег Тягнибок	5,0	5,0	6,6	6,9	5,3	5,3	4,1
Вадим Рабінович	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	1,2
Петро Симоненко	3,9	3,6	6,3	4,4	3,2	1,8	1,7
Дмитро Ярош	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	2,3	1,2
Андрій Гриненко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,3
Валерій Коновалюк	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,2
Юрій Бойко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,3
Василь Куйбіда	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,0
Микола Маломуж	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,0
Віталій Кличко	7,0	9,4	14,0	14,9	12,5	9,1	не було у списку
Віктор Янукович	9,5	10,3	8,9	6,3	8,8	не було у списку	не було у списку
Арсеній Яценюк	9,1	9,2	6,9	5,9	6,8	не було у списку	не було у списку
Інший	12,3	8,5	10,0	3,9	2,8	5,6	не було у списку
Ще не знаю, вагаюся з вибором	19,8	24,8	17,4	24,6	19,3	26,3	24,3
Голосував би проти всіх	6,5	8,0	7,7	10,3	7,1	3,8	не було у списку
Не пішов би голосувати	9,7	8,9	8,1	10,6	7,1	2,4	3,5

Східний макрорегіон

	Червень 2012 р.	Серпень 2012 р.	Жовтень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Травень 2014 р.
Петро Порошенко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	3,5	5,3	12,6
Юлія Тимошенко	4,8	4,7	3,9	3,6	7,3	3,9	2,7
Сергій Тігіпко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	9,9	8,7
Олег Ляшко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,6	1,4
Анатолій Гриценко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	1,7
Михайло Добкін	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	8,5	7,6
Ольга Богомолець	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	1,5
Олег Тягнибок	1,6	0,9	1,1	1,7	1,4	0,9	0,5
Вадим Рабінович	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	2,7
Петро Симоненко	7,3	7,2	11,7	7,9	12,9	9,9	4,6
Дмитро Ярош	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,6	0,6
Андрій Гриненко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,2
Валерій Коновалюк	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,3
Юрій Бойко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,0
Василь Куйбіда	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,0
Микола Маломуж	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,2
Віталій Кличко	3,7	4,4	8,2	6,5	7,0	3,2	не було у списку
Віктор Янукович	26,1	27,9	27,0	17,8	29,4	не було у списку	не було у списку
Арсеній Яценюк	6,5	3,0	2,6	2,9	3,6	не було у списку	не було у списку
Інший	8,0	3,9	8,4	4,0	0,7	7,4	не було у списку
Ще не знаю, вагаюся з вибором	23,8	30,3	22,0	30,5	12,9	35,7	29,7
Голосував би проти всіх	4,7	4,9	4,7	8,8	9,4	9,3	не було у списку
Не пішов би голосувати	13,5	12,8	10,6	16,3	12,0	4,9	25,1

Південний макрорегіон

	Червень 2012 р.	Серпень 2012 р.	Жовтень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Травень 2014 р.
Петро Порошенко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	5,8	14,3	25,5
Юлія Тимошенко	6,8	10,2	4,4	5,8	5,4	5,6	7,7
Сергій Тігіпко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	12,2	11,7
Олег Ляшко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	2,0	2,0
Анатолій Гриценко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	2,6
Михайло Добкін	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,0	1,5
Ольга Богомолець	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	1,0
Олег Тягнибок	1,0	1,0	0,3	1,7	0,7	0,0	0,5
Вадим Рабінович	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	4,1
Петро Симоненко	7,5	11,6	13,7	6,4	4,8	0,5	2,0
Дмитро Ярош	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	1,0	0,0
Андрій Гриненко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,0
Валерій Коновалюк	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	1,0
Юрій Бойко	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,0
Василь Куйбіда	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,0
Микола Маломуж	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	0,0
Віталій Кличко	8,8	10,2	9,9	11,2	12,6	5,1	не було у списку
Віктор Янукович	22,4	24,2	23,5	18,3	25,2	не було у списку	не було у списку
Арсеній Яценюк	5,8	0,7	2,0	2,0	3,7	не було у списку	не було у списку
Інший	9,5	5,4	8,1	3,0	2,4	9,6	не було у списку
Ще не знаю, вагаюся з вибором	17,0	22,5	20,1	24,4	18,7	32,7	26,5
Голосував би проти всіх	9,9	7,5	4,1	11,9	12,2	7,7	не було у списку
Не пішов би голосувати	11,2	6,5	13,7	15,3	8,5	9,2	13,8

Розподіл відповідей на запитання “*Чому Ви проголосували б саме за цього кандидата?*” (у % до тих, хто має намір взяти участь у голосуванні)

	Травень 2014 р.
тому що він (вона) найбільшою мірою відповідає моїм уявленням про те, яким має бути президент	43,0
його (її) обрання вважаю найменшим злом, адже якщо переможе хтось інший, буде ще гірше	29,0
інша думка	4,1
важко відповісти	20,7
не відповіли	3,1

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь- ний	Східний	Південний
тому що він (вона) найбільшою мірою відповідає моїм уявленням про те, яким має бути президент	46,2	48,0	31,4	56,5
його (її) обрання вважаю найменшим злом, адже якщо переможе хтось інший, буде ще гірше	39,5	27,6	29,2	18,3
інша думка	3,3	4,5	5,3	3,1
важко відповісти	10,9	19,9	34,2	22,1

Розподіл відповідей на запитання “*Чи визнаєте Ви офіційні результати виборів Президента України, призначених на 25 травня 2014 р., якщо вони не будуть, на Ваш погляд, справедливими?*” (у %)

	Травень 2014 р.	
однозначно так	18,7	46,5
скоріше так	27,8	
скоріше ні	15,4	29,6
однозначно ні	14,2	
важко відповісти	20,3	
<i>не відповіли</i>	3,6	

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь- ний	Східний	Південний
Так (однозначно так + скоріше так)	43,2	58,6	37,4	59,3
Ні (скоріше ні + однозначно ні)	39,2	21,1	40,1	15,9
важко відповісти	17,7	20,4	22,6	24,9

1.3. Електоральні орієнтації громадян: парламентські вибори

Розподіл відповідей на запитання “*Чи підтримуєте Ви рішення Президента про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових парламентських виборів, які мають відбутися 26 жовтня 2014 року?*” (у %)

	Вересень 2014 р.	
цілком так	37,6	68,1
скоріше так	30,5	
скоріше ні	9,1	15,6
зовсім ні	6,5	
важко відповісти	12,4	
мені це байдуже	4,0	

У регіональному розрізі:

	Макрорегіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
Так (цілком так + скоріше так)	85,9	70,8	55,9	65,6
Ні (скоріше ні + зовсім ні)	9,2	12,0	23,5	13,1
важко відповісти	3,2	13,6	14,8	18,0
мені це байдуже	1,7	3,6	5,8	3,4

Розподіл відповідей на запитання “*Якби нинішні позачергові вибори до Верховної Ради України відбувалися вже наступної неділі, чи взяли б Ви участь у голосуванні?*” (у %)

	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.	
однозначно так	38,5	73,2	40,7
скоріше так	34,7		35,8
скоріше ні	7,8	17,3	6,8
однозначно ні	9,5		8,7
важко відповісти	9,5		8,0

У регіональному розрізі:

	Макрорегіони							
	Західний		Центральний		Східний		Південний	
	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.
Так (однозначно так + скоріше так)	84,9	83,2	81,2	83,1	60,3	66,2	67,3	69,7
Ні (скоріше ні + однозначно ні)	12,6	10,3	11,1	10,7	25,1	23,9	20,5	19,1
важко відповісти	2,5	6,6	7,6	6,3	14,6	9,9	12,2	11,2

Розподіл відповідей на запитання “За яку з перелічених нижче політичних сил Ви проголосували б найближчої неділі на виборах до Верховної Ради України?” (у %)

	По вибірці в цілому		Серед тих, хто має намір взяти участь у голосуванні (однозначно так + скоріше так)		Серед тих, хто має намір взяти участь у голосуванні і визначився з вибором	
	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.
Партія “Блок Петра Порошенка” *	19,5	16,6	25,4	20,2	31,5	23,2
Політична партія “Народний фронт”	5,0	10,6	6,5	12,9	8,1	14,9
Радикальна партія Олега Ляшка	8,6	7,9	10,2	9,0	12,7	10,3
Політична партія “Опозиційний блок”	не було у списку	6,6	не було у списку	7,7	не було у списку	8,8
Політична партія “Об’єднання “Самопоміч”	2,0	5,8	2,4	7,4	3,0	8,5
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	5,0	5,8	6,3	7,0	7,9	8,1
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Свобода”	2,8	3,7	3,7	4,7	4,6	5,4
Комуністична партія України	3,3	3,5	3,4	4,3	4,2	4,9
Політична партія “Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)”	4,3	3,2	5,3	3,9	6,6	4,4
Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	4,2	3,3	5,1	3,4	6,3	3,9
Політична партія “Правий Сектор”	2,6	1,5	3,3	2,0	4,1	2,3
Політична партія “Всеукраїнське аграрне об’єднання “Заступ”	не було у списку	1,0	не було у списку	1,2	не було у списку	1,4
Політична партія “Інтернет партія України”	не було у списку	0,5	не було у списку	0,7	не було у списку	0,8
Партія “Солідарність жінок України”	не було у списку	0,5	не було у списку	0,6	не було у списку	0,7
Політична партія “5.10”	не було у списку	0,3	не було у списку	0,4	не було у списку	0,5

* У запропонованому респондентам переліку партій біля кожної з них у дужках зазначалися прізвища перших 5-ти кандидатів виборчого списку партії.

	По вибірці в цілому		Серед тих, хто має намір взяти участь у голосуванні (однозначно так + скоріше так)		Серед тих, хто має намір взяти участь у голосуванні і визначився з вибором	
	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.
Політична партія “Єдина Країна”	не було у списку	0,3	не було у списку	0,4	не було у списку	0,5
Партія Зелених України	не було у списку	0,2	не було у списку	0,3	не було у списку	0,3
Політична партія “Сила Людей”	не було у списку	0,2	не було у списку	0,2	не було у списку	0,2
Партія “Відродження”	не було у списку	0,3	не було у списку	0,1	не було у списку	0,2
Українська партія “Зелена Планета”	не було у списку	0,2	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1
Політична партія “Блок лівих сил України”	не було у списку	0,2	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1
Політична партія “Нова Політика”	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1
Політична партія “Національна Демократична партія України”	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1	не було у списку	0,0
Політична партія “Україна майбутнього”	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1
Ліберальна партія України	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1
Політична партія Конгрес Українських Націоналістів	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1	не було у списку	0,2
Політична партія Громадянський рух України	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1	не було у списку	0,1
Політична партія “Сила і Честь”	не було у списку	0,1	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
Політична партія Всеукраїнське політичне об’єднання “Україна – єдина країна”	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
ще не знаю, вагаюся з вибором	22,5	16,3	19,5	12,9	–	–
не пішов би на вибори	12,5	11,0	–	–	–	–

Примітка. У колонках з даними опитування, проведеного у вересні 2014 р., сума становить менше 100%, оскільки певна частка відповідей припала на партії, які відмовилися від участі в передвиборних перегонках.

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону):

	Західний регіон		Центральний регіон		Східний регіон		Південний регіон	
	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2014 р.	Жовтень 2014 р.
Партія “Блок Петра Порошенка”	21,8	18,8	20,8	20,0	17,0	10,9	18,9	17,4
Політична партія “Народний фронт”	10,4	13,9	4,3	11,4	2,9	8,4	3,9	6,3
Радикальна партія Олега Ляшка	10,9	9,6	12,0	9,9	4,9	5,6	4,9	4,3
Політична партія “Опозиційний блок”	не було у списку	3,3	не було у списку	2,3	не було у списку	15,0	не було у списку	3,9
Політична партія “Об’єднання “Самопоміч”	5,0	11,6	2,5	5,2	0,4	2,3	0,0	4,3
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	5,2	5,3	6,8	7,6	3,6	4,9	2,9	3,4
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Свобода”	5,9	5,3	3,6	5,2	0,6	1,3	1,5	1,4
Комуністична партія України	0,2	2,2	1,2	2,3	7,2	5,3	3,4	4,8
Політична партія “Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)”	5,4	4,9	6,8	4,2	2,0	1,2	1,5	1,4
Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	1,2	2,2	1,0	1,7	8,3	4,4	6,8	7,2
Політична партія “Правий сектор”	6,2	2,0	2,5	2,2	0,7	1,0	1,9	0,0
Політична партія “Всеукраїнське аграрне об’єднання “Заступ”	не було у списку	0,6	не було у списку	1,7	не було у списку	1,3	не було у списку	0,0
Політична партія “Інтернет партія України”	не було у списку	0,8	не було у списку	0,7	не було у списку	0,2	не було у списку	1,0
Партія “Солідарність жінок України”	не було у списку	0,8	не було у списку	0,6	не було у списку	0,0	не було у списку	1,0
Політична партія “5.10”	не було у списку	0,4	не було у списку	0,6	не було у списку	0,0	не було у списку	1,0
Політична партія “Єдина Країна”	не було у списку	0,2	не було у списку	0,7	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
Партія Зелених України	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0	не було у списку	0,3	не було у списку	1,0
Політична партія “Сила Людей”	не було у списку	0,4	не було у списку	0,1	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
Партія “Відродження”	не було у списку	0,2	не було у списку	0,6	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0

Українська партія “Зелена Планета”	не було у списку	0,2	не було у списку	0,0	не було у списку	0,3	не було у списку	0,0
Політична партія “Блок лівих сил України”	не було у списку	0,4	не було у списку	0,0	не було у списку	0,2	не було у списку	0,0
Політична партія “Нова Політика”	не було у списку	0,0	не було у списку	0,3	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
Політична партія “Національна Демократична партія України”	не було у списку	0,0	не було у списку	0,3	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
Політична партія “Україна майбутнього”	не було у списку	0,0	не було у списку	0,1	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
Ліберальна партія України	не було у списку	0,2	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
Політична партія Конгрес Українських Націоналістів	не було у списку	0,2	не було у списку	0,1	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
Політична партія Громадянський рух України	не було у списку	0,0	не було у списку	0,1	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
Політична партія “Сила і Честь”	не було у списку	0,2	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
Політична партія Всеукраїнське політичне об’єднання “Україна – єдина країна”	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0	не було у списку	0,0
інша партія	7,2	не було у списку	8,4	не було у списку	7,6	не було у списку	6,4	не було у списку
ще не знаю, вагаюся з вибором	14,1	11,4	23,0	15,0	24,6	17,6	32,0	29,0
не пішов би на вибори	6,4	4,9	7,2	7,1	20,1	19,9	16,0	12,6

Розподіл відповідей на запитання **“Якщо Ви маєте намір проголосувати на позачергових парламентських виборах за певну партію, то яким з наведених нижче міркувань та аргументів керуєтесь у своєму виборі?”** (у % до кількості виборців, які тією чи іншою мірою схильні голосувати)

	Жовтень 2014 р.
цю партію очолює політик, якому я довіряю	29,2
приваблюють особисті якості кандидатів від цієї партії	26,7
ця партія виражає й захищає інтереси таких людей, як я	25,1
ця партія обстоює ідеологію, політичні погляди, які я поділяю	24,9
ця партія наведе порядок	23,4
серед усіх інших партій ця є найменшим злом	22,4
ця партія має добрі шанси на обрання	21,3
люди, яким я довіряю, збираються голосувати за цю партію	14,6
позитивної оцінки заслуговує попередня діяльність цієї партії	13,5
представники цієї партії дбають про інтереси народу та держави більше, ніж про свої власні	12,9
ця партія виступає проти нинішньої влади	9,5
хочу, щоб не перемогла якась інша партія	7,8
інше	3,8

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

Довідково. У період передвиборної кампанії, що проходила 7 років тому (вересень 2007 р.), розподіл відповідей на запитання **“Якщо Ви маєте намір проголосувати на позачергових парламентських виборах за певну партію (політичний блок), то якими з наведених нижче міркувань та аргументів керуєтесь у своєму виборі?”** був таким (у % до кількості виборців, які тією чи іншою мірою схильні голосувати):

	Вересень 2007 р.
цю партію (блок) очолює політик, якому я довіряю	30,0
ця партія (блок) виражає й захищає інтереси таких людей, як я	28,8
серед усіх інших партій (блоків) ця (цей) є найменшим злом	28,3
ця партія (блок) обстоює ідеологію, політичні погляди, які я поділяю	27,3
ця партія (блок) наведе порядок	25,7
позитивної оцінки заслуговує попередня діяльність цієї партії (блоку)	25,0
ця партія (блок) має добрі шанси на обрання	23,0
приваблюють особисті якості кандидатів від цієї партії (блоку)	21,0
люди, яким я довіряю, збираються голосувати за цю партію (блок)	15,3
представники цієї партії (блоку) дбають про інтереси народу та держави більше, ніж про свої власні	15,0
ця партія (блок) виступає проти нинішньої влади	12,0
хочу, щоб не перемогла якась інша партія (блок)	8,9
інше	3,8

Мотиви голосування прихильників політичних партій, які долають 5-відсотковий бар'єр (на момент останнього опитування):

	ця партія має добрі шанси на обрання	позитивної оцінки заслуговує попередня діяльність цієї партії	серед усіх інших партій ця є найменшим злом	приваблюють особисті якості кандидатів від цієї партії	ця партія виражає й захищає інтереси таких людей, як я	ця партія обстоює ідеологію, політичні погляди, які я поділяю	люди, яким я довіряю, збираються голосувати за цю партію	цю партію очолює політик, якому я довіряю	ця партія наведе порядок	ця партія виступає проти нинішньої влади	хочу, щоб не перемогла якась інша партія	представники цієї партії дбають про інтереси народу та держави більше, ніж про свої власні	Інше
Партія "Блок Петра Порошенка"	37,0	8,9	21,5	27,4	14,5	20,1	19,5	42,9	22,8	2,0	7,6	6,6	1,0
Політична партія "Народний фронт"	23,4	23,4	25,9	35,5	22,8	24,4	14,2	38,1	23,4	2,5	7,1	13,7	0,5
Радикальна партія Олега Ляшка	24,8	10,9	16,1	23,4	37,2	24,1	16,1	27,7	32,1	9,5	4,4	16,8	2,2
Політична партія "Опозиційний блок"	6,8	0,0	12,8	17,1	28,2	28,2	12,8	7,7	15,4	50,4	8,5	6,8	0,9
Політична партія "Об'єднання "Самопоміч"	21,2	16,8	27,4	51,3	35,4	32,7	11,5	30,1	20,4	6,2	4,4	26,5	2,7
Політична партія Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"	25,2	29,9	17,8	37,4	25,2	23,4	15,0	38,3	29,9	4,7	3,7	11,2	3,7
Політична партія Всеукраїнське об'єднання "Свобода"	12,7	16,9	18,3	25,4	29,6	45,1	16,9	28,2	31,0	9,9	11,3	15,5	1,4

Мотиви голосування прихильників різних політичних партій у регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
цю партію очолює політик, якому я довіряю	30,0	29,8	25,1	35,7
ця партія виражає й захищає інтереси таких людей, як я	23,9	16,0	22,1	33,6
серед усіх інших партій ця є найменшим злом	22,2	26,2	14,2	30,8
ця партія обстоює ідеологію, політичні погляди, які я поділяю	23,7	22,9	26,1	32,9
ця партія наведе порядок	22,2	19,9	24,9	36,4
позитивної оцінки заслуговує попередня діяльність цієї партії	15,6	14,5	9,9	14,0
ця партія має добрі шанси на обрання	19,4	22,0	18,0	32,9
приваблюють особисті якості кандидатів від цієї партії	29,0	23,0	25,9	37,1
люди, яким я довіряю, збираються голосувати за цю партію	13,1	15,7	11,9	21,7
представники цієї партії дбають про інтереси народу та держави більше, ніж про свої власні	15,4	13,3	10,4	11,2
ця партія виступає проти нинішньої влади	9,1	6,6	14,2	9,1
хочу, щоб не перемогла якась інша партія	12,3	6,3	5,6	7,0
інше	3,0	5,6	1,8	4,2

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви не маєте наміру брати участь у голосуванні, то чому?” (у % до кількості виборців, які скоріше та однозначно не збираються голосувати):

	Жовтень 2014 р.
у списку немає таких партій, за які варто було б голосувати	33,4
вважаю, що мій голос нічого не вирішить	30,4
у нашій країні вибори не можуть бути чесними	29,4
мене не цікавить політика	17,1
вважаю саму процедуру виборів недоцільною, такою, що позбавлена будь-якого сенсу	13,4
інше	3,7

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

Довідково. У вересні 2007 року розподіл відповідей на аналогічне запитання був таким (у % до кількості виборців, які скоріше та однозначно не збираються голосувати):

	Вересень 2007 р.
у нашій країні вибори не можуть бути чесними	41,0
вважаю, що мій голос нічого не вирішить	30,2
мене не цікавить політика	22,0
у списку немає таких партій (блоків), за які варто було б голосувати	14,1
вважаю саму процедуру виборів недоцільною, такою, що позбавлена будь-якого сенсу	13,7
інше	0,5

Мотиви абсентеїзму виборів у регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
у списку немає таких партій (блоків), за які варто було б голосувати	41,3	30,6	32,4	33,3
вважаю, що мій голос нічого не вирішить	30,4	25,0	26,1	56,4
у нашій країні вибори не можуть бути чесними	23,9	40,3	26,8	25,6
мене не цікавить політика	4,3	12,5	17,6	38,5
вважаю саму процедуру виборів недоцільною, такою, що позбавлена будь-якого сенсу	8,7	19,4	11,3	15,4
інше	4,3	4,2	3,5	2,6

1.4. Інформаційний вплив на електоральну поведінку громадян

Розподіл відповідей на запитання *“Які з перелічених нижче телеканалів, на Вашу думку, найбільш об’єктивно та неупереджено висвітлюють перебіг кампанії з виборів до Верховної Ради України?”* (у %)

	Жовтень 2014 р.
“1+1”	38,0
Інтер	26,5
5-й канал	24,9
СТБ	16,9
ТРК “Україна”	14,8
ICTV	13,9
Перший національний	12,8
Новий канал	8,8
TVI	4,6
інший	4,3
російські телеканали	3,3
жоден з телеканалів	18,5
важко відповісти	10,2

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповіді, які міг вказати респондент, не обмежувалася.

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону):

	Західний регіон	Центральн ий регіон	Східний регіон	Південний регіон
“1+1”	39,2	49,3	21,6	45,6
Інтер	18,4	25,2	29,4	41,3
5-й канал	39,2	28,0	9,1	27,7
СТБ	10,3	18,4	16,4	28,2
ТРК “Україна”	12,4	8,6	24,5	13,1
ICTV	15,3	16,1	10,4	13,1
Перший національний	9,5	17,6	8,0	18,4
Новий канал	10,1	7,6	7,5	13,6
TVI	9,1	5,2	1,2	1,9
інший	10,7	2,7	2,0	1,0
російські телеканали	2,7	1,7	6,0	2,4
жоден з телеканалів	16,1	15,4	24,2	17,5
важко відповісти	4,3	7,1	18,7	9,7

Розподіл відповідей на запитання **“Якщо Ви звертаєте увагу на рекламу політичних партій та кандидатів у народні депутати України, то чи позначається це на Ваших рішеннях та діях і як саме?”** (у %)

	Жовтень 2014 р.
так, позначається, це допомагає вибрати “прохідну” партію чи кандидата	10,3
так, позначається, це спонукає докладати більше зусиль для підтримки “своєї” партії (“свого” кандидата)	14,7
ні, на моїх рішеннях і діях це жодним чином не позначається	57,2
інша думка	3,8
важко відповісти	12,3
<i>не відповіли</i>	1,7

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
так, позначається, це допомагає вибрати “прохідну” партію чи кандидата	7,7	16,8	6,0	9,3
так, позначається, це спонукає докладати більше зусиль для підтримки “своєї” партії (“свого” кандидата)	15,9	12,5	19,0	9,3
ні, на моїх рішеннях і діях це жодним чином не позначається	61,7	52,9	56,8	71,6
інша думка	3,1	6,9	2,0	1,5
важко відповісти	11,5	10,9	16,2	8,3

Розподіл відповідей на запитання **“Рекламу яких політичних партій Ви можете пригадати?”** (у % за результатами контент-аналізу відповідей респондентів на відкрите запитання)

	Жовтень 2014 р.
Політична партія Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”	42,3
Партія “Блок Петра Порошенка”	35,1
Політична партія “Народний фронт”	31,9
Радикальна партія Олега Ляшка	29,2
Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	22,0
Політична партія “Опозиційний блок”	18,7
Політична партія Всеукраїнське об'єднання “Свобода”	11,4
Політична партія “Об'єднання “Самопоміч”	10,1
Комуністична партія України	8,4
Політична партія “Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)”	3,5
інша партія	7,9
не можу пригадати жодної реклами	3,7
пригадую всі реклами	0,8
важко відповісти	5,3
<i>не відповіли</i>	8,3

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповіді, які міг вказати респондент, не обмежувалася.

Довідково. У жовтні 2012 року розподіл відповідей на аналогічне запитання був таким (у %):

	Жовтень 2012 р.
Партія регіонів	66,0
Політична партія Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”	44,5
Політична партія “УДАР (Український демократичний альянс за реформи) Віталія Кличка”	39,4
Партія Наталії Королевської “Україна – Вперед!”	37,7
Комуністична партія України	33,7
Політична партія “Наша Україна”	12,4
Політична партія Всеукраїнське об'єднання “Свобода”	7,3
Радикальна партія Олега Ляшка	1,2
інша партія	3,5
не можу пригадати жодної реклами	2,3
пригадую всі реклами	1,6
важко відповісти	2,7
<i>не відповіли</i>	4,2

* У цьому та наступних запитаннях категорія “інша партія” об'єднує політичні сили, чий передвиборний рейтинг становить менше 3%.

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону, на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Політична партія Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"	39,0	40,4	61,3	35,5
Партія "Блок Петра Порошенка"	32,7	38,3	43,8	34,5
Політична партія "Народний фронт"	29,3	37,0	41,1	22,3
Радикальна партія Олега Ляшка	27,5	28,3	45,4	13,2
Партія Сергія Тігіпка "Сильна Україна"	13,5	18,2	36,1	29,9
Політична партія "Опозиційний блок"	9,7	12,3	41,1	9,1
Політична партія Всеукраїнське об'єднання "Свобода"	12,8	8,0	16,5	13,7
Політична партія "Об'єднання "Самопоміч"	17,1	8,7	10,5	6,1
Комуністична партія України	5,6	9,3	13,2	5,1
Політична партія "Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)"	5,2	3,3	3,1	4,6
інша партія	8,2	9,3	10,4	8,0
не можу пригадати жодної реклами	5,2	4,3	3,3	3,0
пригадую всі реклами	1,1	0,8	1,0	0,5
важко відповісти	1,4	5,4	8,1	10,2

Розподіл відповідей на запитання **“Реклама яких політичних партій Вам найбільше подобається?”** (у % за результатами контент-аналізу відповідей респондентів на відкрите запитання)

	Жовтень 2014 р.
Політична партія “Народний фронт”	10,8
Партія “Блок Петра Порошенка”	9,9
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	7,6
Радикальна партія Олега Ляшка	7,3
Політична партія “Об’єднання “Самопоміч”	6,9
Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	5,5
Політична партія “Опозиційний блок”	4,6
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Свобода”	3,6
Політична партія “Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)”	1,3
Комуністична партія України	1,2
інша партія	2,6
не подобається жодна реклама	24,6
подобаються всі реклами	0,3
важко відповісти	12,6
<i>не відповіли</i>	18,8

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповіді, які міг вказати респондент, не обмежувалася.

Довідково. У жовтні 2012 року розподіл відповідей на аналогічне запитання був таким (у %):

	Жовтень 2012 р.
Політична партія “УДАР (Український демократичний альянс за реформи) Віталія Кличка”	18,2
Партія регіонів	15,8
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	11,8
Комуністична партія України	10,9
Партія Наталії Королевської “Україна – Вперед!”	8,8
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Свобода”	5,7
Політична партія “Наша Україна”	4,6
Радикальна партія Олега Ляшка	0,7
інша партія	2,1
не подобається жодна реклама	23,8
подобаються всі реклами	0,8
важко відповісти	8,3
<i>не відповіли</i>	8,0

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону, на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Політична партія “Народний фронт”	12,9	13,9	16,5	3,7
Партія “Блок Петра Порошенка”	12,6	11,4	12,9	12,2
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	9,2	8,5	11,9	4,8
Радикальна партія Олега Ляшка	8,9	9,1	9,7	7,4
Політична партія “Об’єднання “Самопоміч”	14,4	6,8	7,2	4,8
Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	2,6	3,4	12,3	9,0
Політична партія “Опозиційний блок”	1,0	1,5	13,3	5,3
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Свобода”	6,3	4,9	4,0	1,1
Політична партія “Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)”	2,6	2,1	0,6	1,1
Комуністична партія України	0,3	1,1	2,7	2,1
інша партія	6,8	3,1	2,6	5,3
не подобається жодна реклама	29,4	26,2	16,1	33,9
подобаються всі реклами	0,3	0,2	0,4	0,5
важко відповісти	3,4	14,8	16,5	14,3

Розподіл відповідей на запитання **“Реклама яких політичних партій викликає у Вас найбільше роздратування?”** (у % за результатами контент-аналізу відповідей респондентів на відкрите запитання)

	Жовтень 2014 р.
Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	17,4
Політична партія “Опозиційний блок”	16,0
Радикальна партія Олега Ляшка	15,7
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	15,6
Комуністична партія України	13,2
Політична партія “Народний фронт”	6,5
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Свобода”	4,6
Партія “Блок Петра Порошенка”	3,6
Політична партія “Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)”	1,0
Політична партія “Об’єднання “Самопоміч”	0,4
інша партія	7,0
жодна реклама не викликає роздратування	2,7
всі реклами викликають роздратування	12,0
важко відповісти	9,0
<i>не відповіли</i>	11,5

Довідково. У жовтні 2012 року розподіл відповідей на аналогічне запитання був таким (у %):

	Жовтень 2012 р.
Партія регіонів	34,5
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	21,3
Комуністична партія України	17,1
Партія Наталії Королевської “Україна – Вперед!”	17,0
Політична партія “Наша Україна”	6,4
Політична партія “УДАР (Український демократичний альянс за реформи) Віталія Кличка”	4,6
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Свобода”	2,3
Радикальна партія Олега Ляшка	0,7
інша партія	2,7
жодна реклама не викликає роздратування	2,5
всі реклами викликають роздратування	13,5
важко відповісти	6,6
<i>не відповіли</i>	4,4

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповіді, які міг вказати респондент, не обмежувалася.

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону, на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	24,0	22,8	13,4	17,6
Політична партія “Опозиційний блок”	22,5	19,3	15,8	10,9
Радикальна партія Олега Ляшка	18,7	13,1	23,6	13,5
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	19,6	14,4	21,4	13,0
Комуністична партія України	22,2	17,4	9,5	5,2
Політична партія “Народний фронт”	6,3	4,2	11,5	8,3
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Свобода”	4,5	1,2	11,0	3,6
Партія “Блок Петра Порошенка”	5,2	4,2	3,7	2,1
Політична партія “Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)”	1,3	0,5	1,5	1,6
Політична партія “Об’єднання “Самопоміч”	0,2	0,8	0,0	1,6
інша партія	5,6	7,0	2,8	34,9
жодна реклама не викликає роздратування	0,7	3,4	3,5	2,6
всі реклами викликають роздратування	8,5	13,6	6,3	30,6
важко відповісти	2,0	7,0	16,8	9,3

Розподіл відповідей на запитання *“Чи змінювалося Ваше ставлення до політичних партій, що беруть участь у передвиборних перегонках, відтоді, як розпочалася виборча кампанія?”* (у %)

	Жовтень 2014 р.
так, змінювалося, і дуже істотно	14,3
так, змінювалося, але неістотно	26,2
ні, не змінювалося	46,9
не пам’ятаю, важко відповісти	12,6

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону):

	Західний регіон	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
так, змінювалося, і дуже істотно	15,7	19,3	7,6	13,3
так, змінювалося, але неістотно	32,9	28,6	20,7	18,7
ні, не змінювалося	41,6	41,4	52,6	61,1
не пам’ятаю, важко відповісти	9,8	10,7	19,0	6,9

Розподіл відповідей на запитання **“До яких партій протягом виборчої кампанії Ваше ставлення поліпшилося?”** (у % за результатами контент-аналізу відповідей респондентів на відкрите запитання)

	Жовтень 2014 р.
Політична партія “Народний фронт”	12,1
Політична партія “Об’єднання “Самопоміч”	9,4
Партія “Блок Петра Порошенка”	9,3
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	6,7
Радикальна партія Олега Ляшка	5,2
Політична партія “Опозиційний блок”	4,3
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Свобода”	3,9
Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	3,5
Політична партія “Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)”	2,3
Комуністична партія України	1,5
інша партія	4,8
до жодної партії ставлення не поліпшилося	19,5
важко відповісти	11,4
<i>не відповіли</i>	21,5

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповіді, які міг вказати респондент, не обмежувалася.

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону):

	Західний регіон	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Політична партія “Народний фронт”	19,5	13,7	16,4	8,5
Політична партія “Об’єднання “Самопоміч”	21,3	10,5	9,1	4,8
Партія “Блок Петра Порошенка”	12,5	11,6	11,1	13,9
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	5,9	6,3	13,7	6,1
Радикальна партія Олега Ляшка	9,3	7,2	4,8	4,2
Політична партія “Опозиційний блок”	1,6	1,3	13,3	4,2
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Свобода”	7,2	5,7	3,6	1,8
Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	1,6	1,5	8,1	9,1
Політична партія “Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)”	4,5	3,6	0,8	3,6
Комуністична партія України	0,5	1,1	3,2	4,2
інша партія	8,3	7,8	2,6	10,2
до жодної партії ставлення не поліпшилося	13,6	21,7	19,6	25,5
важко відповісти	1,6	13,1	17,8	8,5

Розподіл відповідей на запитання “*До яких партій протягом виборчої кампанії Ваше ставлення погіршилося?*” (у % за результатами контент-аналізу відповідей респондентів на відкрите запитання)

	Жовтень 2014 р.
Радикальна партія Олега Ляшка	13,5
Політична партія Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”	11,6
Комуністична партія України	8,0
Партія “Блок Петра Порошенка”	8,0
Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	7,7
Політична партія “Опозиційний блок”	6,2
Політична партія Всеукраїнське об'єднання “Свобода”	5,9
Політична партія “Народний фронт”	4,6
Політична партія “Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)”	1,3
Політична партія “Об'єднання “Самопоміч”	0,4
інша партія	7,6
до жодної партії ставлення не погіршилося	9,0
до всіх партій ставлення погіршилося	5,0
важко відповісти	13,3
<i>не відповіли</i>	20,4

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповіді, які міг вказати респондент, не обмежувалася.

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону):

	Західний регіон	Централь ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Радикальна партія Олега Ляшка	22,1	17,8	13,0	15,0
Політична партія Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”	15,0	15,6	11,6	19,2
Комуністична партія України	16,1	9,9	6,0	9,6
Партія “Блок Петра Порошенка”	10,5	12,8	7,8	6,6
Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	12,1	6,8	10,6	10,8
Політична партія “Опозиційний блок”	11,3	4,4	10,2	3,6
Політична партія Всеукраїнське об'єднання “Свобода”	5,8	6,6	9,4	7,8
Політична партія “Народний фронт”	5,3	4,9	5,4	11,4
Політична партія “Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)”	1,3	0,7	2,2	3,6
Політична партія “Об'єднання “Самопоміч”	0,8	0,4	0,2	1,2
інша партія	7,6	6,8	4,2	46,2
до жодної партії ставлення не погіршилося	3,4	12,3	12,2	1,8
до всіх партій ставлення погіршилося	3,9	4,4	4,0	12,0
важко відповісти	1,3	11,0	25,7	11,4

*ДИНАМІКА УЗАГАЛЬНЕНИХ РЕЙТИНГОВИХ ПОКАЗНИКІВ ПРОВІДНИХ ТЕЛЕКАНАЛІВ
(за розподілами відповідей на запитання “Чи довіряєте Ви переліченим нижче телеканалам?”)*

	Рейтинг довіри (цілком довіряю + скоріше довіряю)					Рейтинг недовіри (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)					Підсумковий показник балансу довіри–недовіри				
	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.
Перший національний (УТ-1)	42,2	37,3	45,2	44,9	41,9	29,3	31,0	28,0	28,1	24,3	+11,5	+5,5	+16,2	+15,9	+15,2
1 +1	62,2	62,1	66,6	64,9	57,5	22,1	23,2	20,5	18,5	26,5	+38,7	+34,6	+45,0	+45,4	+29,7
Інтер	62,6	62,2	60,9	58,9	47,5	23,4	23,1	26,0	24,4	34,2	+38,1	+38,0	+34,2	+33,7	+12,7
ТРК “Україна”	35,6	39,3	41,3	46,1	43,5	27,1	26,1	26,1	23,9	30,1	+6,8	+11,4	+13,3	+20,0	+12,2
СТ	40,1	48,8	56,1	54,5	50,2	24,4	20,4	20,7	18,3	24	+13,2	+23,6	+32,8	+34,2	+24,5
ICTV	45,8	45,9	56,2	53,1	54,2	24,1	20,3	21,8	19,5	22,4	+19,0	+24,7	+32,3	+31,6	+29,3
5-й канал	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	39,8	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	30,5	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	+8,2
Телеканал новин “24”	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	40,4	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	10,9	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	+20,6
112 Україна	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	42,7	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	12,2	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	+21,1
НТВ (НТВ-Мир)	26,8	25,2	27,1	24,7	6,7	16,4	12,1	13,9	12,3	24,6	+5,7	+6,2	+7,2	+6,4	-7,2
РТР (РТР-Планета)	25,4	22,5	26,9	23,5	6,4	16,4	12,1	14,8	13,2	25,4	+4,8	+4,7	+6,6	+5,3	-7,5
Перший канал (російський)	26,2	22,7	28,9	24,9	5,3	17,2	12,3	16,7	17,1	28,8	+4,8	+5,1	+7,1	+4,3	-9,8

Примітки. 1. Підсумковий показник балансу довіри–недовіри обчислюється так:

$$C_p = \frac{(D-N) \times Z}{100},$$

де **D** – громадяни, які цілком довіряють та скоріше довіряють телеканалу;

N – громадяни, які зовсім не довіряють та скоріше не довіряють телеканалу;

Z – громадяни, які мають можливість дивитися передачі телеканалу.

2. При відповіді на запитання **“Чи довіряєте Ви переліченим нижче телеканалам?”** респонденти мали можливість обирати альтернативи: “Цілком довіряю”, “Скоріше довіряю”, “Скоріше не довіряю”, “Зовсім не довіряю”, “Важко відповісти”, “Не маю можливості дивитися передачі цього каналу”.

3. Число респондентів, які не мали можливості дивитися передачі певного телеканалу, було таким (у %):

	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.
Перший національний	6,1	5,4	13,6
1 +1	2,3	2,1	4,1
Інтер	2,0	2,3	4,8
ТРК “Україна”	12,7	10,0	9,2
СТБ	7,4	5,5	6,4
ICTV	6,2	6,0	8,0
5-й канал	не було у списку	не було у списку	12,1
Телеканал новин “24”	не було у списку	не було у списку	30,3
112 Україна	не було у списку	не було у списку	30,7
НТВ (НТВ-Мир)	45,3	48,3	60,0
РТР (РТР-Планета)	45,3	48,8	60,4
Перший канал (російський)	42,2	44,3	58,1

*Динаміка рейтингів довіри до провідних телеканалів у регіональному розрізі
(сума відповідей “цілком довіряю” та “скоріше довіряю”)*

	Західний регіон			Центральний регіон			Східний регіон			Південний регіон		
	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.
Перший національний	47,7	41,3	67,0	43,1	42,3	36,6	45,5	48,9	34,6	45,8	46,6	28,4
1 +1	59,9	61,3	77,7	61,5	65,6	52,2	74,9	63,5	51,9	68,2	70,7	50,0
Інтер	52,8	52,6	59,7	51,1	52,9	38,7	74,1	67,4	51,3	63,4	62,3	44,0
ТРК “Україна”	37,0	35,1	56,1	32,1	36,1	34,2	50,5	61,9	48,0	47,1	48,1	38,8
СТБ	55,8	56,8	72,3	44,9	54,7	44,7	65,4	54,7	40,1	60,7	51,0	50,7
ICTV	58,9	50,0	65,6	43,7	52,6	57,3	64,3	56,0	59,0	63,2	52,1	43,3
5-й канал	не було у писку	не було у писку	63,3	не було у писку	не було у писку	40,9	не було у писку	не було у писку	24,5	не було у писку	не було у писку	29,1
Телеканал новин “24”	не було у писку	не було у писку	64,4	не було у писку	не було у писку	32,5	не було у писку	не було у писку	36,9	не було у писку	не було у писку	29,1
112 Україна	не було у писку	не було у писку	53,0	не було у писку	не було у писку	32,3	не було у писку	не було у писку	54,6	не було у писку	не було у писку	24,6
НТВ (НТВ-Мир)	19,0	10,5	5,3	16,5	20,8	6,8	38,2	31,5	8,3	36,6	36,8	5,2
РТР (РТР-Планета)	21,6	10,0	2,7	17,4	18,3	6,6	39,6	31,9	10,6	26,7	34,5	2,2
Перший канал (російський)	19,0	9,1	4,6	18,9	21,0	4,8	46,0	32,4	7,3	26,4	38,2	3,0

2. ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЩОДО СИТУАЦІЇ В КРАЇНІ ТА РЕФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА

2.1. Оцінка громадянами соціально-економічної та політичної ситуації в Україні

Розподіл відповідей на запитання *“Оцініть, будь ласка, ту соціально-економічну та політичну ситуацію, в якій протікає Ваше життя і життя Ваших рідних та близьких?”*, у %

	Листопад 2004 р.	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
цілком нормальна	2,5	5,5	4,8	4,5	8,0	3,2	2,3	4,4	2,5	5,5	2,4	2,0	1,5	2,1
нормальна	21,3	28,0	22,7	24,9	26,3	19,0	22,8	33,2	25,8	32,4	24,0	17,6	16,0	21,4
погана	42,8	37,3	39,0	39,8	34,9	40,7	41,2	38,6	40,8	36,4	40,0	45,9	44,0	45,9
дуже погана	12,3	7,0	8,3	10,3	9,7	18,1	15,8	7,7	13,2	8,1	16,4	21,2	23,4	18,4
важко відповісти	20,8	21,7	24,6	20,4	20,7	18,8	17,9	15,6	16,3	16,8	15,8	12,9	13,9	11,5
не відповіли	0,4	0,5	0,6	0,2	0,3	0,3	0,0	0,6	1,5	0,7	1,4	0,4	1,2	0,7

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
цілком нормальна	0,8	7,2	4,5	3,4	1,8	2,6
нормальна	25,3	28,4	20,0	17,1	20,7	19,0
погана	19,3	17,5	17,1	16,5	45,0	49,6
дуже погана	40,2	37,4	42,1	42,8	19,2	16,1
важко відповісти	14,4	9,5	16,3	20,2	13,3	12,7

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
цілком нормальна	2,0	3,8	1,7	0,8	2,2	2,6
нормальна	20,1	29,8	20,3	18,8	16,0	23,6
погана	18,2	20,4	19,8	13,1	40,5	45,6
дуже погана	43,0	37,1	40,7	44,8	27,4	16,8
важко відповісти	16,7	5,9	17,5	22,5	13,9	11,4

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
цілком нормальна	3,5	4,2	2,5	0,8	0,7	1,5
нормальна	29,0	37,3	25,0	13,3	14,5	18,0
погана	12,6	13,7	16,0	12,6	46,9	48,4
дуже погана	41,6	37,9	41,6	51,4	21,3	21,5
важко відповісти	13,3	6,9	14,9	21,9	16,6	10,6

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
цілком нормальна	3,8	10,3	1,4	5,8	1,5	0,8
нормальна	34,8	34,4	37,7	26,0	13,3	29,0
погана	17,7	15,1	6,2	8,2	49,7	36,6
дуже погана	38,9	32,6	36,0	41,8	28,2	21,4
важко відповісти	4,8	7,6	18,7	18,2	7,2	12,2

Розподіл відповідей на запитання “*Чи вистачає грошей Вашій сім’ї?*”, у %

	Лютий 1998 р.	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
зовсім не вистачає	42,4	21,3	14,9	14,8	13,3	15,0	18,4	15,1	19,1	12,7	14,8	16,3	20,7	20,0
ледь-ледь вистачає	25,5	27,4	25,1	22,5	19,4	24,9	24,2	21,9	23,0	21,2	19,7	21,1	25,4	26,2
вистачає на найнеобхідніше	22,9	34,7	38,6	37,8	38,2	37,0	36,1	38,7	34,9	36,7	38,4	37,4	37,0	36,7
в основному вистачає	7,1	13,9	18,0	20,2	22,6	19,5	17,2	21,1	20,0	25,4	23,9	22,2	15,5	14,5
вистачає майже на все	1,5	1,5	2,8	3,3	4,8	2,7	2,8	2,6	2,2	2,2	2,4	2,4	1,2	1,7
вистачає повністю	0,6	0,9	0,6	1,2	1,4	0,9	1,1	0,5	0,8	1,3	0,6	0,7	0,3	0,6
<i>не відповіли</i>		0,5	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,5	0,2	0,1	0,0	0,3

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
зовсім не вистачає	18,0	16,5	15,6	11,7	17,4	23,9
ледь-ледь вистачає	21,3	20,7	20,8	19,8	23,9	25,4
вистачає на найнеобхідніше	39,6	33,6	32,7	33,3	36,0	33,6
в основному вистачає	19,3	25,3	24,2	27,1	20,2	14,6
вистачає майже на все	1,5	1,8	5,5	6,5	1,8	1,4
вистачає повністю	0,3	2,1	1,2	1,6	0,8	1,1

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
зовсім не вистачає	16,7	11,4	11,2	13,7	10,8	15,9
ледь-ледь вистачає	19,6	22,4	16,5	19,1	26,7	27,7
вистачає на найнеобхідніше	36,5	38,5	39,8	43,6	48,5	45,1
в основному вистачає	23,9	25,6	29,9	22,9	13,7	10,7
вистачає майже на все	2,1	2,1	2,1	0,5	0,3	0,6
вистачає повністю	1,2	0,0	0,5	0,2	0,0	0,0

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
зовсім не вистачає	25,5	12,3	19,5	21,3	26,5	19,2
ледь-ледь вистачає	27,2	22,2	21,0	21,8	24,1	25,8
вистачає на найнеобхідніше	29,0	36,4	37,7	36,3	30,4	35,2
в основному вистачає	15,4	25,9	19,3	18,3	16,5	16,4
вистачає майже на все	2,1	2,1	1,7	1,8	2,0	2,6
вистачає повністю	0,8	1,1	0,8	0,5	0,4	0,8

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
зовсім не вистачає	11,3	12,1	11,2	16,7	39,8	25,9
ледь-ледь вистачає	23,2	17,6	22,4	25,5	28,2	26,7
вистачає на найнеобхідніше	38,9	38,6	44,9	31,3	22,8	28,1
в основному вистачає	22,5	24,8	20,7	22,8	9,2	17,8
вистачає майже на все	3,4	3,1	0,7	2,7	0,0	1,5
вистачає повністю	0,7	3,8	0,1	1,0	0,0	0,0

Розподіл відповідей на запитання “*Чи задоволені Ви своїм життям загалом?*”, у %

	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
цілком задоволений	4,0	6,0	7,9	8,7	4,9	5,7	6,9	8,7	4,4	4,9	4,7	6,1
скоріше задоволений	21,1	23,4	27,1	30,3	26,4	26,7	36,0	32,9	33,9	28,9	24,5	27,9
скоріше не задоволений	38,2	33,1	28,6	29,6	29,4	31,2	30,4	31,5	30,9	14,2	33,9	33,2
зовсім не задоволений	19,4	11,4	11,3	10,5	18,4	15,7	11,2	11,4	14,5	33,6	20,7	17,9
важко відповісти	17,2	25,5	24,5	20,5	20,5	20,1	15,3	15,3	15,9	17,7	14,9	14,0
<i>не відповіли</i>	0,2	0,6	0,6	0,3	0,5	0,6	0,3	0,3	0,4	0,7	1,4	0,9

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
задоволений (цілком задоволений + скоріше задоволений)	47,9	42,3	46,4	39,1	33,2
не задоволений (скоріше не задоволений + зовсім не задоволений)	36,3	41,0	39,2	46,6	55,6
важко відповісти	15,7	16,7	14,4	14,3	11,2

Центральний макрорегіон

	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
задоволений (цілком задоволений + скоріше задоволений)	37,7	31,5	30,4	26,2	36,5
не задоволений (скоріше не задоволений + зовсім не задоволений)	43,1	47,2	51,4	57,1	47,8
важко відповісти	19,2	21,3	18,2	16,7	15,7

Східний макрорегіон

	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
задоволений (цілком задоволений + скоріше задоволений)	47,9	42,3	46,4	39,1	33,2
не задоволений (скоріше не задоволений + зовсім не задоволений)	36,3	41,0	39,2	46,6	55,6
важко відповісти	15,7	16,7	14,4	14,3	11,2

Південний макрорегіон

	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
задоволений (цілком задоволений + скоріше задоволений)	41,7	44,5	38,7	26,2	36,3
не задоволений (скоріше не задоволений + зовсім не задоволений)	40,4	47,0	50,0	63,6	54,9
важко відповісти	17,9	8,5	11,3	10,1	8,9

Розподіл відповідей на запитання “*Чи вважаєте Ви, що раніше (до вказаного Вами вище часу) соціально-економічна та політична ситуація, в якій протікало Ваше життя, була кращою, ніж тепер?*”, у %

	Липень 2004 р.	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	24,9	18,5	20,7	17,5	18,8	27,9	34,2	15,9	21,6	15,4	15,3	18,1	25,2	24,3
скоріше так	26,4	26,1	26,6	27,6	30,6	37,0	29,3	32,5	33,1	30,3	34,6	38,8	38,9	41,0
скоріше ні	18,3	24,3	16,8	17,9	16,6	10,6	14,0	21,3	17,9	23,2	22,3	18,4	13,4	13,9
однозначно ні	4,6	6,1	5,9	4,6	5,0	2,4	2,4	4,8	2,9	4,6	4,3	4,9	4,7	2,7
важко відповісти	25,7	24,0	29,2	31,9	28,6	21,9	19,8	25,2	24,4	26,1	23,1	19,8	17,6	17,9
<i>не відповіли</i>	<i>0,1</i>	<i>1,0</i>	<i>0,9</i>	<i>0,6</i>	<i>0,3</i>	<i>0,4</i>	<i>0,2</i>	<i>0,4</i>	<i>0,3</i>	<i>0,4</i>	<i>0,4</i>	<i>0,2</i>	<i>0,2</i>	<i>0,2</i>

Примітка. Понад половину респондентів вважають, що соціально-економічна та політична ситуація, в якій протікає їхнє життя, склалася від рубежу 2013 р. (57,1%). Протягом 2013 р. – 17,2%, раніше – 25,1%.

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (цілком так + скоріше так)	51,2	48,6	57,9	57,7	56,2	57,7
ні (скоріше ні + зовсім ні)	19,2	28,5	38,1	24,5	21,9	14,6
важко відповісти	29,6	22,9	23,0	17,8	21,9	27,7

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (цілком так + скоріше так)	57,4	47,9	52,1	49,4	60,9	65,9
ні (скоріше ні + зовсім ні)	16,6	22,0	20,8	26,5	16,8	18,9
важко відповісти	26,0	30,1	27,1	24,1	22,3	15,2

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (цілком так + скоріше так)	54,6	40,6	45,9	65,0	70,7	71,2
ні (скоріше ні + зовсім ні)	24,1	34,9	24,2	16,2	16,3	14,7
важко відповісти	21,3	24,5	24,9	18,8	13,0	14,1

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (цілком так + скоріше так)	54,1	49,8	44,9	55,1	70,0	65,2
ні (скоріше ні + зовсім ні)	24,7	25,0	35,0	29,9	21,2	17,1
важко відповісти	21,2	25,2	16,1	15,0	8,9	17,7

Розподіл відповідей на запитання “*Чи згодні Ви з тим, що надалі соціально-економічна і політична ситуація, в якій протікає Ваше життя, буде змінюватись на краще?*”, у %

	Листопад 2004 р.	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	4,8	17,4	4,8	3,9	8,5	3,4	8,0	10,2	6,3	7,5	5,9	9,0	6,3	6,5
скоріше так	21,6	30,2	18,6	20,1	21,5	15,4	18,7	23,8	17,3	23,9	23,4	24,7	21,2	21,1
скоріше ні	25,6	11,0	29,8	29,9	28,0	34,4	25,3	27,8	32,2	29,0	27,1	25,3	29,0	29,4
однозначно ні	7,3	2,5	8,1	9,4	7,0	15,4	6,5	8,0	12,9	9,7	7,3	9,2	12,2	12,0
важко відповісти	40,4	38,5	37,9	36,1	34,4	31,3	41,0	30,0	31,3	29,8	36,2	31,8	31,2	30,8
не відповіли	0,2	0,3	0,8	0,5	0,5	0,2	0,5	0,4	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (цілком так + скоріше так)	17,1	26,3	30,1	43,8	34,6	27,2
ні (скоріше ні + зовсім ні)	47,9	46,6	39,6	30,1	31,0	40,7
важко відповісти	35,0	27,1	30,3	26,1	34,3	32,1

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (цілком так + скоріше так)	18,4	24,3	23,9	35,3	22,5	24,5
ні (скоріше ні + зовсім ні)	48,5	42,2	38,6	25,3	42,1	43,7
важко відповісти	33,1	33,5	37,5	39,4	35,4	31,8

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (цілком так + скоріше так)	31,0	32,6	34,5	26,4	29,0	32,7
ні (скоріше ні + зовсім ні)	43,0	22,0	26,7	44,0	43,4	39,7
важко відповісти	26,0	25,4	38,8	29,6	27,6	27,6

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (цілком так + скоріше так)	27,3	29,6	29,2	33,4	25,4	26,6
ні (скоріше ні + зовсім ні)	38,6	35,4	35,5	39,7	51,2	40,0
важко відповісти	34,1	35,0	35,3	26,9	23,4	33,4

Розподіл відповідей на запитання *“Які з наведених нижче слів та виразів найточніше підходять для оцінки поточної соціально-економічної та політичної ситуації в Україні?”* (у %)

	Жовтень 2012 р.	Березень 2014 р.
ситуація протистояння, конфлікту, розбрату	14,1	41,9
ситуація зовнішньої агресії	не було у списку	31,3
ситуація кризи	26,1	31,2
ситуація хаосу	16,5	23,7
ситуація невизначеності	24,5	23,6
ситуація виживання	38,2	21,7
ситуація занепаду	28,4	14,1
революційна ситуація	4,3	11,7
ситуація катастрофи	10,6	11,6
ситуація оновлення	6,3	4,8
ситуація трансформації	5,8	4,4
ситуація відродження	6,0	4,0
ситуація стагнації, застою	9,0	1,8
ситуація розвитку	5,1	1,1
ситуація зростання	5,3	0,5
ситуація стабілізації	7,9	0,3
ситуація модернізації	3,5	1,0
інше	1,6	0,6
важко відповісти	6,1	1,5

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

У регіональному розрізі:

	Регіони							
	Західний		Центральний		Східний		Південний	
	Жовтень 2012 р.	Березень 2014 р.	Жовтень 2012 р.	Березень 2014 р.	Жовтень 2012 р.	Березень 2014 р.	Жовтень 2012 р.	Березень 2014 р.
ситуація протистояння, конфлікту, розбрату	22,0	32,8	11,9	38,6	8,2	52,4	22,1	37,9
ситуація зовнішньої агресії	не було у списку	40,6	не було у списку	38,3	не було у списку	22,0	не було у списку	24,2
ситуація кризи	34,5	33,6	29,4	30,3	19,7	29,3	22,4	34,1
ситуація хаосу	21,5	13,5	16,9	21,0	13,9	26,3	15,0	37,2
ситуація невизначеності	28,8	28,1	23,6	20,7	20,6	22,0	29,6	27,6
ситуація виживання	36,3	20,8	40,4	21,2	36,5	22,8	39,5	21,5
ситуація занепаду	36,5	7,3	31,9	11,5	18,9	18,4	31,3	19,5
революційна ситуація	6,0	21,6	5,6	10,4	2,0	5,2	4,4	16,0
ситуація катастрофи	19,9	6,3	8,0	12,1	7,3	10,2	11,9	20,5
ситуація оновлення	2,6	10,2	4,2	4,8	10,5	2,3	6,8	3,4
ситуація трансформації	3,9	8,9	3,5	3,3	8,6	3,6	7,5	2,4
ситуація відродження	4,1	7,3	5,0	5,4	8,3	0,8	5,8	3,8
ситуація стагнації, застою	14,2	1,8	11,0	2,0	4,4	1,2	7,8	2,7
ситуація розвитку	2,3	1,6	3,5	1,1	7,6	0,3	7,1	2,0
ситуація зростання	2,8	1,0	4,7	0,3	6,7	0,0	7,1	1,0
ситуація стабілізації	2,1	0,3	3,0	0,6	14,2	0,0	12,2	0,3
ситуація модернізації	3,1	2,1	3,0	0,6	4,7	0,9	2,7	0,7
інше	1,0	0,8	3,5	0,2	0,8	0,9	0,3	0,3
важко відповісти	4,1	1,0	7,5	1,5	6,4	1,8	4,8	1,4

Розподіл відповідей на запитання “Як, на Вашу думку, зміниться матеріальне становище вашої сім’ї через 1–2 роки?” (у %)

	Лютий 1998	Жовтень 1998	Липень 1999	Липень 2000	Листопад 2000	Гравень 2001	Листопад 2001	Жовтень 2002	Жовтень 2003	Липень 2004	Листопад 2005	Жовтень 2006	Грудень 2007	Грудень 2008	Грудень 2009	Грудень 2012	Грудень 2013
погіршиться	35,3	41,8	40,6	43,5	34,0	30,8	24,7	21,3	21,3	20,6	19,9	24,2	18,1	33,8	21,4	32,8	32,2
не зміниться	46,8	42,6	42,2	39,7	45,1	46,2	46,0	46,7	46,7	47,3	45,6	43,4	44,8	40,6	44,5	45,6	46,1
поліпшиться	18,0	15,6	15,6	14,8	18,7	21,0	27,9	29,9	29,9	30,7	34,5	32,4	36,0	24,5	33,6	20,3	21,1
не відповіли	1,5	1,3	1,6	2,0	2,2	1,9	1,4	2,2	2,2	1,4	1,0	1,0	1,1	1,1	0,5	1,3	0,6

У регіональному розрізі:

	Регіони							
	Західний		Центральний		Східний		Південний	
	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.
поліпшиться	34,6	33,0	29,9	31,8	33,9	31,7	37,4	34,1
не зміниться	46,5	43,0	47,3	44,9	47,5	51,6	40,5	42,7
погіршиться	18,9	24,0	22,8	23,3	18,6	16,7	22,1	23,2

Розподіл відповідей на запитання “Як, на Вашу думку, зміниться Ваше матеріальне становище в новому 2012* році порівняно з роком нинішнім?” (у %)

	Грудень 2010 р.	Грудень 2011 р.
поліпшиться	31,3	21,0
не зміниться	43,5	48,2
погіршиться	25,2	30,8

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
поліпшиться	18,9	18,8	22,4	26,1
не зміниться	47,8	49,8	48,1	44,7
погіршиться	33,3	31,3	29,5	29,2

* У 2010 році у формулюванні запитання йшлося про 2011 рік.

2.2. Реформи та вектори соціальних змін в оцінках громадян

Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Жовтень 1998 р.	12,5	47,7	39,8	
Липень 2004р.	21,0	33,8	44,5	0,7
Листопад 2005 р.	21,6	31,6	46,2	0,6
Жовтень 2006 р.	21,7	29,5	48,1	0,6
Грудень 2007 р.	23,6	30,7	45,0	0,7
Грудень 2008 р.	12,6	49,6	37,6	0,2
Грудень 2009 р.	15,3	49,0	35,2	0,5
Грудень 2010 р.	32,3	32,6	34,9	0,3
Листопад 2011 р.	20,9	46,6	32,2	0,4
Грудень 2012 р.	28,5	39,1	31,6	0,8
Грудень 2013 р.	29,4	33,1	37,1	0,5
Грудень 2014 р.	32,9	33,6	33,4	0,2
Грудень 2015 р.	32,2	32,7	34,6	0,5

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	8,1	20,4	25,0	55,9	36,9
не згоден	55,6	47,5	40,5	8,1	23,5
важко сказати	36,3	32,1	34,5	36,0	39,6

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	15,2	18,8	23,5	25,0	28,4
не згоден	53,1	46,3	37,1	32,5	33,2
важко сказати	31,7	34,9	39,4	42,5	38,4

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	27,4	46,1	38,9	31,3	34,0
не згоден	41,2	29,6	25,1	43,3	37,6
важко сказати	31,4	24,3	36,0	25,3	28,4

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	36,4	23,6	28,3	21,4	32,6
не згоден	33,0	34,9	33,1	54,4	38,5
важко сказати	30,6	41,5	38,6	24,3	28,9

Глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Грудень 2010 р.	60,5	9,6	29,9	0,1
Листопад 2011 р.	49,2	14,3	36,1	0,5
Грудень 2012 р.	51,3	13,5	34,6	0,5
Грудень 2013 р.	64,0	7,1	28,3	0,6
Грудень 2014 р.	63,8	9,6	26,3	0,3
Грудень 2015 р.	68,4	23,3	8,1	0,2

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	61,3	50,1	73,0	75,5	77,6
не згоден	9,1	20,1	4,5	1,8	3,4
важко сказати	29,6	29,8	22,5	22,7	19,0

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	44,5	50,0	63,2	64,9	63,5
не згоден	12,2	13,1	7,1	9,6	8,9
важко сказати	43,3	36,9	29,7	25,4	27,6

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	50,0	58,9	60,0	54,5	65,2
не згоден	17,9	10,4	10,8	16,1	11,5
важко сказати	32,1	30,7	29,2	29,4	23,3

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	43,4	40,7	65,8	69,6	75,6
не згоден	18,3	13,4	2,7	3,4	6,7
важко сказати	38,3	45,9	31,5	27,0	17,8

Проголошені владою реформи так і лишилися на папері, реальних змін не видно

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Листопад 2011 р.	65,1	12,0	22,4	0,5
Грудень 2012 р.	60,9	15,2	23,6	0,3
Грудень 2013 р.	64,4	14,8	20,7	99,9
Грудень 2014 р.	62,5	13,8	23,5	0,3
Грудень 2015 р.	63,4	16,4	19,9	0,3

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	71,1	61,2	71,8	49,4	48,9
не згоден	10,2	17,1	15,0	15,9	27,2
важко сказати	18,7	21,7	13,2	34,8	23,9

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	71,4	69,9	76,6	69,8	68,8
не згоден	7,3	7,7	6,9	9,3	12,7
важко сказати	21,3	22,4	16,5	20,8	18,6

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	63,0	55,0	49,1	58,2	63,7
не згоден	15,6	22,5	25,1	19,0	15,1
важко сказати	21,4	22,5	25,8	22,8	21,2

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	50,0	54,1	62,0	78,8	74,8
не згоден	17,6	13,8	9,5	7,9	11,9
важко сказати	32,4	32,1	28,5	13,3	13,3

Україна вже втомилася від реформ, нам потрібні не зміни, а нормальне, стабільне життя*

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Грудень 2010 р.	77,4	6,9	15,1	0,6
Листопад 2011 р.	72,2	11,3	16,1	0,5
Грудень 2012 р.	66,4	15,5	17,9	0,3
Грудень 2013 р.	66,0	17,4	16,0	0,5
Грудень 2014 р.	56,6	23,5	19,7	0,3
Грудень 2015 р.	57,3	25,7	16,9	0,1

* У 2010 році судження формулювалось так «Україна вже втомилася від реформ, треба не ламати, а будувати»

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	68,9	62,1	54,1	40,8	50,7
не згоден	17,1	20,4	31,9	37,0	28,7
важко сказати	14,0	17,5	14,0	22,3	20,6

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	71,0	68,9	63,4	70,0	60,7
не згоден	9,2	13,6	19,3	14,9	25,2
важко сказати	19,8	17,5	17,3	15,1	14,1

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	76,0	66,5	75,3	47,1	48,5
не згоден	10,0	17,1	10,9	27,8	31,5
важко сказати	14,0	16,4	13,8	25,1	20,0

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	73,4	67,4	69,5	74,5	81,5
не згоден	11,4	10,0	9,2	12,7	7,4
важко сказати	15,2	22,6	21,3	12,7	11,1

Жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Лютий 1998 р.	64,1	11,9	24,0	
Липень 2004р.	61,7	10,9	27,0	0,6
Листопад 2005 р.	64,3	9,2	25,7	0,9
Жовтень 2006 р.	61,4	10,3	28,0	0,4
Грудень 2007 р.	67,7	8,9	23,0	0,4
Грудень 2008 р.	67,1	9,3	23,6	0,1
Грудень 2009 р.	65,5	8,3	25,8	0,4
Грудень 2010 р.	58,5	15,0	26,3	0,2
Листопад 2011 р.	66,2	9,7	23,9	0,3
Грудень 2012 р.	66,8	10,5	22,6	0,1
Грудень 2013 р.	63,1	12,6	24,3	—
Грудень 2014 р.	57,8	15,2	26,9	0,2
Грудень 2015 р.	58,9	13,9	26,9	0,3

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	68,9	62,1	54,1	40,8	50,7
не згоден	17,1	20,4	31,9	37,0	28,7
важко сказати	14,0	17,5	14,0	22,3	20,6

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	61,3	65,1	61,9	61,1	60,9
не згоден	27,5	12,4	12,6	12,5	13,8
важко сказати	11,2	22,5	25,5	26,4	25,3

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	68,9	62,1	54,1	40,8	50,7
не згоден	17,1	20,4	31,9	37,0	28,7
важко сказати	14,0	17,5	14,0	22,3	20,6

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	66,7	59,9	69,2	69,4	68,9
не згоден	8,9	9,6	7,1	8,3	4,4
важко сказати	24,4	30,5	23,7	22,3	26,7

Необхідно повсюди істотно підвищити рівень оплати праці й одночасно свідомо піти на зростання рівня безробіття

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Липень 2004р.	34,2	34,8	30,5	0,5
Листопад 2005 р.	33,1	36,3	29,6	1,0
Жовтень 2006 р.	25,4	43,1	30,8	0,6
Грудень 2007 р.	29,5	43,0	26,7	0,8
Грудень 2008 р.	20,2	51,4	28,2	0,3
Грудень 2009 р.	23,4	47,6	29,0	0,3
Грудень 2010 р.	27,0	43,7	29,1	0,2
Листопад 2011 р.	20,9	51,5	27,3	0,3
Грудень 2012 р.	22,3	50,0	27,4	0,3
Грудень 2013 р.	28,4	47,6	23,7	0,3
Грудень 2014 р.	28,0	37,6	34,2	0,3
Грудень 2015 р.	33,9	31,6	34,4	0,1

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	21,3	21,2	27,4	26,4	41,8
не згоден	42,1	51,4	46,6	34,3	16,8
важко сказати	36,6	27,4	26,0	39,3	41,4

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	20,9	19,1	22,1	24,1	19,8
не згоден	51,1	53,3	52,6	40,1	44,1
важко сказати	28,0	27,6	25,3	35,8	36,1

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	19,4	26,6	33,3	31,2	43,2
не згоден	58,1	50,7	49,0	37,0	29,4
важко сказати	22,5	22,7	17,7	31,8	27,4

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	24,1	22,1	33,6	33,8	43,0
не згоден	51,2	40,0	35,3	38,2	24,4
важко сказати	24,7	37,9	31,1	27,9	32,6

Треба активніше розвивати фермерські господарства, а не намагатися зберегти під новими назвами ті ж колгоспи і радгоспи, які давно вже вичерпали себе

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Лютий 1998 р.	36,8	29,4	33,8	
Липень 2004р.	49,4	16,5	33,9	0,2
Листопад 2005 р.	48,5	19,3	31,6	0,7
Жовтень 2006 р.	45,6	18,7	35,3	0,3
Грудень 2007 р.	48,8	18,6	31,9	0,6
Грудень 2008 р.	45,4	19,9	34,5	0,3
Грудень 2009 р.	46,5	16,9	36,2	0,4
Грудень 2010 р.	48,8	18,3	32,8	0,1
Листопад 2011 р.	48,9	16,2	34,7	0,2
Грудень 2012 р.	48,0	16,2	35,6	0,2
Грудень 2013 р.	52,2	14,1	33,5	0,2
Грудень 2014 р.	55,9	12,0	31,9	0,1
Грудень 2015 р.	64,9	7,5	27,5	0,1

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	56,7	49,4	60,3	53,1	74,3
не згоден	9,4	13,6	7,5	5,8	4,1
важко сказати	33,9	37,0	32,2	41,1	21,6

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	44,1	47,0	53,5	60,0	60,4
не згоден	18,4	14,7	15,9	10,0	7,6
важко сказати	37,5	38,3	30,6	30,0	32,0

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	51,0	51,8	48,3	51,1	63,4
не згоден	19,0	19,0	18,1	18,7	10,1
важко сказати	30,0	29,2	33,6	30,2	26,5

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	45,5	40,9	48,6	64,2	65,9
не згоден	14,0	16,8	9,9	8,8	7,4
важко сказати	40,4	42,3	41,5	27,0	26,7

Одне з найголовніших завдань влади – стимулювати людей до володіння приватною власністю, ефективно її захищати

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Листопад 2005 р.	42,5	19,7	36,7	1,1
Жовтень 2006 р.	39,2	20,8	37,8	2,3
Грудень 2007 р.	40,9	23,4	34,8	0,9
Грудень 2008 р.	34,2	26,4	39,0	0,4
Грудень 2009 р.	35,7	26,9	37,2	0,3
Грудень 2010 р.	41,2	29,5	29,3	-
Листопад 2011 р.	41,2	19,2	39,2	0,5
Грудень 2012 р.	47,0	16,0	36,7	0,2
Грудень 2013 р.	43,1	21,5	35,1	0,3
Грудень 2014 р.	43,4	17,4	38,9	0,3
Грудень 2015 р.	49,3	15,2	35,4	0,2

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	37,3	41,9	37,5	30,0	56,7
не згоден	17,6	21,6	30,5	16,4	13,8
важко сказати	45,1	36,5	32,0	53,7	29,5

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	44,8	42,0	43,3	51,8	42,7
не згоден	40,6	14,2	17,9	11,8	15,0
важко сказати	14,6	43,8	38,8	36,4	42,3

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	39,5	58,5	47,6	42,4	49,1
не згоден	34,9	12,5	18,9	24,6	19,5
важко сказати	25,6	29,0	33,5	33,0	31,4

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	43,6	40,1	40,7	45,1	57,8
не згоден	38,8	20,9	24,4	15,2	8,1
важко сказати	17,5	39,0	34,9	39,7	34,1

Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари*

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Травень 1998 р.	43,9	31,8	24,3	
Липень 2004р.	69,7	10,9	19,1	0,3
Листопад 2005 р.	69,8	12,8	16,7	0,8
Жовтень 2006 р.	70,4	9,3	19,9	0,5
Грудень 2007 р.	69,0	9,7	20,9	0,4
Грудень 2008 р.	74,9	7,5	17,3	0,4
Грудень 2009 р.	74,7	6,6	18,4	0,3
Грудень 2010 р.	72,1	9,4	18,0	0,5
Листопад 2011 р.	74,8	6,8	18,3	0,1
Грудень 2012 р.	68,3	8,5	23,0	0,1
Грудень 2013 р.	70,7	9,7	19,5	0,1
Грудень 2014 р.	67,1	11,0	21,7	0,2
Грудень 2015 р.	63,7	11,5	24,8	0,0

* До 2003 р. судження звучало так “*Не можна допускати приватної власності на землю. Земля повинна належати всьому народові, а не куркулям та поміщикам*”.

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	75,6	58,9	64,2	44,3	51,1
не згоден	4,9	12,6	11,9	17,2	15,3
важко сказати	19,5	28,5	23,9	38,5	33,6

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	77,3	76,0	76,6	75,0	68,2
не згоден	6,5	5,2	8,1	6,6	7,6
важко сказати	16,2	18,8	15,3	18,4	24,2

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	71,8	64,8	66,3	67,9	67,6
не згоден	8,8	10,3	12,7	13,8	10,4
важко сказати	19,5	24,9	21,0	18,3	22,0

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	75,4	72,5	76,6	83,0	64,4
не згоден	5,5	6,5	3,7	4,9	17,1
важко сказати	19,1	21,0	19,7	12,1	18,5

Потрібно не обмежувати доходи громадян, навіть найбагатших, а створювати так умови, щоб усі могли заробляти*

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Липень 2004р.	45,8	8,6	44,7	0,9
Листопад 2005 р.	45,6	11,6	41,0	1,8
Жовтень 2006 р.	52,0	8,4	39,2	0,4
Грудень 2007 р.	62,6	11,8	24,8	0,7
Грудень 2008 р.	60,1	15,3	24,0	0,7
Грудень 2009 р.	60,8	14,5	23,6	1,2
Грудень 2010 р.	62,2	15,9	21,5	0,6
Листопад 2011 р.	61,0	18,4	20,3	0,4
Грудень 2012 р.	62,4	16,5	20,7	0,4
Грудень 2013 р.	65,5	14,9	19,4	0,2
Грудень 2014 р.	65,1	14,7	19,8	0,4
Грудень 2015 р.	63,9	15,2	20,9	0,0

* До 2006 р. судження формулювалось так «Долання майнової диференціації має відбуватися не шляхом встановлення верхньої межі доходів, а через їх легалізацію, через виведення цих доходів з тіні, розширення прошарку приватних власників»

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	66,9	57,8	60,5	66,4	62,3
не згоден	12,0	19,0	23,1	12,4	16,4
важко сказати	21,1	23,2	16,4	21,2	21,3

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	58,9	60,2	61,2	64,9	65,1
не згоден	18,8	17,5	16,7	15,3	14,3
важко сказати	22,3	22,3	22,1	19,8	20,6

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	58,3	71,5	70,1	65,4	62,4
не згоден	21,5	13,1	9,9	17,3	17,4
важко сказати	20,2	15,4	20,0	17,3	20,2

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	65,4	54,8	72,6	64,1	66,7
не згоден	19,5	19,0	11,5	9,2	10,3
важко сказати	15,1	26,2	15,9	26,7	23,0

2.3. Оцінка діяльності владних структур та інших суспільних інститутів

Розподіл відповідей на запитання “**Як Ви вважаєте, чи справляють ІСТОТНИЙ ВПЛИВ** (позитивний або негативний) на цю ситуацію перелічені нижче особи, органи державної влади та інші структури?”, у %

- *Директори підприємств (установ і т. ін.)*

	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	19,1	14,0	11,8	12,6	15,1	13,2	13,4	9,4	13,2	8,5	4,6	9,2	9,9
скоріше так	22,9	25,2	26,5	25,8	24,1	26,7	28,0	26,7	27,7	27,6	15,8	19,5	24,3
скоріше ні	22,0	23,6	24,6	24,1	24,1	21,7	21,9	24,8	22,1	27,2	30,3	24,8	24,6
однозначно ні	9,4	9,2	11,8	8,6	10,8	13,4	10,9	12,8	11,9	10,5	22,3	17,1	14,5
важко відповісти	24,0	25,2	23,4	27,2	25,5	24,0	25,0	25,7	23,6	25,7	26,8	29,7	26,2
не відповіли	2,6	2,9	1,8	1,7	0,5	1,1	1,0	0,7	1,6	0,5	0,3	0,3	0,5

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	22,8	35,9	25,2	20,9	27,1	31,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	51,9	41,9	47,5	54,5	42,1	41,1
важко відповісти	25,3	22,2	27,3	24,6	30,7	27,2

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	31,6	34,8	33,5	19,7	27,7	28,3
ні (скоріше ні + однозначно ні)	40,5	36,6	43,2	54,4	45,2	28,6
важко відповісти	27,9	28,6	23,3	25,9	27,2	24,1

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	44,1	43,4	38,3	21,3	32,1	42,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	32,8	32,7	33,4	49,0	36,8	28,6
важко відповісти	23,1	23,9	28,3	29,7	31,1	29,2

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	47,4	60,0	52,9	19,8	24,4	40,0
ні (скоріше ні + однозначно ні)	24,6	24,2	23,0	54,8	48,3	35,6
важко відповісти	28,0	15,8	24,1	25,4	27,3	24,4

• *Місцева влада*

	Липень 2004 р.	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	22,8	28,4	22,3	21,7	21,3	24,1	22,2	25,3	18,7	24,1	16,1	14,7	17,8	22,6
скоріше так	30,5	33,7	37,2	33,8	35,1	32,0	34,0	37,1	38,4	37,2	36,9	29,2	31,8	39,3
скоріше ні	16,3	16,3	14,4	16,9	16,0	17,3	15,3	14,3	15,2	14,7	18,8	22,7	18,1	14,0
однозначно ні	7,5	3,7	6,3	5,8	6,7	7,0	7,4	5,9	7,0	6,1	5,5	12,3	9,6	6,7
важко відповісти	20,6	16,1	17,4	20,2	19,0	19,3	20,3	17,0	20,3	16,6	22,3	20,9	22,2	17,0
<i>не відповіли</i>	2,3	1,7	2,5	1,5	1,7	0,5	0,8	0,5	0,5	1,2	0,4	0,2	0,5	0,4

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	46,7	58,4	41,7	33,4	45,8	63,8
ні (скоріше ні + однозначно ні)	27,4	21,7	34,9	36,0	26,7	16,1
важко відповісти	25,8	19,9	23,4	20,6	27,5	20,1

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	54,2	53,4	42,3	35,3	46,7	55,3
ні (скоріше ні + однозначно ні)	23,6	26,9	29,5	43,1	31,8	29,0
важко відповісти	22,1	19,7	28,2	21,6	21,4	15,7

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	63,6	70,2	60,8	49,1	55,2	69,3
ні (скоріше ні + однозначно ні)	20,3	16,4	18,7	29,2	25,2	13,6
важко відповісти	16,1	13,4	20,5	21,7	19,6	17,1

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	64,4	68,5	76,0	53,4	50,7	64,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	16,8	17,3	11,8	28,4	24,8	20,0
важко відповісти	18,8	14,2	12,2	18,2	24,4	15,6

• *Верховна Рада України*

	Липень 2004 р.	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	34,2	29,8	36,3	44,7	42,0	46,4	43,0	43,8	48,3	41,6	42,9	47,3	50,4	54,5
скоріше так	27,6	37,9	30,9	29,7	28,2	23,5	29,8	30,3	33,4	32,8	34,3	30,1	27,7	28,0
скоріше ні	10,6	9,3	8,5	8,1	9,2	10,6	7,3	7,0	5,0	7,6	5,8	5,9	6,0	4,4
однозначно ні	6,7	3,3	4,4	3,1	4,8	7,3	5,8	4,8	2,8	3,7	1,9	2,5	2,7	2,6
важко відповісти	19,2	17,8	17,9	13,1	14,2	11,9	13,1	13,6	10,0	13,1	14,5	13,2	12,7	9,7
<i>не відповіли</i>	1,7	1,8	2,0	1,3	1,6	0,5	0,9	0,7	0,6	1,2	0,5	1,1	0,5	0,8

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	83,3	71,9	78,2	84,9	78,8	85,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	5,7	18,5	5,8	6,1	3,6	3,7
важко відповісти	11,0	9,6	16,0	9,0	17,6	10,9

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	74,5	68,5	70,2	70,1	75,9	78,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	10,7	14,2	12,7	12,2	12,3	11,6
важко відповісти	14,8	17,3	17,1	17,7	11,7	9,7

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	87,1	84,6	81,9	80,4	77,4	85,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	7,4	3,8	5,9	6,2	10,0	3,9
важко відповісти	5,5	11,6	12,2	13,4	12,7	10,9

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	86,6	73,9	83,9	82,6	89,8	88,8
ні (скоріше ні + однозначно ні)	4,8	13,3	3,5	8,3	2,9	5,9
важко відповісти	8,6	12,8	12,6	9,1	7,3	5,3

• *Кабінет Міністрів на чолі з А. Яценюком**

	Липень 2004 р.	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	35,5	25,7	36,5	45,5	43,2	49,9	47,2	50,5	53,8	46,3	49,8	47,3	60,2	62,7
скоріше так	26,4	33,8	31,8	28,2	28,8	24,5	28,3	28,2	29,1	29,8	33,0	29,6	25,6	24,4
скоріше ні	8,1	10,3	6,9	7,1	6,6	7,9	5,7	5,2	5,5	5,8	3,3	5,4	4,1	3,4
однозначно ні	5,6	3,9	4,2	3,3	4,0	5,6	5,8	4,7	2,6	4,5	2,5	4,3	1,7	2,3
важко відповісти	21,9	23,5	18,3	14,4	15,4	11,4	11,8	10,9	9,0	12,3	11,0	13,2	8,3	6,8
<i>не відповіли</i>	2,5	2,7	2,3	1,5	1,9	0,8	1,1	0,6	0,1	1,3	0,4	0,3	0,2	0,4

* Під час опитувань 2004–2013 рр. у цій альтернативі вказувалося прізвище тодішнього очільника Уряду.

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	83,1	68,4	88,3	79,5	87,9	94,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	8,6	19,1	5,7	7,9	3,0	1,5
важко відповісти	8,3	12,5	6,0	12,6	9,1	4,1

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	77,1	72,1	74,1	62,5	81,8	81,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	11,6	12,4	10,4	17,8	8,4	9,2
важко відповісти	11,3	15,5	15,5	19,7	9,9	9,1

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	88,6	88,8	86,1	86,3	87,6	89,0
ні (скоріше ні + однозначно ні)	5,5	2,9	3,4	3,8	5,8	3,6
важко відповісти	5,9	8,3	10,7	9,9	6,6	7,4

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	82,9	73,1	90,8	86,3	90,3	89,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	5,2	11,5	1,0	6,5	2,5	7,3
важко відповісти	11,9	15,4	8,2	7,2	7,3	3,0

• Президент України П. Порошенко*

	Липень 2004 р.	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	43,9	29,5	42,3	38,7	42,9	51,7	43,4	56,1	61,6	54,4	58,7	47,3	62,9	61,5
скоріше так	21,3	25,1	26,8	24,2	26,5	20,2	22,4	26,3	24,7	25,3	27,4	30,4	22,7	26,1
скоріше ні	9,6	15,2	8,0	12,1	8,4	8,2	10,0	4,4	4,2	4,7	2,8	6,5	4,1	3,8
однозначно ні	8,4	11,9	5,3	6,5	5,1	8,9	9,8	4,0	2,6	4,6	2,5	3,0	1,9	2,2
важко відповісти	15,8	16,8	15,9	16,9	15,6	10,7	13,8	8,9	6,7	10,1	8,4	12,6	8,2	6,2
не відповіли	1,1	1,5	1,7	1,6	1,4	0,5	0,6	0,4	0,2	0,9	0,2	0,3	0,2	0,2

* Під час опитувань 2004–2013 рр. у цій альтернативі вказувалося прізвище тодішнього Президента України; у березні 2014 р. – в. о. Президента О. Турчинова.

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	80,6	70,0	88,3	72,8	85,0	92,8
ні (скоріше ні + однозначно ні)	11,7	18,9	4,4	13,3	4,0	2,7
важко відповісти	7,7	11,1	7,3	13,8	10,9	4,5

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	85,2	78,3	81,4	68,0	82,2	83,5
ні (скоріше ні + однозначно ні)	8,7	10,4	9,9	12,6	8,8	8,9
важко відповісти	6,1	11,3	8,7	19,4	9,1	7,6

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	91,6	91,5	87,4	87,0	88,8	89,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	3,2	2,4	3,1	5,1	5,0	4,1
важко відповісти	5,2	6,1	9,5	7,9	6,3	6,2

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	86,0	73,8	92,2	86,0	89,1	86,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	3,8	10,5	1,4	7,5	3,9	8,1
важко відповісти	10,2	15,7	6,4	6,5	6,3	5,2

• *Правоохоронні структури (міліція, суди, прокуратура)*

	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	16,4	19,0	15,4	20,1	20,3	20,5	22,3	17,2	19,4	19,8	12,7	24,4	26,3
скоріше так	21,0	30,7	27,1	25,6	27,4	29,9	32,2	37,2	36,1	41,2	27,3	29,9	31,7
скоріше ні	20,7	14,5	20,4	18,6	16,8	15,3	15,4	13,3	14,2	12,1	21,8	14,1	16,5
однозначно ні	9,1	7,2	6,0	6,9	8,2	7,8	7,1	6,1	7,4	3,4	11,4	6,5	5,6
важко відповісти	30,8	26,1	29,4	27,4	26,8	25,9	22,8	26,2	22,1	23,1	26,7	24,5	19,5
<i>не відповіли</i>	2,0	2,5	1,6	1,4	0,5	0,6	0,3	0,1	0,8	0,4	0,1	0,6	0,4

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	54,7	51,1	65,0	42,4	51,3	62,3
ні (скоріше ні + однозначно ні)	18,7	26,9	11,7	28,2	13,4	17,9
важко відповісти	26,6	22,0	23,3	29,4	35,3	19,8

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	54,3	51,7	54,2	34,8	52,3	57,0
ні (скоріше ні + однозначно ні)	19,2	25,9	22,1	40,7	25,1	24,7
важко відповісти	26,5	22,4	23,7	24,5	22,6	18,3

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	52,7	62,3	62,2	40,1	56,0	60,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	21,3	15,4	16,3	32,3	21,9	21,0
важко відповісти	26,0	22,3	21,5	27,6	22,0	18,6

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	58,0	57,8	70,4	48,5	64,5	49,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	16,8	19,9	4,1	25,6	16,0	25,2
важко відповісти	25,2	22,3	25,5	25,9	19,4	25,1

- *Керівництво Російської Федерації на чолі з В. Путіним*

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	49,1	45,3	28,9
скоріше так	28,1	26,8	30,1
скоріше ні	6,0	6,9	10,9
однозначно ні	4,9	4,9	7,6
важко відповісти	11,8	16,1	22,2
не відповіли	0,1	0,1	0,3

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	77,0	71,9	55,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	12,5	11,4	20,2
важко відповісти	10,4	16,7	24,6

Центральний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	80,2	71,9	60,1
ні (скоріше ні + однозначно ні)	9,4	11,4	19,2
важко відповісти	10,4	16,7	20,7

Східний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	76,1	71,9	64,0
ні (скоріше ні + однозначно ні)	13,4	11,4	16,5
важко відповісти	10,5	16,7	19,5

Південний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	74,2	71,9	52,6
ні (скоріше ні + однозначно ні)	6,1	11,4	18,5
важко відповісти	19,7	16,7	28,9

- *Керівництво США та країн Європейського Союзу*

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	33,6	32,3	28,2
скоріше так	31,5	35,8	35,0
скоріше ні	11,8	7,2	8,7
однозначно ні	3,8	3,7	5,6
важко відповісти	19,1	20,7	21,8
не відповіли	0,2	0,3	0,7

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	55,6	71,9	51,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	18,6	11,4	15,8
важко відповісти	25,8	16,7	32,5

Центральний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	54,1	71,9	59,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	21,2	11,4	18,0
важко відповісти	24,7	16,7	22,6

Східний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	77,7	71,9	78,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	11,2	11,4	8,3
важко відповісти	11,1	16,7	13,3

Південний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	75,1	71,9	64,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	9,2	11,4	15,7
важко відповісти	15,7	16,7	20,1

• *Політичні та економічні клани*

	Липень 2004 р.	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	36,5	26,9	33,7	36,9	35,9	41,2	37,2	34,8	36,2	36,5	42,6	34,7	41,1	40,3
Скоріше так	24,7	25,6	27,9	27,2	28,3	25,5	27,1	25,5	33,5	25,9	30,5	29,2	28,5	30,8
Скоріше ні	6,7	7,4	8,0	9,3	8,5	8,6	9,2	10,3	6,2	9,6	4,9	7,0	6,0	6,0
однозначно ні	7,2	6,1	5,7	3,9	6,0	8,0	7,1	6,1	3,6	5,1	2,2	2,9	4,6	4,0
важко відповісти	23,2	31,4	22,5	21,2	19,5	16,4	18,8	23,0	20,2	21,8	19,3	25,9	19,6	18,6
<i>не відповіли</i>	1,7	2,6	2,2	1,5	1,7	0,4	0,6	0,4	0,5	1,1	0,5	0,4	0,3	0,3

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	70,1	57,5	72,7	60,9	59,8	68,3
ні (скоріше ні + однозначно ні)	8,1	22,7	7,5	15,1	10,7	9,3
важко відповісти	21,8	19,8	19,8	24,0	29,5	22,4

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	63,7	56,0	64,8	60,7	67,0	68,8
ні (скоріше ні + однозначно ні)	14,8	14,8	12,6	11,1	13,8	19,9
важко відповісти	21,6	29,2	22,6	28,2	19,3	18,3

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	76,4	73,2	80,2	66,2	73,6	68,9
ні (скоріше ні + однозначно ні)	5,5	9,4	3,2	7,5	9,3	13,3
важко відповісти	18,1	17,4	16,6	26,3	17,1	17,8

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	69,7	63,7	78,8	71,6	84,9	68,9
ні (скоріше ні + однозначно ні)	10,4	17,1	3,4	5,8	4,4	13,3
важко відповісти	19,9	19,2	17,8	22,6	10,7	17,8

• *Представники тих національностей, до яких Ви не належите*

	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	7,5	5,7	5,9	9,0	7,3	6,0	4,4	3,4	4,0	4,6	7,9	3,7	2,7
Скоріше так	8,8	9,5	10,3	12,9	11,7	11,5	11,2	10,9	10,6	14,4	19,4	10,2	10,7
Скоріше ні	18,2	33,6	29,8	29,4	30,0	28,8	30,3	30,8	30,7	27,1	26,7	31,5	31,2
однозначно ні	17,1	19,1	21,1	17,0	20,0	21,7	21,7	20,2	21,9	14,9	13,8	24,3	24,3
важко відповісти	43,4	29,3	30,9	29,9	30,3	31,2	32,0	34,5	31,8	38,3	32,2	30,0	30,5
<i>не відповіли</i>	4,9	2,8	1,9	1,7	0,8	0,8	0,5	0,3	1,0	0,6	0,1	0,4	0,6

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	11,2	20,6	14,3	27,9	10,6	15,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	47,4	53,4	51,8	38,5	50,4	53,7
важко відповісти	41,4	26,0	33,9	33,6	39,0	31,1

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	15,7	12,2	13,3	27,3	12,6	13,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	48,8	53,9	51,9	37,3	62,2	57,9
важко відповісти	35,5	33,9	34,8	35,4	25,3	28,7

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	14,0	11,8	24,1	26,7	17,6	11,6
ні (скоріше ні + однозначно ні)	53,5	55,8	35,4	45,8	51,2	55,7
важко відповісти	32,5	32,4	40,5	27,5	31,1	32,7

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	16,1	19,8	27,5	27,6	12,2	14,8
ні (скоріше ні + однозначно ні)	55,6	45,0	23,5	38,5	61,5	54,1
важко відповісти	28,3	35,2	49,0	33,9	26,3	31,1

• *Населення інших регіонів України, в яких Ви не проживаєте*

	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	7,8	5,8	4,5	9,5	7,8	5,2	3,8	3,4	3,7	6,5	10,3	9,6	4,7
Скоріше так	11,9	9,4	10,7	13,5	12,1	10,4	10,0	10,2	8,8	19,3	26,3	18,6	18,6
Скоріше ні	17,2	32,9	30,7	28,7	28,7	28,7	31,9	31,0	31,7	24,4	22,7	25,1	27,9
однозначно ні	16,6	19,3	22,4	16,6	21,2	24,3	22,7	22,0	23,3	14,9	10,2	18,5	20,2
важко відповісти	41,3	29,6	29,6	29,9	29,6	30,4	31,2	33,3	31,4	34,5	30,3	28,1	28,1
<i>не відповіли</i>	5,2	3,0	2,0	1,7	0,7	0,9	0,5	0,1	1,1	0,4	0,2	0,2	0,5

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	11,4	21,4	21,3	32,6	25,3	21,0
ні (скоріше ні + однозначно ні)	51,3	54,1	47,8	34,1	38,6	49,9
важко відповісти	37,3	24,5	30,9	33,3	36,1	29,2

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	14,6	11,2	18,5	38,1	25,6	19,9
ні (скоріше ні + однозначно ні)	49,6	56,0	48,6	27,4	46,6	51,7
важко відповісти	35,8	32,8	32,9	34,5	27,8	28,4

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	12,6	7,5	37,9	38,6	33,9	31,6
ні (скоріше ні + однозначно ні)	55,3	59,9	27,8	37,1	40,7	42,2
важко відповісти	32,1	32,6	34,3	24,3	25,4	26,3

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	16,0	16,2	22,0	34,2	24,8	20,0
ні (скоріше ні + однозначно ні)	58,4	47,2	33,9	35,1	53,4	49,6
важко відповісти	25,6	36,6	44,1	30,7	22,8	30,4

• *Опозиційні сили*

	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р*	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	36,3	10,5	17,3	22,7	22,7	20,0	12,3	10,7	13,7	28,0	не було у списку	14,7	10,7
скоріше так	28,2	21,5	29,3	25,8	25,8	28,5	21,5	27,5	23,5	36,8		24,0	24,3
скоріше ні	8,4	20,8	15,1	14,0	14,0	15,1	24,2	20,7	19,7	9,7		21,0	23,1
однозначно ні	7,2	10,8	8,1	10,0	10,0	8,6	14,0	10,9	11,3	4,7		10,6	12,1
важко відповісти	18,0	33,1	28,3	26,8	26,8	26,7	27,6	30,1	30,7	20,3		29,6	29,6
не відповіли	1,8	3,4	1,8	0,9	0,9	1,0	0,4	0,3	1,1	0,4		0,2	0,2

* помаранчеві

Примітка. У березні 2014 р. альтернатива формулювалася так: “*Парламентські партії, що підтримували Євромайдан (“Батьківщина”, “УДАР”, “Свобода”)*” та “*Парламентські партії, що виступали проти Євромайдану (Партія регіонів, Компартія України)*”

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	35,0	41,6	52,6	42,4	31,0
ні (скоріше ні + однозначно ні)	36,5	34,8	23,7	25,0	33,9
важко відповісти	28,5	23,6	23,7	32,6	35,1

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	45,3	43,2	77,0	32,8	46,9
ні (скоріше ні + однозначно ні)	26,2	28,6	7,6	37,8	27,1
важко відповісти	28,5	28,2	15,4	29,3	26,0

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	35,5	28,8	59,3	38,1	28,6
ні (скоріше ні + однозначно ні)	32,3	32,8	18,6	32,0	40,4
важко відповісти	32,2	38,4	22,1	29,9	31,0

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	32,6	39,7	68,2	52,9	35,6
ні (скоріше ні + однозначно ні)	35,6	29,8	8,4	22,8	40,7
важко відповісти	31,8	30,5	23,4	24,3	23,7

- *Парламентські партії, що підтримували Євромайдан (“Батьківщина”, “УДАР”, “Свобода”)*

	Березень 2014 р.
однозначно так	32,6
скоріше так	33,5
скоріше ні	20,9
однозначно ні	8,8
важко відповісти	4,1
<i>не відповіли</i>	0,1

*У регіональному розрізі:
Західний макрорегіон*

	Березень 2014 р.
так (однозначно так + скоріше так)	54,6
ні (скоріше ні + однозначно ні)	13,5
важко відповісти	31,9

Східний макрорегіон

	Березень 2014 р.
так однозначно так + скоріше так)	82,6
ні (скоріше ні + однозначно ні)	5,3
важко відповісти	12,1

Центральний макрорегіон

	Березень 2014 р.
так (однозначно так + скоріше так)	52,1
ні (скоріше ні + однозначно ні)	21,5
важко відповісти	26,4

Південний макрорегіон

	Березень 2014 р.
так (однозначно так + скоріше так)	76,5
ні (скоріше ні + однозначно ні)	9,5
важко відповісти	14,0

- *Парламентські партії, що виступали проти Євромайдану (Партія регіонів, Компартія України)*

	Березень 2014 р.
однозначно так	19,8
скоріше так	29,9
скоріше ні	24,3
однозначно ні	17,4
важко дповісти	8,5
<i>не відповіли</i>	0,1

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Березень 2014 р.
так (однозначно так + скоріше так)	46,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	27,6
важко відповісти	26,0

Центральний макрорегіон

	Березень 2014 р.
так (однозначно так + скоріше так)	37,8
ні (скоріше ні + однозначно ні)	33,3
важко відповісти	28,9

Східний макрорегіон

	Березень 2014 р.
так (однозначно так + скоріше так)	59,8
ні (скоріше ні + однозначно ні)	20,9
важко відповісти	19,3

Південний макрорегіон

	Березень 2014 р.
так (однозначно так + скоріше так)	58,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	18,7
важко відповісти	23,1

- Активісти Євромайдану в Києві та Майданів у регіонах України

	Березень 2014 р.
однозначно так	38,2
скоріше так	34,1
скоріше ні	14,6
однозначно ні	7,7
важко дповісти	5,3
не відповіли	0,1

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Березень 2014 р.
так (однозначно так + скоріше так)	67,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	16,5
важко відповісти	15,8

Східний макрорегіон

	Березень 2014 р.
так (однозначно так + скоріше так)	82,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	7,9
важко відповісти	9,9

Центральний макрорегіон

	Березень 2014 р.
так (однозначно так + скоріше так)	66,3
ні (скоріше ні + однозначно ні)	15,6
важко відповісти	18,1

Південний макрорегіон

	Березень 2014 р.
так (однозначно так + скоріше так)	70,3
ні (скоріше ні + однозначно ні)	13,6
важко відповісти	16,1

- *Лідери ДНР та ЛНР, командири збройних формувань, що воюють на їхньому боці*

	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	26,4	13,4
скоріше так	34,3	27,5
скоріше ні	11,2	20,4
однозначно ні	7,2	12,5
важко відповісти	20,8	25,8
не відповіли	0,1	0,4

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	60,1	28,1
ні (скоріше ні + однозначно ні)	19,9	34,7
важко відповісти	19,9	27,2

Центральний макрорегіон

	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	56,2	39,6
ні (скоріше ні + однозначно ні)	19,8	35,4
важко відповісти	24,0	24,9

Східний макрорегіон

	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	64,2	44,9
ні (скоріше ні + однозначно ні)	17,8	27,4
важко відповісти	18,0	27,7

Південний макрорегіон

	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	66,0	42,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	12,6	36,3
важко відповісти	21,4	21,5

- Українська армія та волонтерські організації, що її підтримують*

	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	20,4	17,5
скоріше так	32,9	32,5
скоріше ні	13,6	16,1
однозначно ні	7,5	9,2
важко відповісти	25,4	24,3
не відповіли	0,2	0,4

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	57,0	60,0
ні (скоріше ні + однозначно ні)	16,7	17,2
важко відповісти	26,3	22,8

Центральний макрорегіон

	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	49,0	43,1
ні (скоріше ні + однозначно ні)	23,9	30,9
важко відповісти	27,2	26,0

Східний макрорегіон

	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	57,2	52,8
ні (скоріше ні + однозначно ні)	21,3	22,7
важко відповісти	21,5	24,5

Південний макрорегіон

	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	48,8	47,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	19,5	30,4
важко відповісти	31,7	22,2

- *Праворадикальні сили (“Правий сектор” та ін.)*

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	36,1	16,9	12,4
скоріше так	32,2	29,6	29,4
скоріше ні	6,7	13,2	17,4
однозначно ні	3,4	9,3	9,1
важко відповісти	21,4	30,4	31,0
не відповіли	0,3	0,6	0,7

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	61,4	40,5	39,8
ні (скоріше ні + однозначно ні)	10,7	19,9	23,0
важко відповісти	27,9	39,7	37,2

Східний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	80,5	49,8	52,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	6,0	22,9	23,0
важко відповісти	13,5	27,2	24,8

Центральний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	59,5	42,2	33,8
ні (скоріше ні + однозначно ні)	14,9	26,8	31,0
важко відповісти	25,6	31,0	35,2

Південний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	70,9	64,1	48,9
ні (скоріше ні + однозначно ні)	7,6	12,6	28,9
важко відповісти	21,5	23,3	22,2

• *Проросійські сили в Україні (березень 2014 р. – Радикальні рухи, зорієнтовані на Росію)*

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	24,6	24,8	18,3
скоріше так	33,2	29,7	28,7
скоріше ні	10,4	11,5	15,7
однозначно ні	5,0	6,3	8,1
важко відповісти	26,1	27,1	28,5
не відповіли	0,6	0,6	0,7

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	69,3	55,1	42,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	22,4	18,0	24,9
важко відповісти	28,3	26,9	32,4

Центральний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	61,0	55,8	41,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	14,2	19,2	30,6
важко відповісти	24,8	26,0	27,7

Східний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	61,6	51,3	57,6
ні (скоріше ні + однозначно ні)	13,8	19,2	13,7
важко відповісти	24,6	29,5	28,7

Південний макрорегіон

	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	55,9	66,1	48,9
ні (скоріше ні + однозначно ні)	13,2	8,9	26,0
важко відповісти	30,9	25,0	25,1

• *Мафія*

	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	42,0	35,8	35,4	37,2	37,4	35,9	28,2	32,5	29,1	29,6	28,7	37,6	31,1
скоріше так	22,6	27,3	27,4	25,6	25,1	24,0	26,2	27,6	27,1	31,1	24,0	22,3	33,6
скоріше ні	5,8	6,5	7,4	7,1	6,9	8,2	9,5	8,2	9,4	6,4	8,4	8,6	7,3
однозначно ні	8,1	5,7	5,8	8,2	9,4	10,9	9,3	5,6	8,1	4,3	5,8	6,1	6,1
важко відповісти	19,3	22,3	22,5	20,4	20,3	19,8	26,4	25,8	25,3	28,2	32,6	25,1	21,5
<i>не відповіли</i>	2,0	2,5	1,4	1,4	1,0	1,2	0,5	0,4	1,1	0,5	0,6	0,3	0,4

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	57,0	57,1	68,0	48,6	56,4	65,7
ні (скоріше ні + однозначно ні)	15,0	26,2	13,2	18,8	18,1	9,7
важко відповісти	28,0	16,7	18,8	32,6	25,6	24,6

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	63,3	56,9	58,6	55,6	61,5	61,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	13,9	16,6	16,4	16,4	18,8	18,4
важко відповісти	22,8	26,5	25,0	28,0	19,7	20,4

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	67,0	58,2	59,0	54,4	55,7	72,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	9,1	13,1	5,8	11,4	11,8	7,6
важко відповісти	23,9	28,7	35,2	34,2	32,6	20,2

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	42,8	52,6	61,7	49,6	77,6	58,5
ні (скоріше ні + однозначно ні)	23,0	19,2	5,4	9,7	4,4	18,5
важко відповісти	34,2	28,2	32,9	40,7	18,0	23,0

- Іноземний капітал*

	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	17,7	24,3	23,4	28,8	35,5	25,3	22,2	20,3	20,8	23,4	31,9	31,5	29,7
скоріше так	21,0	24,0	28,9	27,0	26,7	25,6	27,0	28,6	28,2	33,1	26,3	25,4	33,6
скоріше ні	16,5	11,2	8,9	8,9	6,4	9,3	9,8	8,8	9,6	6,0	7,8	9,2	5,7
однозначно ні	11,3	6,4	5,5	5,3	7,6	10,1	7,5	6,2	7,7	4,1	4,0	6,9	5,1
важко дповісти	31,4	31,3	31,1	28,1	23,1	28,4	32,6	35,1	32,2	32,6	29,4	26,7	25,3
не відповіли	2,3	2,7	2,2	1,7	0,8	1,2	1,0	1,0	1,6	0,7	0,6	0,2	0,6

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	28,1	50,6	60,6	54,0	51,0	63,0
ні (скоріше ні + однозначно ні)	19,0	22,6	10,1	16,2	16,7	7,9
важко відповісти	52,9	26,8	29,3	29,8	32,3	29,1

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	51,6	46,2	48,3	53,5	52,4	61,3
ні (скоріше ні + однозначно ні)	17,5	19,3	17,9	15,7	24,8	14,8
важко відповісти	30,9	34,5	33,8	30,8	22,9	23,9

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	63,9	53,3	66,9	70,1	63,4	69,2
ні (скоріше ні + однозначно ні)	8,1	13,8	4,1	7,4	9,3	4,8
важко відповісти	28,0	32,9	29,0	22,5	27,3	26,0

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	39,9	48,6	49,4	49,9	63,9	58,5
ні (скоріше ні + однозначно ні)	20,5	15,6	6,5	7,2	8,8	19,3
важко відповісти	39,6	35,8	44,1	42,9	27,3	22,2

Розподіл відповідей на запитання “Чи задовольняють Вас результати впливу на ситуацію, що склалася, з боку тих осіб (органів влади, ін. структур), які впливають на неї, з Вашого погляду, найбільше?”, у %

	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
однозначно так	1,9	2,0	2,1	2,8	1,4	1,1	3,9	0,8	2,5	1,9	2,0	0,4
скоріше так	5,9	5,9	9,1	9,0	5,3	6,7	12,4	8,6	11,2	9,0	7,2	6,8
скоріше ні	35,6	36,0	35,1	32,3	33,6	28,7	31,6	31,3	30,1	32,7	24,7	31,6
однозначно ні	37,8	31,9	29,8	34,4	45,5	45,7	31,8	42,2	36,5	41,2	48,5	47,7
Важко дповісти	17,3	22,5	22,4	19,0	12,8	16,0	19,0	15,3	17,7	12,8	14,9	11,4
не відповіли	1,5	1,7	1,4	2,4	1,5	1,8	1,3	1,9	1,9	2,4	2,7	2,1

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	5,1	15,1	6,0	20,3	15,6	11,3
ні (скоріше ні + однозначно ні)	81,4	71,3	83,7	60,8	62,4	74,8
важко відповісти	13,5	13,6	10,3	18,9	22,1	13,9

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	8,2	10,4	11,6	12,4	9,2	5,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	73,8	69,9	76,4	61,6	73,3	80,2
важко відповісти	18,0	19,7	12,0	26,0	17,6	14,4

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	10,9	15,4	12,6	5,9	6,8	3,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	74,0	67,7	71,0	83,4	81,6	88,6
важко відповісти	15,1	16,9	16,4	10,7	11,6	8,0

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
так (однозначно так + скоріше так)	15,8	17,1	14,0	14,8	8,1	16,4
ні (скоріше ні + однозначно ні)	70,4	59,8	74,0	71,1	86,3	77,4
важко відповісти	13,8	23,1	12,0	14,1	6,6	6,3

Розподіл відповідей на запитання “Чи задовольняють Вас результати впливу на ситуацію, що склалася, з боку тих осіб (органів влади, ін. структур), які впливають на неї, з Вашого погляду, найбільше?”, у %

	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.
однозначно так	1,9	2,0	2,1	2,8	1,4	1,1	3,9	0,8	2,5	1,9	2,0
скоріше так	5,9	5,9	9,1	9,0	5,3	6,7	12,4	8,6	11,2	9,0	7,2
скоріше ні	35,6	36,0	35,1	32,3	33,6	28,7	31,6	31,3	30,1	32,7	24,7
однозначно ні	37,8	31,9	29,8	34,4	45,5	45,7	31,8	42,2	36,5	41,2	48,5
Важко відповісти	17,3	22,5	22,4	19,0	12,8	16,0	19,0	15,3	17,7	12,8	14,9
<i>не відповіли</i>	1,5	1,7	1,4	2,4	1,5	1,8	1,3	1,9	1,9	2,4	2,7

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Так (цілком так + скоріше так)	Ні (скоріше ні + зовсім ні)	Важко відповісти
Західний регіон	15,6	62,4	22,1
Центральний регіон	9,2	73,3	17,6
Східний регіон	6,8	81,6	11,6
Південний регіон	8,1	86,3	6,6

Задоволеність респондентів результатами впливу на ситуацію, що склалася, з боку тих осіб (органів влади, ін. структур), які впливають на неї, з їхнього погляду, найбільше (на момент останнього опитування 2014 р.):

	Так (однозначно так + скоріше так)	Ні (скоріше ні + однозначно ні)	Важко відповіс ти
Директори підприємств (установ і т. ін.)	19,4	67,8	12,9
Місцева влада	6,8	69,5	23,7
Верховна Рада України	8,1	76,0	15,9
Кабінет Міністрів на чолі з А. Яценюком	15,1	70,6	14,3
Президент України П. Порошенко	13,6	65,0	21,3
Правоохоронні структури (міліція, суди, прокуратура)	2,7	81,1	16,2
Керівництво Російської Федерації на чолі з В. Путіним	2,0	89,5	8,4
Керівництво США та країн Європейського Союзу	3,8	85,9	10,3
Політичні та економічні клани	1,3	94,8	3,9
Населення інших регіонів України, в яких Ви не проживаєте	2,9	91,2	5,9
Представники тих національностей, до яких Ви не належите	0,0	88,2	11,8
Парламентська опозиція (“Опозиційний блок”) та опозиційні сили, що не потрапили до Верховної Ради	0,0	82,6	17,4
Лідери ДНР та ЛНР, командири збройних формувань, що воюють на їхньому боці	2,2	90,3	7,5
Українська армія та волонтерські організації, що її підтримують	49,3	32,3	18,5
Праворадикальні сили (“Правий сектор” та ін.)	2,9	85,3	11,8
Проросійські сили в Україні	3,9	88,3	7,8
Мафія	0,0	93,3	6,7
Іноземний капітал	5,9	81,4	12,8

Відтоді, як президентом став Петро Порошенко, а главою уряду – Арсеній Яценюк, почала відновлюватися довіра народу до влади¹

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Грудень 2010 р.	25,6	48,2	26,2	0,1
Листопад 2011 р.	14,5	65,7	19,5	0,3
Грудень 2012 р.	20,0	59,1	20,7	0,2
Грудень 2013 р.	14,1	64,8	21,1	0,1
Грудень 2014 р.	20,8	45,4	33,8	0,1
Грудень 2015 р.	13,0	61,4	25,6	0,0

У регіональному розрізі:

Західний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	4,7	12,6	5,4	28,2	19,0
не згоден	81,1	68,9	84,2	24,9	39,2
важко сказати	14,2	18,5	10,4	46,9	41,8

Східний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	21,2	34,5	22,1	15,8	6,8
не згоден	58,1	42,0	50,4	61,3	72,6
важко сказати	20,7	23,5	27,5	23,0	20,6

Центральний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	10,1	12,0	8,4	22,4	12,8
не згоден	72,8	72,4	71,0	40,3	65,0
важко сказати	17,1	15,6	20,6	37,3	22,2

Південний макрорегіон

	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.	Грудень 2015 р.
згоден	22,9	15,4	20,7	17,5	17,0
не згоден	47,8	55,1	57,3	50,0	65,2
важко сказати	29,4	29,5	22,0	32,5	17,8

¹ До 2013 року судження було так : «З перемогою на президентських виборах Віктора Януковича почала відновлюватися довіра народу до влади»

Динаміка рейтингів владних структур, інших суспільних інститутів

(за результатами розподілів відповідей на запитання **“Чи довіряєте Ви переліченим нижче владним структурам і суспільним інститутам?”**, (у %)

	Рейтинг довіри (цілком довіряю + скоріше довіряю)										Рейтинг недовіри (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)										Підсумковий показник балансу довіри–недовіри											
	Травень 2004р.	Травень 2005р.	Жовтень 2006р.	Вересень 2007р.	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2010р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Травень 2004р.	Травень 2005р.	Жовтень 2006р.	Вересень 2007р.	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2010р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Травень 2004р.	Травень 2005р.	Жовтень 2006р.	Вересень 2007р.	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2010р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.		
Президент України	15,0	61,1	27,9	27,5	16,4	14,0	34,5	31,8	26,8	37,8	74,2	29,9	60,7	59,0	71,5	76,0	53,8	56,6	61,6	49,0	-59,2	+31,2	-32,7	-31,5	-55,1	-62,0	-19,3	-25,0	-34,8	-11,2		
Верховна Рада України	11,5	35,3	21,3	22,7	9,8	12,6	22,9	21,2	16,9	19,1	71,6	44,0	60,3	63,0	75,3	77,2	67,9	66,8	71,3	71,2	-60,1	-8,7	-39,0	-40,3	-65,5	-64,6	-45,0	-45,6	-54,4	-52,1		
Кабінет Міністрів (Уряд) України	14,9	48,2	27,5	29,3	20,1	19,7	28,4	24,3	21,4	19,5	66,6	33,6	56,1	56,0	62,6	68,8	58,3	62,0	64,9	69,2	-51,7	+14,6	-28,6	-26,7	-42,5	-49,1	-29,9	-37,7	-43,5	-49,7		
Конституційний суд України	не було у списку	не було у списку	не було у списку	22,6	21,0	25,3	25,1	29,8	24,3	19,3	не було у списку	не було у списку	не було у списку	51,8	53,4	53,1	49,8	49,3	55,8	61,1	не було у списку	не було у списку	не було у списку	-29,2	-32,4	-27,8	-24,7	-19,5	-31,5	-41,8		
Верховний суд України	не було у списку	не було у списку	не було у списку	23,4	23,7	25,2	25,5	29,8	24,9	17,2	не було у списку	не було у списку	не було у списку	50,2	50,8	53,8	46,8	47,5	55,2	62,6	не було у списку	не було у списку	не було у списку	-26,8	-27,1	-28,6	-21,3	-17,7	-30,3	-45,4		
місцеві суди (обласні, міські, районні)	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	19,8	22,3	16,6	13,4	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	61,8	58,5	67,4	71,7	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	-42,0	-36,2	-50,8	-58,3
Генеральна прокуратура України	17,7	16,4	не було у списку	18,3	18,1	18,6	23,0	21,4	21,4	15,5	64,7	60,5	не було у списку	53,7	56,0	61,2	47,4	53,4	58,8	68,4	-47,0	-44,1	не було у списку	-35,4	-37,9	-42,6	-24,4	-29,3	-37,4	-52,9		

	Рейтинг довіри (цілком довіряю + скоріше довіряю)										Рейтинг недовіри (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)										Підсумковий показник балансу довіри–недовіри										
	Травень 2004р.	Травень 2005р.	Жовтень 2006р.	Вересень 2007р.	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2010р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Травень 2004р.	Травень 2005р.	Жовтень 2006р.	Вересень 2007р.	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2010р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Травень 2004р.	Травень 2005р.	Жовтень 2006р.	Вересень 2007р.	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2010р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	
Рада національної безпеки і оборони України	не було у списку	не було у списку	не було у списку	23,6	21,9	29,0	30,4	33,5	31,5	28,0	не було у списку	не було у списку	не було у списку	41,8	46,8	44,4	35,2	32,8	38,5	45,5	не було у списку	не було у списку	не було у списку	-	-	-	-4,8	+0,7	-7,0	-	17,5
Центральна виборча комісія	не було у списку	не було у списку	не було у списку	27,7	20,0	28,4	35,8	33,7	27,9	26,9	не було у списку	не було у списку	не було у списку	49,4	57,9	49,4	41,4	43,5	50,2	51,1	не було у списку	не було у списку	не було у списку	-21,7	-37,9	-21,0	-5,6	-9,8	-22,3	-24,2	
волонтерські об'єднання	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	66,0	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	19,5	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	+46,5	
вітчизняні засоби масової інформації	26,1	33,7	41,5	30,6	37,7	42,2	44,9	52,0	46,7	48,7	55,9	43,8	38,0	50,7	43,6	39,8	38,7	31,0	34,9	34,0	-29,1	-10,1	+3,5	-20,1	-5,9	+2,4	+6,2	+21,0	+11,8	+14,7	
громадські організації	33,2	35,2	33,8	30,0	33,4	38,1	39,8	45,8	43,8	49,9	37,1	32,2	32,4	31,9	30,5	31,7	26,4	21,9	26,3	22,5	-3,9	+3,0	+1,4	-1,9	+2,9	+6,4	+13,4	+23,9	+17,5	+27,4	
Збройні сили України	31,0	50,4	41,1	47,1	39,5	44,6	48,6	50,2	47,0	60,3	48,0	26,2	38,5	31,8	34,2	34,0	30,7	28,5	30,9	26,1	-17,0	+24,2	+2,6	+15,3	+5,3	+10,6	+17,9	+21,7	+16,1	+34,2	
міліція	14,0	19,8	18,7	27,2	22,8	22,1	21,6	27,8	17,5	22,0	76,6	65,5	69,6	57,4	62,8	64,6	68,0	61,2	68,7	63,4	-62,6	-45,7	-50,9	-30,2	-40,0	-42,5	-46,4	-33,4	-51,2	-41,4	

	Рейтинг довіри (цілком довіряю + скоріше довіряю)										Рейтинг недовіри (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)										Підсумковий показник балансу довіри–недовіри										
	Травень 2004р.	Травень 2005р.	Жовтень 2006р.	Вересень 2007р.	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2010р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Травень 2004р.	Травень 2005р.	Жовтень 2006р.	Вересень 2007р.	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2010р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Травень 2004р.	Травень 2005р.	Жовтень 2006р.	Вересень 2007р.	Листопад 2008р.	Грудень 2009р.	Серпень 2010р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	
новостворювані підрозділи національної поліції	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	41,5	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	25,6	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	не було списку	+15,9
місцеві органи влади	12,4	19,9	24,1	31,2	26,8	27,8	30,7	36,0	27,0	28,8	74,2	62,5	61,4	50,1	55,3	56,8	56,2	47,4	56,4	57,8	-61,8	-42,6	-37,3	-18,9	-28,5	-29,0	-25,5	-11,4	-29,4	-29,0	
Національний банк України	27,2	31,4	37,3	30,9	17,6	19,8	28,5	26,2	25,8	17,3	48,7	41,8	36,4	37,3	57,6	58,4	47,0	46,5	46,2	61,2	-21,5	-10,4	+0,9	-6,4	-40,0	-38,6	-18,5	-20,3	-20,4	-43,9	
політичні партії	10,5	14,5	13,3	18,1	11,5	13,4	16,0	17,6	14,8	13,2	68,3	57,0	65,7	58,2	67,0	67,2	66,3	62,2	66,2	69,9	-57,8	-42,5	-52,4	-40,1	-55,5	-53,8	-50,3	-44,6	-51,4	-56,7	
профспілки	20,7	21,0	24,2	27,1	22,7	29,6	30,0	31,7	28,2	28,7	59,0	50,2	47,6	44,1	44,6	46,0	46,6	39,4	45,3	43,6	-38,3	-29,2	-23,4	-17,0	-21,9	-16,4	-16,6	-7,7	-17,1	-14,9	
система освіти	36,9	40,5	49,6	55,7	41,1	49,1	51,4	48,9	46,2	48,0	43,9	36,7	31,7	25,3	33,3	30,1	27,6	25,5	33,7	31,6	-7,0	+3,8	+17,9	+30,4	+7,8	+19,0	+23,8	+23,4	+12,5	+16,4	
Служба безпеки України	27,0	38,5	33,7	34,9	27,3	34,1	33,4	38,2	26,7	33,4	52,3	38,6	40,8	34,2	40,1	39,6	36,1	36,9	37,5	44,7	-25,3	-0,1	-7,1	+0,7	-12,8	-5,5	-2,7	+1,3	-0,8	-11,3	
церква	57,4	63,7	64,6	62,1	56,0	59,5	62,8	60,1	57,9	61,2	23,9	15,8	17,0	16,8	20,5	17,4	18,4	18,8	20,0	22,0	+33,5	+47,9	+47,6	+45,3	+35,5	+42,1	+44,4	+41,3	+37,9	+39,2	

Примітка. Підсумковий показник балансу довіри–недовіри (у відсотках) обчислюється так:

$$C_p = D - N,$$

де D – громадяни, які цілком довіряють та скоріше довіряють владній структурі чи суспільному інституту;

N – громадяни, які зовсім не довіряють та скоріше не довіряють владній структурі чи суспільному інституту.

**Рейтинги довіри до владних структур, інших суспільних інститутів
у регіональному розрізі (сума відповідей “цілком довіряю” та “скоріше довіряю”)**

	Західний регіон			Центральний регіон			Східний регіон			Південний регіон		
	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.	Серпень 2011р.	Червень 2012р.	Жовтень 2015 р.
Президент України	23,0	17,6	54,0	19,8	18,5	35,0	45,6	38,3	34,6	37,3	31,9	23,1
Верховна Рада України	14,6	12,0	28,0	13,0	12,6	15,5	31,3	23,5	21,3	25,5	18,4	8,2
Кабінет Міністрів (Уряд) України	21,4	15,6	26,0	15,9	15,3	17,4	31,7	26,8	21,3	30,6	30,6	8,9
Конституційний суд України	25,8	20,5	25,5	21,5	20,5	13,1	35,5	26,4	25,2	41,0	33,4	12,7
Верховний суд України	26,9	22,4	25,6	20,9	23,5	12,0	37,1	24,6	20,7	37,0	32,0	13,4
місцеві суди (обласні, міські, районні)	22,3	16,9	16,6	16,5	16,5	9,1	31,2	18,9	17,1	15,6	11,6	11,9
Генеральна прокуратура України	20,0	21,8	19,2	16,8	19,0	12,0	33,1	21,1	18,3	25,8	27,2	11,1
Рада національної безпеки і оборони України	31,7	25,4	39,7	24,9	29,4	20,5	44,5	36,1	29,8	30,8	34,4	25,3
Центральна виборча комісія	29,2	22,8	23,3	27,4	29,9	25,3	43,9	29,0	35,5	30,8	27,9	17,9
волонтерські об'єднання	не було у списку	не було у списку	73,3	не було у списку	не було у списку	69,3	не було у списку	не було у списку	61,1	не було у списку	не було у списку	53,0
вітчизняні засоби масової інформації	47,9	42,3	57,1	42,9	45,7	45,0	65,3	56,2	53,1	47,8	34,0	33,6
громадські організації (жіночі, молодіжні і т. ін.)	47,6	46,2	64,3	40,6	42,0	49,2	47,6	45,4	43,4	50,9	41,3	40,3
Збройні сили України	54,8	47,7	67,4	44,2	44,5	55,8	51,8	42,9	65,4	53,9	60,6	48,5
міліція	35,1	23,3	22,1	16,8	13,5	16,2	34,4	17,5	29,2	28,4	18,7	23,8
новостворювані підрозділи національної поліції	не було у списку	не було у списку	45,3	не було у списку	не було у списку	35,7	не було у списку	не було у списку	48,7	не було у списку	не було у списку	35,1
місцеві органи влади	46,6	29,6	36,1	28,6	26,9	21,8	37,3	27,3	30,4	35,7	23,5	34,6
Національний банк України	23,9	25,1	19,5	20,7	22,3	12,0	33,1	28,5	23,4	26,1	28,9	14,9
політичні партії	15,2	9,3	8,6	16,1	16,1	10,3	22,3	18,2	22,1	13,3	11,2	9,7
профспілки	39,8	30,3	30,7	28,5	26,1	27,8	30,9	30,3	27,1	29,8	25,8	31,3
система освіти	46,9	38,5	56,2	40,7	43,5	40,6	60,0	52,6	52,5	45,1	48,3	45,5
Служба безпеки України	36,1	31,4	40,1	31,1	32,9	26,2	60,5	32,8	39,7	29,6	39,2	28,4
церква	74,3	65,5	77,1	50,4	49,5	53,1	60,7	63,1	66,1	61,9	55,5	44,8

3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ЗАЛУЧЕНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Особистісний вплив на суспільні процеси

Розподіл відповідей на запитання “*Чи задоволені Ви можливостями свого впливу на ту соціально-економічну і політичну ситуацію, в якій протікає Ваше життя?*”, у %

	Липень 2004 р.	Грудень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.
цілком задоволений	2,5	4,0	1,5	2,1	3,9	1,7	1,9	3,5	2,2	2,3	3,0	3,2	1,1
скоріше задоволений	8,4	12,2	7,3	9,5	12,6	8,1	7,4	13,4	9,9	11,6	13,0	12,0	9,3
скоріше не задоволений	33,8	33,3	36,1	35,7	33,3	35,2	31,2	33,3	32,9	29,8	35,5	34,2	34,2
зовсім не задоволений	24,8	13,2	22,6	22,3	20,6	29,1	28,1	20,9	26,3	22,2	20,8	23,4	24,6
важко відповісти	27,8	36,0	32,1	30,1	29,2	25,9	28,0	28,0	23,6	29,5	27,3	27,1	30,8
не відповіли	2,8	1,2	0,4	0,3	0,3	0,1	3,3	1,0	5,2	4,6	0,2	0,2	0,1

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Задоволений (цілком задоволений + скоріше задоволений)	Ні (скоріше не задоволений + зовсім не задоволений)	Важко відповісти
Західний регіон	14,1	51,7	34,3
Центральний регіон	9,9	55,8	34,3
Східний регіон	9,7	60,3	29,9
Південний регіон	6,8	78,0	15,1

Розподіл відповідей на запитання “*Чи можете сказати особисто Ви, що справляєте вплив на суспільні процеси, які відбуваються навколо Вас?*”, (у %)

	Жовтень 2004 р.		Грудень 2004 р.		Вересень 2007 р.		Жовтень 2008 р.		Листопад 2009 р.		Жовтень 2012 р.		Березень 2014 р.		Жовтень 2015 р.	
однозначно так	2,4	8,5	5,7	22,0	7,6	20,2	5,2	20,2	3,0	11,5	3,6	10,8	2,7	13,7	4,8	21,9
скоріше так	6,1		16,3		12,6		15,0		8,5		7,2		11,0		17,1	
скоріше ні	37,4	67,6	34,1	49,0	27,4	64,0	35,7	67,4	36,5	74,8	35,9	78,6	36,6	67,2	34,4	70,3
однозначно ні	30,2		14,9		36,6		31,7		38,3		42,7		30,6		35,9	
важко відповісти	23,9		29,0		15,8		12,4		13,6		10,7		19,0		7,7	

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону, на момент останнього опитування):

	Так (однозначно так + скоріше так)	Ні (скоріше ні + однозначно ні)	Важко відповісти
Західний регіон	33,7	57,3	9,0
Центральний регіон	23,9	66,9	9,1
Східний регіон	14,8	79,6	5,6
Південний регіон	9,0	85,1	6,0

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	Однозначно так	Скоріше так	Скоріше ні	Однозначно ні	Важко відповісти
18—29 років	4,8	20,3	34,8	31,1	9,2
30—55 років	6,5	18,4	36,3	31,1	7,6
56 років і більше	2,4	13,4	31,9	45,3	7,1

За статтю (на момент останнього опитування):

	Однозначно так	Скоріше так	Скоріше ні	Однозначно ні	Важко відповісти
чоловіки	6,6	18,8	32,5	36,2	5,9
жінки	3,2	15,7	36,0	35,6	9,4

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Однозначно так	Скоріше так	Скоріше ні	Однозначно ні	Важко відповісти
повна вища	8,1	22,4	31,8	32,3	5,4
неповна вища, середня спеціальна	4,2	17,9	34,7	34,4	8,8
повна середня	4,4	16,6	36,7	33,6	8,7
неповна середня	2,9	10,8	32,4	47,1	6,9

Розподіл відповідей на запитання **“Якщо Ви вважаєте, що не справляєте впливу на суспільні процеси, то чому?”** (у % до кількості респондентів, які дали негативну відповідь на попереднє запитання)

	Жовтень 2004 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
для цього сьогодні немає реальних механізмів	28,8	28,1	24,0	18,8	25,7	24,6
вважаю, що такими питаннями мають займатися ті, хто на цьому розуміється	32,5	29,5	28,8	24,9	25,7	33,2
це нікому не потрібно	16,1	19,9	22,1	24,6	26,2	17,4
я сам не відчуваю в цьому потреби	11,2	13,0	16,9	22,6	12,8	13,5
інша думка	2,8	2,1	1,8	2,2	2,7	1,5
важко відповісти	8,6	7,4	6,4	7,0	6,8	9,7

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

Жовтень 2015	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
для цього сьогодні немає реальних механізмів	30,7	30,8	14,9	21,9
вважаю, що такими питаннями мають займатися ті, хто на цьому розуміється	43,8	28,9	32,1	33,3
це нікому не потрібно	7,8	19,5	19,0	21,1
я сам не відчуваю в цьому потреби	11,1	9,7	19,4	13,2
інша думка	1,3	2,3	0,4	2,6
важко відповісти	5,2	8,8	14,2	7,9

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

Жовтень 2015	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
для цього сьогодні немає реальних механізмів	31,5	27,9	17,1
вважаю, що такими питаннями мають займатися ті, хто на цьому розуміється	27,3	34,3	35,1
це нікому не потрібно	15,8	13,5	22,8
я сам не відчуваю в цьому потреби	14,5	14,4	12,0
інша думка	1,2	2,2	0,9
важко відповісти	9,7	7,7	12,0

За статтю (на момент останнього опитування):

Жовтень 2015	Чоловіки	Жінки
для цього сьогодні немає реальних механізмів	29,8	20,5
вважаю, що такими питаннями мають займатися ті, хто на цьому розуміється	26,5	38,4
це нікому не потрібно	19,3	16,2
я сам не відчуваю в цьому потреби	12,3	14,4
інша думка	2,1	1,1
важко відповісти	9,9	9,5

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

Жовтень 2015	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
для цього сьогодні немає реальних механізмів	35,0	31,5	22,8	11,1
вважаю, що такими питаннями мають займатися ті, хто на цьому розуміється	23,1	31,5	37,3	35,2
це нікому не потрібно	15,4	13,2	17,5	24,7
я сам не відчуваю в цьому потреби	14,0	10,7	14,5	14,8
інша думка	1,4	4,1	0,3	1,2
важко відповісти	11,2	9,1	7,7	13,0

Чи згодні Ви з наведеними нижче судженнями?

- Я досить добре уявляю, що нині відбувається в політиці та в поточних державних справах

	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
скоріше згоден	35,9	34,8	34,0	39,4
скоріше не згоден	49,0	42,7	42,6	44,1
важко відповісти	15,1	22,5	23,4	16,5

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону, а момент останнього опитування):

	Західний регіон	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
скоріше згоден	39,3	38,9	37,6	45,5
скоріше не згоден	44,9	42,2	49,2	36,6
важко відповісти	15,7	18,9	13,3	17,9

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
скоріше згоден	36,5	39,6	40,9
скоріше не згоден	47,6	45,5	40,1
важко відповісти	15,9	14,9	19,0

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
скоріше згоден	50,2	30,4
скоріше не згоден	36,9	50,0
важко відповісти	12,9	19,6

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
скоріше згоден	52,0	40,5	36,7	30,7
скоріше не згоден	35,4	43,3	44,6	53,7
важко відповісти	12,6	16,2	18,7	15,6

- *Такі люди, як я, не мають можливості впливати на дії влади*

	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
скоріше згоден	60,8	61,7	65,3	64,9
скоріше не згоден	25,3	22,6	19,1	24,6
важко відповісти	13,9	15,6	15,5	10,6

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону, на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
скоріше згоден	56,1	66,4	68,4	67,9
скоріше не згоден	29,5	22,8	24,2	21,6
важко відповісти	14,4	10,7	7,4	10,4

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
скоріше згоден	62,1	67,0
скоріше не згоден	27,3	22,4
важко відповісти	10,6	10,6

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
скоріше згоден	59,5	63,5	70,0
скоріше не згоден	27,8	27,5	18,7
важко відповісти	12,7	9,0	11,3

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, се- редня спе- ціальна	Повна середня	Неповна середня
скоріше згоден	61,3	62,1	64,4	74,5
скоріше не згоден	31,1	27,0	23,3	16,2
важко відповісти	7,7	11,0	12,3	9,3

- *Люди повинні більше брати участь у політичному житті та поточних державних справах*

	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
скоріше згоден	58,5	52,9	57,4	62,4
скоріше не згоден	18,6	20,6	14,3	19,6
важко відповісти	23,0	26,5	28,3	18,0

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону, на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
скоріше згоден	80,1	68,8	40,1	61,7
скоріше не згоден	11,7	12,0	35,9	20,3
важко відповісти	8,3	19,2	24,0	18,0

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
скоріше згоден	65,0	60,2
скоріше не згоден	18,9	20,2
важко відповісти	16,1	19,6

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
скоріше згоден	63,6	66,8	56,0
скоріше не згоден	21,2	18,3	20,3
важко відповісти	15,2	14,9	23,7

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, се- редня спе- ціальна	Повна середня	Неповна середня
скоріше згоден	62,0	63,4	66,9	50,2
скоріше не згоден	19,9	21,5	16,0	25,4
важко відповісти	18,1	15,1	17,1	24,4

- *Я знаю, що робити, аби мій голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми*

	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
скоріше згоден	15,7	14,0	14,7	21,3
скоріше не згоден	55,2	54,2	49,8	52,3
важко відповісти	29,1	31,8	35,5	26,4

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону, на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
скоріше згоден	31,2	21,5	16,9	12,0
скоріше не згоден	42,1	45,2	65,3	63,9
важко відповісти	26,7	33,3	17,8	24,1

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
скоріше згоден	26,2	17,2
скоріше не згоден	48,8	54,8
важко відповісти	25,0	28,0

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
скоріше згоден	20,5	25,4	16,5
скоріше не згоден	54,6	48,9	55,3
важко відповісти	24,9	25,7	28,3

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, се- редня спе- ціальна	Повна середня	Неповна середня
скоріше згоден	32,9	22,5	19,5	10,8
скоріше не згоден	43,7	50,7	51,4	65,7
важко відповісти	23,4	26,8	29,1	23,5

3.2. Суспільно-політичні практики: стан і тенденції змін

Розподіл відповідей на запитання “*Чи достатньо Ви обізнані з питаннями, що стосуються розвитку громадянського суспільства?*” (у %)

	Листопад 2004 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
так, обізнаний достатньо	13,6	11,5	10,4	9,1	12,1
загалом обізнаний, але недостатньо	38,8	42,6	34,7	36,3	42,6
ні, практично нічого про це не знаю	24,9	30,5	33,7	35,0	28,6
мене це не цікавить	10,7	10,3	12,4	11,3	9,6
важко відповісти	12,1	5,2	8,7	8,4	7,1

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
так, обізнаний достатньо	17,0	13,7	9,1	4,5
загалом обізнаний, але недостатньо	46,8	43,5	38,1	42,5
ні, практично нічого про це не знаю	23,0	28,0	31,9	33,6
мене це не цікавить	6,4	8,3	13,3	11,2
важко відповісти	6,8	6,5	7,7	8,2

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
так, обізнаний достатньо	10,0	14,0	11,0
загалом обізнаний, але недостатньо	46,2	44,9	37,3
ні, практично нічого про це не знаю	21,1	27,6	34,6
мене це не цікавить	14,3	8,2	8,5
важко відповісти	8,4	5,4	8,5

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
так, обізнаний достатньо	14,6	10,0
загалом обізнаний, але недостатньо	45,4	40,1
ні, практично нічого про це не знаю	25,3	31,6
мене це не цікавить	7,4	11,4
важко відповісти	7,4	6,9

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
так, обізнаний достатньо	23,0	13,7	8,7	5,9
загалом обізнаний, але недостатньо	44,1	48,4	43,5	30,7
ні, практично нічого про це не знаю	19,8	21,1	31,0	42,9
мене це не цікавить	7,7	10,5	8,7	12,7
важко відповісти	5,4	6,3	8,1	7,8

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви вважаєте, чи існує сьогодні потреба в розробці додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю?” (у %)

	Листопад 2004 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
так, потреба в цьому існує	38,9	34,5	36,5	47,1
ні, бо такі механізми вже є, треба їх лише активно впроваджувати	11,4	11,8	12,3	13,3
ні, бо від цього за нинішніх умов не може бути жодної користі	9,3	21,8	20,4	13,6
інша думка	0,5	0,7	0,6	0,6
мені це байдуже	12,1	15,7	10,4	8,3
важко відповісти	27,8	15,6	19,7	17,2

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
так, потреба в цьому існує	60,3	47,2	37,2	45,5
ні, бо такі механізми вже є, треба їх лише активно впроваджувати	14,6	13,5	13,0	10,4
ні, бо від цього за нинішніх умов не може бути жодної користі	6,4	14,2	17,1	17,2
інша думка	0,4	0,9	0,3	0,7
мені це байдуже	6,0	8,1	11,2	6,0
важко відповісти	12,4	16,2	21,2	20,1

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
так, потреба в цьому існує	52,0	48,9	41,7
ні, бо такі механізми вже є, треба їх лише активно впроваджувати	13,5	13,8	12,4
ні, бо від цього за нинішніх умов не може бути жодної користі	11,5	14,2	14,1
інша думка	0,8	0,6	0,5
мені це байдуже	9,5	7,1	9,0
важко відповісти	12,7	15,5	22,2

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
так, потреба в цьому існує	51,3	43,5
ні, бо такі механізми вже є, треба їх лише активно впроваджувати	15,9	10,9
ні, бо від цього за нинішніх умов не може бути жодної користі	11,1	15,7
інша думка	0,7	0,5
мені це байдуже	6,8	9,6
важко відповісти	14,2	19,9

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
так, потреба в цьому існує	48,2	47,7	49,5	38,5
ні, бо такі механізми вже є, треба їх лише активно впроваджувати	18,5	15,8	11,2	8,8
ні, бо від цього за нинішніх умов не може бути жодної користі	14,0	13,3	13,7	13,7
інша думка	0,5	1,4	0,4	0,0
мені це байдуже	5,4	7,4	7,3	15,1
важко відповісти	13,5	14,4	17,9	23,9

Розподіл відповідей на запитання “*Чи берете Ви нині участь у роботі громадських організацій?*” (у %)

	Листопад 2004 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
так, беру	3,8	3,2	4,3	4,5	6,4
ні, не беру, але хотів би брати в майбутньому	35,9	37,4	32,0	33,6	37,7
не беру і не збираюся брати в майбутньому	60,3	59,3	63,7	62,0	55,9

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
так, беру	12,1	6,5	4,1	0,0
ні, не беру, але хотів би брати в майбутньому	45,1	40,3	33,3	25,6
не беру і не збираюся брати в майбутньому	42,8	53,2	62,5	74,4

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
так, беру	7,6	7,5	4,1
ні, не беру, але хотів би брати в майбутньому	47,0	42,7	25,6
не беру і не збираюся брати в майбутньому	45,4	49,8	70,2

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
так, беру	7,7	5,1
ні, не беру, але хотів би брати в майбутньому	38,1	37,4
не беру і не збираюся брати в майбутньому	54,1	57,5

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
так, беру	10,8	5,3	5,4	5,4
ні, не беру, але хотів би брати в майбутньому	43,2	43,3	38,0	22,9
не беру і не збираюся брати в майбутньому	45,9	51,4	56,6	71,7

Чи вважаєте Ви себе готовим до участі в роботі тих громадських організацій, напрями діяльності яких збігаються з Вашими інтересами?

	Серед усіх, хто не бере участі у роботі громадських організацій					Серед тих, хто хотів би брати				
	Листопад 2004 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.	Листопад 2004 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
так, вважаю себе готовим	8,8	8,5	8,7	10,0	7,7	20,3	17,8	22,8	22,1	14,4
так, вважаю себе готовим, але мені бракує інформації про громадські організації, що діють в Україні	17,7	21,1	15,6	18,8	20,5	41,4	43,1	40,9	44,7	55,6
ні, готовим до участі в роботі громадських організацій себе поки що не вважаю	26,7	29,3	33,2	35,9	33,7	22,1	22,6	22,0	19,3	23,1
мене це не цікавить	28,0	31,3	29,4	23,3	24,4	3,4	7,2	4,6	3,9	2,0
інша думка	1,1	1,6	2,8	1,3	1,6	1,0	0,8	1,6	0,3	0,0
важко відповісти	17,7	8,2	10,2	10,7	12,0	11,8	8,6	8,0	9,7	4,9

Розподіл відповідей на запитання “Чи є, на Вашу думку, необхідність у скороченні державного апарату за рахунок делегування адміністративних функцій органів виконавчої влади громадським організаціям?” (у %)

	Листопад 2004 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
так, державний апарат необхідно скоротити, делегувавши його функції громадським організаціям	45,3	39,5	43,1	48,2	50,8
ні, такої необхідності немає, це може потягти за собою численні непорозуміння	14,3	21,6	17,3	20,7	18,7
інша думка	0,9	1,4	1,6	2,0	1,5
важко відповісти	39,5	37,6	38,1	29,0	29,0

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
так, державний апарат необхідно скоротити, делегувавши його функції громадським організаціям	59,6	48,3	45,7	54,5
ні, такої необхідності немає, це може потягти за собою численні непорозуміння	13,9	18,3	27,1	8,2
інша думка	1,9	2,0	1,2	0,0
важко відповісти	24,7	31,4	26,0	37,3

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
так, державний апарат необхідно скоротити, делегувавши його функції громадським організаціям	51,6	52,0	48,7
ні, такої необхідності немає, це може потягти за собою численні непорозуміння	20,4	19,7	16,3
інша думка	1,2	1,3	1,9
важко відповісти	26,8	27,0	33,1

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
так, державний апарат необхідно скоротити, делегувавши його функції громадським організаціям	56,4	46,3
ні, такої необхідності немає, це може потягти за собою численні непорозуміння	18,8	18,7
інша думка	1,7	1,2
важко відповісти	23,2	33,8

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
так, державний апарат необхідно скоротити, делегувавши його функції громадським організаціям	57,4	52,5	47,5	49,0
ні, такої необхідності немає, це може потягти за собою численні непорозуміння	23,8	17,6	18,3	15,7
інша думка	0,9	1,1	1,9	2,0
важко відповісти	17,9	28,9	32,4	33,3

Якщо Ви вважаєте за потрібне здійснити перерозподіл адміністративних функцій на користь громадянського суспільства, то як думаєте, чи готові до цього вже сьогодні органи виконавчої влади, самі громадські організації і суспільна свідомість? (у % до числа тих, хто вважає, що державний апарат необхідно скоротити):

- органи виконавчої влади?*

	Листопад 2004 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
так	11,3	18,7	16,0	21,7	19,4
ні	43,2	61,5	63,7	58,8	65,5
важко відповісти	45,5	19,7	20,3	19,4	15,1

- самі громадські організації?*

	Листопад 2004 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2014 р.
так	15,7	36,3	29,6	32,9	46,4
ні	31,0	38,8	41,7	38,7	29,8
важко відповісти	53,3	24,9	28,7	28,4	23,8

- суспільна свідомість?*

	Листопад 2004 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Жовтень 2012 р.	Жовтень 2014 р.
так	22,4	36,9	35,3	37,5	47,9
ні	27,4	34,5	36,1	33,8	26,8
важко відповісти	50,2	28,6	28,7	28,8	25,3

Розподіл відповідей на запитання “*Чи берете Ви участь у діяльності волонтерських організацій та рухів, що допомагають українській армії, жертвам воєнного конфлікту на Сході України?*” (у %)

	Грудень 2014 р.	Жовтень 2015 .
так, здійснюю збір коштів (речей, харчів, ліків), особисто перевозжу зібране в зону АТО, доглядаю поранених і хворих, ремонтую техніку тощо	11,0	8,3
в організованих формах волонтерської діяльності участі не беру, але допомагаю як можу (перераховую гроші, роблю інші пожертвування, надаю житло, здаю кров тощо)	51,9	39,9
інше	3,0	2,7
нічого із зазначеного вище не роблю	31,9	48,9
<i>не відповіли</i>	2,2	0,2

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
так, здійснюю збір коштів (речей, харчів, ліків), особисто перевозжу зібране в зону АТО, доглядаю поранених і хворих, ремонтую техніку тощо	9,7	8,5	9,8	0,7
в організованих формах волонтерської діяльності участі не беру, але допомагаю як можу (перераховую гроші, роблю інші пожертвування, надаю житло, здаю кров тощо)	56,9	43,9	26,9	26,1
інше	1,1	3,9	2,1	3,0
нічого із зазначеного вище не роблю	32,2	43,7	61,2	70,1

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
так, здійснюю збір коштів (речей, харчів, ліків), особисто перевозжу зібране в зону АТО, доглядаю поранених і хворих, ремонтую техніку тощо	8,4	11,9	3,4
в організованих формах волонтерської діяльності участі не беру, але допомагаю як можу (перераховую гроші, роблю інші пожертвування, надаю житло, здаю кров тощо)	39,0	44,0	35,4
інше	2,4	2,4	3,2
нічого із зазначеного вище не роблю	50,2	41,6	58,0

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
так, здійснюю збір коштів (речей, харчів, ліків), особисто перевозжу зібране в зону АТО, доглядаю поранених і хворих, ремонтую техніку тощо	7,6	8,8
в організованих формах волонтерської діяльності участі не беру, але допомагаю як можу (перераховую гроші, роблю інші пожертвування, надаю житло, здаю кров тощо)	40,3	39,7
інше	1,8	3,4
нічого із зазначеного вище не роблю	50,3	48,1

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
так, здійснюю збір коштів (речей, харчів, ліків), особисто перевозжу зібране в зону АТО, доглядаю поранених і хворих, ремонтую техніку тощо	10,8	9,9	7,9	4,4
в організованих формах волонтерської діяльності участі не беру, але допомагаю як можу (перераховую гроші, роблю інші пожертвування, надаю житло, здаю кров тощо)	42,8	40,6	40,5	35,6
інше	5,0	2,8	2,1	1,5
нічого із зазначеного вище не роблю	41,4	46,6	49,6	58,5

Розподіл відповідей на запитання **“Якщо Ви не берете участі у волонтерській діяльності, то чому?”** (у % до числа тих, хто не бере участі у волонтерській діяльності)

- не маю змоги.....**37,0**
- не знаю, як допомогти.....**9,8**
- не бачу в цьому сенсу**11,6**
- вважаю, що це повинна робити держава**30,7**
- інше**2,6**
- важко відповісти.....**8,4**

Довідково. У грудні 2014 р. за результатами контент-аналізу відкритих відповідей мотиви вибору респондентами варіанта відповіді “нічого із зазначеного вище не роблю, тому що” були такими (у %):

- грошей не вистачає на життя самому; немає роботи, живу в скруті;
ледве виживаю на пенсію; сам потребую допомоги.....**13,5**
- не бачу сенсу, мені це не потрібно, без мене обійдуться; не маю бажання,
не думаю про це; не маю часу, працюю**5,2**
- не вірю, що допомога дістанеться тому, хто її справді потребує; не вірю волонтерам;
не знаю, куди ці гроші підуть.....**3,2**
- для цього є держава, міністерство оборони, це їхній обов’язок, а не волонтерів;
плачу податки, воєнний збір вираховують із зарплати**1,8**
- не знаю, як допомогти; не знаю, що потрібно і як доставити;
ніхто не звертався по допомогу**1,8**
- не підтримую війну, не вважаю правильним допомагати в безглуздій війні.....**1,5**
- збираюся це зробити, все ще попереду**0,3**
- син воює, передаю йому продукти, одяг; сам військовозобов’язаний.....**0,2**
- не знаю, як реагувати на ситуацію, що склалася.....**0,1**
- важко відповісти, не знаю.....**0,8**
- *не відповіли*.....**4,0**

3.3. Протестний потенціал суспільства

Розподіл відповідей на запитання “*Чи згодні Ви з такими висловлюваннями?*” (у %)

- *Аби відстояти власні інтереси та права, необхідно за них боротися*

Березень 2014	однозначно так	33,4	78,4
	скоріше так	45,0	
	скоріше ні	3,7	5,3
	однозначно ні	1,6	
	важко відповісти	16,2	

У регіональному розрізі:

Березень 2014	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
Так (однозначно так + скоріше так)	85,7	76,0	76,2	80,2
Ні (скоріше ні + однозначно ні)	9,4	3,2	5,5	4,1
важко відповісти	4,9	20,8	18,4	15,7

У віковому розрізі:

Березень 2014	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
Так (однозначно так + скоріше так)	82,9	80,4	73,5
Ні (скоріше ні + однозначно ні)	4,0	5,3	6,1
важко відповісти	13,2	14,3	20,5

- Доля країни залежить від кожного з нас

Березень 2014

однозначно так	27,8	60,5
скоріше так	32,7	
скоріше ні	11,9	18,6
однозначно ні	6,7	
важко відповісти	20,8	

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
Так (однозначно так + скоріше так)	76,5	64,7	50,9	52,9
Ні (скоріше ні + однозначно ні)	12,3	12,7	25,7	24,4
важко відповісти	11,2	22,6	23,5	22,7

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
Так (однозначно так + скоріше так)	66,8	62,0	55,3
Ні (скоріше ні + однозначно ні)	15,5	17,8	21,5
важко відповісти	17,7	20,2	23,2

Розподіл відповідей на запитання *“Чи схвалюєте Ви нещодавно прийнятий Верховною Радою України Закон “Про очищення влади”?”* (у %)

Жовтень 2014

скоріше схвалюю	63,8
скоріше не схвалюю	10,2
важко відповісти	18,5
нічого не знаю про цей закон	7,5

У регіональному розрізі:

	Макрорегіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
скоріше схвалюю	59,2	59,8	67,8	76,3
скоріше не схвалюю	14,3	12,7	5,1	7,2
важко відповісти	16,7	18,9	21,8	12,1
нічого не знаю про цей закон	9,8	8,6	5,3	4,3

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
скоріше схвалюю	66,4	66,8	58,1
скоріше не схвалюю	9,1	8,3	13,5
важко відповісти	18,0	17,4	20,4
нічого не знаю про цей закон	6,4	7,5	8,0

Розподіл відповідей на запитання “*Як Ви оцінюєте останні громадянські акції, під час яких державних чиновників та народних депутатів викидали у сміттєві баки?*” (у %)

однозначно позитивно	21,8	44,6
скоріше позитивно	22,8	
скоріше негативно	21,6	38,9
однозначно негативно	17,3	
важко відповісти	11,2	
мені це байдуже	5,1	

У регіональному розрізі:

	Макрорегіони			
	Західний	Централь- ний	Східний	Південний
Позитивно (однозначно позитивно + скоріше позитивно)	55,8	47,6	32,7	43,5
Негативно (скоріше негативно + однозначно негативно)	27,2	34,6	53,3	39,1
важко відповісти	12,1	11,0	10,7	11,6
мені це байдуже	4,9	6,7	3,3	5,8

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
Позитивно (однозначно позитивно + скоріше позитивно)	50,6	44,7	41,1
Негативно (скоріше негативно + однозначно негативно)	35,0	38,5	42,0
важко відповісти	8,2	12,2	11,7
мені це байдуже	6,2	4,7	5,1

Чи згодні Ви з наведеними нижче судженнями?

- **Сміттєві баки – найкраще місце для корумпованих депутатів і чиновників**

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко відповісти</i>	<i>не відповіли</i>
Грудень 2014 р.	54,1	22,5	23,2	0,2

Довідково. У жовтні 2014 р. розподіл відповідей на запитання **“Як Ви оцінюєте останні громадянські акції, під час яких державних чиновників та народних депутатів викидали у сміттєві баки?”** був таким (у %):

однозначно позитивно	21,8	44,6
скоріше позитивно	22,8	
скоріше негативно	21,6	38,9
однозначно негативно	17,3	
важко відповісти	11,2	
мені це байдуже	5,1	

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	59,8	8,8	31,3
Центральний регіон	62,2	23,3	14,5
Східний регіон	45,5	27,1	27,4
Південний регіон	45,1	31,1	23,8

- Сьогодні слід утримуватись від будь-яких виступів проти влади, адже вони послаблюють Україну перед лицем російського агресора

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко відповісти</i>	<i>не відповіли</i>
Грудень 2014 р.	35,4	33,5	30,8	0,3

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	43,3	26,7	30,0
Центральний регіон	37,6	29,8	32,6
Східний регіон	29,9	41,0	29,1
Південний регіон	32,0	35,0	33,0

369

Розподіл відповідей на запитання “*Чи брали участь особисто Ви в масових акціях, що відбувалися в Україні протягом останніх місяців?*” (у %)

	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.
так, брав (-ла)	17,0	21,6
ні, не брав (-ла)	82,7	78,3
<i>не відповіли</i>	0,3	0,1

Примітка. У грудні 2013 р. питання формулювалося так: “*Чи брали участь особисто Ви в акціях протесту останніми днями?*”

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
так, брав (-ла)	47,4	23,9	10,3	8,2
ні, не брав (-ла)	52,6	76,1	89,7	91,8

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
	так, брав (-ла)	27,8	23,7
ні, не брав (-ла)	72,2	76,3	84,8

- На жаль, ні перший Майдан, ні другий не досягли своїх цілей – потрібен третій Майдан, який остаточно зруйнує корумповану систему влади

	3 – згоден	1 – не згоден	2 – важко відповісти	не відповіли
Грудень 2014 р.	34,3	28,6	37,0	0,2

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	24,2	27,7	48,1
Центральний регіон	37,9	31,4	30,7
Східний регіон	38,6	23,0	38,4
Південний регіон	27,7	39,8	32,5

- Доведений до відчаю народ має сьогодні моральне право на будь-які акції протесту, ні в кого не питаючи на них дозволу

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко відповісти</i>	<i>не відповіли</i>
Лютий 1998 р.	56,6	17,6	25,8	
Липень 2004р.	49,3	18,8	31,3	0,6
Листопад 2005 р.	50,5	20,9	27,7	1,0
Жовтень 2006 р.	48,8	21,4	28,9	0,8
Грудень 2007 р.	45,7	19,1	34,1	1,1
Грудень 2008 р.	51,4	16,4	31,7	0,6
Грудень 2009 р.	51,1	16,8	31,1	1,0
Грудень 2010 р.	51,7	21,0	27,1	0,2
Листопад 2011 р.	57,2	16,4	26,1	0,4
Грудень 2012 р.	49,9	20,9	29,0	0,2
Грудень 2013 р.	54,9	22,2	22,9	0,1
Грудень 2014 р.	61,4	13,0	25,4	0,1

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	67,8	6,5	25,7
Центральний регіон	61,5	14,6	23,8
Східний регіон	60,4	13,0	26,6
Південний регіон	52,7	20,5	26,8

- Нині масові виступи протесту – це єдиний спосіб домогтися змін на краще

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко відповісти</i>	<i>не відповіли</i>
Лютий 1998 р.	36,0	28,0	36,0	
Липень 2004 р.	32,8	29,5	37,3	0,3
Листопад 2005 р.	38,6	23,2	37,3	1,0
Жовтень 2006 р.	30,7	33,7	34,7	0,8
Грудень 2007 р.	28,0	31,5	39,4	1,0
Грудень 2008 р.	39,9	23,8	35,7	0,6
Грудень 2009 р.	27,8	31,7	39,8	0,6
Грудень 2010 р.	36,8	31,0	32,0	0,3
Листопад 2011 р.	41,2	25,8	32,6	0,5
Грудень 2012 р.	33,9	31,7	34,0	0,4
Грудень 2013 р.	44,7	32,0	23,1	0,2
Грудень 2014 р.	40,4	25,1	34,2	0,3

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	47,6	14,8	37,7
Центральний регіон	46,3	24,3	29,4
Східний регіон	32,6	31,4	36,1
Південний регіон	34,0	27,7	38,3

- Масові виступи протесту не мають сенсу – їхніми плодами користуються лише політики та олігархи

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко відповісти</i>	<i>не відповіли</i>
Листопад 2005 р.	58,8	16,1	24,4	0,7
Жовтень 2006 р.	58,1	15,3	26,2	0,3
Грудень 2007 р.	50,2	17,4	32,4	0,2
Грудень 2008 р.	48,7	18,7	32,2	0,4
Грудень 2009 р.	51,2	16,0	32,6	0,2
Грудень 2010 р.	43,2	27,2	29,4	0,2
Листопад 2011 р.	49,3	22,7	27,9	0,1
Грудень 2012 р.	47,7	24,3	27,8	0,2
Грудень 2013 р.	51,2	29,1	19,6	0,1
Грудень 2014 р.	41,9	25,9	32,1	0,1

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	19,9	36,9	43,2
Центральний регіон	45,8	23,5	30,7
Східний регіон	44,7	25,0	30,4
Південний регіон	61,7	16,5	21,8

Розподіл відповідей на запитання **“Якщо у вашій місцевості розпочнуться знову масові акції, цілі яких Ви поділяєте, чи будете Ви брати в них участь?”**, у %

	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2014 р.	Грудень 2014 р.
обов'язково буду	15,5	13,2	10,9	9,9	11,6	7,5	7,6	10,4	10,0	12,0	14,9	12,8
мабуть, буду	21,4	23,8	18,1	16,3	21,0	16,3	20,1	22,6	18,0	18,5	21,3	23,0
мабуть, не буду	22,5	18,4	25,1	27,0	24,0	25,3	27,5	25,5	28,0	24,1	25,1	21,4
у жодному разі не буду	22,6	25,1	23,6	23,1	19,1	27,5	22,8	22,7	25,5	30,0	17,9	15,5
важко відповісти	18,0	18,8	21,9	23,2	24,2	23,1	21,7	18,5	18,2	15,3	20,7	26,7
не відповіли	0,1	0,7	0,3	0,5	0,3	0,3	0,4	0,3	0,4	0,2	0,2	0,6

Примітка. До березня 2014 р. питання формулювалося так: **“Якщо у вашій місцевості спалахнуть масові виступи протесту, чи будете Ви особисто брати в них участь?”** . У березні 2014 р. питання формулювалося так: **“Якщо у вашій місцевості триватимуть (розпочнуться знову) масові акції, цілі яких Ви поділяєте, чи будете Ви брати в них участь?”**

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Регіони			
	Західний	Центра- льний	Східний	Півден- ний
буду (обов'язково буду + мабуть, буду)	60,8	37,7	25,5	18,1
не буду (мабуть, не буду + у жодному разі не буду)	22,3	39,2	38,9	52,5
важко відповісти	16,9	23,1	35,6	29,4

Розподіл відповідей на запитання “У яких саме акціях протесту Ви особисто погодилися б узяти участь?”, у % до кількості респондентів, які відповіли на запитання

	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.
мітинги	34,3	48,9	35,7	32,9	37,6	34,2	35,3	42,2	43,0	50,2	48,6
збір підписів під колективними зверненнями	38,7	47,9	35,4	45,9	42,5	42,4	53,1	55,1	54,6	48,1	46,3
демонстрації	26,2	35,1	26,1	23,9	27,9	25,0	24,4	35,0	30,5	31,9	30,7
страйки	16,1	23,0	19,5	16,8	20,5	15,8	18,1	20,0	18,7	21,4	19,5
пікетування місцевих органів влади	11,0	15,4	9,9	9,6	10,7	8,4	10,0	11,1	11,3	11,7	15,3
пікетування органів державної влади в Києві	8,6	12,6	8,5	8,0	9,5	5,5	8,8	7,9	9,5	9,6	10,0
блокування шляхів сполучення	4,1	6,6	3,8	3,9	4,3	4,0	6,2	5,3	5,8	5,1	8,9
захоплення приміщень органів влади	2,5	3,4	2,5	2,6	3,5	2,2	3,3	4,2	4,3	4,3	4,3
масові бунти	4,5	4,5	4,6	5,6	6,5	3,2	4,7	6,3	7,8	3,7	3,1
голодування	2,8	3,2	1,5	2,4	2,2	2,2	2,3	3,2	3,0	2,0	2,0
збройні виступи	6,7	4,2	3,7	3,2	4,5	2,2	2,3	2,8	3,6	1,8	2,4
терористичні акти	2,6	2,0	1,0	2,1	2,2	1,2	0,9	1,6	1,3	0,8	0,2

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
мітинги	70,1	45,1	38,5	48,7
збір підписів під колективними зверненнями	32,1	48,0	47,7	67,9
демонстрації	35,3	29,4	24,7	46,8
страйки	37,5	19,0	9,1	16,7
пікетування місцевих органів влади	15,2	14,3	17,7	10,9
пікетування органів державної влади в Києві	10,6	13,4	8,6	0,0
блокування шляхів сполучення	12,5	5,0	12,4	3,2
захоплення приміщень органів влади	6,0	3,5	5,1	1,3
масові бунти	4,1	4,9	0,9	1,9
голодування	2,4	2,0	0,9	4,5
збройні виступи	2,2	3,3	1,7	1,3
терористичні акти	0,0	0,3	0,0	0,6

Розподіл відповідей на запитання **“Які основні причини можуть спонукати Вас до участі в акціях протесту?”**, у % до кількості респондентів, які відповіли на запитання*

	Листопад 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.
невиплата зарплати, пенсії, стипендії	30,5	37,4	43,3	39,8	48,3	49,7	16,7	53,0	54,0	49,7	51,1
підвищення плати за житло й транспорт, припинення водо- тепло- та енергопостачання *	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	35,3
стрімке зростання цін	36,1	45,9	43,2	42,5	36,6	35,5	35,5	42,5	35,5	30,3	34,5
зрада владою національних інтересів України, ігнорування потреб армії, втрата нових територій	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	27,8
невиконання чиновниками закону про люстрацію, збережен- ня корупції в органах державної влади **	24,5	25,5	16,1	14,0	14,3	16,2	13,1	16,6	17,9	17,7	22,9
порушення прав людини	38,3	32,7	34,1	30,7	31,4	32,5	33,2	34,1	33,9	39,6	21,9
погіршення умов пенсійного забезпечення громадян, дальше підвищення віку виходу на пенсію	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	21,1	24,5	21,8	15,7	20,4
бездіяльність правоохоронців у розслідуванні злочинів проти народу, вчинених режимом Януковича	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	20,4
інфляція, знецінення заощаджень	13,4	16,1	12,2	13,6	23,9	24,0	17,7	15,6	18,5	16,4	19,9
звільнення з роботи	13,4	16,1	12,2	13,6	23,9	24,0	17,7	19,4	22,4	19,1	17,1
зловживання владою з боку місцевого керівництва	24,4	25,1	17,5	16,3	15,3	14,3	15,2	18,2	17,5	18,6	16,9
збагачення небагатих та зубожіння більшості	20,7	22,3	17,3	16,9	17,5	15,2	11,6	21,2	17,1	15,0	16,4
ескалація воєнних дій, перехід до відкритої війни з Росією	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	11,5
призупинення євроінтеграційних процесів, політичні підступки Росії	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	10,9
зростання злочинності	16,5	15,5	15,3	15,0	15,9	14,5	11,6	13,5	14,3	12,9	9,5

	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Грудень 2014 р.
політичні репресії проти представників опозиції	не було у списку	5,3	5,1	4,8	2,9	3,5	5,0	6,5	8,9	13,2	5,5
усунення від влади нинішнього керівництва держави в незаконний спосіб	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	2,4

* Сума перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

** До грудня 2014 р. анкета містила дві відповідні альтернативи: “припинення водо-, тепло- та енергопостачання” та “підвищення плати за житло й транспорт”. Частота їх вибору респондентами була такою (у %):

	Липень 2004 р.	Листопад 2005 р.	Жовтень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Грудень 2013 р.
припинення водо-, тепло- та енерго- постачання	21,0	25,6	34,2	31,1	34,1	29,8	32,2	29,5	30,2	28,8
підвищення плати за житло й транспорт	29,2	32,9	39,6	33,2	31,1	29,1	32,3	32,4	25,8	22,9

*** До грудня 2014 р. альтернатива наводилася в такій редакції: “корупція в керівних структурах”.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Півден- ний регіон
невплата зарплати, пенсії, стипендії	39,9	55,6	57,2	39,0
підвищення плати за житло й транспорт, припинення водо-, тепло- та енергопостачання	24,7	36,3	40,6	36,4
стрімке зростання цін	33,8	37,3	32,4	33,3
зрада владою національних інтересів України, ігнорування потреб армії, втрата нових територій	53,8	24,5	17,6	19,0
невиконання чиновниками закону про люстрацію, збереження корупції в органах державної влади	35,9	20,7	20,9	10,3
порушення прав людини	34,1	18,1	16,1	29,2
погіршення умов пенсійного забезпечення громадян, даліше підвищення віку виходу на пенсію	17,9	24,9	16,9	21,5
бездіяльність правоохоронців у розслідуванні злочинів проти народу, вчинених режимом Януковича	44,4	20,1	9,9	6,7
інфляція, знецінення заощаджень	18,4	21,9	18,3	21,5
звільнення з роботи	17,2	20,8	13,9	14,9
зловживання владою з боку місцевого керівництва	16,7	12,4	20,9	20,0
збагачення небагатих та зубожіння більшості	19,4	15,0	14,0	23,1
ескалація воєнних дій, перехід до відкритої війни з Росією	6,8	13,3	13,2	9,2
призупинення євроінтеграційних процесів, політичні поступки Росії	20,2	10,7	6,5	6,7
зростання злочинності	12,4	8,8	4,4	23,1
політичні репресії проти представників опозиції	8,1	3,8	6,3	3,1
усунення від влади нинішнього керівництва держави в незаконний спосіб	4,3	3,2	0,8	2,1
інше	1,5	3,5	4,6	11,3

Розподіл відповідей на запитання *“На Вашу думку, найближчим часом масові заворушення та конфлікти в Україні посиляться чи, навпаки, послабляться?”* (у %)

Травень 2014

однозначно посиляться	9,4	43,5
скоріше посиляться	34,1	
скоріше послабляться	16,8	23,7
однозначно послабляться	6,9	
важко відповісти	32,9	

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
посиляться (однозначно посиляться + скоріше посиляться)	59,3	42,0	36,7	40,0
послабляться (скоріше послабляться + однозначно послабляться)	22,3	27,7	17,7	32,3
важко відповісти	18,4	30,3	45,6	27,7

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
посиляться (однозначно посиляться + скоріше посиляться)	41,8	45,6	41,6
послабляться (скоріше послабляться + однозначно послабляться)	29,8	22,7	21,1
важко відповісти	28,4	31,6	37,2

Розподіл відповідей на запитання “*Чи готові Ви особисто до застосування сили, а якщо буде така потреба, то й зброї у разі виникнення масових заворушень під час проведення мітингів, демонстрацій?*” (у %)

Травень 2014

однозначно так	10,4	29,2
скоріше так	18,8	
скоріше ні	27,7	57,8
однозначно ні	30,1	
важко відповісти	13,0	

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
Так (однозначно так + скоріше так)	34,1	33,5	26,4	13,9
Ні (скоріше ні + однозначно ні)	50,4	53,4	62,1	73,3
важко відповісти	15,5	13,1	11,6	12,8

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
Так (однозначно так + скоріше так)	38,6	32,7	18,9
Ні (скоріше ні + однозначно ні)	50,6	52,7	68,9
важко відповісти	10,8	14,7	12,2

Серед прихильників найбільш рейтингових кандидатів у президенти:

	Кандидати					
	П. Порошенко	Ю. Тимошенко	С. Тігіпко	О. Ляшко	А. Гриценко	М. Добкін
Так (однозначно так + скоріше так)	29,0	28,7	16,7	47,7	37,9	12,5
Ні (скоріше ні + однозначно ні)	56,8	59,3	71,0	37,5	41,8	81,3
важко відповісти	14,1	12,0	12,3	14,8	20,3	6,3

382

Розподіл відповідей на запитання “*Чи маєте Ви особисто вогнепальну зброю?*” (у %)

Травень 2014

так, маю	4,4
ні, не маю	95,6

У регіональному розрізі (у % до кількості опитаних жителів регіону, на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
так, маю	4,7	5,9	3,8	1,0
ні, не маю	95,3	94,1	96,2	99,0

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
так, маю	4,5	4,2	4,6
ні, не маю	95,5	95,8	95,4

Розподіл відповідей на запитання **“Якщо Ви не маєте вогнепальної зброї, то чи придбали б її, якби у Вас була така можливість?”** (у %)

Травень 2014

так	23,9
ні	66,2
важко відповісти	9,9

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь- ний	Східний	Південний
так	29,1	28,7	18,5	15,8
ні	57,9	60,6	74,1	75,0
важко відповісти	13,1	10,6	7,4	9,2

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
так	29,9	26,9	16,4
ні	59,5	61,9	76,0
важко відповісти	10,6	11,2	7,6

4. ГУМАНІТАРНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ДЗЕРКАЛІ ГРОМАСЬКОЇ ДУМКИ

4.1. Уявлення громадян України про національні символи (Національний символічний простір) 2015-10

Розподіл відповідей на запитання “Що для Вас особисто є символом України?”, у %

	Жовтень 2003 р.	Місце у рейтингу	Червень 2009 р.	Місце у рейтингу	Серпень 2012 р.	Місце у рейтингу	Жовтень 2015 р.	Місце у рейтингу
державна символіка (синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн “Ще не вмерла України ...”)	37,8	1	46,0	1	64,2	1	68,1	1
національне вбрання, вишиті рушники	34,6	3	43,6	2	49,3	3	61,4	2
національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.)	35,2	2	41,2	3	51,1	2	44,3	3
українська народна пісня	31,2	4	27,4	5	39,2	4	38,8	4
Дніпро	27,9	7	31,1	4	27,8	7	37,6	5
червона калина	28,6	5	23,7	8	24,3	8	36,8	6
національні музичні інструменти (кобза, бандура, трембіта)	20,9	9	26,0	6	31,5	5	35,9	7
Карпатські гори	15,0	15	24,7	7	21,9	10	29,2	8
Майдан Незалежності в Києві	не було у списку	–	14,3	15	20,5	11	27,9	9
національна валюта (гривня)	18,6	10	20,8	10	28,5	6	27,4	10
пшеничне (житнє) колосся	26,8	8	22,4	9	22,0	9	22,8	11
гетьманська булава	9,4	21	19,4	11	17,4	12	21,9	12
о. Хортиця	5,4	26	10,0	20	12,0	18	20,9	13
верби, тополі	13,4	16	17,2	12	14,2	16	17,9	14
Тарасова могила на канівській кручі	17,1	11	11,6	18	14,9	14	17,2	15
Чорне море	15,6	12	16,0	13	14,5	15	16,3	16
ФК “Динамо” (Київ)	15,0	14	14,6	14	12,9	17	15,6	17
зброя та спорядження	6,0	23	9,3	21	10,9	20	13,3	18

українського козацтва								
сучасні вітчизняні літаки (АН-124 “Руслан”, АН-225 “Мрія”, АН-148, АН-158 та ін.)	11,6	17	8,3	22	11,1	19	12,9	19
Донбас	10,6	18	13,0	17	9,5	21	10,3	20
Чорнобиль	15,5	13	11,5	19	16,1	13	9,9	21
церковна і релігійна символіка	9,8	20	7,6	23	8,2	23	6,7	22
ФК “Шахтар” (Донецьк)	6,0	24	13,4	16	9,1	22	5,6	23
комуністична і радянська символіка (червоно-синій прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот)	5,7	25	4,7	24	3,7	24	1,3	24
інше	6,8		3,1		2,0		2,8	
вважаю, що Україна не має символів	4,3		2,5		2,5		2,5	
важко відповісти	6,6		2,5		2,7		3,8	

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
державна символіка (синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн “Ще не вмерла України ...”)	79,0	73,6	49,9	73,9
національне вбрання, вишиті рушники	62,5	69,3	55,5	47,0
національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.)	37,1	44,4	49,6	44,8
українська народна пісня	43,8	44,7	31,6	26,9
Дніпро	35,2	39,9	42,2	23,1
червона калина	51,3	51,2	10,6	24,6
національні музичні інструменти (кобза, бандура, трембіта)	36,7	44,7	28,0	23,9
Карпатські гори	30,0	34,2	23,6	24,6
Майдан Незалежності в Києві	37,1	32,9	20,9	10,4
національна валюта (гривня)	38,6	29,8	16,5	23,9
пшеничне (житнє) колосся	15,4	34,6	13,9	19,4
гетьманська булава	23,2	22,2	18,3	26,9
о. Хортиця	22,8	17,4	28,3	10,4
верби, тополі	18,4	21,8	11,8	19,4
Тарасова могила на канівській кручі	25,5	24,8	4,1	7,5
Чорне море	14,2	24,0	4,4	23,9
ФК “Динамо” (Київ)	17,6	18,1	14,5	6,0
зброя та спорядження українського козацтва	17,6	14,8	9,7	9,0
сучасні вітчизняні літаки (АН-124 “Руслан”, АН-225 “Мрія”, АН-148, АН-158 та ін.)	10,1	20,5	8,3	4,5
Донбас	9,0	10,9	11,8	6,7
Чорнобиль	14,6	10,9	6,5	6,0
церковна і релігійна символіка	14,2	7,2	1,8	2,2
ФК “Шахтар” (Донецьк)	4,5	6,8	6,2	2,2
комуністична і радянська символіка (червоно-синій прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот)	0,0	1,3	2,4	1,5
інше	1,9	3,7	2,7	1,5
вважаю, що Україна не має символів	0,4	2,6	4,4	1,5
важко відповісти	5,6	3,3	2,9	3,7

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
державна символіка (синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн “Ще не вмерла України ...”)	71,8	70,0	63,5
національне вбрання, вишиті рушники	65,1	62,3	57,9
національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.)	46,8	42,0	45,7
українська народна пісня	38,5	38,4	39,4
Дніпро	39,7	36,9	37,2
червона калина	40,1	37,5	33,8
національні музичні інструменти (кобза, бандура, трембіта)	38,5	35,4	34,8
Карпатські гори	34,9	29,3	25,5
Майдан Незалежності в Києві	36,9	28,2	22,1
національна валюта (гривня)	33,3	29,5	20,9
пшеничне (житнє) колосся	21,8	21,6	24,8
гетьманська булава	29,0	19,8	20,2
о. Хортиця	24,6	19,6	20,4
верби, тополі	18,3	18,5	17,0
Тарасова могила на канівській кручі	20,2	16,8	15,8
Чорне море	20,6	17,4	12,2
ФК “Динамо” (Київ)	18,7	15,3	14,1
зброя та спорядження українського козацтва	19,4	11,6	11,9
сучасні вітчизняні літаки (АН-124 “Руслан”, АН-225 “Мрія”, АН-148, АН-158 та ін.)	11,5	13,2	13,4
Донбас	7,9	9,9	12,2
Чорнобиль	10,3	9,3	10,5
церковна і релігійна символіка	7,1	7,3	5,6
ФК “Шахтар” (Донецьк)	7,1	6,0	4,1
комуністична і радянська символіка (червоно-синій прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот)	0,8	0,2	3,2
інше	2,4	3,4	2,2
вважаю, що Україна не має символів	2,4	2,6	2,4
важко відповісти	2,8	3,4	4,9

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
державна символіка (синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн “Ще не вмерла України ...”)	68,5	68,0
національне вбрання, вишиті рушники	56,2	65,6
національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.)	44,0	44,5
українська народна пісня	34,3	42,7
Дніпро	37,8	37,1
червона калина	33,0	39,8
національні музичні інструменти (кобза, бандура, трембіта)	33,5	37,9
Карпатські гори	28,0	30,2
Майдан Незалежності в Києві	29,1	27,1
національна валюта (гривня)	25,4	29,1
пшеничне (житнє) колосся	20,1	25,0
гетьманська булава	23,2	20,6
о. Хортиця	23,6	19,0
верби, тополі	14,2	21,1
Тарасова могила на канівській кручі	16,8	17,4
Чорне море	16,4	16,0
ФК “Динамо” (Київ)	23,4	9,1
зброя та спорядження українського козацтва	15,1	12,0
сучасні вітчизняні літаки (АН-124 “Руслан”, АН-225 “Мрія”, Ан-148, АН-158 та ін.)	17,7	8,9
Донбас	11,4	9,4
Чорнобиль	11,0	9,1
церковна і релігійна символіка	4,6	8,3
ФК “Шахтар” (Донецьк)	7,9	3,7
комуністична і радянська символіка (червоно-синій прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот)	0,9	1,7
інше	2,9	2,6
вважаю, що Україна не має символів	2,8	2,3
важко відповісти	4,1	3,4

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
державна символіка (синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн “Ще не вмерла України ...”)	69,5	67,0	70,7	61,5
національне вбрання, вишиті рушники	56,5	65,3	62,4	58,5
національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.)	40,4	45,3	45,1	44,9
українська народна пісня	36,8	37,2	39,7	41,0
Дніпро	39,9	38,6	36,0	37,6
червона калина	35,9	37,9	35,6	39,0
національні музичні інструменти (кобза, бандура, трембіта)	37,2	34,4	36,6	35,1
Карпатські гори	33,6	28,4	27,4	29,3
Майдан Незалежності в Києві	34,1	28,8	27,7	20,5
національна валюта (гривня)	29,6	28,4	27,9	22,4
пшеничне (житнє) колосся	19,3	20,4	23,7	28,3
гетьманська булава	26,0	21,1	21,6	19,0
о. Хортиця	25,6	18,2	20,4	19,5
верби, тополі	15,7	17,9	17,7	21,5
Тарасова могила на канівській кручі	18,8	18,2	16,0	16,1
Чорне море	16,6	16,8	17,0	13,7
ФК “Динамо” (Київ)	16,6	15,1	15,8	14,6
зброя та спорядження українського козацтва	13,9	12,6	13,3	13,7
сучасні вітчизняні літаки (АН-124 “Руслан”, АН-225 “Мрія”, Ан-148, АН-158 та ін.)	15,7	11,6	12,9	11,2
Донбас	10,3	8,8	10,2	12,7
Чорнобиль	9,4	10,2	10,4	8,8
церковна і релігійна символіка	5,8	5,6	6,7	9,3
ФК “Шахтар” (Донецьк)	4,5	5,3	6,2	5,9
комуністична і радянська символіка (червоно-синій прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот)	0,4	1,1	1,2	2,9
інше	5,8	2,1	2,7	0,5
вважаю, що Україна не має символів	0,9	4,2	2,3	2,4
важко відповісти	5,4	2,1	3,1	5,9

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

Розподіл відповідей на запитання “Хто з історичних діячів і (чи) наших видатних сучасників для Вас особисто найбільшою мірою символізує Україну?”, у %

	Жовтень 2003 р.	Місце у рейтингу	Червень 2009 р.	Місце у рейтингу	Серпень 2012 р.	Місце у рейтингу	Жовтень 2015 р.	Місце у рейтингу
Тарас Шевченко	54,9	1	49,6	1	63,7	1	65,5	1
Леся Українка	34,9	2	33,6	2	42,7	3	48,9	2
Богдан Хмельницький	32,2	3	30,5	3	43,0	2	37,1	3
Небесна сотня	не було у списку	–	не було у списку	–	не було у списку	–	32,6	4
Ярослав Мудрий	не було у списку	–	27,1	4	33,7	4	30,4	5
Михайло Грушевський	18,6	6	18,0	7	21,0	7	27,0	6
Святослав Вакарчук	не було у списку	–	не було у списку	–	не було у списку	–	26,0	7
Віталій і Володимир Клички	29,1	4	21,2	6	26,1	5	25,5	8
Ліна Костенко	не було у списку	–	не було у списку	–	11,8	13	24,0	9
Богдан Ступка	10,2	15	10,9	10	24,8	6	23,0	10
Володимир Великий	не було у списку	–	24,7	5	20,8	8	21,3	11
Надія Савченко	не було у списку	–	не було у списку	–	не було у списку	–	19,8	12
Степан Бандера	9,5	17	8,6	15	10,6	16	18,3	13
Іван Мазепа	14,4	9	12,3	9	17,4	10	18,1	14
В'ячеслав Чорновіл	10,5	14	8,9	14	10,6	15	16,4	15
Роксолана	11,8	11	9,1	12	12,9	12	15,8	16
Софія Ротару	22,2	5	14,8	8	20,5	9	14,6	17
Василь Стус	7,6	20	8,4	16	8,7	18	13,8	18
Руслана Лижичко	не було у списку	–	не було у списку	–	не було у списку	–	13,3	19
Валерій Лобановський	не було у списку	–	не було у списку	–	не було у списку	–	11,8	20
Борис Патон	не було у списку	–	не було у списку	–	8,4	19	9,3	21
Нестор Махно	5,6	25	4,9	23	6,7	21	8,3	22
Петро Порошенко	не було у списку	–	не було у списку	–	не було у списку	–	8,2	23
Раїса Кириченко	9,3	18	5,5	22	4,8	25	7,6	24
Юлія Тимошенко	5,8	23	7,2	18	11,2	14	6,9	25
Верка Сердючка (А. Данилко)	13,6	10	6,0	21	8,0	20	6,3	26
Симон Петлюра	5,5	26	4,0	24	5,8	23	6,1	27
Дмитро Ярош	не було у списку	–	не було у списку	–	не було у списку	–	4,1	28
Арсеній Яценюк	не було у списку	–	1,8	27	2,1	27	1,7	29
інші	2,6		1,9		1,8		1,2	
на мою думку, нікого персонально не можна вважати символом України	9,9		9,8		7,8		11,2	
важко відповісти	5,4		4,4		4,6		4,0	

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Тарас Шевченко	76,4	64,8	58,7	63,4
Леся Українка	48,3	53,9	44,0	45,5
Богдан Хмельницький	39,3	39,1	32,7	36,6
Небесна сотня	60,7	35,4	14,7	11,9
Ярослав Мудрий	34,5	37,0	22,1	20,9
Михайло Грушевський	43,1	30,2	12,7	20,1
Святослав Вакарчук	35,6	28,9	17,4	18,7
Віталій і Володимир Клички	33,3	33,9	11,5	16,4
Ліна Костенко	24,0	22,8	29,2	14,9
Богдан Ступка	30,0	26,7	15,6	14,9
Володимир Великий	29,2	26,5	10,3	15,7
Надія Савченко	25,8	23,0	16,2	6,0
Степан Бандера	48,3	15,7	2,9	6,0
Іван Мазепа	28,8	19,3	10,6	11,2
В'ячеслав Чорновіл	26,2	20,0	6,5	9,7
Роксолана	18,0	14,1	18,0	11,2
Софія Ротару	9,0	17,0	16,8	11,9
Василь Стус	21,3	17,2	5,6	7,5
Руслана Лижичко	17,6	19,8	4,4	4,5
Валерій Лобановський	9,0	19,3	4,4	10,4
Борис Патон	7,9	14,6	5,9	2,2
Нестор Махно	9,4	8,9	8,3	3,7
Петро Порошенко	12,4	8,7	5,9	3,7
Раїса Кириченко	6,4	13,5	3,5	0,0
Юлія Тимошенко	3,7	9,1	7,1	5,2
Верка Сердючка (А. Данилко)	3,0	5,2	10,6	6,0
Симон Петлюра	14,2	5,9	1,8	1,5
Дмитро Ярош	7,5	4,3	2,4	0,7
Арсеній Яценюк	1,9	2,0	1,2	1,5
інші	2,2	1,1	0,9	0,0
на мою думку, нікого персонально не можна вважати символом України	1,1	13,7	14,5	14,2
важко відповісти	3,4	2,6	6,2	4,5

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
Тарас Шевченко	65,5	65,2	65,9
Леся Українка	53,6	49,2	45,7
Богдан Хмельницький	40,9	37,2	34,5
Небесна сотня	35,7	34,8	27,7
Ярослав Мудрий	32,1	28,5	31,9
Михайло Грушевський	26,2	28,9	25,1
Святослав Вакарчук	38,9	26,4	17,5
Віталій і Володимир Клички	29,8	27,9	19,7
Ліна Костенко	26,6	25,5	20,4
Богдан Ступка	25,0	23,8	20,7
Володимир Великий	24,2	21,0	20,0
Надія Савченко	18,7	22,5	17,0
Степан Бандера	21,0	18,2	16,5
Іван Мазепа	20,6	18,6	15,8
В'ячеслав Чорновіл	15,1	18,8	14,1
Роксолана	17,9	15,6	14,6
Софія Ротару	11,1	13,8	17,8
Василь Стус	13,9	15,1	11,9
Руслана Лижичко	19,4	13,0	9,7
Валерій Лобановський	9,1	12,1	13,1
Борис Патон	6,7	9,3	10,7
Нестор Махно	7,1	7,8	9,5
Петро Порошенко	8,7	8,0	8,0
Раїса Кириченко	3,6	7,6	10,0
Юлія Тимошенко	7,5	6,7	6,8
Верка Сердючка (А. Данилко)	9,5	6,7	3,9
Симон Петлюра	7,1	6,0	5,6
Дмитро Ярош	5,2	4,3	3,2
Арсеній Яценюк	1,2	2,0	1,5
інші	0,8	1,7	0,7
на мою думку, нікого персонально не можна вважати символом України	9,1	11,2	12,4
важко відповісти	3,2	4,7	3,6

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
Тарас Шевченко	63,2	67,5
Леся Українка	43,9	53,0
Богдан Хмельницький	37,9	36,5
Небесна сотня	32,9	32,4
Ярослав Мудрий	30,1	30,5
Михайло Грушевський	27,6	26,7
Святослав Вакарчук	25,6	26,3
Віталій і Володимир Клички	24,4	26,5
Ліна Костенко	28,3	20,5
Богдан Ступка	23,5	22,8
Володимир Великий	20,0	22,0
Надія Савченко	18,6	21,0
Степан Бандера	20,8	16,3
Іван Мазепа	18,6	17,7
В'ячеслав Чорновіл	19,1	14,3
Роксолана	12,9	18,0
Софія Ротару	11,0	17,6
Василь Стус	16,4	11,7
Руслана Лижичко	12,3	14,0
Валерій Лобановський	17,3	7,4
Борис Патон	12,3	6,8
Нестор Махно	11,2	5,7
Петро Порошенко	7,7	8,6
Раїса Кириченко	7,5	7,4
Юлія Тимошенко	4,8	8,8
Верка Сердючка (А. Данилко)	6,1	6,6
Симон Петлюра	8,6	4,0
Дмитро Ярош	6,1	2,5
Арсеній Яценюк	1,7	1,7
інші	1,7	0,8
на мою думку, нікого персонально не можна вважати символом України	12,5	10,2
важко відповісти	4,4	3,5

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
Тарас Шевченко	65,9	65,3	67,0	62,0
Леся Українка	55,2	48,4	47,5	45,4
Богдан Хмельницький	38,1	36,5	36,9	36,6
Небесна сотня	32,7	35,4	32,6	28,3
Ярослав Мудрий	33,6	28,8	29,7	30,7
Михайло Грушевський	32,3	28,1	25,5	23,4
Святослав Вакарчук	33,2	29,1	24,3	17,6
Віталій і Володимир Клички	33,6	26,0	23,7	20,0
Ліна Костенко	22,9	24,9	24,7	21,5
Богдан Ступка	30,9	23,9	19,7	21,0
Володимир Великий	24,2	20,0	20,7	21,0
Надія Савченко	24,7	20,7	18,3	17,1
Степан Бандера	21,5	21,1	16,6	14,6
Іван Мазепа	22,0	19,3	17,0	14,6
В'ячеслав Чорновіл	18,8	18,6	15,1	13,7
Роксолана	16,1	15,8	15,6	15,6
Софія Ротару	13,5	11,2	15,6	18,0
Василь Стус	18,4	14,7	12,0	10,7
Руслана Лижичко	16,1	15,4	11,6	10,7
Валерій Лобановський	13,5	13,3	11,4	9,3
Борис Патон	11,7	9,5	9,3	6,3
Нестор Махно	11,2	7,7	8,3	5,4
Петро Порошенко	9,9	9,1	7,5	6,8
Раїса Кириченко	7,6	7,7	7,9	6,3
Юлія Тимошенко	5,8	6,7	7,7	6,3
Верка Сердючка (А. Данилко)	8,1	6,0	6,2	5,4
Симон Петлюра	7,2	7,4	5,4	4,4
Дмитро Ярош	4,0	4,9	3,7	3,4
Арсеній Яценюк	0,9	2,5	1,7	1,5
інші	1,3	2,5	0,8	0,0
на мою думку, нікого персонально не можна вважати символом України	9,9	11,6	10,6	13,7
важко відповісти	3,6	2,8	3,7	6,8

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

Розподіл відповідей на запитання *“Нижче наведено відомі прізвища колишніх лідерів України різних часів. Хто з них, на Вашу думку, гідний найбільшої слави, а хто, навпаки, вкрив себе найбільшою ганьбою?”* (у %)

● *гідні слави*

	Грудень 2011 р.	Грудень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
Богдан Хмельницький	77,0	77,2	61,2
Михайло Грушевський	47,8	47,1	42,6
Іван Мазепа	27,7	27,1	28,5
Петро Дорошенко	15,3	15,8	15,6
Павло Скоропадський	10,8	12,0	13,0
Іван Виговський	9,2	9,6	9,4
Симон Петлюра	7,9	9,4	8,9
Леонід Кравчук	8,9	10,0	8,9
Володимир Щербицький	11,8	12,2	8,7
Леонід Кучма	6,9	8,8	6,5
Юрій Хмельницький	6,8	5,2	5,9
Віктор Ющенко	5,2	4,3	5,2
Віктор Янукович	не було у списку	не було у списку	2,7
Станіслав Косіор	4,4	4,9	2,6
Петро Шелест	5,1	6,2	2,5
Іван Брюховецький	4,5	5,4	2,4
інший	3,8	2,8	2,9

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Богдан Хмельницький	51,7	66,8	61,4	60,7
Михайло Грушевський	47,9	49,7	31,5	35,7
Іван Мазепа	46,4	29,0	17,5	17,9
Петро Дорошенко	14,7	19,4	13,6	8,9
Павло Скоропадський	8,3	14,9	15,4	8,9
Іван Виговський	17,4	10,2	4,7	0,9
Симон Петлюра	21,5	6,2	4,2	3,6
Леонід Кравчук	13,6	7,1	8,3	7,1
Володимир Щербицький	5,7	11,6	8,9	3,6
Леонід Кучма	7,2	7,1	4,7	8,0
Юрій Хмельницький	5,3	6,5	6,5	3,6

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Віктор Ющенко	12,5	4,7	1,5	1,8
Віктор Янукович	1,9	1,1	5,9	0,9
Станіслав Косіор	1,5	3,6	3,0	0,0
Петро Шелест	1,5	3,1	3,3	0,0
Іван Брюховецький	2,6	2,2	2,7	1,8
інший	2,3	3,1	4,2	0,0

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
Богдан Хмельницький	65,7	61,8	57,8
Михайло Грушевський	43,0	44,1	40,5
Іван Мазепа	35,1	30,1	22,5
Петро Дорошенко	14,9	17,9	13,2
Павло Скоропадський	12,8	15,9	9,2
Іван Виговський	13,2	9,2	7,2
Симон Петлюра	7,9	9,6	8,5
Леонід Кравчук	6,6	9,0	10,2
Володимир Щербицький	6,2	6,7	12,8
Леонід Кучма	7,0	6,3	6,5
Юрій Хмельницький	3,3	6,3	7,0
Віктор Ющенко	5,0	5,8	4,8
Віктор Янукович	4,5	1,9	2,5
Станіслав Косіор	2,1	2,5	3,0
Петро Шелест	2,1	2,9	2,3
Іван Брюховецький	0,4	3,1	2,8
інший	4,1	2,9	2,3

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

● *вкрили себе ганьбою*

	Грудень 2011 р.	Грудень 2012 р.	Жовтень 2015 р.
Віктор Янукович	не було у списку	не було у списку	84,0
Віктор Ющенко	59,5	59,5	44,9
Леонід Кучма	43,3	36,6	31,1
Леонід Кравчук	24,9	25,6	20,9
Станіслав Косіор	13,2	13,8	12,5
Симон Петлюра	30,0	24,3	10,6
Іван Мазепа	15,1	16,5	7,2
Володимир Щербицький	7,9	8,7	6,4
Юрій Хмельницький	2,1	10,2	5,0
Петро Шелест	4,4	4,6	3,1
Іван Брюховецький	5,2	7,0	2,9
Іван Виговський	2,0	2,2	2,7
Павло Скоропадський	5,2	4,2	2,3
Богдан Хмельницький	7,6	1,6	1,6
Петро Дорошенко	1,5	1,9	1,5
Михайло Грушевський	0,9	2,0	1,0
інший	6,7	7,5	2,7

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Віктор Янукович	86,0	88,9	79,5	73,5
Віктор Ющенко	34,8	46,7	46,6	55,6
Леонід Кучма	25,4	34,2	33,2	25,6
Леонід Кравчук	16,7	27,1	14,8	23,9
Станіслав Косіор	22,7	8,4	13,9	0,9
Симон Петлюра	5,7	8,9	13,1	21,4
Іван Мазепа	1,9	6,2	13,6	4,3
Володимир Щербицький	15,2	4,2	4,2	1,7
Юрій Хмельницький	9,1	4,4	3,6	1,7
Петро Шелест	4,9	3,1	2,7	0,0
Іван Брюховецький	6,1	1,6	3,0	0,9
Іван Виговський	2,7	2,4	3,9	0,9

	Західний регіон	Централь- ний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Павло Скоропадський	3,4	0,7	4,2	0,9
Богдан Хмельницький	1,5	1,3	2,7	0,0
Петро Дорошенко	1,5	0,9	2,4	0,9
Михайло Грушевський	0,8	1,6	0,9	0,0
інший	1,5	0,9	3,9	8,5

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18—29 років	30—55 років	56 років і більше
Віктор Янукович	84,6	85,7	81,4
Віктор Ющенко	41,5	46,2	45,2
Леонід Кучма	29,3	32,6	30,3
Леонід Кравчук	17,5	21,8	21,8
Станіслав Косіор	10,6	12,1	14,1
Симон Петлюра	9,3	11,0	10,9
Іван Мазепа	5,3	6,7	8,9
Володимир Щербицький	7,7	6,7	5,2
Юрій Хмельницький	7,7	3,5	5,2
Петро Шелест	4,5	3,1	2,2
Іван Брюховецький	4,5	1,7	3,5
Іван Виговський	3,7	2,9	2,0
Павло Скоропадський	2,0	2,9	1,7
Богдан Хмельницький	1,6	1,2	2,2
Петро Дорошенко	1,2	1,2	2,0
Михайло Грушевський	1,6	1,3	0,2
інший	1,6	2,5	3,5

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

Розподіл відповідей на запитання **“Які здобутки українського народу, на Вашу думку, найбільше заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості?”**, у %

	Липень 2005 р.	Серпень 2006 р.	Січень 2010 р.	Вересень 2015 р.
Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко, М.Лисенко, С.Крушельницька та ін.)	39,8	32,8	51,7	54,5
Перемога у Другій світовій	50,0	38,0	49,6	43,8
Історія українського козацтва, Запорозької Січі	23,1	23,9	33,2	42,2
Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	28,5	20,8	29,6	37,7
Досягнення українських спортсменів	39,8	28,9	39,0	36,9
Революція Гідності 2014–2015 років та збройна відсіч російській агресії на сході країни	не було у списку	не було у списку	не було у списку	36,4
Проголошення незалежності України у 1991 році	23,1	24,9	27,9	32,7
Міжнародне визнання України в сучасному світі	17,3	19,7	17,1	24,2
Збройні сили України	8,1	4,6	7,8	23,4
Боротьба українських правозахисників (П.Григоренко, Л.Лук'яненко, М.Руденко, В.Чорновіл та ін.) проти тоталітарного режиму	18,4	16,3	15,2	21,6
Повоєнна відбудова народного господарства (у 2-й половині 1940-х років)	26,4	20,5	25,5	20,9
Діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра та ін.)	12,9	10,2	15,3	17,4
Досягнення української космонавтики	12,1	7,4	17,2	17,0
Історія створення та боротьби УПА (Української повстанської армії)	5,8	8,1	10,4	15,2
Трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П.Ангеліна, М.Демченко, О.Стаханов, О.Гіталов та ін.)	15,7	17,5	18,4	14,4
Помаранчева революція 2004 року	31,5	15,2	12,1	13,2
Вітчизняна система освіти	10,9	5,9	9,6	6,1
Українська революція 1917–1920 років	5,4	5,4	6,6	6,0
Сучасний промисловий потенціал України	7,3	6,1	6,2	5,6
Успіхи у створенні ринкової економіки	5,1	6,5	3,9	4,1
Інше	1,9	3,0	1,7	2,7
Важко відповісти	10,0	11,4	11,3	6,1

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Регіони											
	Західний			Центральний			Східний			Південний		
	Липень 2005 р.	Січень 2010 р.	Вересень 2015 р.	Липень 2005 р.	Січень 2010 р.	Вересень 2015 р.	Липень 2005 р.	Січень 2010 р.	Вересень 2015 р.	Липень 2005 р.	Січень 2010 р.	Вересень 2015 р.
Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко, М.Лисенко, С.Крушельницька та ін.)	52,7	58,8	54,3	40,4	54,0	55,7	27,2	48,3	53,1	49,7	44,7	54,8
Перемога у Другій світовій війні	27,4	31,9	25,5	44,6	54,3	42,2	65,5	52,0	52,5	57,4	56,9	63,7
Історія українського козацтва, Запорозької Січі	33,1	35,5	44,2	22,0	40,5	40,9	20,6	29,9	46,6	18,0	21,4	31,9
Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	46,9	42,2	33,3	23,0	35,2	42,2	19,9	20,8	31,9	35,5	20,3	45,9
Досягнення українських спортсменів	34,3	34,2	28,1	32,7	43,1	43,0	46,4	40,5	28,3	48,6	32,5	54,8
Революція Гідності 2014–2015 років та збройна відсіч російській агресії на сході країни	не було у списку	не було у списку	63,7	не було у списку	не було у списку	38,7	не було у списку	не було у списку	22,4	не було у списку	не було у списку	9,6
Проголошення незалежності України у 1991 році	35,5	50,5	50,9	19,4	30,0	38,9	16,5	14,7	10,9	29,5	23,1	30,4
Міжнародне визнання України в сучасному світі	17,1	28,5	28,1	17,2	17,1	21,1	14,1	12,2	26,3	25,1	12,9	22,2
Збройні сили України	5,7	13,5	31,5	8,2	11,2	26,7	9,5	1,8	12,7	7,7	6,1	23,0
Боротьба українських правозахисників (П.Григоренко, Л.Лук'яненко, М.Руденко, В.Чорновіл та ін.) проти тоталітарного режиму	32,7	28,8	39,7	16,0	23,1	22,8	12,4	4,4	8,0	18,6	4,4	15,6

	Регіони											
	Західний			Центральний			Східний			Південний		
	Липень 2005 р.	Січень 2010 р.	Вересень 2015 р.	Липень 2005 р.	Січень 2010 р.	Вересень 2015 р.	Липень 2005 р.	Січень 2010 р.	Вересень 2015 р.	Липень 2005 р.	Січень 2010 р.	Вересень 2015 р.
Повоєнна відбудова народного господарства (у 2-й половині 1940-х років)	16,7	11,7	7,1	21,6	31,3	13,9	36,4	31,6	32,7	27,9	17,3	42,2
Діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра та ін.)	24,1	35,0	28,8	11,6	21,1	17,4	10,7	2,4	6,8	6,0	5,4	21,5
Досягнення української космонавтики	9,4	19,7	6,7	9,7	17,0	17,2	18,5	18,1	17,7	6,6	12,2	34,8
Історія створення та боротьби УПА (Української повстанської армії)	16,7	30,1	38,2	4,8	11,1	12,2	1,5	2,1	5,9	3,3	1,7	3,7
Трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П.Ангеліна, М.Демченко, О.Стаханов, О.Гіталов та ін.)	13,5	11,4	7,5	11,6	23,5	13,9	20,4	19,5	12,1	17,5	13,9	35,6
Помаранчева революція 2004 року	62,0	26,7	28,5	32,0	13,7	13,3	11,7	3,8	2,9	34,4	8,1	8,1
Вітчизняна система освіти	7,8	14,2	3,4	9,2	14,0	6,3	12,9	4,4	3,8	14,2	5,4	16,3
Українська революція 1917–1920 років	9,0	10,6	6,4	3,9	8,8	7,2	5,1	2,4	2,7	4,9	6,1	9,6
Сучасний промисловий потенціал України	6,5	9,8	5,6	5,1	6,7	4,3	10,2	5,0	5,6	7,1	3,4	9,6
Успіхи у створенні ринкової економіки	1,6	9,6	3,0	6,1	4,6	3,9	4,6	0,5	1,8	8,7	3,1	12,6
Інше	0,4	2,1	1,9	1,7	1,2	2,2	3,4	2,3	4,4	1,1	1,0	1,5
Важко відповісти	8,2	7,5	1,5	13,8	9,4	6,7	8,7	11,2	6,2	6,6	21,0	12,6

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	Вік		
	18–29 років	30–55 років	56 років і старше
Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко, М.Лисенко, С.Крушельницька та ін.)	52,8	52,7	57,9
Перемога у Другій світовій війні	33,9	41,7	52,4
Історія українського козацтва, Запорозької Січі	43,1	42,8	40,9
Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	36,3	35,3	41,6
Досягнення українських спортсменів	40,3	40,2	30,6
Революція Гідності 2014–2015 років та збройна відсіч російській агресії на сході країни	41,9	36,4	33,0
Проголошення незалежності України у 1991 році	40,3	32,1	28,9
Міжнародне визнання України в сучасному світі	27,4	25,8	20,3
Збройні сили України	30,2	23,2	19,6
Боротьба українських правозахисників (П.Григоренко, Л.Лук'яненко, М.Руденко, В.Чорновіл та ін.) проти тоталітарного режиму	20,6	22,6	20,8
Повоєнна відбудова народного господарства (у 2-й половині 1940-х років)	10,9	18,5	29,9
Діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра та ін.)	17,7	17,9	16,5
Досягнення української космонавтики	14,1	18,5	16,7
Історія створення та боротьби УПА (Української повстанської армії)	19,4	15,5	12,4
Трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П.Ангеліна, М.Демченко, О.Стаханов, О.Гіталов та ін.)	11,7	12,7	18,2
Помаранчева революція 2004 року	17,3	13,1	10,8
Вітчизняна система освіти	6,9	6,5	5,0
Українська революція 1917–1920 років	5,2	4,9	7,9
Сучасний промисловий потенціал України	7,3	5,0	5,3
Успіхи у створенні ринкової економіки	6,0	4,1	2,9
Інше	0,8	3,4	2,9
Важко відповісти	7,3	5,2	6,5

Розподіл відповідей на запитання “*Хто, на Вашу думку, є сьогодні в Україні лідером нації?*”, у %

	Лютий 2009 р.	Вересень 2015 р.
Петро Порошенко	не було у списку	18,8
Дмитро Ярош	не було у списку	3,3
Олег Ляшко	не було у списку	2,7
Юлія Тимошенко	18,9	2,4
Олег Тягнибок	не було у списку	1,2
Арсеній Яценюк	не було у списку	1,2
інший	3,3	2,6
ніхто, лідера нації у нас немає	52,6	53,8
важко відповісти	10,3	13,9

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Макрорегіони			
	Західний	Централь- ний	Східний	Південний
Петро Порошенко	27,7	21,7	10,0	13,3
Дмитро Ярош	6,4	1,7	3,8	1,5
Олег Ляшко	2,6	3,7	2,4	0,7
Юлія Тимошенко	0,4	3,3	3,2	1,5
Олег Тягнибок	1,5	1,7	0,6	0,0
Арсеній Яценюк	1,5	1,5	0,6	1,5
інший	1,1	3,0	2,7	3,7
ніхто, лідера нації у нас немає	40,8	51,0	62,5	67,4
важко відповісти	18,0	12,4	14,2	10,4

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
Петро Порошенко	20,6	18,5	18,1
Дмитро Ярош	4,8	3,4	2,4
Олег Ляшко	1,6	2,1	4,3
Юлія Тимошенко	1,6	2,4	2,9
Олег Тягнибок	1,2	0,7	1,7
Арсеній Яценюк	0,8	0,6	2,4
інший	2,0	2,4	3,1
ніхто, лідера нації у нас немає	51,2	55,1	53,7
важко відповісти	16,1	14,8	11,5

4.2. Контраверсійні питання національного самовизначення: тенденції динаміки суспільної свідомості

Чи згодні Ви з такими судженнями:

- **Хоча на шляху нашої державності багато перешкод, я все одно вважаю: Україна повинна бути незалежною**

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Лютий 1998 р.	60,1	16,4	23,5	
Липень 2004 р.	65,7	11,2	22,8	0,4
Листопад 2005 р.	73,5	9,2	16,2	1,2
Жовтень 2006 р.	70,2	8,3	21,2	0,4
Грудень 2007 р.	68,3	9,6	21,5	0,6
Грудень 2008 р.	63,7	10,4	25,6	0,4
Грудень 2009 р.	61,8	11,4	26,4	0,3
Грудень 2010 р.	67,7	9,2	22,9	0,2
Листопад 2011 р.	70,4	9,3	20,2	0,2
Грудень 2012 р.	74,3	7,3	18,2	0,2
Грудень 2013 р.	74,6	7,3	18,1	—
Грудень 2014 р.	76,9	4,4	18,6	0,1

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	86,9	2,0	11,1
Центральний регіон	78,5	3,6	17,9
Східний регіон	68,8	6,4	24,8
Південний регіон	80,1	4,9	15,0

▪ Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Травень 1998 р.	32,2	29,6	38,2	
Липень 2004 р.	39,6	20,7	39,2	0,5
Листопад 2005 р.	48,4	16,3	34,3	1,0
Жовтень 2006 р.	52,6	17,6	29,4	0,4
Грудень 2007 р.	51,2	15,2	33,0	0,6
Грудень 2008 р.	45,2	19,0	35,5	0,2
Грудень 2009 р.	46,7	20,9	32,0	0,4
Грудень 2010 р.	45,3	19,8	34,9	0,1
Листопад 2011 р.	42,6	19,8	37,4	0,2
Грудень 2012 р.	48,0	15,8	35,9	0,3
Грудень 2013 р.	52,1	13,8	33,7	0,4
Грудень 2014 р.	60,6	16,6	22,6	0,2

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	74,7	2,3	23,0
Центральний регіон	62,9	13,5	23,6
Східний регіон	52,0	27,2	20,9
Південний регіон	55,1	20,0	24,9

- Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Травень 1998 р.	38,8	26,1	35,2	
Липень 2004р.	37,8	24,0	37,5	0,7
Листопад 2005 р.	34,6	29,1	35,3	1,0
Жовтень 2006 р.	33,6	30,8	35,2	0,4
Грудень 2007 р.	35,6	28,8	35,0	0,6
Грудень 2008 р.	35,0	25,9	38,7	0,4
Грудень 2009 р.	37,4	29,0	33,1	0,5
Грудень 2010 р.	34,8	31,0	33,9	0,4
Листопад 2011 р.	32,0	31,1	36,7	0,3
Грудень 2012 р.	33,6	30,5	35,6	0,2
Грудень 2013 р.	39,3	29,7	30,8	0,2
Грудень 2014 р.	29,8	45,3	24,8	0,1

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	6,8	61,7	31,5
Центральний регіон	26,0	49,7	24,3
Східний регіон	41,1	35,8	23,1
Південний регіон	50,0	30,6	19,4

▪ У незалежній Україні і державною, й офіційною²³ може бути тільки одна мова – українська

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Лютий 1998 р.	40,7	47,2	12,1	–
Липень 2004 р.	42,1	44,0	13,9	0,2
Листопад 2005 р.	49,8	38,2	11,3	0,7
Жовтень 2006 р.	44,9	41,2	13,4	0,4
Грудень 2007 р.	47,9	35,2	16,6	0,2
Грудень 2008 р.	44,6	38,5	16,5	0,4
Грудень 2009 р.	42,7	40,8	16,1	0,4
Грудень 2010 р.	49,0	32,7	18,1	0,3
Листопад 2011 р.	48,5	34,7	16,6	0,2
Грудень 2012 р.	50,4	31,3	18,1	0,2
Грудень 2013 р.	50,0	33,2	16,6	0,2
Грудень 2014 р.	53,3	28,4	18,2	0,1

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	82,9	5,8	11,3
Центральний регіон	63,8	16,9	19,2
Східний регіон	32,2	47,4	20,4
Південний регіон	31,1	48,1	20,9

²³ До 2005 р. судження формулювалось так: «У незалежній Україні державною може бути тільки одна мова – українська»

- Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції²⁴

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Листопад 2005 р.	51,4	32,0	16,0	0,6
Жовтень 2006 р.	49,2	32,4	17,7	0,7
Грудень 2007 р.	44,9	34,1	20,3	0,6
Грудень 2008 р.	48,1	31,1	20,2	0,6
Грудень 2009 р.	49,2	32,2	18,1	0,6
Грудень 2010 р.	37,7	38,6	22,4	0,3
Листопад 2011 р.	38,0	39,0	23,0	0,1
Грудень 2012 р.	31,1	43,0	25,7	0,2
Грудень 2013 р.	36,6	43,7	19,6	0,1
Грудень 2014 р.	30,3	42,3	27,0	0,4

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	5,1	77,3	17,6
Центральний регіон	23,0	43,7	33,2
Східний регіон	43,2	28,0	28,8
Південний регіон	61,5	20,0	18,5

²⁴ До 2011 р. судження було таке: «Українсько-російську двомовність треба закріпити законодавчо»

▪ **Україна – європейська держава і має прямувати в Європу**

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Жовтень 2006 р.	47,5	22,6	29,2	0,6
Грудень 2007 р.	46,2	22,7	30,2	0,8
Грудень 2008 р.	44,8	21,9	33,0	0,4
Грудень 2009 р.	43,5	24,6	31,2	0,7
Грудень 2010 р.	50,5	22,2	27,0	0,3
Листопад 2011 р.	52,9	22,1	24,7	0,4
Грудень 2012 р.	51,5	21,6	26,6	0,4
Грудень 2013 р.	56,6	21,9	21,3	0,2
Грудень 2014 р.	58,8	15,9	25,1	0,2

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	82,4	2,5	15,1
Центральний регіон	59,5	12,8	27,7
Східний регіон	48,3	24,3	27,4
Південний регіон	47,1	24,8	28,2

- **Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів**

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Лютий 1998 р.	39,5	37,2	23,3	–
Липень 2004р.	35,3	36,6	27,7	0,4
Листопад 2005 р.	35,3	39,1	25,1	0,6
Жовтень 2006 р.	34,1	37,6	27,7	0,6
Грудень 2007 р.	36,7	33,5	29,2	0,6
Грудень 2008 р.	36,6	31,9	31,2	0,3
Грудень 2009 р.	40,5	30,1	29,0	0,4
Грудень 2010 р.	31,4	36,4	32,2	0,1
Листопад 2011 р.	27,3	42,9	29,9	—
Грудень 2012 р.	24,6	45,7	29,4	0,2
Грудень 2013 р.	25,9	51,1	23,0	—
Грудень 2014 р.	12,4	63,6	24,0	0,1

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Західний регіон	4,3	80,9	14,9
Центральний регіон	15,1	56,4	28,6
Східний регіон	12,0	66,2	21,8
Південний регіон	20,4	46,1	33,5

▪ **Україна занадто різна, і в одній державі нам не ужитися**

	<i>3 – згоден</i>	<i>1 – не згоден</i>	<i>2 – важко сказати</i>	<i>не відповіли</i>
Грудень 2014 р.	17,4	59,6	22,5	0,5

Довідково. Розподіл відповідей на запитання “*Чи вважаєте Ви, що попри всі зовнішні та внутрішні загрози Україну можна зберегти як єдину державу?*” був таким (у %):

	Березень 2014 р.	Травень 2014 р.	Вересень 2014 р.
так, бо того, що об’єднує громадян України, значно більше, ніж того, що роз’єднує	63,4	69,3	68,3
ні, Україна занадто різна, і в одній державі нам не ужитися	16,2	16,1	14,3
важко відповісти	20,4	14,6	17,4

*У регіональному розрізі
(на момент останнього опитування)*

Березень 2014	Регіони				<i>АР Крим*</i>
	Західний	Центральний	Східний	Південний	
так, того, що об’єднує громадян України, значно більше, ніж того, що роз’єднує	84,3	69,2	51,3	50,3	32,7
ні, Україна занадто різна, і в одній державі нам не ужитися	4,2	7,9	26,7	26,9	39,8
важко відповісти	11,5	22,9	22,0	22,8	27,6

*У віковому розрізі
(на момент останнього опитування):*

Березень 2014	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
так, бо того, що об’єднує громадян України, значно більше, ніж того, що роз’єднує	67,4	65,6	58,1
ні, Україна занадто різна, і в одній державі нам не ужитися	16,4	14,6	18,1
важко відповісти	16,2	19,8	23,7

*У регіональному розрізі
(на момент останнього опитування):*

Травень 2014	Макрорегіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
так, бо того, що об'єднує громадян України, значно більше, ніж того, що роз'єднує	79,8	77,7	53,5	72,8
ні, Україна занадто різна, і в одній державі нам не ужитися	14,0	7,8	27,6	10,3
важко відповісти	6,2	14,5	18,9	16,9

*У регіональному розрізі
(на момент останнього опитування):*

Вересень 2014	Макрорегіони				
	Західний	Центральний	Східний (з Донбасом)	Донбас	Південний
так, бо того, що об'єднує громадян України, значно більше, ніж того, що роз'єднує	85,7	70,9	54,2	37,3	73,8
ні, Україна занадто різна, і в одній державі нам не ужитися	5,0	9,3	25,1	39,9	12,1
важко відповісти	9,3	19,7	20,7	22,8	14,1

*У віковому розрізі
(на момент останнього опитування):*

Травень 2014	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
	так, бо того, що об'єднує громадян України, значно більше, ніж того, що роз'єднує	72,4	67,8
ні, Україна занадто різна, і в одній державі нам не ужитися	15,0	17,2	15,5
важко відповісти	12,6	15,0	15,1

*У віковому розрізі
(на момент останнього опитування):*

Вересень 2014	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
	так, бо того, що об'єднує громадян України, значно більше, ніж того, що роз'єднує	74,1	71,3
ні, Україна занадто різна, і в одній державі нам не ужитися	12,2	12,2	18,2
важко відповісти	13,7	16,5	20,7

Розподіл відповідей на запитання *“Як би Ви проголосували, якщо б наступної неділі відбувалося всеукраїнське консультативне опитування, на яке було винесено запитання: «Чи підтримуєте Ви введення за рішенням відповідних місцевих рад на окремих територіях використання поряд з державною мовою російської або іншої мови, якою розмовляє більшість населення відповідної території, як регіональних мов, офіційний статус яких визначено законом?»*” (у %)

Травень 2015	По вибірці в цілому	Серед тих, хто голосував би
	так	65,5
ні	23,5	26,4
не пішов би голосувати	11,0	–

У регіональному розрізі

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
так	42,7	63,4	78,6	73,0
ні	50,8	26,0	6,7	17,9
не пішов би голосувати	6,5	10,6	14,7	9,2

У віковому розрізі

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
так	58,4	67,7	66,5
ні	28,7	22,6	21,7
не пішов би голосувати	12,9	9,6	11,8

Довідково. Розподіл відповідей на запитання *“Чи схвалюєте Ви прийнятий Верховною Радою і підписаний Президентом Закон України “Про основні засади державної мовної політики?”*” (у %)

	Червень 2012 р.		Серпень 2012 р.	
цілком схвалюю	13,8	32,4	19,7	37,7
скоріше схвалюю	18,6		18,0	
скоріше не схвалюю	15,1	38,4	15,0	45,8
зовсім не схвалюю	23,3		30,8	
важко відповісти	19,2		9,1	
мені це байдуже	9,9		7,4	

Примітка. У червні 2012 р. питання формулювалося в такій редакції: *“Чи схвалюєте Ви прийняття в першому читанні Верховною Радою України Закону “Про основні засади державної мовної політики”?”*

У регіональному розрізі

(на момент останнього опитування):

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
схвалюю (цілком схвалюю + скоріше схвалюю)	10,6	18,3	62,2	62,9
не схвалюю (скоріше не схвалюю + зовсім не схвалюю)	82,4	60,9	19,3	22,4
важко відповісти	5,2	12,7	8,4	7,5
мені це байдуже	1,8	8,2	10,1	7,1

За рівнем освіти:

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
схвалюю (цілком схвалюю + скоріше схвалюю)	38,3	32,7	39,2	39,6
не схвалюю (скоріше не схвалюю + зовсім не схвалюю)	50,0	50,8	45,3	37,8
важко відповісти	6,5	9,6	8,5	11,6
мені це байдуже	5,2	6,9	7,0	11,1

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
схвалюю (цілком схвалюю + скоріше схвалюю)	37,7	37,5	38,2
не схвалюю (скоріше не схвалюю + зовсім не схвалюю)	45,2	47,7	43,5
важко відповісти	11,5	7,7	9,5
мені це байдуже	5,7	7,1	8,8

За статтю:

	Чоловіки	Жінки
схвалюю (цілком схвалюю + скоріше схвалюю)	38,0	37,7
не схвалюю (скоріше не схвалюю + зовсім не схвалюю)	45,2	46,3
важко відповісти	8,5	9,4
мені це байдуже	8,3	6,5

4.3. Оцінка громадянами стану освітньої галузі та процесів її реформування

4.3.1. Проблеми освітньої галузі

Розподіл відповідей на запитання *“У вересні, як завжди, розпочався навчальний рік у загальноосвітніх школах, професійно-технічних та вищих навчальних закладах. Як Ви оцінюєте стан їхньої готовності до нинішнього навчального року?”* (у %)

	Вересень 2005 р.		Вересень 2006 р.		Вересень 2007 р.		Жовтень 2008 р.		Жовтень 2009 р.		Грудень 2010 р.		Грудень 2011 р.		Жовтень 2012 р.		Грудень 2013 р.		Вересень 2014 р.		Вересень 2015 р.	
цілком позитивно	6,4	36,5	4,5	33,1	7,3	40,9	8,1	41,0	8,4	40,5	7,4	38,1	4,9	32,4	9,4	48,7	7,3	37,8	15,4	57,4	15,2	59,7
скоріше позитивно	30,1		28,6		33,6		32,9		32,1		30,7		27,5		39,3		30,5		42,0		44,5	
скоріше негативно	21,7	27,3	22,8	30,1	15,0	18,6	19,8	25,8	17,5	22,8	20,1	25,8	16,7	22,0	16,2	20,9	14,3	18,0	10,3	14,9	13,2	16,3
зовсім негативно	5,6		7,3		3,6		6,0		5,3		5,7		5,3		4,7		3,7		4,6		3,1	
мені це байдуже	5,1		5,7		7,9		8,1		9,8		12,0		14,0		8,4		11,7		5,7		5,8	
важко відповісти	31,1		31,2		32,6		25,0		26,9		24,2		31,6		22,0		32,5		22,0		18,1	

Примітка. У грудні 2010–2011 рр., 2013 р. питання формулювалося так: *“Незабаром завершиться перше півріччя у загальноосвітніх школах, професійно-технічних та вищих навчальних закладах. Як Ви оцінюєте сьогодні стан їхньої готовності до нинішнього навчального року?”*.

Оцінка стану підготовки закладів освіти до нинішнього навчального року окремими категоріями респондентів (на момент останнього опитування):

	Респонденти, в сім'ях яких є учні або студенти		Респонденти, в сім'ях яких немає учнів і студентів		Учні, студенти		Працівники освіти	
цілком позитивно	16,9	64,3	12,3	52,8	30,0	82,5	14,3	63,3
скоріше позитивно	47,4		40,5		52,5		49,0	
скоріше негативно	15,3	19,0	10,0	12,4	7,5	12,5	24,5	26,5
зовсім негативно	3,7		2,4		5,0		2,0	
мені це байдуже	3,1		10,0		2,5		2,0	
важко відповісти	13,6		24,9		2,5		8,2	

Довідково. Розподіл відповідей на запитання “*Чи є у Вашій сім’ї (в сім’ях Ваших батьків чи дітей) учні та/або студенти?*” був таким (у %):

	Вересень 2005 р.	Вересень 2006 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2008 р.	Жовтень 2009 р.	Серпень 2010 р.	Грудень 2010 р.	Серпень 2011 р.	Грудень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Грудень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так, є	55,4	61,6	60,3	59,1	58,0	54,2	54,9	50,0	58,1	55,2	54,4	59,4	60,3	59,6
ні, немає	37,8	31,4	34,9	35,0	36,9	41,0	41,9	47,0	37,8	41,7	42,6	38,1	34,3	38,4
я сам студент (учень)	6,8	7,0	4,8	5,9	5,2	4,9	3,2	3,1	4,1	3,1	3,0	2,5	5,4	не було у списку

Оцінка стану підготовки закладів освіти до нинішнього навчального року у регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Позитивна (цілком позитивно + скоріше позитивно)	Негативна (скоріше негативно + цілком негативно)	Мені це байдуже	Важко відповісти
Західний регіон	64,5	21,1	3,0	11,3
Центральний регіон	61,0	18,3	6,3	14,5
Східний регіон	63,4	7,7	6,5	22,3
Південний регіон	37,0	21,4	8,1	33,3

Оцінка стану підготовки закладів освіти до нинішнього навчального року у віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	Позитивна (цілком позитивно + скоріше позитивно)	Негативна (скоріше негативно + цілком негативно)	Мені це байдуже	Важко відповісти
18–29 років	60,9	18,9	6,5	13,7
30–55 років	63,6	17,9	4,5	14,1
56 років і більше	54,2	12,7	7,2	25,9

Розподіл відповідей на запитання *“Які з перелічених нижче проблем загальноосвітньої школи турбують Вас особисто?”* (у %)

	Січень 2006 р.	Вересень 2006 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Грудень 2010 р.	Грудень 2011 р.	Жовтень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Жовтень 2014 р.
поширення в учнівському середовищі негативних явищ (вживання наркотиків, спиртних напоїв, аморальність, бездуховність, ранні сексуальні стосунки тощо)	59,7	50,1	49,0	55,9	48,9	40,6	44,8	41,7	39,3	37,4
занепад матеріально-технічної бази шкіл, відсутність (нестача) комп'ютерних та інших сучасних засобів навчання	55,4	39,3	34,3	43,8	38,5	35,3	34,7	36,4	31,5	34,7
постійні побори з батьків (на ремонт школи тощо)	44,9	37,7	37,7	36,7	33,4	35,4	29,2	32,5	31,6	32,8
поширення серед педагогічних працівників хабарництва та корупції	45,6	32,2	30,5	34,7	29,7	22,6	26,6	24,1	22,8	32,5
якість освіти	не було у списку	30,6	23,7	27,6	33,3	30,5	27,6	27,2	29,1	32,2
надмірна ускладненість навчальних програм, перевантаження учнів	не було у списку	20,2	18,4	26,6	19,0	22,9	24,2	24,3	30,0	26,3
малі зарплати вчителів, зниження їхнього суспільного статусу і фахового рівня	43,1	31,6	30,3	32,9	27,7	26,0	26,7	26,7	27,0	24,8
слабка підготовка учнів до життя, руйнування зв'язку школи із життям	не було у списку	23,6	20,5	25,0	27,6	20,5	24,9	21,0	27,7	23,4
нестача підручників, навчальних посібників	43,6	32,9	28,5	30,9	30,1	31,5	27,0	27,8	19,0	22,3
характер взаємин між учнями, їхня майнова нерівність	32,4	28,3	25,0	26,7	18,0	21,1	25,5	18,4	21,4	20,0
занижені вимоги до учнів, падіння дисципліни	не було у списку	26,5	22,1	24,8	22,1	21,0	24,7	20,9	16,7	19,4
випадки приниження вчителями учнів і фізичного насильства над ними	27,9	19,6	15,4	25,9	19,4	15,7	22,8	19,7	17,9	17,7
упереджене ставлення вчителів до учнів, необ'єктивне (несправедливе) оцінювання їхніх знань	не було у списку	17,4	17,7	22,0	17,9	18,0	21,1	20,6	19,3	16,3
дотримання історичної правди під час вивчення вітчизняної історії	25,7	15,2	12,6	15,4	21,4	13,3	12,5	12,8	12,8	14,1

	Січень 2006 р.	Вересень 2006 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Грудень 2010 р.	Грудень 2011 р.	Жовтень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Жовтень 2014 р.
неефективна взаємодія батьків і вчителів, брак порозуміння між ними	20,7	не було у списку	12,6	16,3	16,9	14,8	15,6	12,9	15,1	11,8
застосування 12-бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів	не було у списку	19,3	18,2	19,5	20,9	17,8	13,0	13,6	12,4	9,5
мова навчання	22,8	16,6	13,0	16,9	20,2	12,3	8,8	11,4	7,2	8,7
запровадження зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників (у формі тестування)	8,8	не було у списку	8,7	18,9	19,2	13,1	8,2	9,6	7,2	7,4
часті перевірки шкіл, бюрократичний стиль керівництва освітою	не було у списку	11,0	7,5	10,0	9,0	8,4	6,2	9,3	7,2	6,6
посилення впливу релігії на освіту та школу	12,9	9,4	7,2	8,0	12,3	6,0	4,4	4,7	3,5	5,4
можливі негативні наслідки профілізації старшої школи	5,8	4,2	4,7	6,1	8,1	5,7	4,2	5,3	5,1	5,3
інші проблеми	10,3	2,1	1,0	2,4	1,3	1,6	1,0	1,0	1,1	1,6
перехід до 12-річного терміну навчання	27,3	28,8	31,5	35,3	38,0	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку
жодна з проблем загальноосвітньої школи мене особисто не турбує	12,6	15,7	17,3	11,5	20,0	18,8	16,1	15,9	17,4	22,3

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки вибір респондентами варіантів відповіді не обмежувався.

Розподіл відповідей на запитання **“Які з перелічених нижче проблем загальноосвітньої школи турбують Вас особисто?”** (у % до тих, кого **турбують** проблеми ЗОШ)

	Січень 2006 р.	Вересень 2006 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Грудень 2010 р.	Грудень 2011 р.	Жовтень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Жовтень 2014 р.
поширення в учнівському середовищі негативних явищ (вживання наркотиків, спиртних напоїв, аморальність, бездуховність, ранні сексуальні стосунки тощо)	68,1	59,3	59,2	63,0	61,0	49,9	53,4	49,5	47,4	48,1
занепад матеріально-технічної бази шкіл, відсутність (нестача) комп'ютерних та інших сучасних засобів навчання	63,4	46,6	41,5	49,3	48,1	43,4	41,3	43,3	38,0	44,6
постійні побори з батьків (на ремонт школи тощо)	51,1	44,7	45,5	41,4	41,7	43,4	34,8	38,6	38,3	42,3
поширення серед педагогічних працівників хабарництва та корупції	52,1	38,2	36,9	39,1	37,0	27,8	31,6	28,7	27,5	41,9
якість освіти	не було у списку	36,2	28,6	31,1	41,7	37,4	32,9	32,3	35,2	41,5
надмірна ускладненість навчальних програм, перевантаження учнів	не було у списку	24,0	22,2	30,0	23,7	28,2	28,7	28,8	36,3	33,9
малі зарплати вчителів, зниження їхнього суспільного статусу і фахового рівня	49,1	37,3	36,6	37,1	34,6	32,0	31,8	31,7	32,7	31,9
слабка підготовка учнів до життя, руйнування зв'язку школи із життям	не було у списку	28,0	24,7	28,2	34,4	25,2	29,6	25,0	33,5	30,1
нестача підручників, навчальних посібників	49,7	38,9	34,4	34,7	37,6	38,7	32,2	33,0	22,9	28,6
характер взаємин між учнями, їхня майнова нерівність	36,9	33,5	30,2	30,1	22,5	25,9	30,4	21,9	25,9	25,7
занижені вимоги до учнів, падіння дисципліни	не було у списку	31,4	26,7	37,9	27,7	25,7	29,4	24,8	20,2	25,0
випадки приниження вчителями учнів і фізичного насильства	31,9	23,2	18,6	29,2	24,3	19,3	27,2	23,4	21,7	22,8

	Січень 2006 р.	Вересень 2006 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2008 р.	Листопад 2009 р.	Грудень 2010 р.	Грудень 2011 р.	Жовтень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Жовтень 2014 р.
над ними										
упереджене ставлення вчителів до учнів, необ'єктивне (несправедливе) оцінювання їхніх знань	не було у списку	20,7	21,3	24,7	22,3	22,1	25,1	24,5	23,3	21,0
дотримання історичної правди під час вивчення вітчизняної історії	29,3	18,0	15,2	17,3	26,7	16,3	14,8	15,2	15,4	18,2
неефективна взаємодія батьків і вчителів, брак порозуміння між ними	23,7	не було у списку	15,3	18,3	21,1	18,1	18,5	15,3	18,2	15,2
застосування 12-бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів	не було у списку	22,8	22,0	22,0	26,2	21,9	15,4	16,1	15,0	12,3
мова навчання	25,9	19,7	15,6	19,0	25,2	15,2	10,5	13,5	8,7	11,2
запровадження зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників (у формі тестування)	10,1	не було у списку	10,5	21,3	24,0	16,1	9,7	11,5	8,7	9,5
часті перевірки шкіл, бюрократичний стиль керівництва освітою	не було у списку	13,0	9,0	11,3	11,3	10,4	7,3	11,0	8,7	8,5
посилення впливу релігії на освіту та школу	14,6	11,1	8,7	9,0	15,4	7,4	5,2	5,6	4,2	6,9
можливі негативні наслідки профілізації старшої школи	6,7	5,0	5,7	6,9	10,1	7,0	4,9	6,3	6,2	6,8
інші проблеми	11,7	2,4	1,2	2,6	1,6	1,8	1,1	1,2	1,3	2,0
перехід до 12-річного терміну навчання	31,2	34,1	38,1	39,8	47,4	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки вибір респондентами варіантів відповіді не обмежувався.

Розподіл відповідей на наведене вище запитання у регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Західний регіон	Центра- льний регіон	Східний регіон	Півде- нний регіон
поширення в учнівському середовищі негативних явищ (вживання наркотиків, спиртних напоїв, аморальність, бездуховність, ранні сексуальні стосунки тощо)	41,5	35,4	39,7	27,5
занепад матеріально-технічної бази шкіл, відсутність (нестача) комп'ютерних та інших сучасних засобів навчання	46,2	37,4	23,1	32,4
постійні побори з батьків (на ремонт школи тощо)	37,0	34,5	25,4	39,1
поширення серед педагогічних працівників хабарництва та корупції	40,9	34,5	25,7	26,1
якість освіти	40,7	34,5	24,5	27,1
надмірна ускладненість навчальних програм, перевантаження учнів	27,6	29,2	21,3	28,5
малі зарплати вчителів, зниження їхнього суспільного статусу і фахового рівня	36,0	25,3	13,7	29,0
слабка підготовка учнів до життя, руйнування зв'язку школи із життям	37,8	22,0	14,0	21,7
нестача підручників, навчальних посібників	23,7	26,3	11,5	36,7
характер взаємин між учнями, їхня майнова нерівність	20,7	23,3	15,3	21,3
занижені вимоги до учнів, падіння дисципліни	22,7	22,8	10,9	25,6
випадки приниження вчителями учнів і фізичного насильства над ними	21,9	22,3	10,5	13,5
упереджене ставлення вчителів до учнів, необ'єктивне (несправедливе) оцінювання їхніх знань	23,9	19,1	9,9	8,2
дотримання історичної правди під час вивчення вітчизняної історії	13,9	19,2	8,4	14,5
застосування 12-бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів	6,5	14,7	3,0	18,4
мова навчання	5,9	12,4	4,6	15,0
запровадження зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників (у формі тестування)	6,5	10,8	3,1	10,1
неефективна взаємодія батьків і вчителів, брак порозуміння між ними	13,9	14,6	7,6	10,1
посилення впливу релігії на освіту та школу	8,0	7,4	1,2	4,8
часті перевірки шкіл, бюрократичний стиль керівництва освітою	6,3	8,8	4,1	7,2
можливі негативні наслідки профілізації старшої школи	4,7	9,2	1,0	5,8
інші проблеми	0,8	2,7	1,3	0,0
жодна з проблем загальноосвітньої школи мене особисто не турбує	10,0	16,0	35,6	33,3

Розподіл відповідей на наведене вище запитання у віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
поширення в учнівському середовищі негативних явищ (вживання наркотиків, спиртних напоїв, аморальність, бездуховність, ранні сексуальні стосунки тощо)	32,5	41,3	34,7
занепад матеріально-технічної бази шкіл, відсутність (нестача) комп'ютерних та інших сучасних засобів навчання	34,4	39,6	28,2
постійні побори з батьків (на ремонт школи тощо)	31,2	38,1	26,7
поширення серед педагогічних працівників хабарництва та корупції	37,1	34,5	27,2
якість освіти	34,9	35,1	26,7
надмірна ускладненість навчальних програм, перевантаження учнів	30,0	30,3	18,7
малі зарплати вчителів, зниження їхнього суспільного статусу і фахового рівня	24,5	26,3	22,8
слабка підготовка учнів до життя, руйнування зв'язку школи із життям	25,2	26,1	18,7
нестача підручників, навчальних посібників	24,0	25,1	17,4
характер взаємин між учнями, їхня майнова нерівність	20,0	22,8	16,2
занижені вимоги до учнів, падіння дисципліни	15,3	21,3	19,4
випадки приниження вчителями учнів і фізичного насильства над ними	20,5	20,7	11,9
упереджене ставлення вчителів до учнів, необ'єктивне (несправедливе) оцінювання їхніх знань	19,1	19,0	11,1
дотримання історичної правди під час вивчення вітчизняної історії	10,1	15,6	14,5
застосування 12-бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів	7,7	10,8	8,9
мова навчання	10,4	9,3	7,0
запровадження зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників (у формі тестування)	9,7	7,0	6,5
неефективна взаємодія батьків і вчителів, брак порозуміння між ними	11,4	14,5	8,5
посилення впливу релігії на освіту та школу	5,2	6,2	4,3
часті перевірки шкіл, бюрократичний стиль керівництва освітою	6,2	8,5	4,3
можливі негативні наслідки профілізації старшої школи	5,4	6,0	4,2
інші проблеми	2,2	1,7	0,9
жодна з проблем загальноосвітньої школи мене особисто не турбує	19,8	16,4	31,9

Розподіл відповідей на запитання **“Як Ви ставитесь до 12-бальної системи оцінювання знань, що використовується нині в загальноосвітніх школах?”** (у %)

	По вибірці в цілому	Серед працівників освіти	Серед респондентів, у сім'ях яких є учні та/або студенти
позитивно	48,8	62,0	52,2
негативно	36,4	28,0	36,2
важко відповісти	12,7	10,0	10,5
не чув про таке	2,0	–	1,1

Динаміка відповідей на наведене вище запитання:

	Вересень 2000 р.	Грудень 2000 р.	Квітень 2002 р.	Жовтень 2002 р.	Квітень 2003 р.	Листопад 2003 р.	Травень 2004 р.	Травень 2005 р.	Вересень 2005 р.	Вересень 2006 р.	Травень 2007 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2008 р.	Жовтень 2009 р.	Серпень 2010 р.	Грудень 2011 р.	Жовтень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2015 р.
позитивно	26,2	23,3	25,5	30,9	31,8	29,2	25,9	24,6	24,5	29,2	33,5	31,2	36,9	35,9	37,6	41,6	43,5	39,7	44,6	48,8
негативно	37,6	47,5	52,2	54,1	50,1	53,2	56,6	58,6	52,3	40,6	42,4	37,0	36,6	41,8	37,3	32,1	30,1	32,4	26,1	36,4
важко відповісти	29,1	25,8	20,8	13,8	17,4	16,2	16,5	15,6	21,1	27,0	22,0	27,7	24,6	20,6	22,9	24,3	24,2	25,5	26,0	12,7
не чув про таке	7,1	3,4	1,5	1,2	0,7	1,4	1,0	1,2	2,1	3,2	2,1	4,1	1,9	1,6	2,2	2,0	2,2	2,5	3,3	2,0

*У регіональному розрізі
(на момент останнього опитування):*

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
позитивно	66,3	50,1	37,8	37,8
негативно	20,6	34,7	47,8	45,2
важко відповісти	10,5	13,0	13,3	14,8
не чув про таке	2,6	2,2	1,2	2,2

За рівнем освіти:

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
позитивно	53,3	52,6	50,9	35,2
негативно	34,8	33,4	36,6	41,0
важко відповісти	10,5	12,9	10,9	19,0
не чув про таке	1,4	1,0	1,6	4,8

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
позитивно	56,5	53,5	38,4
негативно	33,1	33,5	42,2
важко відповісти	8,9	12,0	16,0
не чув про таке	1,6	1,1	3,3

За статтю:

	Чоловіки	Жінки
позитивно	48,7	49,1
негативно	36,2	36,4
важко відповісти	13,3	12,4
не чув про таке	1,8	2,1

Розподіл відповідей на запитання *“Як Ви ставитеся до профілізації старшої школи, що передбачає поділ учнів після дев’ятого класу за успішністю для поглибленого вивчення певних предметів?”* (у %)

	По вибірці в цілому	Серед працівників освіти	Серед респондентів, у сім’ях яких є учні та/або студенти
позитивно	55,2	68,0	57,7
негативно	28,4	20,0	27,8
важко відповісти	11,4	8,0	10,5
не чув про таке	5,0	4,0	4,1

Динаміка відповідей на наведене вище запитання:

	Квітень 2003 р.	Листопад 2003 р.	Травень 2004 р.	Травень 2005 р.	Вересень 2005 р.	Вересень 2006 р.	Травень 2007 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2008 р.	Жовтень 2009 р.	Серпень 2010 р.	Грудень 2011 р.	Жовтень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2015 р.
позитивно	63,0	54,3	58,7	57,7	50,0	43,1	49,8	41,2	43,7	52,5	59,3	52,3	51,1	51,4	55,1	55,2
негативно	14,6	21,4	19,0	16,4	18,5	16,4	16,1	18,4	18,2	17,8	13,9	16,0	16,5	16,7	14,4	28,4
важко відповісти	12,6	16,3	17,8	17,0	21,0	23,9	20,4	23,7	23,4	20,2	20,4	20,0	19,1	20,2	20,5	11,4
не чув про таке	9,7	8,0	4,5	8,9	10,5	16,6	13,7	16,8	14,6	9,5	6,4	11,7	13,3	11,8	10,0	5,0

*У регіональному розрізі
(на момент останнього опитування):*

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
позитивно	70,8	59,2	38,9	51,9
негативно	15,0	21,3	46,6	33,3
важко відповісти	11,6	12,6	9,7	11,1
не чув про таке	2,6	6,9	4,7	3,7

За рівнем освіти:

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
позитивно	61,9	55,4	56,7	46,7
негативно	23,8	28,9	29,0	28,6
важко відповісти	10,5	12,9	9,4	15,2
не чув про таке	3,8	2,8	4,9	9,5

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
позитивно	62,1	56,4	49,6
негативно	25,0	28,6	30,1
важко відповісти	8,9	11,2	13,1
не чув про таке	4,0	3,7	7,2

За статтю:

	Чоловіки	Жінки
позитивно	52,8	57,6
негативно	29,7	26,9
важко відповісти	12,5	10,6
не чув про таке	5,0	4,9

Розподіл відповідей на запитання “**Як Ви ставитесь до запровадження обов’язкового року передшкільного навчання для дошкільників 5-річного віку?**” (у %)

	По вибірці в цілому	Серед працівників освіти
позитивно	25,5	22,0
негативно	54,3	56,0
важко відповісти	13,8	20,0
не чув про таке	6,3	2,0

Динаміка відповідей на наведене вище запитання:

	Серпень 2010 р.	Грудень 2011 р.	Жовтень 2012 р.	Грудень 2013 р.	Жовтень 2014 р.	Вересень 2015 р.
позитивно	28,7	26,6	29,8	24,0	25,4	25,5
негативно	41,9	41,7	38,3	45,1	42,4	54,3
важко відповісти	21,4	16,1	18,0	13,2	16,5	13,8
не чув про таке	8,0	15,6	13,9	17,7	15,6	6,3

*У регіональному розрізі
(на момент останнього опитування):*

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
позитивно	23,2	34,6	18,0	17,8
негативно	47,6	44,9	65,5	71,9
важко відповісти	21,7	12,6	12,1	6,7
не чув про таке	7,5	7,8	4,4	3,7

За рівнем освіти:

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
позитивно	27,1	30,3	25,2	19,0
негативно	53,8	53,7	54,4	54,8
важко відповісти	14,8	11,1	13,2	17,6
не чув про таке	4,3	4,9	7,2	8,6

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
позитивно	34,8	24,5	21,3
негативно	50,2	56,1	54,5
важко відповісти	10,1	13,8	16,0
не чув про таке	4,9	5,6	8,1

За статтю:

	Чоловіки	Жінки
позитивно	25,6	25,7
негативно	54,4	54,0
важко відповісти	13,1	14,5
не чув про таке	6,9	5,8

Розподіл відповідей на запитання *“Як Ви ставитеся до перспективи запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання?”* (у %)

Вересень 2015	По вибірці в цілому	Серед працівників освіти	Серед респондентів, у сім'ях яких є учні та/або студенти
позитивно	12,4	14,0	12,7
негативно	69,3	72,0	70,8
важко відповісти	13,9	12,0	13,1
не чув про таке	4,4	2,0	3,4

Довідково. У 2001–2009 рр. розподіл відповідей на запитання *“Як Ви ставитесь до запровадження у загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання?”* був таким (у %):

	Вересень 2001 р.	Квітень 2002 р.	Жовтень 2002 р.	Квітень 2003 р.	Листопад 2003 р.	Травень 2004 р.	Травень 2005 р.	Вересень 2005 р.	Вересень 2006 р.	Травень 2007 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2008 р.	Жовтень 2009 р.
позитивно	25,5	16,6	23,5	17,4	16,2	15,5	14,9	12,3	14,5	16,6	14,8	16,4	13,2
негативно	44,8	60,2	59,8	65,6	67,2	65,5	67,8	61,7	55,9	61,4	56,4	58,4	65,4
важко відповісти	23,6	20,0	14,2	14,6	13,4	15,4	15,2	22,2	24,7	18,9	22,6	21,7	18,8
не чув про таке	6,0	3,2	2,4	2,4	3,2	3,6	2,1	3,8	4,9	3,1	6,2	3,5	2,6

*У регіональному розрізі
(на момент останнього опитування):*

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
позитивно	9,4	14,3	14,2	7,4
негативно	65,2	69,0	68,7	80,0
важко відповісти	19,9	11,7	13,3	11,1
не чув про таке	5,6	5,0	3,8	1,5

За рівнем освіти:

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
позитивно	15,7	14,6	11,5	8,6
негативно	67,6	67,9	71,7	66,7
важко відповісти	13,3	14,6	12,3	17,1
не чув про таке	3,3	2,8	4,5	7,6

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
позитивно	13,3	13,6	10,3
негативно	73,8	69,7	66,1
важко відповісти	10,5	12,5	17,7
не чув про таке	2,4	4,1	6,0

За статтю:

	Чоловіки	Жінки
позитивно	13,5	11,6
негативно	68,6	69,7
важко відповісти	13,3	14,5
не чув про таке	4,6	4,1

Розподіл відповідей на запитання **“Як Ви ставитесь до запровадження в Україні ЗНО – зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх шкіл у формі тестування, результати якого є підставою для зарахування до ВНЗ (вищих навчальних закладів)”*** (у %)

	По вибірці в цілому	Серед респондентів, чії члени родини проходили цього року ЗНО
позитивно	56,7	68,5
негативно	12,9	15,0
важко відповісти	24,7	14,6
не чув про таке	5,6	1,9

Динаміка відповідей на наведене вище запитання:

	Квітень 2003 р.	Листопад 2003 р.	Травень 2004 р.	Травень 2005 р.	Вересень 2005 р.	Вересень 2006 р.	Травень 2007 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2008 р.	Жовтень 2009 р.	Серпень 2010 р.	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.
позитивно	65,1	59,6	62,9	61,6	49,2	37,2	32,1	35,5	30,4	33,4	44,3	45,6	46,8	51,4	56,7
негативно	16,8	17,0	15,8	11,4	13,1	19,1	21,3	20,4	33,8	36,0	23,8	17,9	16,1	17,6	12,9
важко відповісти	18,1	18,1	17,1	20,5	26,0	28,1	33,2	29,0	30,8	26,8	27,2	27,2	28,0	23,5	24,7
не чув про таке	–	5,3	4,2	6,5	11,7	15,6	13,4	15,1	5,0	3,9	4,8	9,3	9,1	7,4	5,6

* У квітні 2003 р. – жовтні 2006 р. запитання формулювалось у такій редакції: **“Як Ви ставитесь до ідеї запровадження в загальноосвітніх школах зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників у формі тестування?”**

*У регіональному розрізі
(на момент останнього опитування):*

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
позитивно	76,1	52,0	52,4	49,5
негативно	7,5	16,4	12,5	13,1
важко відповісти	12,4	25,0	30,7	27,7
не чув про таке	4,0	6,7	4,3	9,7

За рівнем освіти:

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
позитивно	65,2	65,1	55,7	41,2
негативно	15,7	13,0	11,8	13,0
важко відповісти	16,9	18,8	27,4	32,9
не чув про таке	2,2	3,1	5,0	13,0

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
позитивно	68,5	61,9	43,2
негативно	13,2	12,6	13,1
важко відповісти	16,9	22,5	32,3
не чув про таке	1,5	3,0	11,5

За статтю:

	Чоловіки	Жінки
позитивно	53,2	59,9
негативно	12,7	13,0
важко відповісти	27,6	22,1
не чув про таке	6,5	5,0

Розподіл відповідей на запитання **“Як Ви ставитеся до кожного з перелічених нижче нововведень, які цього року було вперше запроваджено під час проведення ЗНО та вступної кампанії до вищих навчальних закладів?”** (у %)

- **поєднання державної підсумкової атестації з української мови із зовнішнім незалежним оцінюванням**

Вересень 2015	По вибірці в цілому	Серед тих, чий члени родини вступали до ВНЗ
позитивно	44,3	59,7
негативно	12,2	16,9
важко відповісти	19,0	14,0
не чув про таке	24,5	9,5

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
позитивно	53,2	40,6	45,4	36,3
негативно	15,4	13,4	8,8	10,4
важко відповісти	17,2	23,9	8,3	32,6
не чув про таке	14,2	22,1	37,5	20,7

- застосування критерію “склав/не склав” для визначення мінімального прохідного балу за результатами тестів ЗНО

Вересень 2015	По вибірці в цілому	Серед тих, чиї члени родини вступали до ВНЗ
позитивно	39,3	47,7
негативно	12,1	18,5
важко відповісти	20,3	18,1
не чув про таке	28,4	15,6

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
позитивно	51,7	32,3	39,8	37,0
негативно	12,5	16,1	6,5	11,9
важко відповісти	18,5	24,1	12,7	29,6
не чув про таке	17,4	27,5	41,0	21,5

- *спроба введення тестів ЗНО двох рівнів складності та надання вищим навчальним закладам права визначати, який саме рівень потрібен для вступу на певний напрям підготовки*

Вересень 2015	По вибірці в цілому	Серед тих, чиї члени родини вступали до ВНЗ
позитивно	35,5	47,3
негативно	16,1	19,3
важко відповісти	20,5	21,0
не чув про таке	28,0	12,3

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь-ний	Східний	Південний
позитивно	40,2	29,5	38,1	40,0
негативно	22,9	18,4	8,8	12,6
важко відповісти	19,9	24,9	12,4	26,7
не чув про таке	16,9	27,1	40,7	20,7

- обмеження терміну дії сертифіката ЗНО одним роком, відмова від практики використання сертифікатів минулих років

Вересень 2015	По вибірці в цілому	Серед тих, чиї члени родини вступали до ВНЗ
позитивно	21,6	29,6
негативно	42,4	52,7
важко відповісти	14,0	11,1
не чув про таке	22,0	6,6

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь-ний	Східний	Південний
позитивно	22,9	26,7	12,1	25,9
негативно	51,9	38,8	43,1	34,1
важко відповісти	10,5	16,9	10,0	20,7
не чув про таке	14,7	17,6	34,8	19,3

- *встановлення вагових коефіцієнтів складових конкурсного бала, що передбачає, зокрема, не менше 20% за кожен сертифікат ЗНО і від 0 до 10% – за шкільний атестат*

Вересень 2015	По вибірці в цілому	Серед тих, чиї члени родини вступали до ВНЗ
позитивно	20,3	30,9
негативно	11,3	14,0
важко відповісти	29,6	29,6
не чув про таке	38,8	25,5

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь-ний	Східний	Південний
позитивно	28,2	19,8	13,0	25,2
негативно	13,2	11,7	8,6	12,6
важко відповісти	27,8	32,2	23,0	40,7
не чув про таке	30,8	36,3	55,5	21,5

- надання вищим навчальним закладам права самостійно обирати перелік конкурсних предметів та визначати (у встановлених законом межах) ваговий коефіцієнт кожної складової конкурсного балу

Вересень 2015	По вибірці в цілому	Серед тих, чиї члени родини вступали до ВНЗ
позитивно	40,8	51,0
негативно	11,2	17,7
важко відповісти	19,5	17,3
не чув про таке	28,5	14,0

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь-ний	Східний	Південний
позитивно	47,9	39,6	28,6	61,5
негативно	12,5	14,3	9,7	1,5
важко відповісти	21,5	24,6	12,1	17,0
не чув про таке	18,1	21,5	49,6	20,0

- запровадження принципу пріоритетності обраних вступником спеціальностей і ВНЗ (якщо конкурсний бал дозволяє зарахування за найвищим із пріоритетів, решта заяв автоматично не бере участі в конкурсі)

Вересень 2015	По вибірці в цілому	Серед тих, чиї члени родини вступали до ВНЗ
позитивно	37,8	45,7
негативно	14,3	24,3
важко відповісти	20,9	17,3
не чув про таке	27,1	12,8

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь-ний	Східний	Південний
позитивно	40,6	33,7	34,2	54,8
негативно	25,2	14,6	7,7	8,1
важко відповісти	16,5	30,2	12,4	19,3
не чув про таке	17,7	21,5	45,7	17,8

- *новий механізм розподілу місць державного замовлення, згідно з яким більшу кількість місць державного замовлення мають отримати ВНЗ, що користуються найбільшою популярністю серед абітурієнтів*

Вересень 2015	По вибірці в цілому	Серед тих, чії члени родини вступали до ВНЗ
позитивно	42,0	50,6
негативно	15,2	23,0
важко відповісти	18,6	13,2
не чув про таке	24,3	13,2

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь-ний	Східний	Південний
позитивно	42,5	34,3	44,8	60,0
негативно	23,3	18,9	5,3	11,1
важко відповісти	19,9	25,2	10,3	14,1
не чув про таке	14,3	21,5	39,5	14,8

Розподіл відповідей на запитання “*Чи згодні Ви з тим, що цьогорічні правила зробили вступну кампанію більш зрозумілою і структурованою?*” (у %)

	Вересень 2015 р.	
цілком згоден	7,3	28,4
скоріше згоден	21,1	
скоріше не згоден	20,1	26,9
зовсім не згоден	6,8	
мені це байдуже	9,2	
важко відповісти	35,5	

Серед окремих категорій респондентів:

	Респонденти, в сім'ях яких є молоді люди, що цього року вступали до ВНЗ і стали студентами		Респонденти, в сім'ях яких є молоді люди, що цього року вступали до ВНЗ і не вступили		Респонденти, в сім'ях яких немає молодих людей, що цього року вступали до ВНЗ	
цілком згоден	14,0	38,9	–	9,1	5,8	26,0
скоріше згоден	24,9		9,1		20,2	
скоріше не згоден	31,0	40,6	27,3	63,7	17,4	23,2
зовсім не згоден	9,6		36,4		5,8	
мені це байдуже	0,9		9,1		11,3	
важко відповісти	19,7		18,2		39,5	

У регіональному розрізі:

	Згоден (цілком згоден + скоріше згоден)	Не згоден (скоріше не згоден + зовсім не згоден)	Мені це байдуже	Важко відповісти
Західний регіон	34,4	34,7	8,3	22,6
Центральний регіон	25,9	30,7	11,5	31,8
Східний регіон	27,8	17,2	7,9	47,1
Південний регіон	26,7	22,2	6,7	44,4

Розподіл відповідей на запитання *Як Ви поставилися до того, що цього року було зменшено роль середнього бала шкільного атестата при зарахуванні абітурієнтів до ВНЗ?*” (у %)

Вересень 2014	По вибірці в цілому	Серед тих, чії члени родини вступали до ВНЗ
позитивно	34,4	52,2
негативно	16,3	20,3
важко відповісти	23,7	16,9
не чув про таке	25,6	10,6

Довідково. У 2010–2013 рр. динаміка розподілів відповідей на запитання *“Як Ви ставитеся до того, що тепер при зарахуванні абітурієнтів до ВНЗ враховують середній бал шкільного атестата?”* була такою (у %):

	По вибірці в цілому				Серед тих, чії члени родини вступали до ВНЗ			
	серпень 2010 р.	серпень 2011 р.	серпень 2012 р.	серпень 2013 р.	серпень 2010 р.	серпень 2011 р.	серпень 2012 р.	серпень 2013 р.
позитивно	48,6	52,6	51,5	57,9	54,4	59,9	66,9	70,4
негативно	18,9	11,4	11,8	15,2	24,1	15,2	11,3	13,7
важко відповісти	22,3	21,3	22,4	15,9	18,0	20,4	18,8	12,0
не чув про таке	10,2	14,7	14,3	11,0	3,5	4,5	3,0	3,9

У регіональному розрізі (на момент опитування):

	Регіони			
	Західний	Централь-ний	Східний	Південний
позитивно	50,4	29,4	31,5	29,1
негативно	18,5	17,3	14,0	16,5
важко відповісти	12,7	29,0	22,9	30,6
не чув про таке	18,5	24,2	31,6	23,8

У віковому розрізі (на момент опитування):

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
ПОЗИТИВНО	44,9	36,2	25,8
НЕГАТИВНО	16,6	17,9	14,1
важко відповісти	22,8	22,8	25,5
не чув про таке	15,6	23,1	34,7

За статтю (на момент опитування):

	Чоловіки	Жінки
ПОЗИТИВНО	32,3	36,2
НЕГАТИВНО	14,8	17,7
важко відповісти	25,0	22,7
не чув про таке	27,9	23,5

За рівнем освіти (на момент опитування):

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
ПОЗИТИВНО	40,2	36,3	35,7	24,0
НЕГАТИВНО	22,0	16,3	14,5	15,3
важко відповісти	20,1	27,1	24,0	22,6
не чув про таке	17,6	20,3	25,8	38,2

Розподіл відповідей на запитання “*Чи згодні Ви з тим, що завдяки заходам, які вживалися державою, нинішній рік став роком без корупції на вступних іспитах до вищих навчальних закладів?*” (у %)

	Вересень 2006 р.		Вересень 2007 р.		Жовтень 2008 р.		Жовтень 2009 р.		Серпень 2011 р.		Серпень 2012 р.		Серпень 2013 р.		Вересень 2014 р.		Вересень 2015 р.	
цілком згоден	1,8	9,1	2,8	11,9	4,0	18,3	2,7	16,0	4,8	23,0	4,9	20,6	3,9	17,6	3,8	23,4	6,1	21,9
скоріше згоден	7,3		9,1		14,3		13,3		18,2		15,7		13,7		19,6		15,8	
скоріше не згоден	24,7	57,7	22,6	50,0	27,3	51,1	27,4	54,2	20,7	37,6	17,4	37,1	27,9	44,8	21,7	36,4	29,5	46,4
зовсім не згоден	33,0		27,4		23,8		26,8		16,9		19,7		16,9		14,7		16,9	
мені це байдуже	5,3		4,9		6,4		6,5		12,5		11,7		3,9		4,0		5,0	
важко відповісти	27,9		33,1		24,2		23,3		27,0		30,6		33,6		36,2		26,8	

Серед окремих категорій респондентів (на момент останнього опитування):

	Респонденти, в сім'ях яких є молоді люди, що цього року вступали до ВНЗ і стали студентами		Респонденти, в сім'ях яких є молоді люди, що цього року вступали до ВНЗ і не вступили		Респонденти, в сім'ях яких немає молодих людей, що цього року вступали до ВНЗ	
цілком згоден	13,5	32,2	18,2	18,2	4,0	19,3
скоріше згоден	18,7		–		15,3	
скоріше не згоден	33,9	50,4	18,2	54,6	28,4	45,2
зовсім не згоден	16,5		36,4		16,8	
мені це байдуже	–		9,1		6,1	
важко відповісти	17,4		18,2		29,3	

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Згоден (цілком згоден + скоріше згоден)	Не згоден (скоріше не згоден + зовсім не згоден)	Мені це байдуже	Важко відповісти
Західний регіон	27,1	50,7	1,9	20,3
Центральний регіон	22,0	47,5	6,5	24,0
Східний регіон	18,8	40,0	6,1	35,2
Південний регіон	18,5	49,6	3,0	28,9

Розподіл відповідей на запитання **“Чи є у Вашій сім’ї (в сім’ях Ваших батьків чи дітей) хлопець або дівчина, які цього року вступали до ВНЗ?”** (у %)

	Жовтень 2008 р.	Жовтень 2009 р.	Серпень 2010 р.	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так, є діти, які вступали до ВНЗ	22,3	18,5	17,8	15,6	20,7	18,2	16,3	20,4
ні, дітей, які хотіли вступати, немає	77,8	81,5	82,2	84,4	79,3	81,8	83,7	78,2
хотів(-ла) вступати, але не склав(-ла) ЗНО	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	1,4

Розподіл відповідей на запитання **“Чи пощастило йому (їй) вступити до ВНЗ?”** (у % до кількості респондентів, у сім’ях яких були цього року абітурієнти)

	Жовтень 2009 р.	Серпень 2010 р.	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так, вступив(-ла), куди й хотів(-ла), на бюджетну форму навчання	31,6	30,0	29,7	36,8	29,9	35,1	48,8
так, вступив(-ла) на бюджетну форму навчання, але не зовсім туди, куди хотів(-ла)	16,5	20,4	19,6	20,1	23,5	20,8	16,9
так, вступив(-ла), куди хотів(-ла), але за контрактом (платитиме за навчання)	30,1	27,4	31,0	29,2	28,5	30,4	22,7
так, вступив(-ла), але не зовсім туди, куди хотів(-ла), і вчитиметься за контрактом (платитиме за навчання)	15,3	11,7	10,1	8,6	11,7	6,8	7,0
ні, вступити до ВНЗ не пощастило	6,6	10,5	9,5	5,3	6,4	6,8	4,5

Розподіл відповідей на запитання “*Чи довелося заради його (її) вступу Вам (Вашим батькам або дітям) вдаватися до якихось неофіційних дій – як на етапі отримання атестата про закінчення школи, так і під час проходження ЗНО та зарахування до ВНЗ?*” (у % до кількості респондентів, у сім’ях яких були цього року абітурієнти)

	Жовтень 2008 р.	Жовтень 2009 р.	Серпень 2010 р.	Серпень 2011 р.	Серпень 2012 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.	Вересень 2015 р.
так, довелося викласти потрібним людям чималу суму грошей	21,6	12,9	8,6	7,6	3,5	6,7	7,9	3,3
так, розраховалися послугою, яка варта великих грошей	7,4	5,1	6,6	4,6	6,1	5,8	2,8	2,1
хабарів як таких давати не довелося, але допомогли зв’язки із впливовими людьми	20,5	14,1	13,2	10,6	12,1	11,7	9,1	11,6
ні, обійшлося без грошей і сторонньої допомоги	38,9	57,2	57,9	50,5	59,3	52,1	60,9	69,7
інше	2,3	0,3	1,0	2,6	0,8	1,9	2,2	1,2
важко відповісти, мені про це нічого не відомо	9,4	10,5	12,8	24,1	18,2	21,7	17,0	12,0

Розподіл відповідей на запитання “За що саме довелося платити або вдаватися до інших неофіційних дій, перелічених у попередньому запитанні?” (у %)*

	Жовтень 2009 р.		Серпень 2010 р.		Серпень 2011 р.		Серпень 2012 р.		Серпень 2013 р.		Вересень 2014 р.		Вересень 2015 р.	
	які в д	чіїрі д	які в д	чіїрі д	які в д	чіїрі д	які в д	чіїрі д	які в д	чіїрі д	які в д	чіїрі д	які в д	чіїрі д
за шкільний атестат з кращим середнім балом	не було у списку	не було у списку	30,6	8,3	46,8	10,3	28,6	5,9	26,9	6,1	15,0	2,9	16,7	2,9
за поліпшення балів у сертифікаті ЗНО	13,8	5,0	4,7	1,3	3,2	0,7	6,5	1,3	6,4	1,5	20,0	3,9	3,3	1,2
за довідку, яка давала право на вступ до ВНЗ на пільгових умовах	10,0	3,6	25,9	7,0	16,1	3,5	20,8	4,3	14,1	3,2	11,7	2,3	10,0	2,1
за додаткові бали, що нараховувалися переможцям олімпіад, конкурсів Малої академії наук, слухачам підготовчих курсів при ВНЗ **	не було у списку	не було у списку	не було у списку	не було у списку	17,7	3,9	13,0	2,7	10,3	2,4	1,7	0,3	13,3	1,6
безпосередньо за саме зарахування до ВНЗ (крім внесення офіційної плати за контрактом)	56,2	20,3	49,4	13,4	43,5	9,5	27,3	5,6	50,0	11,5	33,3	6,5	40,0	5,3
за інше	1,5	0,5	3,5	1,0	3,2	0,7	2,6	0,5	1,3	0,3	0,0	0,0	6,7	0,8
важко відповісти, точно не знаю	18,5	6,7	8,2	2,2	6,5	1,4	14,3	2,9	9,0	2,1	23,3	4,5	13,3	9,5

Примітки. * Сума перевищує 100%, тому що кількість варіантів відповіді, які міг обирати респондент, не обмежувалася.

** В 2011–2014 рр. альтернатива була такою: “за додаткові бали, які дають підготовчі курси при ВНЗ”.

4.3.2. Реформи у сфері освіти

Розподіл відповідей на запитання **“Як змінилася, на Вашу думку, за роки державної незалежності України вітчизняна система освіти?”** (у %)

	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.
зазнала кардинальних змін на краще	13,4	17,7
не зазнала суттєвих змін	29,0	32,3
зазнала змін на гірше	36,9	27,5
важко відповісти	17,9	19,6
мені це байдуже	2,8	2,8

У регіональному розрізі (на момент осьаннього опитування):

	Регіони			
	Західний	Централь- ний	Східний	Південний
зазнала кардинальних змін на краще	25,9	14,4	17,2	14,3
не зазнала суттєвих змін	36,2	25,1	36,6	34,5
зазнала змін на гірше	20,4	32,3	26,9	27,6
важко відповісти	17,2	24,6	16,6	18,2
мені це байдуже	0,2	3,6	2,8	5,4

Розподіл відповідей на запитання **“Як змінився за роки незалежності загальний освітній рівень населення України?”** (у %)

	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.
підвищився	17,0	21,9
не зазнав суттєвих змін	27,7	31,7
знизився	39,3	29,4
важко відповісти	13,2	13,8
мені це байдуже	2,8	3,2

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Регіони			
	Західний	Централь- ний	Східний	Південний
підвищився	35,0	22,0	16,0	15,6
не зазнав суттєвих змін	31,3	24,3	38,6	34,1
знизився	20,3	31,5	32,6	28,8
важко відповісти	12,7	17,8	9,8	16,6
мені це байдуже	0,7	4,3	3,0	4,9

Розподіл відповідей на запитання “*Чи довіряєте Ви вітчизняній системі освіти?*” (у %)

	По вибірці в цілому		Серед працівників освіти	
цілком довіряю	10,9	56,6	8,0	46,0
скоріше довіряю	45,7		38,0	
скоріше не довіряю	23,2	31,6	34,0	42,0
зовсім не довіряю	8,4		8,0	
важко відповісти	11,9		12,0	

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
довіряю (цілком довіряю + скоріше довіряю)	43,2	58,1	68,5	47,0
не довіряю (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	43,6	32,6	20,7	32,1
важко відповісти	13,2	9,3	10,7	20,9

За рівнем освіти:

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
довіряю (цілком довіряю + скоріше довіряю)	58,2	56,6	53,7	60,0
не довіряю (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	31,3	33,2	33,9	25,3
важко відповісти	10,6	10,1	12,3	14,8

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
довіряю (цілком довіряю + скоріше довіряю)	51,7	56,1	59,9
не довіряю (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	38,6	32,9	26,1
важко відповісти	9,8	11,1	14,1

За статтю:

	Чоловіки	Жінки
довіряю (цілком довіряю + скоріше довіряю)	53,0	59,5
не довіряю (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	35,2	28,7
важко відповісти	11,9	11,8

Узагальнені рейтингові показники системи освіти

	Рейтинг довіри (цілком довіряю + скоріше довіряю)	Рейтинг недовіри (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	Інтегральний показник балансу довіри/недовіри
по вибірці в цілому	56,6	31,6	+25,0
серед працівників освіти	46,0	42,0	+4,0

Примітка. Інтегральний показник балансу довіри/недовіри обчислюється так:

$$C_p = D - N,$$

де *D* – громадяни, які цілком довіряють та скоріше довіряють владній структурі чи суспільному інституту;
N – громадяни, які зовсім не довіряють та скоріше не довіряють владній структурі чи суспільному інституту.

Динаміка рейтингових показників системи освіти

	Рейтинг довіри (цілком довіряю + скоріше довіряю)	Рейтинг недовіри (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	Інтегральний показник балансу довіри–недовіри
вересень 2000 р.	42,7	34,5	+8,2
листопад 2000 р.	43,2	38,3	+4,9
березень 2001 р.	39,9	35,7	+4,2
квітень 2001 р.	39,6	38,7	+0,9
липень 2001 р.	39,5	40,8	-1,3
вересень 2001 р.	46,6	32,7	+13,9
листопад 2001 р.	42,6	37,9	+4,7
грудень 2001 р.	42,3	39,5	+2,8
лютий 2002 р.	40,4	40,4	0
травень 2002 р.	39,0	42,9	-3,9
вересень 2002 р.	43,1	37,4	+5,7
листопад 2002 р.	40,3	42,5	-2,2
квітень 2003 р.	41,9	41,5	+0,4
липень 2003 р.	37,0	46,8	-9,8
вересень 2003 р.	37,0	43,3	-6,3
листопад 2003 р.	37,3	41,9	-4,6
лютий 2004 р.	37,4	46,1	-8,7
травень 2004 р.	36,9	43,9	-7,0
травень 2005 р.	40,5	36,7	+3,8
жовтень 2006 р.	49,6	31,7	+17,9
вересень 2007 р.	55,7	25,3	+30,4
листопад 2008 р.	41,1	33,3	+7,8
листопад 2009 р.	49,1	30,1	+19,0
серпень 2010 р.	51,4	27,6	+23,8
серпень 2011 р.	48,9	25,5	+23,4
червень 2012 р.	46,2	33,7	+12,5
грудень 2013 р.	52,9	28,9	+24,0
жовтень 2014 р.	52,5	25,7	+26,8
вересень 2015 р.	56,6	31,6	+25,0

Розподіл відповідей на запитання “*Чи довіряєте Ви нинішньому міністру освіти і науки України Сергієві Квіту?*” (у %)

	По вибірці в цілому		Серед працівників освіти	
цілком довіряю	4,7	30,2	8,0	28,0
скоріше довіряю	25,5		20,0	
скоріше не довіряю	16,9	27,6	32,0	44,0
зовсім не довіряю	10,7		12,0	
важко відповісти	25,3		22,0	
не чув про такого	17,0		6,0	

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
довіряю (цілком довіряю + скоріше довіряю)	36,3	25,3	34,4	23,7
не довіряю (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	25,9	31,6	20,5	34,8
важко відповісти	22,1	22,8	29,4	29,6
не чув про такого	15,7	20,2	15,7	11,9

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
довіряю (цілком довіряю + скоріше довіряю)	32,8	31,3	27,3
не довіряю (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	32,4	28,7	23,3
важко відповісти	20,6	25,3	27,9
не чув про такого	14,2	14,8	21,5

За рівнем освіти:

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
довіряю (цілком довіряю + скоріше довіряю)	35,4	32,7	29,4	22,8
не довіряю (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	31,1	26,4	27,8	25,7
важко відповісти	23,4	25,8	26,3	23,3
не чув про такого	10,0	15,0	16,5	28,1

За статтю:

	Чоловіки	Жінки
довіряю (цілком довіряю + скоріше довіряю)	28,3	31,5
не довіряю (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	30,6	25,1
важко відповісти	23,1	27,1
не чув про такого	18,0	16,4

Узагальнені рейтингові показники Сергія Квіта

	Рейтинг довіри (цілком довіряю + скоріше довіряю)	Рейтинг недовіри (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	Ступінь відомості	Інтегральний показник балансу довіри/недовіри
<i>по вибірці в цілому:</i>				
вересень 2014 р.	27,4	13,2	69,9	+9,9
вересень 2015 р.	30,2	27,6	83,0	+2,2
<i>серед працівників освіти:</i>				
вересень 2014 р.	50,0	11,1	88,9	+34,6
вересень 2015 р.	28,0	44,0	94,0	-15,0

Примітка. Інтегральний показник балансу довіри/недовіри обчислюється так:

$$C_p = \frac{(D-N) \times Z}{100},$$

де *D* – громадяни, які цілком довіряють та скоріше довіряють політику;
N – громадяни, які зовсім не довіряють та скоріше не довіряють політику;
Z – громадяни, які знають політика.

Довідково. Узагальнені рейтингові показники колишнього міністра освіти і науки України Дмитра Табачника:

	Рейтинг довіри (цілком довіряю + скоріше довіряю)	Рейтинг недовіри (скоріше не довіряю + зовсім не довіряю)	Ступінь відомості	Інтегральний показник балансу довіри/недовіри
<i>по вибірці в цілому:</i>				
грудень 2011 р.	18,5	47,2	93,5	-26,8
червень 2012 р.	15,6	61,0	91,9	-41,7
грудень 2013 р.	23,5	48,1	94,7	-23,3
<i>серед працівників освіти:</i>				
грудень 2011 р.	25,1	57,5	97,5	-31,6
червень 2012 р.	18,9	75,8	98,9	-56,3
грудень 2013 р.	15,1	66,3	100,0	-51,2

Розподіл відповідей на запитання **“Чи вважаєте Ви, що вітчизняна система освіти розвивається у правильному напрямі?”** (у %)

	По вибірці в цілому		Серед працівників освіти	
цілком так	11,1	45,6	8,9	61,1
скоріше так, ніж ні	34,5		52,2	
скоріше ні, ніж так	19,0	35,5	20,0	27,8
зовсім ні	16,5		7,8	
важко відповісти	17,6		11,1	
мені це байдуже	1,3		–	

Динаміка відповідей на наведене вище запитання:

	Грудень 2011 р.		Жовтень 2012 р.		Грудень 2013 р.		Вересень 2014 р.	
цілком так	4,9	31,5	6,2	38,9	6,9	37,7	11,1	45,6
скоріше так, ніж ні	26,6		32,7		30,8		34,5	
скоріше ні, ніж так	27,9	41,4	27,3	37,4	25,0	36,9	19,0	35,5
зовсім ні	13,5		10,1		11,9		16,5	
важко відповісти	23,3		19,0		23,1		17,6	
мені це байдуже	3,9		4,7		2,3		1,3	

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
так (цілком так + скоріше так, ніж ні)	62,7	40,7	41,2	43,7
ні (скоріше ні, ніж так + зовсім ні)	24,6	24,6	47,6	52,5
важко відповісти	12,2	31,5	11,1	3,9
мені це байдуже	0,5	3,2	0,1	0,0

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
	так (цілком так + скоріше так, ніж ні)	52,1	47,4
ні (скоріше ні, ніж так + зовсім ні)	33,5	35,6	36,5
важко відповісти	13,9	16,4	21,5
мені це байдуже	0,5	0,7	2,5

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
	так (цілком так + скоріше так, ніж ні)	44,4
ні (скоріше ні, ніж так + зовсім ні)	34,6	36,2
важко відповісти	18,8	16,9
мені це байдуже	2,2	0,5

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
	так (цілком так + скоріше так, ніж ні)	49,5	46,4	46,5
ні (скоріше ні, ніж так + зовсім ні)	36,9	35,1	34,4	37,6
важко відповісти	12,0	17,9	18,4	21,0
мені це байдуже	1,5	0,7	0,7	3,0

Розподіл відповідей на запитання **“Як Ви оцінюєте якість освіти, яку забезпечує сучасна українська освітня система?”** (у %)

	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.
висока	9,2	10,3
середня	48,7	51,5
низька	25,0	22,5
важко відповісти	13,1	12,5
мені це байдуже	4,0	3,2

Оцінка якості освіти, яку забезпечує сучасна українська освітня система, окремими категоріями респондентів (на момент останнього опитування):

	Респонденти, в сім'ях яких є учні ЗОШ	Респонденти, в сім'ях яких є студенти ВНЗ	Учні, студенти	Працівники освіти
висока	9,2	14,1	21,0	17,8
середня	54,0	52,6	50,0	58,9
низька	23,2	19,6	18,5	14,4
важко відповісти	11,8	11,2	10,5	8,9
мені це байдуже	1,8	2,4	0,0	0,0

Довідково. Розподіл відповідей на запитання **“Чи маєте Ви дітей або онуків, які є учнями загальноосвітньої школи?”** був таким (у %):

так, маю..... 46,4

ні, не маю 53,6

Розподіл відповідей на запитання **“Чи маєте Ви дітей або онуків, які є студентами ВНЗ?”** був таким (у %):

так, маю..... 24,9

ні, не маю 75,1

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
висока	14,9	8,4	8,9	12,1
середня	61,3	47,8	52,0	43,2
низька	16,1	23,2	23,6	28,6
важко відповісти	6,9	15,9	12,5	12,1
мені це байдуже	0,7	4,8	2,9	3,9

Розподіл відповідей на запитання “*Чи є доступною для всіх громадян України якісна освіта?*” (у %)

	Серпень 2013 р.		Вересень 2014 р.	
цілком так	3,9	24,0	6,1	33,3
скоріше так, ніж ні	20,1		27,2	
скоріше ні, ніж так	39,3	74,4	33,2	60,0
зовсім ні	35,1		26,8	
важко відповісти	1,6		5,9	
мені це байдуже	0,0		0,9	

Оцінка доступності якісної освіти окремими категоріями респондентів (на момент останнього опитування):

	Респонденти, в сім'ях яких є учні ЗОШ		Респонденти, в сім'ях яких є студенти ВНЗ		Учні, студенти		Працівники освіти	
цілком так	7,2	33,3	7,7	36,7	10,5	39,5	13,3	44,4
скоріше так, ніж ні	26,1		29,0		29,0			
скоріше ні, ніж так	36,7	62,9	32,4	57,1	40,3	56,4	31,1	53,3
зовсім ні	25,9		24,7		16,1			
важко відповісти	3,7		5,3		4,0		2,2	
мені це байдуже	0,3		1,0		0,0		0,0	

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Регіони			
	Західний	Централь-ний	Східний	Південний
так (цілком так + скоріше так, ніж ні)	40,8	29,0	35,4	25,7
ні (скоріше ні, ніж так + зовсім ні)	55,3	62,9	57,1	69,4
важко відповісти	4,0	6,7	7,5	1,5
мені це байдуже	0,0	1,5	0,1	3,4

Розподіл відповідей на запитання “*Як Ви оцінюєте хід реформування системи освіти в Україні?*” (у %)

	Серпень 2013 р.		Жовтень 2014 р.		Вересень 2015 р.	
цілком позитивно	4,2	27,5	6,9	34,4	8,2	37,1
скоріше позитивно	23,3		27,5		28,9	
скоріше негативно	25,7	35,6	16,6	22,2	22,8	32,0
зовсім негативно	9,9		5,6		9,2	
важко відповісти	31,3		35,8		24,9	
мені це байдуже	5,6		7,6		6,0	

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
позитивно (цілком позитивно + скоріше позитивно)	46,6	32,9	40,1	24,4
негативно (скоріше негативно + зовсім негативно)	28,2	38,0	24,4	38,5
важко відповісти	21,1	21,9	30,1	29,6
мені це байдуже	4,1	7,2	5,3	7,4

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
позитивно (цілком позитивно + скоріше позитивно)	40,3	38,6	33,2
негативно (скоріше негативно + зовсім негативно)	32,3	34,8	28,5
важко відповісти	22,6	21,7	30,4
мені це байдуже	4,8	5,0	7,9

За рівнем освіти:

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
позитивно (цілком позитивно + скоріше позитивно)	41,5	41,6	34,9	30,5
негативно (скоріше негативно + зовсім негативно)	40,0	32,2	31,0	27,2
важко відповісти	14,3	24,5	27,5	30,0
мені це байдуже	4,3	1,7	6,6	12,4

За статтю:

	Чоловіки	Жінки
позитивно (цілком позитивно + скоріше позитивно)	37,0	37,2
негативно (скоріше негативно + зовсім негативно)	32,5	31,4
важко відповісти	23,7	26,1
мені це байдуже	6,8	5,4

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви ставитеся до діяльності недержавних закладів освіти та недержавних освітніх фондів?” (у %)

	Вересень 2006 р.		Серпень 2010 р.		Грудень 2011 р.		Жовтень 2012 р.		Серпень 2013 р.		Жовтень 2014 р.	
цілком позитивно	7,3	25,4	8,5	31,8	6,3	27,6	5,2	29,2	5,9	32,5	6,6	34,5
скоріше позитивно	18,1		23,3		21,3		24,0		26,6		27,9	
скоріше негативно	27,8	41,9	25,0	40,0	25,4	40,7	25,5	41,3	23,0	35,2	18,3	28,6
зовсім негативно	14,1		15,0		15,3		15,8		12,5		10,3	
важко відповісти	21,9		18,3		20,5		18,4		22,7		25,9	
мені це байдуже	10,7		10,0		11,3		11,1		9,2		11,0	

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
ПОЗИТИВНО (цілком позитивно + скоріше позитивно)	36,8	31,1	36,7	34,3
НЕГАТИВНО (скоріше негативно + зовсім негативно)	31,8	36,4	17,2	28,0
важко відповісти	22,8	22,9	32,0	25,6
мені це байдуже	8,6	9,6	14,2	12,1

За рівнем освіти:

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
ПОЗИТИВНО (цілком позитивно + скоріше позитивно)	39,1	34,6	35,7	27,2
НЕГАТИВНО (скоріше негативно + зовсім негативно)	32,7	31,0	27,3	25,3
важко відповісти	20,7	26,5	26,5	28,3
мені це байдуже	7,4	7,9	10,4	19,3

У віковому розрізі:

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
ПОЗИТИВНО (цілком позитивно + скоріше позитивно)	38,5	37,4	28,2
НЕГАТИВНО (скоріше негативно + зовсім негативно)	26,8	28,7	29,5
важко відповісти	25,8	24,8	27,6
мені це байдуже	8,9	9,2	14,8

За статтю:

	Чоловіки	Жінки
ПОЗИТИВНО (цілком позитивно + скоріше позитивно)	34,5	34,5
НЕГАТИВНО (скоріше негативно + зовсім негативно)	27,0	29,9
важко відповісти	26,2	25,6
мені це байдуже	12,3	10,1

Розподіл відповідей на запитання “Який з перелічених нижче шляхів дальшого розвитку освіти в Україні Ви вважаєте найкращим?” (у %)

	Жовтень 2008 р.	Серпень 2010 р.	Грудень 2011 р.	Жовтень 2012 р.	Серпень 2013 р.
вважаю, що система освіти має стати звичайною сферою ринкових послуг, у якій здобуття освіти є виключно особистою справою кожної окремої людини	6,5	6,1	4,5	4,8	7,9
на мою думку, відповідальність за освіту громадян має бути покладена на державу, яка повинна гарантувати доступність освіти для всіх верств та прошарків населення незалежно від економічного стану й соціального статусу	56,7	56,1	62,7	63,2	59,1
найкращим вважаю шлях, який би поєднував державні гарантії доступності освіти з ринковими принципами її організації	21,0	25,5	21,7	20,0	24,4
інша думка	0,5	0,4	0,3	0,4	0,6
важко відповісти	15,4	12,0	10,8	11,5	7,8

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Регіони			
	Західний	Централь- ний	Східний	Південний
вважаю, що система освіти має стати звичайною сферою ринкових послуг, у якій здобуття освіти є виключно особистою справою кожної окремої людини	12,7	7,4	6,4	6,4
на мою думку, відповідальність за освіту громадян має бути покладена на державу, яка повинна гарантувати доступність освіти для всіх верств та прошарків населення незалежно від економічного стану й соціального статусу	52,2	55,1	67,1	59,5
найкращим вважаю шлях, який би поєднував державні гарантії доступності освіти з ринковими принципами її організації	29,6	25,0	20,8	24,7
інша думка	0,5	1,4	0,2	0,3
важко відповісти	4,9	11,2	5,6	9,1

У віковому розрізі (на момент останнього опитування):

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
вважаю, що система освіти має стати звичайною сферою ринкових послуг, у якій здобуття освіти є виключно особистою справою кожної окремої людини	12,1	9,0	4,1
на мою думку, відповідальність за освіту громадян має бути покладена на державу, яка повинна гарантувати доступність освіти для всіх верств та прошарків населення незалежно від економічного стану й соціального статусу	45,1	57,8	69,2
найкращим вважаю шлях, який би поєднував державні гарантії доступності освіти з ринковими принципами її організації	35,7	26,0	15,7
інша думка	0,5	0,4	1,0
важко відповісти	6,7	6,7	10,0

За статтю (на момент останнього опитування):

	Чоловіки	Жінки
вважаю, що система освіти має стати звичайною сферою ринкових послуг, у якій здобуття освіти є виключно особистою справою кожної окремої людини	9,9	6,4
на мою думку, відповідальність за освіту громадян має бути покладена на державу, яка повинна гарантувати доступність освіти для всіх верств та прошарків населення незалежно від економічного стану й соціального статусу	57,5	60,4
найкращим вважаю шлях, який би поєднував державні гарантії доступності освіти з ринковими принципами її організації	23,7	25,0
інша думка	0,7	0,6
важко відповісти	8,3	7,5

За рівнем освіти (на момент останнього опитування):

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
вважаю, що система освіти має стати звичайною сферою ринкових послуг, у якій здобуття освіти є виключно особистою справою кожної окремої людини	7,2	13,2	6,9	5,1
на мою думку, відповідальність за освіту громадян має бути покладена на державу, яка повинна гарантувати доступність освіти для всіх верств та прошарків населення незалежно від економічного стану й соціального статусу	51,7	51,7	63,6	63,5
найкращим вважаю шлях, який би поєднував державні гарантії доступності освіти з ринковими принципами її організації	35,7	28,1	21,6	16,8
інша думка	0,6	0,2	0,6	1,3
важко відповісти	4,7	6,7	7,2	13,3

Розподіл відповідей на запитання **“Що з переліченого нижче Ви вважаєте найважливішими показниками якості освіти?”** (у %)

	Вересень 2006 р.	Серпень 2013 р.
зв'язок знань із життям, здатність застосовувати їх на практиці	37,9	40,2
розвиток учня (студента) як самодостатньої особистості, сформованість його світогляду, моральних переконань	40,3	36,2
позитивна мотивація навчання, уміння і готовність учня (студента) вчитися протягом усього життя	28,8	34,3
оснащеність навчальних закладів сучасними, передусім комп'ютерними, засобами навчання	23,9	29,9
високий рівень одержуваних учнями (студентами) знань	31,9	29,3
визнання вітчизняних документів про освіту за рубежом	16,6	28,6
адекватність змісту освіти вимогам часу, викликам високотехнологічного інформаційного суспільства, досягненням світової науки і культури	17,6	24,0
рівень успішності школярів, кількість випускників, які вступили до вищого навчального закладу	24,9	22,8
якість управління освітніми процесами з боку державних органів освіти	16,1	17,5
реалізація оздоровчої функції освіти, уникнення негативних наслідків навчальних перевантажень	25,7	16,5
готовність керівних і педагогічних кадрів до інноваційних процесів	9,9	14,6
відповідність навчальних досягнень учнів (студентів) державним освітнім стандартам	8,2	12,1
широке використання в навчально-виховному процесі традицій народної педагогіки, фольклорно-етнографічних матеріалів	12,5	12,1
дисциплінованість учня (студента), чітке виконання ним настанов учителя (викладача)	11,8	10,9
інше	1,0	0,6
важко відповісти	13,1	6,1

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки респонденти могли вибирати кілька варіантів відповіді.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Регіони			
	Західний	Централь- ний	Східний	Південний
зв'язок знань із життям, здатність застосовувати їх на практиці	39,1	40,2	37,1	48,1
розвиток учня (студента) як самодостатньої особистості, сформованість його світогляду, моральних переконань	39,6	33,3	33,9	43,1
позитивна мотивація навчання, вміння і готовність учня (студента) вчитися протягом усього життя	39,3	27,1	34,4	43,4
оснащеність навчальних закладів сучасними, передусім комп'ютерними, засобами навчання	29,4	28,0	33,3	27,1
високий рівень одержуваних учнями (студентами) знань	24,7	33,6	26,8	30,8
визнання вітчизняних документів про освіту за рубежом	39,1	24,5	26,7	28,8
адекватність змісту освіти вимогам часу, викликам високотехнологічного інформаційного суспільства, досягненням світової науки і культури	25,3	19,4	28,9	22,0
рівень успішності школярів, кількість випускників, які вступили до вищого навчального закладу	23,7	18,3	26,5	23,1
якість управління освітніми процесами з боку державних органів освіти	14,3	16,3	21,1	15,9
реалізація оздоровчої функції освіти, уникнення негативних наслідків навчальних перевантажень	14,1	15,3	20,9	12,5
готовність керівних і педагогічних кадрів до інноваційних процесів	20,8	12,9	14,8	10,2
відповідність навчальних досягнень учнів (студентів) державним освітнім стандартам	12,5	11,6	13,5	9,8
широке використання в навчально-виховному процесі традицій народної педагогіки, фольклорно-етнографічних матеріалів	13,8	10,0	11,7	15,6
дисциплінованість учня (студента), чітке виконання ним настанов учителя (викладача)	12,8	10,0	10,9	10,5
інше	0,0	1,5	0,3	0,0
важко відповісти	2,6	8,9	5,2	6,1

Розподіл відповідей на запитання **“Якою мірою Ви обізнані про те, що найближчим часом у Верховній Раді в черговий раз розглядатимуться три законопроекти, які мають змінити правила, за якими українці отримують вищу освіту?”** (у %)

	Вересень 2013
обізнаний досить детально	2,9
чув про це, але детально не обізнаний	25,7
ні, зовсім не обізнаний	62,3
мені це байдуже	9,0

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь-ний	Східний	Південний
обізнаний досить детально	6,8	2,1	2,3	1,0
чув про це, але детально не обізнаний	41,0	27,0	18,1	19,9
ні, зовсім не обізнаний	47,3	58,0	71,5	71,3
мені це байдуже	4,9	12,7	8,2	7,8

Розподіл відповідей на запитання “Згадані у попередньому запитанні законопроекти містять різні, подеколи суперечливі пропозиції, окремі з яких наведено нижче. Чи підтримуєте Ви ці пропозиції?” (у %)

- *зробити контроль за якістю освіти та визначення її змісту незалежними від Міністерства освіти і науки України*

	Вересень 2013
підтримую	40,5
не підтримую	26,7
важко відповісти	32,9

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
підтримую	59,2	35,9	31,2	47,3
не підтримую	15,4	29,8	32,0	22,3
важко відповісти	25,4	34,3	36,8	30,4

- *дозволити зарахування на платну форму навчання за правилами, які встановлять самі ВНЗ*

	Вересень 2013
підтримую	30,1
не підтримую	40,3
важко відповісти	29,7

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
підтримую	45,4	27,0	25,6	27,1
не підтримую	31,5	41,5	46,1	35,9
важко відповісти	23,1	31,5	28,3	36,9

- *зменшити аудиторне навантаження на викладачів і тим самим створити можливості для їхньої наукової діяльності та повернення науки в університети*

	Вересень 2013
підтримую	48,7
не підтримую	15,5
важко відповісти	35,8

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
підтримую	58,1	45,5	47,2	47,3
не підтримую	18,8	16,4	15,0	10,1
важко відповісти	23,2	38,2	37,8	42,6

- *здійснювати зарахування до магістратури лише за профілем бакалаврату*

	Вересень 2013
підтримую	32,8
не підтримую	22,8
важко відповісти	44,3

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
підтримую	52,3	28,5	29,4	24,7
не підтримую	17,7	26,9	23,3	19,3
важко відповісти	29,9	44,6	47,3	55,9

- *повернутися до моделі вступу до ВНЗ за оцінками шкільного атестата та результатами вступних іспитів*

	Вересень 2013
підтримую	31,5
не підтримую	40,5
важко відповісти	28,0

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
підтримую	37,3	23,2	32,7	39,8
не підтримую	33,9	46,9	43,8	27,2
важко відповісти	28,7	29,9	23,6	33,0

- *надати право університетам разом із роботодавцями самостійно встановлювати – на підставі вимог ринку праці – перелік предметів, які мають вивчати студенти*

	Вересень 2013
підтримую	53,4
не підтримую	19,8
важко відповісти	26,8

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
підтримую	51,2	47,1	59,3	57,3
не підтримую	17,8	26,6	18,4	10,2
важко відповісти	31,0	26,3	22,3	32,4

Розподіл відповідей на запитання **“Якою мірою Ви обізнані на сьогоднішній день з нещодавно прийнятим Верховною Радою і підписаним Президентом новим Законом України “Про вищу освіту”?”** (у %)

Вересень 2014	По вибірці в цілому	Серед працівників освіти
особисто читав Закон	2,3	8,9
маю уявлення про основні положення цього Закону з повідомлень засобів масової інформації	15,5	35,6
мені доводилось лише чути, що за цей закон довго боролись і він кращий, ніж попередній	20,3	24,4
нічого про це поки що не знаю	54,3	25,6
інше	0,2	0,0
важко відповісти	7,5	5,6

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Централь-ний	Східний	Південний
особисто читав Закон	5,4	1,9	1,0	1,5
маю уявлення про основні положення цього Закону з повідомлень засобів масової інформації	25,7	18,5	8,2	9,7
мені доводилось лише чути, що за цей закон довго боролись і він кращий, ніж попередній	24,3	19,1	20,3	16,5
нічого про це поки що не знаю	37,6	51,9	63,5	64,1
інше	0,2	0,0	0,4	0,0
важко відповісти	6,7	8,7	6,6	8,3

Розподіл відповідей на запитання “*Нижче наведено окремі нововведення згаданого в попередньому запитанні Закону. На Вашу думку, чи дадуть ці нововведення змогу поліпшити якість вищої освіти?*” (у %)

- *автономія вищого навчального закладу – його самостійність, незалежність і відповідальність щодо організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, самостійного добору і розстановки кадрів, використання власних коштів, зокрема отриманих від надання платних послуг*

	Вересень 2014
так	43,4
ні	10,7
не розумію, про що йдеться	17,0
важко відповісти	28,9

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
так	52,0	38,5	45,6	35,3
ні	15,2	8,6	11,5	6,4
не розумію, про що йдеться	13,9	18,5	14,5	27,0
важко відповісти	18,9	34,4	28,3	31,4

- *академічна мобільність – надання учасникам освітнього процесу можливості навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі (науковій установі) на території України чи поза її межами*

	Вересень 2014
так	54,7
ні	4,2
не розумію, про що йдеться	16,9
важко відповісти	24,3

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
так	70,6	52,9	49,7	46,1
ні	5,5	3,3	5,3	0,5
не розумію, про що йдеться	12,9	15,8	17,4	26,5
важко відповісти	10,9	27,9	27,6	27,0

- *щорічні оцінювання студентів, аспірантів, науково-педагогічних і педагогічних працівників та регулярне оприлюднення результатів таких оцінювань на офіційному веб-сайті вищого навчального закладу або в будь-який інший спосіб*

	Вересень 2014
так	47,2
ні	10,3
не розумію, про що йдеться	14,5
важко відповісти	28,0

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
так	61,9	43,0	43,9	43,6
ні	7,7	11,2	11,5	7,8
не розумію, про що йдеться	11,9	13,1	14,8	23,5
важко відповісти	18,4	32,7	29,8	25,0

- *створення спеціального колегіального органу – Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти*

	Вересень 2014
так	40,1
ні	8,8
не розумію, про що йдеться	20,0
важко відповісти	31,1

У регіональному розрізі:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
так	55,0	34,3	37,4	39,4
ні	7,7	11,1	8,1	5,9
не розумію, про що йдеться	15,7	15,6	25,1	25,6
важко відповісти	21,6	39,1	29,4	29,1

Розподіл відповідей на запитання “*Чи вважаєте Ви необхідною інтеграцію вітчизняної освіти до європейського освітнього простору?*” (у %)

	По вибірці в цілому	Серед працівників освіти
входження нашої освіти до європейського освітнього простору вважаю надзвичайно важливим і першочерговим завданням	25,8	30,0
на мою думку, це завдання в перспективі слід розв’язувати, але воно не є найважливішим та першочерговим	40,8	44,4
вважаю, що наша освіта краща, ніж на Заході, а тому інтегрувати її до європейського освітнього простору не потрібно і шкідливо	14,6	13,3
інша думка	0,7	0,0
важко відповісти	18,0	12,2

Динаміка відповідей на наведене вище запитання:

	Травень 2004 р.	Грудень 2004 р.	Травень 2005 р.	Вересень 2005 р.	Січень 2006 р.	Вересень 2006 р.	Травень 2007 р.	Вересень 2007 р.	Жовтень 2008 р.	Серпень 2010 р.	Грудень 2011 р.	Серпень 2013 р.	Вересень 2014 р.
входження нашої освіти до європейського освітнього простору вважаю надзвичайно важливим і першочерговим завданням	21,5	13,3	27,1	17,3	20,1	14,5	18,1	15,1	14,8	20,0	22,9	27,6	25,8
на мою думку, це завдання в перспективі слід розв’язувати, але воно не є найважливішим та першочерговим	23,9	28,1	31,5	28,5	32,3	32,8	27,8	26,3	32,4	34,6	35,8	38,1	40,8
вважаю, що наша освіта краща, ніж на Заході, а тому інтегрувати її до європейського освітнього простору не потрібно і шкідливо	20,7	26,4	17,2	23,5	22,4	25,7	26,9	30,0	28,2	27,4	21,7	19,2	14,6
інша думка	2,8	1,2	1,2	1,1	1,5	0,9	1,4	0,7	1,4	0,6	0,5	0,9	0,7
важко відповісти	31,1	31,0	23,0	29,6	23,8	26,2	25,8	28,0	23,0	17,5	19,1	14,1	18,0

*У регіональному розрізі
(на момент останнього
опитування):*

	Регіони			
	Захід- ний	Центра- льний	Схід- ний	Півде- ний
входження нашої освіти до європейського освітнього простору вважаю надзвичайно важливим і першочерговим завданням	36,0	29,2	18,1	20,9
на мою думку, це завдання в перспективі слід розв'язувати, але воно не є найважливішим та першочерговим	45,2	38,2	41,4	39,3
вважаю, що наша освіта краща, ніж на Заході, а тому інтегрувати її до європейського освітнього простору не потрібно і шкідливо	8,9	11,7	21,1	13,6
інша думка	0,0	0,3	0,9	2,9
важко відповісти	9,9	20,7	18,5	23,3

*За рівнем освіти
(на момент останнього
опитування):*

	Повна вища	Неповна вища, середня спеціальна	Повна середня	Неповна середня
входження нашої освіти до європейського освітнього простору вважаю надзвичайно важливим і першочерговим завданням	31,1	30,1	26,4	14,0
на мою думку, це завдання в перспективі слід розв'язувати, але воно не є найважливішим та першочерговим	45,5	44,2	41,2	31,7
вважаю, що наша освіта краща, ніж на Заході, а тому інтегрувати її до європейського освітнього простору не потрібно і шкідливо	12,6	11,6	14,3	20,9
інша думка	0,0	1,3	0,8	0,3
важко відповісти	10,8	12,7	17,3	33,1

*У віковому розрізі
(на момент останнього
опитування):*

	18–29 років	30–55 років	56 років і більше
входження нашої освіти до європейського освітнього простору вважаю надзвичайно важливим і першочерговим завданням	34,5	26,8	19,5
на мою думку, це завдання в перспективі слід розв'язувати, але воно не є найважливішим та першочерговим	44,4	43,6	35,0
вважаю, що наша освіта краща, ніж на Заході, а тому інтегрувати її до європейського освітнього простору не потрібно і шкідливо	9,2	12,5	20,6
інша думка	1,5	0,6	0,4
важко відповісти	10,4	16,6	24,4

*За статтю (на момент
останнього опитування):*

	Чоловіки	Жінки
входження нашої освіти до європейського освітнього простору вважаю надзвичайно важливим і першочерговим завданням	27,1	24,8
на мою думку, це завдання в перспективі слід розв'язувати, але воно не є найважливішим та першочерговим	40,0	41,3
вважаю, що наша освіта краща, ніж на Заході, а тому інтегрувати її до європейського освітнього простору не потрібно і шкідливо	15,5	14,0
інша думка	0,8	0,7
важко відповісти	16,7	19,2

